

ISSN 1563-0223
Индекс 75878; 25878

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

Филология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК КазНУ

Серия филологическая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

KazNU BULLETIN

Philology series

№3 (161)

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

ХАБАРШЫ

ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ №3 (161)

ISSN 1563-0223
Индекс 75878; 25878

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Күәлік №956-Ж.

Журнал жылына 6 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Зуева Н.Ю. – ф. ғ. к. доценті (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдиманұлы Ө. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (ғылыми редактор) (Қазақстан)

Есімова Ж.Д. – ф. ғ. к. доценті, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (ғылыми редактордың орынбасары) (Қазақстан)

Алкебаева Д.А. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (редактор) (Қазақстан)

Алтынбекова О.Б. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (редактор) (Қазақстан)

Таева Р.М. – ф. ғ. к. доценті, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (редактор) (Қазақстан)

Дәдебаев Ж.Д. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан)

Джолдасбекова Б.У. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ҰҒА-ның корреспондент мүшесі (Қазақстан)

Гусман-Тирадо Рафаэль – ф. ғ. д. профессоры, Гранада университеті (Гранада қ., Испания)

Жаң Жин Жин – ф. ғ. д. профессоры, Пекин ұлттық орталық университеті (Пекин қ., Қытай)

Кибальник С.А. – ф. ғ. д. профессоры, Орыс әдебиеті институты (Санкт-Петербург қ., Ресей)

Ковтун А.И. – ф. ғ. д. профессоры, Университет Витаутаса Великого (Каунас қ., Литва)

Курдюмов В.А. – ф. ғ. д. профессоры, Шет тілдер институты (Мәскеу қ., Ресей)

Мадиева Г.Б. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан)

Сойлемез Орхан – ф. ғ. д. профессоры, Ардахан университеті (Стамбул қ., Түркия)

Сулейменова Э.Д. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан)

Хаяти Дивили – ф. ғ. д. профессоры, Юнус Эмре институты (Анкара қ., Түркия)

Янковский Х. – ф. ғ. д. профессоры, Адам Мицкевич атындағы университеті (Познан қ., Польша)

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гульмира Шаккозова

Телефон: +77017242911

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші

Мәлдір Өміртайқызы

Телефон: +7(727)377-34-11

E-mail: Moldir.Omirtaikyzy@kaznu.kz

ИБ № 9851

Басуға 10.06.2016 жылы қол қойылды.

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 25.5 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс.

Тапсырыс №2775. Таралымы 500 дана. Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2016

1-бөлім
ӘДЕБИЕТТАНУ

Раздел 1
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Section 1
LITERARY CRITICISM

Azimova A.Y.
**M.F. Akhundzadeh and it's
woman images system**

In the article facing with such ignorance odoured mysery laws muslim women's playces in society her confronted rightlessness, violents, temporary wedlock distroying many muslim women's lives, forced marriages, forced marriges of underage women with old men etc. and reflection of these in our literary literature had been researched. Simultaneously opportunities like women value in islam religion, women rights its possessing equal right with men etc. had been spoken in the research. Also ancient turkish women's heroism, knight, had been researched in the article.

In research paper founder of Azerbaijan playwrighting famous playwright, writer M.F Akhundzadeh's creation muslim woman's life, their faced violonce, victims of ignorance and uneducation muslim women's lives try to enlighten. Simultaneously, playwright tried to show muslim women's defects in their world sight, ignorance uneducatedness, called them to education and culture.

Akhunzadeh skillfully using the type to speak own language style, recovered their defects. In this research simultaneously, touched the opportunities like muslim women's pure love, her faithfullness to her spouse, lover, conserning for her pare, being upset etc.

Key words: Azerbaijan literature, Oguz woman, muslim woman, playwright, tradition.

Азимова А.Я.
**Мирза Фатали Ахунзаде
және оның шығармаларындағы
әйелдер образының жүйесі**

Мақалада мұсылман әйелдерінің қоғамдағы ролі, атап айтқанда, құқықсыздық, зорлық әрекеттер, уақытша неке мен мәжбүрлі неке, мұсылман әйелдердің өмірін ойрандаған, құқығын таптаған заңдар, қысым жасау, кәметке толмаған қыздарды үлкен адамдарға күштеп қосу, құқықты таптаған заңсыздықтар мен надандықтардың Азербайжан әдебиетінде көрініс тауып, сипатталғаны туралы баяндалады. Мақалада сондай-ақ исламдағы әйелдерге деген көзқарас, туралы зерттеледі, оның тең құқығы мен қоғамдағы орны туралы зерделенеді. Көне түркі дәуіріндегі әйелдердің батырлығы т.б. мәселелер қарастырылады. Осылардың барлығын көрсету үшін нысан ретінде Азербайжан драматургі және сөз шебері Мирза Фатали Ахунзаденің көркем мұралары таңдалып алынды. Ахунзаде өзінің бүкіл әдеби қызметінің өн бойында мұсылман әйелінің өмірін суреттеуге тырысты. Олардың қорлық пен зорлықтың, надандықтың құрбаны ртеінде көрсете білді.

Түйін сөздер: Азербайжан әдебиеті, әйел, Оғыз, мұсылман әйелі, дәстүр, надандық.

Азимова А.Я.
**Мирза Фатали Ахунзаде и
система женских образов
в его произведениях**

В статье исследуется роль мусульманской женщины в обществе, бесправие, насилие, временный и принудительный брак, разрушающий жизнь многих мусульманских женщин, выдание несовершеннолетних девушек за стариков и другие подобные унижительные законы и невежества, с которыми она сталкивается и отражение всех этих недостатков в Азербайджанской литературе. В статье в то же время изучены отношение к женщине в Исламе, ее правах, о равноправии в обществе, храбрость древнетюркских женщин и другие вопросы. Для исследования всех этих вопросов объектом было избрано художественное наследие великого Азербайджанского драматурга и прозаика Мирза Фатали Ахунзаде. Как известно, Ахунзаде на протяжении всей своей деятельности старался отражать жизнь мусульманской женщины, как жертвы невежества, а также насилие, направленное против нее. Драматург, в то же время отражая необразованность и невежество мусульманской женщины, а также все недостатки ее мышления и мировоззрения старался призывать ее к просвещению и культуре. В данной статье также были затронуты такие нюансы как искренность, чистая любовь, верность супругу и т.д. мусульманской женщины.

Ключевые слова: Азербайджанская литература, женщина, Огуз, мусульманская женщина, драматург, традиция, невежество.

**M.F. AKHUNDZADEH
AND IT'S WOMAN
IMAGES SYSTEM**

Woman's place in the society caused great thinkers, writers and philosophers to think and was one of their researching problems. It's uncausal that in the center of thoughts through century was standing woman. From the first view, woman with man is two equal member of one unit. So, woman with man's being half of wholeness theory is ratified. Woman was granted with mystic power by nature. Because woman is creature able to give new life. The prophet Muhammed's famous proverb 'Paradise is under the mothers' leg is obvious ratified sample for this. Considering the East as the cradle of ancient civilization in its time ancient Turks giving great values to the woman. We can be witness of their different attitudes to words the woman from other nations. To prove this it is enough only appeal to the great epos of Turkish notion «Kitabi Dede Gorgud». In the «Kitabi Dede Gorgud» epos woman possess great influence. Oguz considered woman saint creature «Mother justice – God justice» was equal. Oguz women's being honored and faithful, they were not always behind Oguz men according to their bellicose and braveness. Turkish woman had been free in her choice. Girls and woman in Turkish land always hold high their chastity and honour from old. Oguz woman also differed with their heroism. Oguz women were also selfless. Turkish women were in their choises. Mother's love to her child, to sacrifice everything for him, bear to all difficulties, also woman's faith fullness to her spouse to sacrifice everything even own life for him, was reflected in «Kitabi-Dede-Gorgud» Oguz woman also always differed from other peoples for their beauty. Hero spirit of epos is obviously seen in women images behaves. In this epos mother is valued as «motherland». Oguz women galloped wrestled as oguz braves if we look through from «Burlakhatun till Banucichak» images, we always see them close friends companion in arms of their husbands, fiancés. Here woman besides being lady of her home, she is also protector of her motherland, hater for enemy, if it is necessary. Just that is why, Turkish history is rich with hero and knight womens' names. We can proudly name as Tomris, Nigar, Hacar etc. are women. Generally actual problems as woman ignorance, woman lawless, muslim, woman's role in society and in family was always in the attention center in all stages of literary thinking. In foundation of Azerbaijan playwright famous writer Mirza Fataly Akhundzadeh's works woman theme

took leading place. Saying honestly he worked for people and left great literary school after himself. At that time one of the significant problems forcing the realist playwright to think was woman freedom problem. M.F. Akhundzadeh sees East Woman's unbearable case and her torture better than all, feels their miserable cases. In M.F Akhundzadeh's plays struggle against old family society styles takes significant place. Playwright finally rebelled against polygamy, religious marriage fees insulting woman dignity underage girl forced marriage cases. Great playwright one of the attended problems was against the wail which was incarnation of woman misfortune.

M.F. Akhundzadeh specific characters of play making principle especially obviousness principle his ideas prefer to describe in this genre especially comedy genre. Playwright comedies were created on the realist principle. Considering this, we can say that every image written by him took it's source from real life. Playwright reviewed real life events with convincing natural figure. M.F Akhundzadeh noticed the depth of every real story (life events), and typified it in his writing. His created Dervis Mastali Shah, Sharfnise khanim, Khanperi, Parzad, Zalkha images are today's types in society too, one opportunity of Akhundzadeh greatness his touched themes being actual address problems not for only his period and also for all times. We see two persuasions, contrary outlook struggle in play righter's works. In one hand new ideas supporter – education, science education, culture essence understanding innovators, in the other hand all traditions, violent enemies of innovation reactionaries stood. Simultaneously Akhundzadeh appealing to the modern used of his time called them to learn worldwide sciences, get acquaints with Europe culture and to be educated. In the time of widely violated of East women's human rights Akhundzadeh created Muslim woman images in his comedies. He endeavored to prove woman to be free individual in society simultaneously possessing the equal rights with men. In playwright's creativity actual problems as attitude towards the woman, woman's plays, role in society, Muslim woman's ignorance intellectual attitude changing her to the victim of old tradition took special place. He approaches to woman as an individual of society. Differing from his predecessors, playwright doesn't praise the woman's external beauty and appearances, he comes down to the woman inner essence, in the background of nuances as outlook, thinking style and etc. represent her special even motive power in society. One opportunity of playwright's working

specification is his created woman images belonging to different section and possessing different thinking abilities. Taking attention to the woman's plays in society M.F Akhundzadeh tried to enlighten significant problems as her ignorance lawlessness, uneducation etc.

One of the Akhundzadeh's touched actual problems was pure love praise, reflecting this as pure divine creature is one of the specific characteristic of playwright's creation. There is no still any error and tragedy elements in Akhundzadeh love story: Sona khanim, Sakina khanim, Shole khanim, Sharafnise khanim never made mistake doesn't flop into the dream and there love fate doesn't change into the public charges and exposure means [6, 295]. Here love is not analyze style to the society.» Given this thought doesn't socialize Akhundzadeh's love theme, and we are the witness of changing this into our society's any shortage character. We have to note one opportunity that as if playwright didn't want to touch to the purity of love, and gives this as divine pure creature. Because we don't meet any mistake in love reflected Akhundzadeh's creation, any opportunity contradicting society's roles and unappropriating with mentalities. As his educated predecessors playwright saw the unique way of getting rid of from all these negatives in education science and tried to enlighten and show this view in his plays. Preferring worldwide education and science Akhundzadeh tried to show the religious education almost being the ignorance. We can't agree with this thought took place in some researches. Because Islam religion calls people to development and science not to ignorance. As for me playwright criticized the changer Islam into prejudice. M.F Akhundzadeh showed to adopted worldwide sciences with religious sciences. Let's look through to the great playwright C. Mammedquluzadeh's – considered as Gogle of Azerbaijan Literature thoughts: «Mirza Fatali firstly put on the east woman on the stage made her to speak, laugh, cry and firstly made her body expression among men » we observed Akhundzadeh's brilliance in M. Calil's thoughts. [5. page 12] Truly, he approached to the Muslim woman as independent individual of society and changed her into his century hero.

We observed above mentioned thoughts in Akhundzadeh's famous play Darvish Mastali shah and Cadugeri Meshur. Playwright in his play created woman images (Sharabanu khanim, Sherefnise, Khanperi) putting them in different situation tried to show there lawlessness their places in our society ignorance and their inner worlds. In the comedy Sharabanu, Sharafnise and Khanperi images was

taken as laughter targets but besides changing the woman images into main critic target, also expressed a powerful sympathy to them. Although, writer criticizing these images ignorance, he shows their moral qualities and inner purities. From this point of view let's see below woman images: Sharabanu khanim compiles in herself typical characteristics belonging to existed time. She is the image valuing national mentholated and joining characteristics belonging to Turkish woman. Sharabanu khanim is symbol open-hearted nitwit woman. Playwright 'These Europeans are what thankless people. They haven't understood any goodness. I mindless again in Gods everyday Missyojordan must have cream for breakfast, plouff, bozartma for evening because for him not to tell in his country that Garabakh people women impolite not knowing how to respect' [4, 49] In this piece from saying Sharabanu language we are the witness of definite positive characteristic hospitality and taking nation zealous author's image's besides negative quality ignorance in experience. Although Sharabanu khanim being close to her family mother affording everything for her descendant's happiness attracts attention. We can give attention to the opportunity about Shahrabanu image that at that time women tried to say their words relatively. As in all dramas in this play playwright choice the style of recovering the image by its own language e.g.: «Does Allah accept that Shahbaz goes to Paris for his fun, my fifteen years flower faced child sighs sadly, fades out» [4, 55] – author's given words from Sharabanu language ones more prove women's miserable fades at that time. Here M.F.Akhundzadeh touched the problem of underage girl's marriage. One of the main images of play Sharafnise had been created relatively elegant, gentle, pettish, pure-hearted, naïve woman in the work. She sheds tears from the moment that she learned about her fiancé's will of going to Paris and thinks her being desperate. This was thinking style of mostly all women in M.F.Akhundzadeh's live time. Simply playwright tried to be their reflections in his plays. She signifies her fiancé's willing of going to Paris according to her thinking style. Writer as if here faces staleness with innovation, ignorance with education. We see as if «Leyle's hopelessness in Sharafnise's hopelessness». Simultaneously Akhundov represents Sharafnise as figure uneducated, helpless, seeing the salvation of problems in witchcraft superstition. In this play we feel Akhundzadeh's being against Muslim woman's veiling herself. As if playwright against to this faces them with Paris girls compare them with their clothes, ethic behavior. One of the woman images

drawing attention in play is Khanpari. She had been given as a characteristic image of ignorant, believer in witchcraft and trying to force near by peoples to believe this too. Let's look through her dialogue given by playwright: «Mi lady, didn't he cause Kogaz's wife from Agcabedi Salimnaz to divorce and give to paramour? Didn't he Safar's daughter from Mugan marry to her lover? Didn't he kill her father not agreeing to marry his daughter? Didn't he returned back Karbalayi Qambar's daughter Shahsanam's husband from Javad from a year way in order not to marry to other women? Nothing wouldn't escape from his hand» [4, 55] Here we are the witness of deficiencies all negatives as polygamy fornication obsolete tradition, ignorance, uneducation – specific for our society at that time in the Khanpari image example. Akhundzadeh touched problems on this image example is actual theme not only for his time, but for all times. Because ignorance, ignorant people, prejudices believers, people, trying to prove it realness exist in our modern time too. This is playwright's just exact greatness. Akhundzadeh touched such a problems short coming of society that, those shortages had been actual for all times. Yes it is not surprise from this: Surprise is that men always says us: Don't believe in witchcraft sorcery. If one see with their own eyes, how can't believe this? [4, 68] Shahrabanu's saying piece we are real witness of their being in obscurantism dream.. In the end The author shows play main critic target by Shahrabanu's words: Ignorance! Ignorance! Ignorance!

Akhundzadeh tried to enlighten unhappiness causing old traditions, many problems forcing Muslim women to shed tears, making them unhappy in their society. One of the actual problems was making girls cradle betrothed. This tradition was very ancient. We meet the remains of this ignorance tradition in the «Kitabi Dede Gorgud» epos. Akhundzadeh tried to criticize this old tradition, and to show unhappiness coming from this. Playwright described every researched problem after exact investigating. He had researched cradle betrothed problem. Because this style is realized between relatives. Exactly that's why playwright's chosen person was Perzad's cousin.

Playwright touched this nuance in «Xirs Guldurbasan» Perzad had been cradle betrothed to her cousin. But she loves Bayram, her heart was beating for him. Perzad is one of the victims of this tradition, so her love to Bayram is desperate here. This tradition changed their marriage into a great hassle. Akhundzadeh also touched actual for all time economical inequality rich girl poor boy (vice

versa). This all thinking created big obstacle for women to marry with their lovers, and made them unhappy. Unfortunately, this conception remains today, rich girl poor boy problem is actual for all times. Playwright has described with Parzad and Bayram images. They are from different classes. This also changes these to young people marriage into a hassle. Playwright's created Parzad image (Hekayeti – Xirs Guldurban) has either similar or different features with other women images. She too obeys to the demand of the time, thinks herself helplessness doesn't struggle for her love. Perzad is one of the victims of reactionary forces as other Muslim women too. Zalkha image can be considered one of the playwright's created interesting women images. This image though coming from lower class was different from Perzad image according to its either point of thinking or far sight. Zalkha joins some characters as wangle farsightedness, policy in herself. Only thanks to this wangle she attracts Tanriverdi to the game and approaches her desire. After passing certain time Muslim women began to say her words. It's right, there word freedom was only inside family. We can see this opportunity in playwright's created Ziba khanim image. We can observe her rebuts saying words without fear in Ziba khanim's dialogue with her spouse. In some literary sources some Akhundzadeh's created women images had been valued as revolutionary figures. But as for us it is not right. Because, a word can't be out for revolutionary in Azerbaijan in Akhundzadeh's live time. Simply, these women images were Muslim women which playwright wanted to see. Existing of Muslim women able to say their words comprehending their rights in society were Akhundzadeh's dream. He wanted to see Muslim women struggling for her rights, saying their words without fear as an independent individual. We see to contrary poles till the end professionally facing old tradition prejudices with innovation, enlightens ideas, their struggles in Akhundzadeh's «Murafiye vekillerinin hekayeti» we can obviously observed this opportunity in Sakina khanim and Zibeyda kkanim's dialogues. Zibeyda khanim reply to Sakina khanim after hearing to marry off with Agahasan proves our opinion once again. «Sakina: – should I make myself unhappy till the end of my life in order not humming your name and décor. You give me bizarre offer aunt! By God, even if world covers with stone I will not marry to Agahasan. I say that, aware him, to give up this desire. Otherwise, by God I will call him curse him five hundred times. Will shame him as a dog. Zibeyda: – «scraped her face with two hands» Biyyy... let your time turn

over hey girls! You haven't had a piece of shines on your faces. Sakina, I haven't seen shines girl as you. We had virgin times too; we couldn't even raise up our heads and look at the adults. It is because of your face impudence that, cholera and plague is not missing from Tabriz. [4, 131]. In the above dialogue we see the playwright's desired Muslim woman prototype in Sakina image. Akhundzadeh has put together on Sakina khanim image some specific characters as women's comprehending their rights, not sacrificing their lives to anyone, struggler, always struggling for theirs lovers etc he wanted to see on Muslim women. Speaking about Sakina image, you must emphasized one opportunity that even if Akhundzadeh created Muslim women image he wanted to see, he couldn't socialize this image. Besides, Muslim women as modern sighted as Sakina khanim, we observe a woman image – Zibeyda kkanim representing old ideologies, seeing the reasons of misfortunes, deceases in open candor in this dialogue too. Akhundzadeh created every image put together all specific characters of their own classes. Their living environment and society formed they so. Akhundzadeh skillfully praised Muslim woman's inner world – feeling and excitement, agonies. As if their inner worlds and outer prototypes are given in one image. Sona khanim is anxious when Haydar bey not coming. She thought Haydar bey's beginning robbery again and concerned about him. We can see this opportunity in Sona khanim's monologue: – «Allah, what happened again he didn't come it is almost twilight passed, he is not yet seen. Almost sun rising, just morning is, don't know what to do?... What mad person he met, and was tricked, and taken out to rob horse, caws, he should come till know. I can't manage. If he is recognized again I should stay at home alone two years more.

One of the researchers of Akhundzadeh creation Khalid Alimirzayev aware us in his researching: «Sakina khanim as for fate and character on the same row with young girl images as Sharafnisa khanim and Nisa khanim as other women images she lives with the desire of escaping from closed father house, to form happy family with her lover and possess independent home» [5, p 135]. As for us it is not right approach. Sona khanim didn't try to escape from father house. She wanted social inequality old feudal rules bey aga reign to come to end. Because she couldn't join with her lover because of Haydar bey's material shortage. Simultaneously, Akhundzadeh couldn't scribe the understanding as «escape from father house». Because playwright possessed national mental

thought, there can't be such understanding either existing time or modern time.

«As a playwright's greatness consists of that, inside the events and problems he appealed always in literary salvation he based on national basis, life and thinking styles of his native people in the light of national thinking, mentholated inner world of his created images, recovers in the flow of thinking and tradition, taking the national cares and human ideas in unity, he described and represented [5, 85].

In XIX century economical culture foreign relationship development of Azerbaijan began to influence to the society too. Interest already increases to science education, changes occur in people's world sight, thinking, life looks. Through the history women were approached as rightless creature in the society, their duties were only to marry and care their families and their children. Akhundzadeh just was who broke this incorrect ideology, firstly obviously who showed Muslim women's lawlessnesses, their changing into the hostages of environment and society.

One of the attracting attention opportunities in playwright's creation was ending all place finishes in unexpected images. Some researchers promotes this as playwright's high craftness, but other researchers Akhundzadeh's plays unexpected finishes according for protecting himself from censure. As for me Akhundzadeh more nicely

expressed his thoughts with unexpected finishes. These literary trick rescued his plays from ordinariness. Prof Y. Qarayev wrote that: «My nation's natural ability is higher than European nation's ability with some stages differences» [6, 92]. In this meaning Akhundzadeh was personality tightened too with people and national values. He did his best for his nation's being educated far from ignorance, Muslim women's being educated, protect themselves comprehending their right places in society. For this describing any woman image besides her negative side he also show her positive qualities. E.g, Equally Sharabanu khanim's ignorance he gave her specific characters as endless love to her children hospitality, purity belonging to east women and parallelly had shown positive characters as her gentle heartness, endless love to her beloved person, merciful soul. One of Akhundzadeh's researchers Kh. Alimirzayev rightly writes that, «M.F Akhundzadeh was educated realist». As his great predecessors he too recovered social moral basis of all defects of old society and promotes his critic to front plan in his place [5, 85].

In towards the end of XIX century already some definite development was being created in muslim women's world sight, life-look, ideology. In general, Akhundzadeh saw the reason of these defects either ignorance, uneducation or rightlessness in society in uneducatedness and researched the unique solution in education.

Литература

- 1 История Азербайджанской литературы XIX века. – Баку: Просвещение, 1996. – 483 с.
- 2 История Азербайджанской литературы: В 6 томах. – Т. 1. – Баку: Наука, 2004. – 760 с.
- 3 Эпос «Книга моего Деда Коркута». – Баку, 2004. – 365 с.
- 4 Ахундов М.Ф. Художественные и философские произведения. – Баку: Писатель, 1987. – 356 с.
- 5 Алимйрзаев Х. Мир идеала и творчества М.Ф. Ахундова. – Баку: Нурлан, 2007. – 226 с.
- 6 Караев Я. История вблизи и издали. – Баку: Сабах, 1996. – 710 с.

References

- 1 History of Azerbaijan literature of the XIX century. – Baku: Education, 1996. – 483 p.
- 2 The history of Azerbaijan literature in 6 volumes. – Volume 1. – Baku: Science, 2004. – 760 p.
- 3 The epic «The Book of Dede Korkut». – Baku, 2004. – 365 p.
- 4 Akhundov M.F. Artistic and philosophical works. – Baku: Writer, 1987. – 356 p.
- 5 Alimirzaev H. ideal world and creativity MF Akhundov. – Baku: Nurlan, 2007. – 226 p.
- 6 Karaev Ya history near and afar. – Baku: Sabah, 1996. – 710 p.

Алдабек Н.Ә.
**Жамбыл Жабаевтың
шығармашылық мұрасы**

Аталған мақалада ақын, айтыскер Жамбыл Жабаев шығармашылығы сөз болады. Ақын шығармашылығының зерттелу деңгейі, шығармаларының бүгінгі күнге жетуі сараланады. Сонымен қатар ақынның алғашқы кезде жазылған өлеңдерінің тарихы, шығармаларындағы заман шындығы және Жамбыл шығармашылығының бүгінгі таңдағы маңыздылығы көрсетіледі. Жамбыл Жабаевтың өмірі мен шығармашылығы, әсіресе ақындық өнер мұрасының алғашқы кезеңі, дәстүр-ерекшеліктері, поэтикасы-жамбылтану саласының өзекті бір арнасы саналады. Жамбылдың өлеңдері, дастандары кешегі кеңестік кезеңде біршама қысқартылып, өзгертілді, түзетілді. Ақын шығармашылығы белгілі себептермен біржақты бағаланып келді. Тек соңғы жылдары ғана Ж. Жабаев творчествосы бүгінгі күн тұрғысынан бағамдала бастады.

Түйін сөздер: көркемдік әлем, жанрлық ерекшелік, дүниетанымдық көзқарас, шығармашылық мұра, поэтика.

Aldabek N.A.
**The artistic heritage
of Zhambyl Dzhabaev**

The works of prominent poet and improvisator Zhambul Zhabaev are considered in this article. The level of research and the themes of his poems are analyzed. Actuality and peculiarities of Zhambul Dzhabaev's poems are revealed. The life and work of the famous bard, especially the early period of the poetic heritage of art, traditional features, poetics are considered as one of the most important mainstream of dzhabulovedeniya. In post-Soviet time, some poems of the great bard were changed, reduced, corrected for obvious cases. Only recent years Jambul Dzhabaev's poems are dealt with today's point of view.

Key words: art world, genre identity, ideology, artistic heritage.

Алдабек Н.А.
**Творческое наследие
Джамбула Джабаева**

В данной статье рассматривается творчество выдающегося казахского акына Джамбула Джабаева. Были анализированы степень исследования творчества акына на сегодняшний день, а также его тематика произведений. Выявлены особенности и актуальность творчества Джамбула Джабаева. Жизнь и творчество известного акына, особенно ранний период наследия поэтического искусства, традиционные особенности, поэтика считается одним из важных русловджамбуловедения. В постсоветское время некоторые стихотворения, поэмы великого акына были изменены, сокращены, исправлены по понятным причинам. Только последние годы творчество Джамбула Джабаева рассматриваются с точки зрения настоящей времени.

Ключевые слова: художественный мир, жанровое своеобразие, мировоззрение, творческое наследие.

ЖАМБЫЛ ЖАБАЕВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫ

Ұлы ақын Жамбыл Жабаевтың ақындық мұрасын талдап тануға, зерттеп зерделеуге деген құлшыныс қай уақытта болмасын толастаған емес. Жыл сайын еліміздің түкпір-түкпірінде ақынның туған күніне орай ғылыми конференциялар, жыр мүшәйрасы, ақындар айтысы секілді ауқымды әрі келелі іс-шаралар өткізіледі. Мұның барлығы ақын есімін ардақтап, оның келешек ұрпақ санасы мен зердесінде мәңгілік сақталынып, үнемі жаңғырып отыруы мақсаты мен ниетінен туғандығы айқын.

Жамбыл Жабаев өмірі мен шығармашылығының ашылмаған қырлары әлі де көп. Әсіресе Жамбыл поэзиясының көркемдік әлемі алдағы уақытта арнайы зерттеуді қажет етеді.

Жамбылдың қазан төңкерісіне дейінгі өмірі мен ақындық қызметі бір жүйеге толық түсе қойған жоқ. Ақынның өскен ортасы, ұстаздары, алғашқы өлеңдері, шеберлік қырлары және шәкірттері жөнінде зерттелінбеген тұстары баршылық. Әрине мұнымен жамбылтану саласы мүлдем зерттелінбей жатыр деуден аулақпыз. Ақын өмірі мен өнеріне қатысты соңғы жылдарда қадау-қадау еңбектер жазылып, ғылыми салмағы зор мақалалар жазылуда. Бұл ретте М. Жолдасбеков, З. Ахметов, С. Қасқабасов, Н. Төрекұлов, К. Сейдаханов, С. Садырбаев, Ж. Дәдебаев, С. Дәуітов, А. Бұлдыбай тағы да басқа ғалымдарымыздың тың деректерге негізделген, мәні зор соны зерттеулерін атап кеткен жөн. Ең бастысы ақын тұлғасын тануда, ақындық шеберлігін саралауда көзқарас жаңарған.

Жамбыл өмірі туралы деректер оның алғашқы кезде шығарған туындылары, ақынның өз айтылған әңгімелері, замандастарының естеліктері арқылы жинақталған. Ал кейбір өлеңдері мен айтыстары Жамбылдың шәкірттерінің оларды үнемі орындап, сақтап келуінің арқасында бүгінгі күнге жеткен. Сонымен қоса ақын шығармаларының хатқа түсіп сақталуына туыстарының, балаларының да үлесі болғанын жоққа шығаруға болмайды. Осы ретте Жамбыл Жабаевтың жанына ресми түрде тіркелген әдеби хатшыларының да еңбегі зор болды. Олардың көмегімен ақынның ірі көлемді жыр, дастандары ғана емес, орайы келгенде есіне түсіріп, айтып қалған қысқа өлеңдері де, нақыл сөздері де хатқа түсіріліп отырған. Мәскеуден арнайы шақырылған Жамбыл өлеңдерін тәржімалаушы, әрі хатшысы

болған К. Алтайскийдің 56 сұрағына Жамбыл берген жауап арқылы оның өмірбаяны түзіліп, негізі қаланған.

Ақынның әр жылдары шыққан шығармаларының академиялық басылымындарындағы әр туындысына берілетін түсініктемелердің де оның өмірбаянын айқындауға қатысы бар екендігін ескеруіміз керек. Дәлірек айтсақ, қай шығарманың қашан, қандай жағдайда туғандығын анықтау арқылы да ақын өмірінің кейбір беймәлім қырларына байланысты нақты, әрі жаңа деректерді табуға болады.

Сонымен Жамбылдың өлең-жырлары, толғаулары алдымен ауызша шығарылып, содан кейін хатқа түсіп, басылымдарда жарық көрді. Әу баста Жамбылдың өз аузынан шыққан және оның шәкірттерінің есінде қалғандарынан жазып алынып, сақталынғаны отызға жуық өлең, он екі айтыс, екі дастан болған екен. Ақын шығармалары біршама жинақталынып, жеке кітап болып тұңғыш рет 1937 жылы «Өлең жырлары» деген атпен жарық көрген.

Біз ұлы дала жыршысының өмірін, жастық кезеңдерін, дүниетаным көзқарастарын, ақындық өнерге бет бұруының себептерін сөз еткенде әлбетте сол кездегі қоғамдық саяси-ахуал, әлеуметтік жағдайлар секілді маңызды факторларға мән беріп, сонымен байланыста қарастыруымыз керек.

XIX ғасырдың орта шенінде Жетісу жері Қоқан хандығы, бір жағы орыс отаршылдарының езгісінде болғаны белгілі. Қараша халыққа өз білген үстемдігін, қатал саясатын жүргізген отаршылдардың екі жақтағы зорлық-зомбылығына, шапқыншылығына шыдамаған ел өз жерінде ары-бері үдере көшіп жүрді. Сондай бір көш кезінде Хан, Жамбыл тауларының етегінде 1846 жылы Жамбыл дүниеге келеді. Жамбыл шығармашылығы, оның ақындық күдіреті мен мектебін зерттеу мәселесімен ширек ғасыр бойы үздіксіз айналысып келе жатқан белгілі ғалым М. Жолдасбеков: «Жамбыл дүниеге келген шақта керек дүние кедейдің үнін естімеуші еді. Қыспаққа төзе алмаған халық алым-салықтан бас тартты, азаматтар атқа қонды. Саурық, Сұраншы, Андас, Сарыбай ел ішінен қол жинап, Қоқан ханының Жетісуға сайланған бегі Қанатшаға қарсы күреске шықты. Халықты біріктіруде аталған батырлардың еңбегі зор болды. Міне, Жамбыл Осындай қарбалас кезеңде, аласапыран қыспақ заманда дүниеге келген», – деп жазады. [3]

Жамбылдың балалық және жастық шағы сол тұстағы көшпелі кедей ауылының ауыр жағдайында өткен. Ол талай рет елді титықтатып,

күйзеліске душар еткен түрлі індеттер мен ашаршылықтың еріксіз куәсі болды. Бұған қоса қолында билігі барлардың қараша халыққа жасаған қиянаттары да оны ерте есейткен секілді. Осындай қиын да қысталаң жағдайдағы кезеңде болашақ ақынның мінезі, өмірге көзқарасы қалыптаса бастады. 8-9 жасқа келген бала Жамбыл ел ішіндегі аңыз-әңгімелерді тыңдауға әуес болды. Нағашысы Қанадан қобыз аспабынан күйлер тыңдап өсті. Мұның бәрі оның бойындағы ақындық тума қабілеттің ары қарай дамуына жол ашты. Он жасқа келгенде Жамбылды әкесі ауыл молдасына оқуға береді. Бірақ молданың өзге түгілі өзіне түсініксіз сөздер Жамбылды тез жалықтырып жібереді. Сонда алғаш рет молданы мазақтап, ұйқасын келтіріп өлең шығарады.

Уа, күдірет, масқара-ай,
Молданы кара басқаны-ай.
Кірпікшешен асырап,
Тұяққа құйып ас беріп,
Қасынан жүр тастамай.
Бүрге де ішіп ол сүттен,
Ерінге қонып пәтшағар,
Молданың аузын ластады-ай [13].

Осы шағын шумақтардан лас, надан, молданың портретін ғана көріп қоймай, білімсізден ешбір қайыр болмайтындығын көрсеткен Жамбылдың сынын көруге болады. Жамбылдың молдаға арналған өлеңдері жалғыз бұл емес.

Оқымаймын молдадан
Не оқытпақшы ол маған?
Бала келсе сабаққа
Жем дәмектен дорбадан.
Ақ сәлдесін төңкеріп,
Көзін жұмып теңселіп,
Күн ұзаққа боздаған.

Оқығанша мен одан,
Домбыраны қолға алам.
Өлең кірген түсіне,
Жөргегінде мен болам.
Қинама, әке қинама
Болмас енді зорлаған! [13], –

деп молдадан көрген қорлығын айтып шағымданады. Бірақ ескі түсініктің шырмауында қалған қатал әке «оқымасаң оқымай-ақ, бірақ ақын болмайсың. «Екейде елу бақсы, сексен ақын» деген Шыбылдың мазағы да жетер. Енді сен сексен бірінші ақын болмай-ақ қой. Бала деген әке жолын қуса болар. Маған көмекші, қолқанат болсаң да жетер», – деген талап қояды. Әке сөзін жерге тастамағанымен Жамбылдың

өнерге, өлеңге деген аңсары тежеле қоймады. Мал соңында жүріп, халықтық шығармашылыққа сусындады. Дала жыршылары мен әңгімешілерінен талай дастан, аңыздарды, ертегілерді естіді. Сүйімбай мен Тезектің, Сүйімбай мен Қатағанның, Майкөт пен Құлмамбеттің айтыстарын жатқа үйреніп алды. Тіпті арғысы қырғыздың «Манас» жырымен танысып үлгерді.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, Жамбыл екі дәуірді басынан өткерген ақын. Ол осы екі аралықтағы қазақ халқының қоғамдық және саяси өміріндегі талай өзгерістерге куә болды. Ел өміріндегі саяси, әлеуметтік өзгерістер ақынның сана-сезіміне, дүниетанымына әсер етпей қоймады.

Мен емес, суық дәмді ел де алыпты.
Тарылтқан қысаң заман кең жарықты.
Қара күн хан билеген, қанды жорық
Дегендей ел аузында сөз қалыпты.
Көз аштым, сорғалаған қанды көрдім.
Қамыққан қанды жасты жанды көрдім.
Ел көрдім еніреп басқан аңды көрдім.
Қойнында Алатаудың зарды көрдім.
Бой бермес ел өмірі, асау шері,
Тұрса да құрсауланып тоқсан жері.
Бірде от, бірде суды көктей кешіп,
Талпынып тілегіне басты ілгері [14].

Ендігі ретте Жамбылдың «Менің өмірім» атты өмірбаяндық шығармасына назар салып көрейік:

Еріксіз он сегіз жас мінгізді атқа,
Бір Жамбыл бөлінгендей екі жаққа.
Бір жағы қайнап өскен қалың елім
Бір жағы атқа мінген бай мен датқа.
Жауларды ел қорлаған жамандадым.
Манапқа жақсы сөзді таба алмадым.
Аз сөзім бай, манапқа арналғанда
Жалтақтап ел не дер деп алаңдадым [14].

Белгілі әдебиет зерттеушісі Е. Ысмайылов пікірінше, ақын халыққа зорлығы күшті бай-манаптарды сынай отырып, өзі де кейде сол саяси үстемдіктің ырқынан шыға алмаған кездерін жасырмаған дейді. Мұндай қайшылықтардан шыға алмауының өзіндік тарихи себептері болғандығы белгілі және бұл тек Жамбыл секілді ақынның ғана емес, басқа да талай өнер мен шығармашылық адамдарының басында болған және болатын белгілі жайт. Жамбыл секілді сыншыл, шыншыл ақындар шындықты айтып, ел тілегін жарқын жырлауға қанша тырысқанымен, саяси-экономикалық үс-

темдік басым жағдайда ол ақынды толық еркіндікке жібермейді. Шындықты өздерінің мүдделеріне сай бұрмалап айтқызуға тырысады. Мұндай трагедиялы жағдайда нағыз турашыл деген ақындардың өзі де амалсыздан екіжақтылыққа, жалтақтыққа салынады. Өмір шындығын терең жырлауға тырыса отырып, үстемдік құрып тұрған идеологияның құрсауынан шыға алмай, шығармашылық қайшылыққа ұшырайды. Осындай екіжақтылық, аянышты халді атақты Шернияз ақын өлеңдерінде кездеседі. Бір жағынан Баймағамбет сұлтанды өлтіре сынаса, енді бірде оның мақтауын асырады. Мұндай идеялық қайшылық Жамбылдың қырғыздың манабы Шәбденге, найман елінің атақты байы Сырттанға арналған өлеңдерінде, Құлмамбетпен, Сарбаспен, Шашубаймен айтыстарында да ұшырасып қалады.

«Өлең кірген түсіне, Жөргегінде мен болам», «Домбыраны қолға алам» деп жырлаған Жамбыл әуелгі бастан-ақ өзінің өмірлік мақсатын, арманы мен мүддесін айқындап алған. Жамбыл мұрасын зерттеушілердің пікірінше, Жамбыл нағыз ақын ретінде жиырма жасында танылған. Ақындық ірі табыстарға дәл осы жасынан бастап қол жеткізген. Жиырмадан асқан соң, ел арасына жиі шығып, ақындық өнерінің көкжиегін кеңейтуге мықтап кіріседі. Жамбылдың Айкүміспен айтысуы, Бақтыбаймен кездесуі, Бөлектің қызы Сарамен сөз қағыстырулары сол жиырмадан асқан шағын өткен. Әрине бұларды ел алдындағы ірі айтыстар деуге келмесе де, Жамбылдың өзін үлкен ақындық жолға біржола түсуге дайындаған, ақындық өнерін жетілдіруге, дамытуға, одан әрі ұштай түсуге бағыттаған өрлеу жолындағы қадамдары болғандығы сөзсіз.

Ж. Жабаевтың күйшілік өнері хақында да көпшілігіміз біле бермейміз. Деректерге сүйенсек, ақын елуге жуық халық күйлерін шебер орындайтын болған. Әйгілі «Ақсақ құлан», «Көрұғлы» күйлерінің тарихына байланысты аңыздарды жырмен айтатын болған. Тіпті «Көрұғлы» күйі мен «Көрұғлы» эпосын бір-бірімен сабақтастырып қатар орындаған. Күй мен жырды алма-кезек орындай отырып, екеуіне де өз тарапынан өзгерістер енгізіп, өз жанынан тың сәзеттік желілер қосып, толықтырып отырған.

Түйіндей келгенде айтармыз, өмірімен де, өнерімен де ұрпақ бойында қазақи болмыс, елжандылық, биік рух қалыптастыруға үлгі бола алатын ұлы дала жыршысының шығармашылық мұрасын зерттеп зерделеу, ұрпақ зердесіне сіңіру баршамамыздың парызымыз болуы керек.

Әдебиеттер

- 1 Жабаев Ж. Екі томдық шығармалар жинағы. — Алматы: Ғылым, 1996. — 280 б. — Б. 73.
- 2 Жолдасбеков М. Асыл арналар. — Алматы: Жазушы, 1990. — 348 б.
- 3 Негимов С. Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі. — Алматы: Ғылым, 1991. — 199 б. — Б. 123.

References

- 1 Jabaev J. Yeki tomduk shigarmalar jinagi. —А. : Gilim, 1996. — 280 б. — Б. 4-10.
- 2 Joldasbekov M. Asil arnalar. — Almaty: Jazushi, 1990. — 348 б.
- 3 Negimov S. Akin-jiraular poeziasinin beineliligi. — Алматы: Gilim, 1991. — 199 б. — Б. 123.

Базылова Б.К.
**Особенности художественной
реконструкции
в историческом романе**

В статье рассматривается проблема художественной реконструкции исторической действительности в романе Мухтара Магауина «Смутное время». В создании художественного произведения главное место принадлежит личности самого писателя. Существует целый комплекс источников литературных, философских, исторических, воздействие которых на писателя происходит по двум основным направлениям: первое из них связано с литературной, философской традициями; второе – с первоисточниками.

Авторский субъективизм в художественной реконструкции исторических событий в романе не противоречит жизненной логике. Художественная реконструкция документов характеризуется как один из принципов типизации в историческом романе. Документальные свидетельства используются писателем как основа для воссоздания и выявления нравственного смысла исторических событий, характеристики героев, подтверждения авторской концепции образов исторической эпохи.

Ключевые слова: художественная реконструкция, исторический роман, правда истории, художественный вымысел.

Bazylova B.K.
**Features of art reconstruction in
the historical novel**

In article the problem of art reconstruction of historical reality in Mukhtar Magauin's novel «Time of Troubles» is considered. In creation of a work of art the main place belongs to the identity of the writer. There is the whole complex of sources literary, philosophical, historical which impact on the writer happens in two main directions: the first of them is connected with literary, philosophical traditions; the second – with primary sources.

Author's subjectivity in art reconstruction of historical events in the novel doesn't contradict vital logic. Art reconstruction of documents is characterized as one of the principles of typification in the historical novel. Documentary certificates are used by the writer as a basis for reconstruction and identification of moral sense of historical events, characteristics of heroes, confirmations of the author's concept of images of a historical era.

Key words: art reconstruction, historical novel, history truth, art fiction.

Базылова Б.К.
**Тарихи романындағы
көркемдік жаңартудың
ерекшеліктері**

Мақалада Мұқтар Мағауиннің «Аласапыран» романындағы тарихи шындықтың көркемдік жаңару мәселелері қарастырылады. Көркемдік шығарманы құруда ең басты орынды жазушының тұлғасы алады. Жазушыға әсер ететін әдеби, философиялық, тарихи дереккөздер кешені болады. Олар екі негізгі бағыттар бойынша келеді: олардың біріншісі әдебиетпен, философиялық дәстүрлермен, ал екіншісі түп-деректермен байланысты.

Романдағы тарихи оқиғалардың көркемдік жаңартылуындағы авторлық субъективизм өмірлік қисынға қарсы келмейді. Іс-құжаттардың көркемдік жаңартылуы тарихи романдағы типтендірудің бір қағидаты болып сипатталады. Жазушы деректі айғақтарды тарихи оқиғалардың, кейіпкерлердің сипаттамасының рухани мазмұнын жаңғырту мен анықтаудың негізі ретінде, тарихи дәуір кейіпкерлерінің авторлық тұжырымдамасын дәлелдеу үшін қолданылады.

Түйін сөздер: көркемдік жаңарту, тарихи роман, тарихи шындық, көркемдік ой толғам.

ОСОБЕННОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ РЕКОНСТРУКЦИИ В ИСТОРИЧЕСКОМ РОМАНЕ

Проблема художественной реконструкции исторической действительности неизбежно приводит к вопросу об источниках, которыми пользовался романист в работе над своим произведением. В создании художественного произведения главное место принадлежит личности самого художника. Она является основным, первым и самым значительным источником любого явления литературы. Жизненный и творческий опыт писателя, определенные черты его мировоззрения в какой-то степени питают собой каждое произведение искусства. Но одновременно существует целый комплекс источников литературных, философских, исторических, воздействие которых на писателя происходит по двум основным направлениям. Первое из них связано с понятием традиции: литературной, философской, – в русле которой или в отталкивании от которой протекает работа художника. Второе – с понятием материала, первоосновы будущего произведения. В этом случае речь пойдет о работе автора с источниками как о целенаправленном процессе их освоения.

Проблему художественной реконструкции исторической действительности мы рассмотрим на примере романа-дилогии Мухтара Магауина «Вешние снега» и «Смутное время». Это – крупное явление в казахской литературе, исключительное по глубине исторического замысла, широте охвата событий прошлого, степени проникновения во внутренний мир людей далекой эпохи. Писатель приступает к этому произведению, имея за плечами богатый опыт творчества. Им был изучен и освоен колоссальный исторический материал – от средневековых рукописей до трудов современных историков. Для многостороннего раскрытия и изображения событий эпохи автору нужен был обширнейший круг источников. Изучение множества разнообразных материалов давало возможность увидеть разные аспекты эпохи. Значительные капитальные труды были исследованы романистом по истории России, Крыма, Ирана, Речи Посполитой. Более обстоятельно и детально он изучил события смутного времени XVII века. Источники, которыми пользовался М. Магауин, можно условно разделить на три группы. Первая из них включает в себя сочинения историков, вторая – официальные документы (грамоты, приказы, письма),

третья – летописи и воспоминания современников-очевидцев.

Исторические сочинения В. Вельяминова-Зернова, В. Татищева, Б. Грекова, Р. Скрынникова и других помогли писателю выстроить каркас для повествования. С историческими трудами (более 100) романист соотносил хронологию событий в романе: приезд казахского султана в Москву (1588), участие Ораз-Мухамеда в качестве воеводы в походах против шведов (1590) и крымских татар (1593), прибытие посольства во главе с Кул-Мухамедом из Казахии (1594), назначение царевича Ораз-Мухамеда ханом города Касимова (1600), голод на Руси (1601-1604), появление на исторической арене Лжедмитрия (1605), восстание И. Болотникова (1606-1607). В исторических сочинениях писатель находил указания мест и времени сражений, дипломатических встреч, имена их участников, описания быта, обычаев народа, облика русского государства, одежды, оружия героев, названия географических пунктов, климатических условий, при которых совершалось то или иное событие.

В основе дилогии «Смутное время» и «Вешние снега» лежат подлинные исторические факты, нашедшие отражение в сборнике документов и материалов «Русско-казахские отношения в XVI-XVII веках» (куда вошли документы о первых связях между Казахстаном и Россией). Изучая грамоты, письма исторических деятелей, М. Магауин вывел свое представление о характере времени, о событиях, о людях. Историческая тема требовала от писателя не только знания истории, но и кропотливого усидчивого труда. Трудоемкая, многолетняя работа по сбору материала заняла почти двадцать лет. Собрав и изучив огромный фактический материал, он сумел осуществить их строжайший отбор, глубоко переосмыслить их и воссоздать согласно художественному замыслу. Писатель заботился правдиво передать не только мысли и чувства людей, но также их манеры, костюмы. Требования достоверности выдержаны решительно во всем – не только в отношении исторических событий и лиц, но во всех самых мелких деталях, изображающих характер времени.

Автор в основу своего повествования взял биографию реального исторического лица. Герой романа – султан Ораз-Мухамед, преемник казахского хана Тауеккеля. Роман воссоздает историческую действительность эпохи XVI века, которая представляет период раздоров и разногласий среди казахских племен и опаснос-

ти бухарского нашествия. На пути своего становления и утверждения как народности, казахская нация прошла долгий тернистый путь.

Основная идея романа – идея дружбы – воплощена в деятельности Ораз-Мухамеда. Об его происхождении подробно рассказывает Кадыргали Жалаир, соотечественник казахского султана. Из Летописи Кадыргали мы узнаем, что Ораз-Мухамед происходит из древней династии казахских правителей. Его отец – родной старший брат Тауеккель-хана, второй сын Шигай-хана – Ондан-султан Длинная стрела, погиб в тридцатилетнем возрасте в одном из военных столкновении с калмыками. Мать – Алтынханум, дочь султана Болата – сына Усек-хана. По словам казахского историка Кадыргали, юный султан в тринадцать лет потерял отца, в шестнадцать лет попал в плен к русскому царю. О происхождении Ораз-Мухамеда, о его предках рассказывают летописцы Рашид-эддин «Шейбани-намэ», Мухамед Хайдар «Тарихи-Рашиди», Кадыргали Жалаир «Шежірелер жинагы».

В романе нашла верное отражение история Сибирского царства со дня рождения человека. О документальности авторского повествования свидетельствуют работы В. Вельяминова-Зернова «Исследование о касимовских царях и царевичах», Н. Фирсова «Чтения по истории Сибири», Н. Карамзина «История Государства Российского» [1].

В XVI веке Россия еще не имела выхода к теплым морям, а Казахская Орда являлась ключом всего востока – через нее открывались прямые дороги в Среднюю Азию, Афганистан и сказочную Индию. И это принесло бы Российской империи неисчерпаемое богатство и неограниченную власть. Но нужно было, в первую очередь, завоевать загадочнуюнеподступную Казахскую Орду. Именно этой политической стратегией воспользовался тобольский воевода, заманив хитростью казахского султана в свою крепость и захватив в плен. Ч. Валиханов пишет, что «Ураз-Мухамед – султан, впоследствии хан касимовский, был сын Ондана и племянник киргизского и калмыцкого хана Тауке. В 1587 году султан этот был взят воеводой Данилом Чулковым в плен вместе с царевичем сибирским Сейдяком... В том же году он отправлен в Москву, где был принят ласково царем Борисом и через несколько лет сделан ханом касимовским» [2, 217].

Если соотнести исторические данные с деталями, описанными в романе, то видим как достоверно М. Магауин стремился отразить события. Между фактом и его изображением есть

существенное отличие: даже если факт приводится без изменения, он все равно в известной степени не имеет своего первоначального вида. Разговор, состоявшийся между гостями и воево-

дой в крепости, выглядит по-разному в романе и источниках.

дой в крепости, выглядит по-разному в романе и источниках.

Параллельное воспроизведение текста источника и романа позволяют это увидеть:

– Князь Сейдяк! Думной Карача! И ты, Салтан!... пусть и наши гости пьют...

– Князь Сейдяк! Думной Карача! И ты, Салтан!... пусть и наши гости пьют...

Ораз-Мухамед явственно ощутил приближение беды. Первому вино предложили Сейтеку. Объяснили, что вся порция пьется разом, единым духом, а кто поперхнулся, тот значит, задумал недоброе против хозяина дома.

Князь же Сейдяк: «Яко та чаша за твоего государя, тебь подобаебъпрежь и пити» [3, с. 90].

Сейтек, взяв высокую узкую чашу обеими руками, припал к ней с такой жадностью, будто испытывал сильнейшую жажду. Горло его задышало – он сделал глоток, другой, третий. И вдруг подавился, и как рыгающий верблюд, разбрызгивая содержимое рта во все стороны, зашелся в кашле.

– На душе у тебя грязное! – сказал воевода.

Следующему преподнесли Кадыргали...

– Теперь, Салтан, пей ты, – проговорил он затем сквозь стиснутые зубы.

– Кто, возможно, и имеет право мне приказывать, но только не ты... – сказал Ораз-Мухамед [4, 291].

В романе ощущается, как М. Магауин драматизирует текст, как усиливается у него диалогичность, как он вводит детали, фиксирующие отдельные характерные жесты, позы персонажей. Описание насыщается показом психологического состояния героев.

М. Магауин творчески подходит к первоисточникам. Он в основном обращается к поворотным событиям, определившим судьбу личности и целого народа. Гибель Ораз-Мухамеда, смерть Лжедмитрия и последовавшие за этим события считаются поворотным периодом в истории Руси. После гибели Ораз-Мухамеда смута закончилась. «Смерть его, насильственная, повлекла за собою важное событие – гибель Лже-Дмитрия II» [5, 469].

Однако совершенно очевидно, что писатель не занимается только добросовестным пересказом источников. Фактический материал служит отправной точкой для художественного вымысла, претворяя его в образных решениях с глубокой психологической мотивировкой поступков действующих персонажей, целостной и яркой передачей духа эпохи, объемно и зримо предстающей перед читателями в каждом ее проявлении. М. Магауин, опираясь на документальные материалы по эпохе Смуты на Руси, представляет читателю весь ход исторических коллизий, в основе которых лежат конфликты времени и среды. Ознакомившись с большим ко-

личеством специальной литературы по истории Смуты, приводит в тексте романа подлинный документ, «вмонтировав» его в художественную ткань произведения. Романист далек от слепого следования документальным материалам. Их использование у писателя представляет творческий процесс. Какой бы исторический факт ни заимствовал автор для сюжета романа, он умеет оживить его и наполнить глубоким идейным смыслом. Сравнивая тексты первоисточника и романа, можно заметить единство в толковании писателем и автором письма причины, которые побудили Ораз-Мухамеда обратиться к воеводе Яну Сапеге. Автор романа при использовании документального материала отбирал самое существенное и важное. В изложении письма касимовского хана, писатель в романе руководствуется принципами реалистического письма и в общем характере передачи колорита далекой эпохи, и в осторожном отборе архаической лексики. Здесь романист исторический материал не дает в сыром, необработанном виде, а позволяет себе в отношении их компоновку, художественную ретушь.

В романе изображена встреча Ораз-Мухамедас королем Сигизмундом и заключение договора с Жолкевским, но документов, свидетельствующих об этих встречах, не сохранилось. Ярко воспроизведенная на страницах романа обстановка этих переговоров говорит об

авторском вымысле в передаче психологии персонажей. М. Магауин использует некоторые элементы творческого домысла в биографиях известных исторических лиц. Писатель делал это, разумеется, не беспорядочно, не произвольно, а руководствуясь целями определенной художественной выразительности; он достигал таким путем большей широты и сгущенности своей исторической типизации.

Огромная работа, проделанная романистом по привлечению исторических источников и их изучению, свидетельствует о подлинной документальности и жизненной правдивости созданных им полотен исторических событий эпохи. Степень правдивости изображенных картин прошлого во многом зависела от характера самих источников и от того, как им пользовался писатель. С большим вниманием и интересом автор романа изучал летописи – Сибирскую, Лаврентьевскую, Новгородскую, никоновскую. Это помогало ощутить ему дух времени, проникнуться сознанием эпохи, которую предстояло изобразить. Найденные в источниках детали переносились на страницы романа, главным образом, для создания необходимого бытового колорита, но одновременно они выполняли у писателя несколько иную функцию: при помощи таких подробностей он изображал характер среды, окружающей в романе того или иного персонажа.

Работа романиста над источниками представляла не только переработку какого-то фактического материала, но также и переосмысление объекта изображения, что определялось мировоззрением писателя и замыслом художественного произведения. Точное художественное

воссоздание исторической действительности было достигнуто автором благодаря изучению документов, фактических материалов. Но помимо этого романисту важно было воспроизвести «дух» эпохи, раскрыть взаимоотношения людей, чтобы понять мотивировку их поступков. Много ценного материала дали М. Магауину труды русских ученых-историков: В. Вельяминова-Зернова, В. Корецкого, М. Покровского, М. Дьяконова, Л. Генкина, Р. Скрынникова и других. Но еще одним важным материалом служили жизненные впечатления самого писателя, который прошел весь путь, пройденный героем романа. М. Магауин использует исторические документы творчески, наполняя его глубоким идейным смыслом.

Авторский субъективизм в художественной реконструкции исторических событий и воссоздании общественной среды эпохи в дилогии «Смутное время», «Вешние снега» не противоречит жизненной логике. Использование документов характеризуется как один из принципов типизации в историческом романе и в то же время как проявление мастерства писателя. Мухтар Магауин документ «растворяет» в художественной ткани произведения. Документальные свидетельства используются им как основа для воссоздания и выявления нравственного смысла исторических событий, характеристики героев, подтверждения авторской концепции образов исторической эпохи, усиления эстетического воздействия на читателя. Писателю удалось многогранно воссоздать правду истории благодаря глубокому пониманию важнейших закономерностей исторического процесса.

Литература

- 1 Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о касимовских царях и царевичах. – СПб., 1864. – Ч. 2. – 498 с.; Фирсов Н. Чтения по истории Сибири. – Вып. 1. – М., 1915. – 98 с.; Карамзин Н.М. История Государства Российского: В 12-и т. – СПб., 1892. – Т. IX. – 472 с. – Т. X. – 372 с.; Скрынников Р. Лихолетье: Москва в XVI – XVII вв. – М.: Моск. рабочий, 1988. – 540 с.; Платонов С. Москва и Запад в XVI – XVII веках. – Л.: Сеятель, 1925. – 150 с.; Корецкий В.И. Формирование крепостного права и первая крестьянская война в России. – М.: Наука, 1975. – 390 с.; Кудряшов К.В., Яновский А.М. Москва в далеком прошлом. Очерки городской жизни, быта и нравов Москвы XVI – XVII столетий. – М.: Моск. рабочий, 1962. – 395 с.
- 2 Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. в 5-ти т. – Алматы, 1961. – Т. 1. – 777 с.
- 3 Черепнин Л.В. Исторические взгляды классиков русской литературы. – М.: Мысль, 1968. – 383 с.
- 4 Магауин М. Аласапыран: Роман / пер. сказ. – Алматы: Жалын, 1985. – Кн. 1.: Внешние снега. – 592 с.
- 5 Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о касимовских царях и царевичах. – СПб., 1864. – Ч. 2. – 498 с.

References

- 1 Vel'jaminov-Zernov V.V. Issledovanie o kasimovskih carjah i carevichah. – SPb., 1864. – Ch. 2. – 498 s.; Firsov N. Chtenija po istorii Sibiri. – Vyp. 1. – M., 1915. – 98 s.; Karamzin N.M. Istorija Gosudarstva Rossijskogo: V 12-i t. – SPb., 1892. – T. IX. – 472 s. – T. H. – 372 s.; Skrynnikov R. Lihole't'e: Moskva v XVI – XVII vv. – M.: Mosk. rabochij, 1988. – 540 s.; Platonov S. Moskva i Zapad v XVI – XVII vekah. – L.: Sejatel', 1925. – 150 s.; Koreckij V.I. Formirovanie krepostnogo prava i pervaja krest'janskaja vojna v Rossii. – M.: Nauka, 1975. – 390 s.; Kudrjashov K.V., Janovskij A.M. Moskva v dalekom proshlom. Ocherki gorodskoj zhizni, byta i nravov Moskvy XVI – XVII stoletij. – M.: Mosk. rabochij, 1962. – 395 s.
- 2 Valihanov Ch.Ch. Sobr. soch. v 5-ti t. – Almaty, 1961. – T. 1. – 777 s.
- 3 Cherepnin L.V. Istoricheskie vzgljady klassikov russkoj literatury. – M.: Mysl', 1968. – 383 s.
- 4 Magauin M. Alasapyran: Roman / per. skaz. – Almaty: Zhalyln, 1985. – Kn. 1.: Vneshnie snega. – 592 s.
- 5 Vel'jaminov-Zernov V.V. Issledovanie o kasimovskih carjah i carevichah. – SPb., 1864. – Ch. 2. – 498 s.

Бұлдыбай А.С.
Особенность сказительского искусства казахского народа

Создателями, носителями и исполнителями одного из видов богатейшего фольклорного наследия являются узаны, баксы, жырау, жыршы, киссашы, термеші. Очевидно, никто не будет отрицать огромной роли сказителей в сохранении, формировании и передаче из поколения в поколение эпических произведений, имеющих всемирное значение. В них сконцентрированы многовековая история и культура народа. Исследование происхождения названных фольклорных типов, более точный анализ их функций, в словесном искусстве, раскрытие внутренних закономерностей их эволюции должно способствовать решению различных проблем казахского эпоса.

Прежде всего необходимо решить следующие вопросы: какие фольклорные типы в истории нашего народа были непосредственно связаны с созданием эпических песен, их исполнением и развитием, а какие из них способствовали в передаче их из поколения в поколение, какие изменения претерпели функции этих фольклорных типов в связи с историческим развитием.

Ключевые слова: фольклор, жыршы, жырау, фольклорное наследие, эпос, термеші.

Buldybay A.S.
Feature skazitelskogo art of the Kazakh people

The creators, bearers and performers of one species rich folklore heritage – are uzany, bucks, zhyrauzhyrshy, kissashy, termeshi. Obviously, no one will deny the enormous role of storytellers in the conservation, generation and transmission from generation to generation, the epic works of worldwide importance. They concentrated the centuries-old history and culture of the people. Study the origin of these types of folklore, a more detailed analysis of their functions, verbal art, disclosure of the internal laws of their evolution should contribute to the solution of various problems of the Kazakh epos.

First, you need to solve the following questions: What types of folklore in the history of our people were directly related to the creation of epic songs, their performance and development, and which of them have contributed to their transfer from generation to generation, which have undergone change the function of these types of folklore in connection with the historical development.

Key words: folklore, zhyrshy, bard, folk heritage, epic, termeshi.

Бұлдыбай А.С.
Қазақ халқының жыр айтушылық өнерінің ерекшелігі

Мақалада қазақ халқының жыраулар поэзиясы – қазақ этномәдени дамуының ең бір шешуші, кульминациялық кезеңі, тарих сахнасына «қазақ» атымен шығып, дербес хандық құру кезеңін сипаттайтын терең рухани құбылыс екені талданады.

Қазақтың өлең, жыр айтушыларының барлығын бірдей суырып салып айтушы ақын деуге болмайды. Ақындық өнердің тарихы бар, заманына, дәуірлеріне қарай әртүрлі атануы бар. Өлең-жыр шығарып, не жаттап айтушыларды қазақ ақын ғана деген, одан басқа өлеңші, жырау, жыршы деп те атаған. Бұлардың ақыннан айырмасы бар ма, бөлек көрінетін ерекшеліктері қандай? Қазақ фольклорын жасаушылардың өзгеше танылатын қасиеттері қайсы? Ақын дегеніміз кім? Өлеңшінің ақыннан өзгешелігі бар ма? Жырау, жыршылар кімдер? Енді осындай өнер өрістерін анықтайтын, олардың айырым, ерекшеліктерін белгілейтін тоқтам-тұжырымдар да керек.

Түйін сөздер: фольклор, жыршы, жырау, фольклорлық мұра, эпос, термеші.

ОСОБЕННОСТЬ СКАЗИТЕЛЬСКОГО ИСКУССТВА КАЗАХСКОГО НАРОДА

Создателями, носителями и исполнителями одного из видов богатейшего фольклорного наследия являются узаны, баксы, жырау, жыршы, киссашы, термеши. Очевидно, никто не будет отрицать огромной роли сказителей в сохранении, формировании и передаче из поколения в поколение эпических произведений, имеющих всемирное значение. В них сконцентрированы многовековая история и культура народа. Исследование происхождения названных фольклорных типов, более точный анализ их функций, в словесном искусстве, раскрытие внутренних закономерностей их эволюции должно способствовать решению различных проблем казахского эпоса. А. Формозов, который занимается специально выяснением древних представителей фольклорных типов, подчеркивает: «Не зная истоки каждого явления, невозможно знать его внутреннюю структуру. Значит, для правильного понимания роли всего искусства в жизни общества, мы обязаны подробно исследовать его проявление в древнем мире» [1, 32].

Одна из основных причин терминологической путаницы и неясности мнений о функциях фольклорных типов заключается в том, что в одном фольклорном типе нередко бывают, сконцентрированы качества, которые одновременно могут быть присущи целому ряду создателей и носителей эпоса. А исследователи хотят видеть в каждом типе лишь одну какую-нибудь черту. Так, акын-жырау представляет собой самостоятельную творческую личность, но его можно рассматривать и как один из типов эпических сказителей-исполнителей песен, толгау и терме. Р. Бердибаев [2, 26] точно подмечает одну из черт, присущую фольклорным типам. Он пишет, что проблемой, заслуживающей внимания, является следующая: жыршы в своей ранний период были многогранными представителями искусства. Вторым признаком их многогранности является синкретизм. Самом деле, сказитель должен уметь создавать песни (быть акыном или жырау), исполнителем (жыршы), овладеть музыкальным искусством (кюйши), обладать красивым, приятным голосом (быть певцом), уметь донести песню до слушателей при помощи мимики (иметь артистические данные), сочинять, создавать мотивы (быть композитором), выразительно декламировать прозаические вставки в стихотворных текстах

или сам текст, который исполняется непосредственно перед эпической песней (обладать ораторскими способностями), а также хорошо знать историю развития и особенности жанра. Не обладая всеми качествами невозможно было сохранить в веках, в устной форме, в памяти поистине необъятное число, можно сказать, многочисленных эпических произведений.

Вторая причина возникновения, особенно в последнее время, разноречивых высказываний о типах жырышы, жырау и термешы в том, что именно сейчас появились представители искусства, функция которых не совсем соответствует той роли, которую они играли когда-то в прошлом. Например, многих термешы в настоящее время называют жырау, но когда их не только нельзя назвать представителями индивидуальной поэзии, но даже и жырышы-исполнителями. Сейчас именуют термешы тех певцов, которые исполняют песни под определенный напев, т. е. песенников. Если не учитывать этого второго фактора, то по отношению к перечисленным ранее представителям сказительского искусства, это будет неверным. Сыр-Дариинскиетермешы называют себя жырау, потому что они довольно хорошо усвоили традиционные эпические напевы Жиенбая, Базара, Сарсенбая, Нуртугана и Нартая. Некоторые из них исполняют даже одну – две части дастана «Короглы». А если говорить про настоящих, подлинных жырау, то необходимо учитывать, что они не только исполняли многочисленные эпические произведения, но и были импровизаторами, которые могли включить в произведение новые сюжетные ходы. Они создавали толгау и терме, нередко участвовали айтысах. Не говоря о более древних представителях этого искусства, достаточно называть таких прославленных сказителей, как Р. Мазкожаева, К. Рустембекова, Ж. Аралбаева, А. Таскынбаева, К. Имангалиева, Н. Раманкулова. Следует сказать и о том, те, кто исполняя пять-шесть коротких толгау и терме, называют себя жырау, приводят тем самым путаницу в определение типов сказителей. Подобное можно встретить и в Аркинских и Джетысуйских традициях сказительства. Исполняя толгау, терме и эпические песни под напев песни они называют себя жырышы и термешы, но народ не воспринимает этого.

Прежде всего необходимо решить следующие вопросы: какие фольклорные типы в истории нашего народа были непосредственно связаны с созданием эпических песен, их исполнением и развитием; а какие из них способствовали в передаче их из поколения в поко-

ление, какие изменения претерпели функции этих фольклорных типов в связи с историческим развитием.

В качестве первых создателей и носителей эпических произведений можно называть узанов. Первые данные об узанах встречаются в трудах А. Маргулана, он пишет, что в историческую эпоху Коркыта на Сыр-Дарье, населенным огузско-кипчакскими племенами, жил гениальный старец, выходец из народа, советчик, превосходный акын (узан), который мог предвосхитить и предсказать будущее, [3, 11] затем А. Коныратбаев приводит точные сведения об этих фольклорных типах. «В песнях деда Коркыта огузско-кипчакские племена называют сказителей эпоса «узанами». Это примерно IX-X века. Первым узаном огузов был Коркыт. В те времена песня исполнялась лишь под аккомпанементкобыза, в музыкальном размере кюя» [4, 65]. О непосредственной творческой связи произведений Коркыта с эпическими песнями наряду с этим свидетельствуют его собственные сочинения. Узаны не только создавали песни и исполняли их. Они усвоили у последующих за ними фольклорных типов такие качества, как способность предсказать будущее, дать разумные советы, наставлять людей на путь истины.

Данные о происхождении этого термина можно найти в трудах русских ученых-ориенталистов. А. Боровков пишет: «Этим словом называются по-тюркски разряд людей, играющих на тамбуре, поющих песни – тюрки и сказывающих огузнаме» уточняет; «аузан – название класса людей или племени, которые, играя на гитаре (ташбуре), поют песни и читают предсказания». О связи термина «узан» с эпическими песнями огузских племен говорит В. Бартольд, основываясь на данных словаря XVIII века «Шуурьга»: «У народов огузского происхождения мудрые изречения и эпические былины в древности одинаково назывались огузнаме, а исполняющего эти былины именовали узанами». Впоследствии термин «узан» вместе с культурой образовавших казахский народ племен перешел в казахское устно-поэтическое творчество. Слово «узан» до сих пор в этом значении используется в азербайджанском фольклоре и наряду с термином «ашыг» означает сказителей крупных эпических произведений. Огузских жырау, которые исполняли большие эпические произведения каракалпакского народа Е. Жубанов связывает с узанами – жырау.

Вторые фольклорные типы, которых исследователи также связывают с исполнением эпических песен – это баксы. О происхождении

данного слова имеются разные точки зрения. Е. Турсынов пишет: «В казахском языке слово «баксы» используется в двух значениях: первое связано с искусством слова, сказительством, второе означает ясновидящий, врачеватель, гений, шаман [5, 56]. О связи Коркыта с искусством баксы писал в свое время Ч. Валиханов: «... все это сопровождается игрою на кобызе, инструменте, принадлежавшем Коркыту, и пением, которое называется сарын» [6, 21]. Б. Кенжебаев подчеркивает многогранность дарования баксы. Он пишет, что они и жыршы, и күйши, и врачеватели ясновидящие. Впоследствии типы баксы сохранились у казахского народа лишь в качестве ясновидящих и врачевателей, а узбеков, туркмен и каракалпаков баксы до сих пор связаны с искусством слова. Невозможно точно определить как длительно выступали они в роли эпических сказителей. Если основываться на материалах А. Кобыратбаева, то баксы-сказители тюрко-монгольских племен были связаны с искусством слова в X-XV вв. Узаны и баксы, дополняя друг друга, длительное время бок о бок развивали искусство слова. А также в работах А. Кобыратбаева можно найти и более точные сведения о функциях баксы, которую они выполняли в последующую эпоху: «В XV-XVIII вв. жырау «отпочковываются» от баксы. Если уделом баксы стали лишь культовые песни, то жырау всецело повернулись к гражданскому поэзии» [4, 65] И, в самом деле, нет материалов о том, что баксы после XV в. были сказителями. Кроме Коркыта, до нас не дошло ни одного имени сказителя – баксы. Но в народной среде до сих пор сохранились многочисленные баксы – врачеватели, предсказатели, ясновидящие, баксы-кобызши, баксы в религиозном значении слова. К. Айымбетов приводит один любопытный факт появления у каракалпакских баксы сказительских качеств: «Сказители – баксы появились у каракалпаков позднее. Их репертуар был шире, чем у жырау». [7, 88] Исследователь относит возникновение у них сказительских качеств к более поздней эпохе. Сказителей героических песен называет каракалпакский народ жырау, а сказителей лиро-эпических произведений – баксы.

Особого внимания заслуживает тот факт, что баксы всесторонне используют магическую и художественную силу слова. Об этом писал еще А. Веселовский: «На ранних стадиях развития человеческого общества народная поэзия тесно связана с магическим образом, которым родовой коллектив стремится обеспечить себе

благополучие в войне, охоте или коллективных трудовых процессах. Отсюда вера в магическую силу песни и обычное в первобытном обществе совмещение профессий певца и колдуна-шамана». У различных тюркоязычных народов термин «баксы» используется в разных значениях. Например, если у ногайцев слово «баксы» употребляется в значении музыкант, мастер искусства, то туркмены словом «бахши» называют профессионального певца; они подчеркивают, что музыкальное дарование у них переходит от отца к сыну. Конечно, сказители – баксы специально «проходят» народную школу обучения этому виду искусства. У туркмен также словом «бахши» называют только певцов и музыкантов, которые заучили уже готовые произведения, а сказителей-импровизаторов именуют «шаир» [8, 102]

Еще один тип эпических сказителей – это жырау. Л. Будагов, Е. Исмаилов, Н. Смирнова и другие связывают происхождение этого слова от «жыр», «жырламак». В словаре В. Радлова такие слова, как «йыр», «йырлыжы», «йырла», «жырау», «жыраушы» поясняются как сказители.

В тюркском словаре Махмуда Кашгари «Диванилугат-аттурк» (XI в.) пишет, что обычно тюрки называют «йырагу» тех, кто сам сочиняет песни. При изучении старинных документов и исторических материалов можно ясно увидеть, что жырау, как и баксы, выполняли различную функцию. Они создавали произведения, были советчиками, главой войск, сказителями. Если у баксы в пору их расцвета преобладали качества врачевателей и ясновидящих, то у жырау – качества, более связанные с искусством слова. Они были в большей мере импровизаторами, советчиками и мудрецами. Следует отметить, что в искусстве слова они выполняли две функции. Благодаря импровизаторским способностям они создавали толгау, выражали в них народную точку зрения, мнение общества. Кроме того, они сочинили героические песни в честь известных людей своего времени (впоследствии на основе этих произведений были сформированы эпические песни). Жырау были также исполнителями эпических произведений. В своей начальной стадии жырау прежде всего придавали большое значение индивидуальной поэзии. А. Маргулан подчеркивает, что жырау в своей натуре не акыны, это мудрецы, советники, исполнители толгау. Это гении, мыслители, которые в трудные для народа дни выступают со словами одобрения и поддержки. Они и воспитатели, и наставники. Жырау – глава родов, аксакал,

печальники самых чаяний и ожиданий народных. Они выступают с импровизацией толгау, в который призывают народ к дружбе, единению, призывают дать отпор врагу.

О роли жырау и о жанровых особенностях М. Ауэзов пишет: «Ужырау в отличии от акынов и жырышы имеют свои специфические жанры. В задачи и обязанности жырау не входит воспевание всего. В поле их зрения лишь критика своего времени, предвосхищение века, эпохи, а также повествование об исторических событиях и их оценка. В большинстве своем они и жырау, и бии. И, в самом деле, исследователи творчества представителей индивидуальной поэзии, подчеркивают, что первоначально жырау сами создавали песни и толгау [9]. Ч. Валиханов отмечает, что родоначальником жырау, прозванных в свое время узанами, баксы и жырау в эпоху после Коркытабыл Асанкайгы (XV в.). Представители этого типа жырау импровизаторы. Это Казтуган (XV в.), Доспамбет (XVI в.), Шалгез (XV-XVI вв.), Жиёмбет (XVII в.), Маргаска (XVIII в.), Ақтамберлы (XVIII в.), Умбетей (XVIII в.), Бухар (XVIII в.). Их творчество как представители индивидуальной поэзии довольно подробно рассматривается в трудах фольклористов. Эти жырау наряду с искусством слова сумели сохранить в себе пришедшие к ним от баксы качества – давать мудрые советы и предсказывать будущее: они усвоили и новые функции – быть предводителем войска, главой рода, биями. Хотя жырау, которые уделяли особое внимание созданию песен, оттеснили на второй план идущее с древних времен формирование эпического мира, исполнение эпических произведений и их популяризацию, но не забыли его совсем. Об этом хорошо сказал М. Магауин, исследовавший особенности индивидуальной поэзии жырау: «Вместе с тем Казтуган – эпический поэт. В некоторых произведениях ногайлинского периода замечается влияние поэзии Казтугана. С этой точки зрения, Казтуган – один из первых создателей казахского эпоса. И далее он подчеркивает: «Мы не знаем, в какой мере был создателем эпоса Бухаржырау. Судя по некоторым произведениям, жырау имел непосредственное отношение к созданию эпических песен о батырах XVIII в. и об Аблае. После XVIII в. у жырау стали постепенно угасать черты индивидуального творчества. Вместо этого усилилось другое их качество – эпическое сказительство. Причину этого исследователь видит в том, что «жырау были представителями древнего патриархального общества. Поэтому,

когда родовое казахское общество стало терять свои первоначальные особенности, и жырау стали сходиться с арены» [10, 78]. Однако автор сводит на нет тот факт, что жырау сохранились в дальнейшем в качестве эпических сказителей и говорить о том, что после Бухара-жырау нельзя называть других жырау создателем эпических песен и исполнителей. Это, очевидно, односторонний подход исследователя к сущности сказительского искусства. На самом деле, в этот период и после слово «жырау» использовалось для обозначения эпических сказителей.

Традиции эпического сказительства, которые в ранний период сформировались благодаря узанам и баксы, теперь получили особый расцвет, т. к. такие крупные творческие личности как жырау, влились в искусство слова. Эволюцию этого процесса раскрыла Н. Смирнова: «Позднее, XIX в., жырау из вещего мудрогопевца превращается в сказителя» [11, 125]. Они унаследовали от прежней традиции жырау только искусство слова и оставили другие свои качества (способность к ясновидению, быть предводителем войска, советчиком-мудрецом – каждую в отдельности) другим фольклорным типам.

Начиная с XVIII в. жырау всецело обратились к исполнению эпических песен. Поэтому именно с этого времени стали усиленно развиваться эпические традиции, непосредственно связанные с историческими событиями. Это подчеркивает А. Маргулан: «Формирование профессиональных певцов тесно связано с зарождением эпической поэзии» [3, 36].

В узбекском и каракалпакском фольклоре также встречается термин «жырау», но у этих народов он сохранился лишь в значении «эпический сказитель». Исследователи этих народов не называют ни одного представителя индивидуальной поэзии. Каракалпакский фольклорист К. Аимбетов отмечает, что «жырау, взявший кобыз в руки, хранитель народного наследия, он исполнял в народной среде исторические песни, выражая самые заветные чаяния своего времени». Об эпических мотивах каракалпакских жырау И. Сагитов пишет: «Исполнители героических сказаний называют «жырау»... Одна из особенностей исполнительской манеры жырау – пение гортанным голосом».

Необходимо отметить, что музыкальный инструмент – кобыз, который был принят казахскими жырау и который использовали после баксы лишь акыны, широко применяли каракалпакские жырау. Традиции эпического сказительства, которые развивали последующие

поколения, когда-то входящих в огузские племена, обогащали «не только казахские жырау, но и каракалпакские. Следует сказать и о том, что эти эпические традиции сохранились также и у туркменского и горно-алтайского народов.

Жыршы – еще одни фольклорные представители сказительского искусства. Термин «жыршы» непосредственно связан с терминами «жыр» и «жырау». Так, в труде Абульгазы Шаджарат-ал-ат-тюрк упоминается жыршы Улуг, который известил Чингис хана о смерти его сына Жошы. В работе К. Халитова «Тауарих хамса» даются сведения о том, что одну группу акынов называют «жыршы». В двух этих исследованиях слово «жыршы» используется не в смысле «сказитель», «исполнитель песен», а в значении «акын», который создает поэтические произведения. Жыршы – это человек, заучивший эпические песни и исполняющий их под определенный напев, под аккомпанемент музыкального инструмента. Точное определение этого термина можно найти у А. Маргулана: «Самую многочисленную группу казахских народных певцов составляли жирчи (или жыршы) – сказители. Жирчи, буквально – песенники, сами мало творят. Они поют заимствованные у других песни и сюжеты [3, 65].

Жыршы, которые точно выполняли свои первоначальные функции, уже в то время были импровизаторами толгау, терме, дастанов, участвовали в айтысах, пропагандируя свое искусство в народной среде. Наряду со сказителями -жырау, которые украшали своей импровизацией эпические песни, жыршы не могли не оставаться неизменными вместе с наступательным ходом истории. Одна из основных причин в том, что некоторые фольклорные типы, имеющие непосредственное отношение к нашему эпическому наследию, стали исчезать, ассимилироваться в других фольклорных типах, а некоторые из них – меняют свои функции. Например, если одно время узаны совсем исчезли с исторической арены, то баксы всецело повернулись к культовым песням. А жырау (в значении жыршы) стали называться в качестве эпических сказителей. И не только называться, а вместе со своими ближайшими родственниками жыршы – они всецело посвятили себя эпическому сказительству. В других же случаях – в многочисленных регионах, сказителей, хотя и называли жыршы, слово «жырау» использовалось иногда по отношению к исполнителям толгау, а иногда к сказителям эпических песен, сохранив так свое пер-

воначальное значение. Жыршы-импровизаторы и пополнившиеся группой жырау(сказитель) теперь не только исполняют заученные готовые тексты, но и оказались сопричастными к формированию и развитию эпоса. Эти два названия фольклорных типов стали впоследствии причиной многих разногласий в науке об устно-поэтическом творчестве. Если одни ученые предлагают называть жырау только создателей толгау, то другие – говорят о том, что сказители были жырау, поэтому и их следует называть так. Некоторые фольклористы, не понимая правильно этого процесса, высказали логически неправильные мысли.

О термине «жыршы» и о их роли в последующий период появились обстоятельные и серьезные работы, которые пытались точно определить обе функции жыршы. Р. Бердибаев отмечает, что в понимании широкого круга людей жыршы, заучив известные тексты, исполняет без изменений. Однако облик жыршы, как других представителей искусства слова, многогранен. Жыршы не только заучивают древние дастаны и эпические произведения, но и развивают их в определенном направлении. Когда мы оцениваем труд жыршы, которые продолжают и развивают эпические традиции, мы должны помнить о четырех различных вещах:

- первое – они, не подвергая песенные варианты большим изменениям, исполняют их, сохраняя поэтическую форму;

- второе – вопросы различия репертуара жыршы; их можно рассматривать как особенности среди различных сказительских школ;

- третье – наличие различного уровня развития исполнительского мастерства жыршы. Это связано с талантом сказителя, его опытом и учебой;

- четвертое – исполнение эпоса и дастанов с большими изменениями первоначального текста [2, 59].

Термин «жырши» встречается также у таких тюркоязычных народов, как киргизы, узбеки, карачаевцы и якуты. О специфических особенностях киргизских сказителей говорит М. Богданова: «У киргизов жыршы делится на две группы: на ирчи-исполнителей мелких песен, которые иногда поют и отрывки из поэм, и жомокчу исполнителей больших сюжетных поэм (Манас)». О карачаевских сказителях Р. Ортабайланы пишет, что исполнителями, хранителями народных песен и их популяризаторами были народные жирчи В. Жирмунский и Х. Зарифов подчеркивают, что в

Булунгурском районе исполнителей эпических произведений называют джирчи.

Якутские исследователи первых исполнителей олонхо называли «сэсен» (шешен) «оратор», затем -ырыа (жырши). О карачаевских сказителях приводит интересные факты А. Холаев. Он пишет, что в одних случаях они прибегают к прозе, в других – к стихам, а иногда сочетают их. В том случае, когда эпический текст поется, певцу (жырчы) подпевают несколько человек из числа слушателей

Характерная черта казахского фольклора в том, что в одном представителе искусства нередко бывают органически соединены различные качества: он и создатель, и исполнитель произведений. Кроме того, если еще учитывать, что казахские сказители заучивали красноречивые,

искрящиеся остроумием толгау, терме и эпические произведения, притом не только свои, но и современников, то мы уверенно можем констатировать, что жырши и жырау являются представителями синкретического искусства, то есть они являются сказителем, музыкантом, певцом, артистом, оратором и поэтом своего времени.

Из всех фольклорных типов казахского народа в качестве эпических сказителей сохранились жырау, жырши, киссаши, термешши, как киргизские жомокчу, манасчы, акыны, каракалпакские жырау и баксы, узбекские бахши, шоир, джирчи, джиров, туркменские бахши, якутские олонхосуты, русские сказители, азербайджанские ашуги, калмыцкие джангарчи, бурятские улегерши, карачаевские жырчи, ойротские туйлчи.

Литература

- 1 Формозов П. Теория фольклорной традиции. – М.: Наука, 1980. – 356 с.
- 2 Бердибаев Р. Казах эпосы. – Алматы: Ғылым, 1982. – 227 б.
- 3 Марғұлан Ә. Ежелгі жыр-аңыздар. – Алматы: Жазушы, 1971. – 398 б.
- 4 Коныратбаев А. Древнетюркская поэзия и казахский фольклор. – Алматы: Ғылым, 1971. – 280 б.
- 5 Турсунов Е. Д. Возникновение баксы, акынов, сэры и жырау. – Астана: ИКФ «Фолиант», 1999. – 365 с.
- 6 Ш. Уәлиханов. Тандамалы. – Алматы: Жазушы, 2005. – 365 б.
- 7 Суразаков С. С. Алтайский героический эпос. – М., 1985. – 356 с.
- 8 Мелетинский Э. Н. Поэтика мифа. – М.: Наука, 1976. – 407 с.
- 9 Әуезов М. 20 томдық шығармалар жинағы. 18 том. – Алматы, Жазушы, 1985. – 448 б.
- 10 Каскабасов С. А. Казахская несказочная проза. – Алматы: Наука, 1990. – 362 с.
- 11 Кыдырбаева Р. З. Сказительское мастерство манасчи. – Фрунзе: Илим, 1984. – 325 б.

References

- 1 Formozov P. Teoriya fol'klornoj tradicii. – M. : Nauka, 1980. – 356 s.
- 2 Berdibaev R. The Kazakh epos. – Almaty: Nauka, 1982. – 227 S.
- 3 Margulan A. The ancient poets of legends. – Almaty: Zhazushy, 1971. – 398 p.
- 4 Konyratbaev A. Drevnetyurkskaya poehziya i kazahskij fol'klor. – Almaty: Fylym, 1971. – 280 b.
- 5 Tursunov E. D. Vozniknovenie baksy, akynov, sehry i zhyrau. – Astana: IKF «Foliant», 1999. – 365 s.
- 6 Ualikhanov Sh. Favorites. – Almaty: Zhazushy, 2005. – 365 p.
- 7 Surazakov S. S. Altajskij geroicheskij ehpos. – M., 1985. – 356 s.
- 8 Meletinskij E. N. Poetika mifa. – M. : Nauka, 1976. – 407 s.
- 9 M. Auezov. Collected works in 20 volumes. Volume 18. – Almaty: Writer, 1985. – 448 p
- 10 Kaskabasov S. A. Kazahskayaneskazochnaya proza. – Almaty: Nauka, 1990. – 362 s.
- 11 Kydyrbaeva R. Z. Skazitel'skoe masterstvo manaschi. – Frunze: Ilim, 1984. – 325 b.

Гусейнова П.А.
**Идеи независимости
в сатирической
художественной прозе
Абдуррагим-Бека Ахвердиева**

Сатирические рассказы и фельетоны одного из выделяющихся своей индивидуальной манерой мастеров слова Азербайджана Абдуррагим-бека Ахвердиева в истории нашей художественной прозы занимают особое место. В этой статье были исследованы написанные им в начале XX века однотипные художественные произведения. При этом в сатирических рассказах и фельетонах нашли свое отражение открытый и скрытый призыв писателя к борьбе ради национальной независимости, категорический протест против нарушения прав нашего народа. Мятежное отношение и к царской России, и к советскому режиму, поддержка конституционного движения в Иране составляют основу привлеченного к исследованию материала. Автор исследует в основном произведения «Адские письма страшилища», «Мои олени» и др., в которых с присущей ему тонкостью, подтекстно, намеком касается и вопросов призыва к идеалам независимости, национального единства, свободного азербайджанского человека.

Ключевые слова: сатирическая художественная проза, идеи независимости, сборник «Молла Насреддин».

Huseynova P.A.
**The Ideas Of Independence
In The Satirical Prose of
Abdurrahim Bey Ahverdiev**

Satirical stories and satires one stands out for its individual style masters Abdurrahim Bey Ahverdiev in the history of fiction has a special place. This article written by him have been investigated in the early twentieth century, the same type of art works. In the satirical skits and stories reflected the open and hidden call to the writer's struggle for national independence, a categorical protest against the violation of the rights of our people. The rebel attitude to the Tsarist Russia and the Soviet regime, support the constitutional movement in Iran are the basis of the involved study material. The author investigates mainly works «The letters from hell», «My Deer» e.a, in which his usual subtlety, a hint of concerns and questions call for the ideals of independence, national unity, free Azerbaijani man.

Key words: historical fiction, the idea of independence, a magazine «Molla Nasreddin».

Гусейнова П.А.
**Абдурагим-бек
Ахвердиевтің сатиралық
көркем прозасындағы
тәуелсіздік идеясы**

Жек өзіндік қолтаңбасы бар аса көрнекті сөз зергерінің бірі Абдурагим-бек Ахвердиевтің сатиралық әңгімелері мен фелетондары Азербайжандағы көркем проза тарихында ерекше орын алады. Біздің осы мақаламызда XX ғасырдың бас кезінде ол жазған бір типті көркем шығармалар талданады. Жазушы өзінің сатиралық әңгімелері мен фелетондарында ашық немесе жасырын түрде ұлт тәуелсіздігі жолындағы күреске шақырады, өз халқының құқықтарын бұзуға үзілді-кесілді қарсылық көрсетеді. Біз талдауға түсірген материалдардың күретамыр идеясы – патшалы Ресей мен кеңес тәртіптерінесаналы (бүлікшіл) қарсылық, ирандағы конституциялық қозғалысты қолдау. Автор негізінен «Жаһаннам тозағынан хаттар», «Менің бұғыларым» аталатын, тағы да басқа шығармаларды талдайды. Онда аталған жазушыға тән шеберлікпен, нәзіктікпен, ишарамен тәуелсіздік мәселелері қарастырылады, азаттық идеяларына шақыралады.

Түйін сөздер: сатиралық көркем проза, тәуелсіздік идеясы, «Молда Насреддин» жинағы.

**ИДЕИ
НЕЗАВИСИМОСТИ
В САТИРИЧЕСКОЙ
ХУДОЖЕСТВЕННОЙ
ПРОЗЕ
АБДУРРАГИМ-БЕКА
АХВЕРДИЕВА**

Сатирическая художественная проза великого драматурга, литературоведа, педагога и талантливое писателя Азербайджана Абдулрагим-бека Ахвердиева связана преимущественно с началом XX века. В написанных им рассказах, фельетонах и иных образцах сатирической прозы находит отражение сложное, различное настроение эпохи, наряду с демонстрацией различных проблем народа в ежедневной жизни, очень часто присущей автору тонкостью, подтекстно, намеком касается и вопросов призыва к идеалам независимости, национального единства, свободного азербайджанского человека.

Бывший верным молланасреддиновцем Абдулрагим-бек, отличающийся манерой, сумел собрать большую читательскую аудиторию, большинство своих сатирических рассказов в 1907-1917 годах напечатал именно в этом журнале. В этих его рассказах нашли свое выражение такие вопросы как борьба с невежеством, свобода женщин, равенство прав, человеческие права. В резком сатирическом зеркале писателя превращался в объект порицания, разоблачался любой негатив, проявляющийся в начале XX века в азербайджанском обществе. Хотя среди напечатанных под скрытыми подписями «Страшилище» («*Xortdan*»), «Джейранали» («*Ceyranəli*»), «Врач Нуни-сагир» («*Həkim Nuni-səğir*»), сатирических рассказов и статей, призывающих напрямую к национальной свободе или же борьбе с колониализмом и не было, в рамках текста и сюжета выказывалось отношение к этим вопросам, с помощью эзопова языка прикрывалось истинное намерение писателя.

В сатирической повести «Адские письма страшилища» («*Xortdanın cəhənnəm məktubları*»), являющимися уникальным произведением искусства, написанным Абдулрагим-беком Ахвердиевым, воспользовавшимся самыми прекрасными традициями восточной и западной литературы, показано множество проблем, волнующих общество, патриотическими интеллигентами доведены до внимания читателя некоторые негативные случаи, и, по мере возможности, в скрытой форме раскритикованы сотворенные с нашим народом беды, лишения. Словно здесь черные, кровавые страницы были рассказаны как страшная, и вместе с тем, смешная сказка, легенда, представлены как современная историческая притча. Например, в разделе

«комната Чичим» («*Cicim otağı*») рассказывает о таком событии: «Наверное ты слышал, несколько ранее между двумя государствами надо было установить границу. Одно из этих государств было восточным, другое – западным. В каждую пограничную сторону отправили своих адвокатов. Западные адвокаты, зная природу восточных, привели с собой несколько женщин, продающих себя на улицах европейских столиц. Этим женщинам под именем своих жен познакомили с восточными адвокатами. Днем вели переговоры с ними, а ночами для решения важных вопросов отправляли женщин. Таким образом, пограничный вопрос был разрешен в пользу западных адвокатов. Вот такие адвокаты были брошены в этот колодец» [1, 70].

Как видно, на первый взгляд здесь нельзя определить, когда и где случилось это событие, или же какими были государства, определяющие границы. Видим в тексте лишь противостояние Запада с Востоком, в результате проигравшими оказываются как раз восточные. Здесь сам писатель приходит на подмогу читателю, в записи, объясняющей звездочку над текстом, показывает, в чем заключена истинная суть. Под строкой читаем: «Намек на Туркменчайский договор, заключенный между Ираном и Россией в 1828 году. По этому поводу в истории нет ничего и быть не может. Однако на устах иранских друзей это свойство и сегодня обсуждается» [1, 70]. Хотя писатель Азербайджан не упоминал, понять, что разделенной территорией была историческая земля отцов и дедов азербайджанского народа не сложно.

Познакомимся с другой сценой в произведении: «И снова поднялся пограничный вопрос между двумя падишахами. Одно из государств, посчитав своего посла в чужой стране искусным в подобных делах, направило его. Этот посланник, обманувшись блестящим нагрудным знаком и амулетом, огромное, похожее на рай имущество променял на две сухие горы, на которых и травинки для лекарства не найдется. И таких людей спускают в колодец Вейл» [1, 70].

Мы не можем понять, между какими падишахами произошло это сказкоподобное событие. И здесь на помощь приходит особое примечание писателя. Из подстрочной надписи читаем: «Для определения пределов Туркестана и Ирана Ираном был отправлен Мирза Рза-хан Даниш. Это лицо, прельстившись жалованными российским императором знаками, плато возле Ашхабада, называемое долиной «Фируза», поменял на 2 голые горы. Хотя российское правитель-

ство обещало сохранить население «Фирузы» на своем месте, после заключения соглашения между правительствами, отобрав места у этого населения, самих сослало в Иран» [1, 70]. Из примечания становится ясно, что и чиновники, и отдельные государства, решая пограничный вопрос, не берут в расчет национальный вопрос, не считают с мнением местного народа, не охраняют простейшие человеческие права, преследуют лишь свои личные цели. И А. Ахвердиев подстрочными комментариями выразил свой категорический протест по этим вопросам. Призывал народ быть бдительным, и дав истинный мусульманский урок топорам с доморощенными топорщиками (*идиома азербайджанского языка, означает рьяное прислуживание чужаку – прим. пер.*) пугает адскими муками, бичует их сатирическим языком.

Напоминая подобными завуалированными текстами и комментариями историю Родины читателям, старается предотвратить повторения еще раз ошибок. Например, в качестве причины утраты в период ханств нашей независимости приводит отсутствие национального единства. Однако снова суть раскрывает не открыто, а намеком. Читаем: «... один из правителей получил весть о том, что соседний правитель, после многих войн подчинился некоему великому падишаху. Правитель, тотчас оседлав коня, за раз доскакал до полководца сильного падишаха и молвил, что если падишах даст мне генеральство, я свою страну подарю ему. Конечно, генеральство было дано тотчас и имущество слабого правителя было взято даром» [1, 71].

В комментариях к этому тексту отражаются беды, которым был подвергнут гянджинский хан Джавад-хан, и согласие карабахского хана Ибрагим-хана, получив титул генерала-майора, по Кюрекчайскому мирному договору присоединившему территорию ханства к царской России.

Здесь дается еще и такая трагикомическая ситуация, над которой сейчас невозможно не смеяться и не плакать: «... (Цицианов) после поздравления хана со званием генерал-майора от имени царя, предложил хану выпить бокал шампанского во славу императора, хан выпил шампанское и вино ему понравилось на вкус. После некоторого разговора хан, захотев снова выпить шампанского, повернувшись лицом к князю, спросил: – Можно ли выпить еще раз во славу падишаха?» [1, 71].

Одна из созданных в произведении сцен направлена на призыв читателя к патриотизму. Очень любопытна реплика одного из людей, из-

бываемых плетью сидящим на своем престоле в аду Дьяволом. Как и все неверные, он ответственным за свои грехи видит Дьявола: «- Если бы тебя не было, ... даже через сто лет я бы не брал бы взятки, не продал бы родину за деньги. Все твоих рук дело» [1, 77].

В «Адских письмах страшилища» есть открытым текстом написанные места, показывающие, как после захвата Россией Азербайджана нанявшиеся на службу русскому правительству и ставшие чиновниками топорами с доморощенными топорщиками, вместо того, чтобы хотя бы и в малой мере, но служить народу, лишь наполняли карманы взятками. В одной из подобных частей показывается, как вместо призыва народа на борьбу после завоевания, беки просят у царского правительства свои чины: «После захвата русским правительством Кавказа от населения стабильных ханств на имя русского императора были отправлены тысячи заявлений. Отправлявшие эти заявления просили у русского правительства подтверждения данных ханами бекств и ханств» [1, 100].

В произведении высмеиваются «сыны отечества», растрачивающие веками заработанное или же награбленное предками у народа богатство на военные звания, ордена, медали, атласные ленты. Так, в ответе, данном в аду хаджи на вопрос о том, как его сын стал обладателем его доходов, читаем: «Во-первых, твой сын отдав во семьдесят тысяч манат, купил чин генерала... Хаджи вскочил» [1, 105].

В данном ответе мы видим, как одним предложением с особым искусством обличаются то, насколько органы царской власти обогащались, искусно используя невежественность мусульман, влюбленность азербайджанского населения во внешний блеск, насколько легко присваивалось богатство грабивших заработанное народом в поте лица.

В сатирической художественной прозе Абдуррагим-бека Ахвердиева, как и в наследии великих современников Джалила Мамедкулизаде, Омара Фаика Неманзаде, Узеира Гаджибейли и др. «молланасреддиновцев», Азербайджан берется в единстве. Понятие Родины определяется не в рамках границ, а территории, на которой живет народ. В рассказе «Даджаллабад» («*Dacallabad*») из цикла рассказов «Мои олени» («*Marallarım*») «иранский» вопрос не рассматривается отдельно от вопроса о Родине. И здесь поднимается проблема обучения именно в школе таких важных понятий, как фанатизм к Родине и гражданское воспитание. Осуждает-

ся вмешательство иностранцев в формирование национального сознания. Это находит свое выражение одним предложением: «Иранцы странное племя; где бы ни были, обязательно рядом должны быть их кувшины для омовения и консулы» [1, 162]. Наверное, нет необходимости в комментарии этого предложения. И контроль за этим делом в школах так описывается в сатирическом ключе: «школьные педагоги, будучи иранскими студентами, Даджал в консульском обличье приходит и владеет школой» (1, 162)

Известно, что согласно религиозным взглядам, «Даджал» – враг права, который появится в судный день. Это слово, корнями из слова «*dacala*» на арабском языке, означает «много лгуший и коварный». Фигуральное именование консула под таким именем представляет собой его враждебность истинному пути народа, цель обмануть коварством педагогов, воспитывающих детей, не умеющих еще отличить право от бесправия детей.

В рассказе из кратких диалогов с легкостью можно понять о противостоянии и русского правительства народной революции в Иране. Диалог таков:

«– Сын покойного, армия русских в Ардебиле сидит, ты произносишь слово Родина? Может, завтра придут и закроют школу.

– Ничего, пусть это остается. Второй: «Проснись, иранский народ, проснись от сна невежества!

– Эй у кого дом разрушен, постой! ... Русский сидит в Тебризе, ты об иранском народе говоришь. После этого, конечно, слово «народ» пусть не появляется!» [1, 162].

Если примем во внимание издание рассказа в 1910 году, мы увидим намек автора этим диалогом на диктатуру власти шаха Мамедали в Иране, руководителей конституционной революции, политическую деятельность русских дипломатов, вооруженную поддержку официальному Тегерану после значимых побед народных героев Саттар-хана и Багир-хана.

В этом произведении одной из скрытых тем Абдуррагим-бека является демонстрация того, как царская Россия, не ограничившись открытыми политическими выступлениями против конституционного движения в Иране, привлекает педагогов к контрпропаганде в школах.

Проведение царской Россией националистической политики, проведение различий между народами, видим и в произведениях последующих периодов, например, в изданном в 1927 году рассказе «Собачья игра» («*It oyunu*»).

В этом рассказе изображается пристав N-ского уезда. Вызывает интерес его монолог. Здесь автор не только критикует типа его собственными языком, вместе с тем пользуется и символами. Читаем в монологе: «Я был приставом в N-ском уезде. Крушил мечом и налево, и направо. Если один день не избивал человека, ночью уснуть не мог. В-первых, население этого места называют мусульманами, насильно принявшими Ислам. Как только один день дубиной не пройдешься по их спинам, обнаглев, сходят со своего пути. Во-вторых, у не избивающего людей пристав в народе не будет уважения и пользы» [1, 230].

Как видно, в этом тексте N-ский уезд указывает на Азербайджан, возможно, Кавказ, все территории России, где живут мусульмане, а пристав – на русского царя, царскую Россию, в широком понимании, Россию, поставившей себе целью подчинить себе мусульман, а подчиненное им себе силой дубины и население, называемое «мусульмане от меча» – азербайджанцев, российских тюрков, живущих в России мусульман.

В сатирических рассказах, напечатанных Абдуррагим-беком в начале XX века, после апрельского переворота, на первый взгляд пропагандируется советская идеология, хотя и не восхваляется, но и серьезно не критикуется. Однако его замечания, используемые в некоторых предложениях подтекстные значения показывают его серьезную реакцию на каждый признак, противоречащий идеалам национальной свободы, реальной заботе о крестьянах. В сатирическом рассказе писателя «Подсвечник» («*Qəndil*»), напечатанном в 1927 году в сборнике «Апрельские огни», в то же время есть и сентиментальные моменты. Здесь внешне основной мишенью для критики выступает бывший абсолютным правителем Искендер-бек. Однако в произведении находит свое отражение и борьба Искендер-бека с советской властью. Автор канун революции изображает одним предложением: «И на голове Искендер-бека корона не будет находиться вечно» [1, 263].

Это предложение представляет собой намек на низвержение царской России. А дополнение к реплике «Да здравствует новая власть» в тексте, сделанная позже Абдуррагим-беком, более любопытна. Дополнение таково: «Кто-то прокричал с места: «А в чем наша выгода от Советской власти?» – «Вам же дадут землю и скот!» [1, 264]. Это намек на невыполнение Советской властью обещанного крестьянину после земельной реформы, вместо передачи зе-

мель крестьянину, забирая ее, собрание скота для обустройства колхозов. Следовательно, если А. Ахвердиев, на первый взгляд, в рассказе «Подсвечник» и восхваляет строй, показывает и его недостатки, и обмануть стройивших строй ценой своей крови. И из истории известно, что в результате принятых в 1927 году постановлений еще более ускорилось создание коллективных хозяйств. Что вызвало у населения определенное недовольство. Так, и у середняков было отобрано имущество и под девизом «национализации» превратилось в государственную собственность.

Нуру Мамедов в статье «Взгляды Азербайджанского Центрального Исполнительного Комитета на политику коллективизации» так изображает цифрами скачок в организации коллективного хозяйства в этот период: «В результате претворенных в жизнь мер в деле организации колхозов возникло оживление, возрос вес социалистического сектора в сельском хозяйстве. Если в 1927 года число колхозов равнялось 150, в 1928 году их число достигло 287 [3, 203, 6], в 1929 году – до 535. В 1928 году в колхозах было объединено 4.500 хозяйств, а в 1929 году – 11.600 хозяйств [21, 7 апреля, 1929; 12 февраля, 1931]» [2, 101-102].

Абдуррагим-бек Ахвердиев в созданном в сатирическом рассказе «Борьба с капитализмом» («*Kapitalizmlə mübarizə*») облике Григория Максимовича, как и его современник и соратник Мирза Джалил, изображает жизнь середняков и собственников с грезой «может и вернуть». Преподносящий себя как борца с капитализмом главный герой ради возврата отобранных после революции у него магазина и двух домов стучится во множество дверей. Однако в конце произведения, как и герои Мирзы Джалила, говорит – «посмотрим, как сложатся дела».

В рассказе Абдуррагим-бека «Мечь» («*Qisas*») создается образ деспота Насир-бека, держащего весь город в страхе. Из содержания рассказа становится известно, что при первой попытке прекратить самоуправство в этом городе, происходит расшатывание устоев длящегося годами царствования Насир-бека. События происходят на фоне наказания желающих разлучить честную, образованную девушку со своим законным женихом. Время протекания событий в начале произведения показывается следующим образом: «Был период Мусавата» [1, 310]. Издание рассказа не при жизни автора, а только после его смерти в 1940 году с предисловием Микаила Мирзакулиева в книге «Рассказы» дает возмож-

ность сказать о том, что и в этом произведении спрятан подтекстный смысл. Очень вероятно, что автор и здесь пользуется символами.

Исследуя сатирические художественные произведения А. Ахвердиева, написанные в начале века, видим использование в них метода прямого обличения. Однако в силу того, что призыв к идеям национальной независимости представлен больше в закрытой, завуалированной форме, если можно так сказать, эзоповым языком, чем в открытой форме, стано-

вима свидетелями того, как только благодаря внимательному чтению он становится заметен. Так, мятежное отношение как к царской России, так и к Советской власти, поддержка конституционного движения в Иране находят свое отражение в пределах сюжета. Национальная борьба, борьба против нарушения прав мусульманской прослойки общества, призыв к получению урока, данных историей, является интересной линией, проходящей сквозь написанные в этом ключе произведения.

Литература

- 1 Ахвердиев А. Избранные произведения: в 2-х томах. – Т. II. – Баку: Азербайджанское государственное издательство, 1957. – 414 с. (на азерб. языке)
- 2 Мамедов Н. Взгляды Азербайджанского Центрального Исполнительного Комитета на политику коллективизации // Новости Бакинского университета. – Серия гуманитарных наук. – 2012. – № 1. – С. 99-105. (на азерб. языке)
- 3 Мамедова М. Изображение архива Абдулрагим-бека Ахвердиева с комментариями. – Баку: Наука и образование, 2012. – 120 с. (на азерб. языке)

References

- 1 Ahverdiev A. Izbrannye proizvedeniya: v 2-h tomah. – T. II. – Baku: Azerbajdzhanskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1957. – 414 s. (na azerb. yazyke)
- 2 Mamedov N. Vzglyady Azerbajdzhanskogo Central'nogo Iсполnitel'nogo Komiteta na politiku kollektivizacii // Novosti Bakinskogo universiteta. – Seriya gumanitarnyh nauk. – 2012. – № 1. – S. 99-105. (na azerb.yazyke)
- 3 Mamedova M. Izobrazhenie arhiva Abdurragim-beka Ahverdieva s kommentariyami. – Baku: Nauka i obrazovanie, 2012. – 120 s. (na azerb. yazyke)

Джаламова Ж.Б.,
Джолдасбекова Б.У.

**Авторское сознание в поэме
Пришвина «Черный араб»**

В статье рассматривается вопрос о соотношении реальной личности и образа автора в литературном произведении. Особенно актуально это проявляется в автобиографической литературе, где автор и герой максимально приближены друг другу, но в большинстве случаев не идентичны. Проблема жанровой специфики и соотношения автора и героя обнаруживается при анализе поэмы М.М. Пришвина «Черный араб». Поэма построена на автобиографической основе, в ней есть два повествовательных плана – план настоящего (на этом уровне действует повествователь, автор текста) и прошлого (реконструируемый авторской памятью собственного «я»). Таким образом, происходит как бы раздвоение субъекта. С одной стороны, это предполагает некую отстраненность автора от себя в прошлом. С другой стороны, автобиографическое произведение предполагает совпадение автора и героя. Автор наделяет героя своей биографией, судьбой, характером. При анализе было выявлено, что в автобиографическом герое автор не отражает зеркально, а скорее осмысляет свою биографию, не копирует реальность прямо, а творчески преобразует ее.

Ключевые слова: образ автора, автобиографический герой, субъект и объект изображения, монологичность, прямо-оценочная точка зрения, пассивность, феноменологическая природа повествования.

Dzhalamova Zh.,
Joldasbekova B.

**Author's consciousness in
the poem «The black Arab»
(«Cherniyarab») of M.M. Prishvin**

The article shows the relationship between the real person and the image of the author in a creation of literature. Especially, it reveals importantly autobiographical literature, where the author and protagonist as close as possible to one another, but in most cases are not identical. While analyzing the poem, it occurs the problem of genre specification and ratio of the author and the hero of «Black Arab». The poem constructed on the autobiographical basis, it has two narrative plans – the plan of the present (at this level the narrator acts) and the past (where the narrative is reconstructed on author's own «I»). It is distinctly seen the split of the subject. On the one hand, it may imply a certain detachment from the author himself from the present and the past. On the other hand, the autobiographical creation assumes the coincidence of the author and the hero. The author endowed his hero with his own biography, destiny and character. Thus, it was analyzed that the author did not copy the mirror reflection of his personality.

Key words: image of the author, the autobiographical hero, the subject and the object images, monologics, right-evaluative point of view, passivism, phenomenological nature of the narrative.

Джаламова Ж.Б.,
Жолдасбекова Б.Ө.

**М.М. Пришвиннің
«Черный араб» поэмасындағы
авторлық таным**

Мақалада әдеби шығармадағы автор образы мен шынайы тұлғаның арақатынасы мәселесі қарастырылады. Осы мәселе, әсіресе, автобиографиялық әдебиетте айқын аңғарылады, онда автор мен қаһарман бір-біріне тым жақын, бірақ көп жағдайда бірдей емес. Жанрлық қасиеттері мәселелері және автор мен қаһарман арақатынасы М.М. Пришвиннің «Черный араб» поэмасын талдау барысында айқындалады. Поэма автобиографиялық негізде құрылған, шығармада екі баяндау жоспары бар, олар – осы шақтың жоспары (бұл деңгейде баяндаушы, мәтін авторы сөйлейді) және өткен шақ та (авторлық жады арқылы өңделген өзіндік «мен»). Осылайша, шығармада субъекттің екіге бөлінгендігі көрсетеді. Бір жағынан, бұл автордың өткен шақтағы өзінен алшақтауы анық көрсетеді. Екінші жағынан, көбінде автобиографиялық шығарма автор мен қаһарманның сәйкес келуін қарастырады. Автор өз қаһарманын өзінің өмірбаянымен, тағдырымен, мінезімен толықтырған. Талдау барысында анықталғандай, автор автобиографиялық қаһарманды суреттеуде өзін айна-қатесіз қайталамайды, керісінше, өз өмірбаянын ой таразысына салып, шындықты сол күйінде көшірмей, шеберлікпен өңдейді.

Түйін сөздер: автор образы, автобиографиялық қаһарман, бейнелеудің субъектісі мен объектісі, монологтылық, тура бағалау тұрғысындағы көзқарас, пассивтілік, баяндаудың феноменологиялық табиғаты.

**АВТОРСКОЕ
СОЗНАНИЕ
В ПОЭМЕ ПРИШВИНА
«ЧЕРНЫЙ АРАБ»**

Слово «автор» (от лат auctor – субъект действия, основатель, устроитель, учитель и, в частности, создатель произведения) имеет в сфере искусствоведения несколько значений. Это, во-первых, творец художественного произведения как реальное лицо с определенной судьбой, биографией, комплексом индивидуальных черт. Во-вторых, это образ автора, локализованный в художественном тексте, т. е. изображение писателем, живописцем, скульптором, режиссером самого себя. И, наконец, в-третьих (что сейчас для нас особенно важно), это художник-творец, присутствующий в его творении как целом, имманентный произведению. Автор (в этом значении слова) определенным образом подает и освещает реальность (бытие и его явления), их осмысливает и оценивает, проявляя себя в качестве субъекта художественной деятельности. Авторская субъективность организует произведение и, можно сказать порождает его художественную целостность. Она составляет неотъемлемую и универсальную, важнейшую грань искусства (наряду с его собственно эстетическими и познавательными началами). «Дух авторства» не просто присутствует, но доминирует в любых формах художественной деятельности и при наличии у произведения его индивидуального создателя, и в ситуациях группового, коллективного творчества, и в тех случаях, когда автор назван и когда его имя утаено [1, 54]. Вопрос о соотношении «биографической» личности – автора-творца и образа автора был актуальным в литературоведении на протяжении всего XX века. Существовали различные точки зрения, как допускающие смешение этих понятий (особенно в рамках биографического подхода), так и категорически отрицающие его. В работах формалистов наметился спад интереса к фигуре автора и, соответственно, отдаление от биографической интерпретации его образа. Так, Б.М. Эйхенбаум в пике психологической школе литературоведения строго разделял понятия «биографической» личности и образа автора. Он исходил из положения, что «ни одна фраза художественного произведения не может быть сама по себе простым «отражением» личных чувств автора, а всегда есть построение и игра, мы не можем и не имеем никакого права видеть в подобном отрывке что-либо другое, кроме определенного художественного приема. Обычная манера

отождествлять какое-либо отдельное суждение с психологическим содержанием авторской души есть ложный для науки путь. В этом смысле душа художника как человека, переживающего те или другие настроения, всегда остается и должна оставаться за пределами его создания. Художественное произведение есть всегда нечто сделанное, оформленное, придуманное – не только искусное, но и искусствен в нем нет, и не может быть места отражению душевной эмпирики» [2, 321].

Вопрос о соотношении категорий автора и героя занимает центральное место в рассуждениях М.М. Бахтина и Л. Я. Гинзбург. По мнению Бахтина, герой никогда не совпадает с автором-творцом, «в противном случае мы не получим художественного произведения» [3, 80]. Ученый пишет о том, что «не может быть и речи о собственно-теоретическом согласии автора и героя. Конечно, существуют случаи совпадения автора и героя, то есть когда писатель вкладывает в уста персонажа свои собственные мысли, но по Бахтину это эстетически непродуктивно. В тех случаях когда герой произведения автобиографичен может «завладевать автором» автор смотрит на мир и события, происходящие в нем глазами героя; герой для автора является ценностной точкой опоры. Но бывает так, что «автор завладевает героем, вносит во внутрь его завершающие моменты [3, 93]. Иногда же герой оказывается самодостаточен и «самодоволен» и отделен от автора, болейтого – он «является сам своим автором» [3, 101].

Бахтин утверждает, что чем больше сходство автора с героем, тем менее художественным становится произведение, так как только действия другого человека могут быть художественно осмысленны. Находясь внутри себя, нельзя создать целостную, объективную и завершенную картину своих действий и поступков теоретическом согласии автора и героя». Не должен нарушаться принцип «внеаходимости» («трансгредентности»), иными словами, автор должен занимать пограничную позицию по отношению к создаваемому им произведению. Если же он пересечет эту границу – эстетическая устойчивость созданного им мира будет разрушена. «Автор не может и не должен определиться для нас как лицо» [3, 263], он – лишь «совокупность творческих принципов», направляющий и определяющий эстетическую активность читателя.

Л.Я. Гинзбург в работе «О лирике» (1964) пишет о разных формах присутствия автора в тексте. В прозе чаще всего автор скрыт, то есть не

совпадает с рассказчиком, его оценки, «его отношение читатель воспринимает непрерывно, но в опосредствованной второй действительностью форме» [4, 9]. В лирической прозе или стихотворном эпосе фигура автора открыта, а в лирике автор выступает не только как субъект, но и объект изображения. При этом авторское сознание может быть скрыто под различными масками, персонажами, зашифровывающими «лирическую личность именно с тем, чтобы она сквозь них просвечивала» [4, 10]. Наиболее показательные случаи в русской литературе, где сквозь поэтический текст с совершенной очевидностью просвечивает лицо автора, – это лирика Лермонтова, Блока, Маяковского. При этом изображение лирического героя может основываться на реальных фактах биографии поэта.

В современном литературоведении проблема соотношения автора и героя продолжает изучаться. Этому вопроса касается Н.А. николина в своем исследовании «Поэтика русской автобиографической прозы». Говоря о максимальной близости автора к герою как о характерной особенности автобиографических произведений, она концентрируется на лингвостилистическом аспекте данного вопроса. николина подчеркивает, что «образ повествователя ... не просто одна из речевых масок автора, но и непосредственное самовыражение его как определенной языковой личности, обладающей конкретной биографией» [5, 112]. Анализ образа авторского «я» напрямую связывается с анализом речи. Самообъективируясь в тексте, субъект пристрастен к предмету изображения и склонен к его идеализации. Это согласуется с тезисом Л.Я. Гинзбург о том, что автор «произведений мемуарного и автобиографического жанра всегда является своего рода положительным героем» [6, 210]. Повествователь, интерпретируя собственное «я», выступает и как субъект, и как объект описания. На наш взгляд, полноценное понимание структуры и внутренних законов художественного произведения невозможно без обращения к проблеме образа автора. Особенно важно это при разговоре о литературе автобиографической, где автор и герой максимально приближены друг к другу, но в большинстве случаев не идентичны. Правильное понимание позиции автора по отношению к герою помогает приблизиться к истинному смыслу изучаемого текста.

Проблема жанровой специфики и соотношения автора и героя остро встает при анализе поэмы М.М. Пришвина «Черный араб» [7].

Жанровая форма как художественного, так и документального произведения основывается на тематическом содержании, стиле и композиционном построении. В центре внимания автобиографических жанров – формирование представления личности о самой себе, динамика ее развития. Исследование образа автора в литературе факта является одной из первостепенных проблем. По словам Н.А. Николиной, «предметом изображения в автобиографической прозе с течением времени становится не былое само по себе, а «былое» в связи со становлением внутреннего мира автора текста» [5, 10]. Центром автобиографического произведения является авторское «я» в его отношении к окружающему миру. Структура образа автора может быть различной. В связи со спецификой жанра в текстах с главенствующим документальным началом есть два повествовательных плана – план настоящего (на этом уровне действует повествователь, автор текста) и прошлого (реконструируемый авторской памятью образ собственного «я»). Таким образом, происходит как бы раздвоение субъекта. С одной стороны, это предполагает некую отстраненность автора от себя в прошлом. С другой стороны, автобиографическое произведение предполагает совпадение автора и героя. Автор является всеведущим, осведомленным обо всех описываемых событиях. Он субъективен, утверждает справедливость высказываемых им оценок; его интенцией является исповедальность, то есть изначальная установка на подлинность того, о чем повествуется.

Автор наделяет героя своей биографией, судьбой, характером. Тем не менее эти две фигуры не всегда тождественны, хотя многие структурные особенности произведения создают видимость совпадения. К ним относятся форма повествования от первого лица, внешнее сходство автобиографического героя с автором, совпадение их имен. Но вернее будет сказать, что в автобиографическом герое автор не отражает зеркально, а скорее осмысляет свою биографию, не копирует реальность прямо, а творчески преображает ее. Это утверждение в полной мере применимо к поэме «Черный араб».

Сюжетной основой поэмы путешествие по Казахстану. В этой чудесной вещице главным героем рассказа оказался таинственный черный араб, едущий из Мекки по степи куда глаза глядят, в то время как слух о его передвижении разносится на многие километры вокруг. Для поэмы характерна двуплановая структура повествования: основная сюжетная линия, ко-

торая отражает время путешествия, прерывается вставками, отсылающими к мифологическим и библейским сюжетам молодости. Оппозиция, на которой строится идейный замысел, – гармония в двух пониманиях и смена одного понимания другим – связана с духовной эволюцией героя. Вместо традиционной для автобиографических жанров повествовательной формы от первого лица автор выбирает форму повествования от третьего лица, тем самым дистанцируя себя от объекта изображения. Тем не менее мы можем утверждать, что в данном случае герой выражает авторское сознание. Их жизненные и философские позиции совпадают.

При анализе произведения были выявлены важнейшие доминанты авторского сознания.

Монологичность, которая подразумевает направленность повествования на внутренний мир автора-героя, на воспроизведение движения его самосознания. Повествование в романе проникнуто авторефлексией, что характерно для любого автобиографического жанра. Воссоздавая свою биографию, писательница сопоставляет и переоценивает факты жизни, прослеживается духовная эволюция героя. Автор и герой здесь почти тождественны, находятся в одной ценностной системе координат, их этические позиции совпадают.

«Прямо-оценочная точка зрения» (по Б. Корману) [8]. Отношение рассказчика к описываемым событиям пристрастно. Субъект сознания высказывает прямые суждения и оценки. Текст подчеркнуто эмоционален, что создает явное ощущение причастности создателя произведения к описываемым событиям. Поэма характеризуется углубленным анализом философских отношений человека и природы, при этом не только в отношении познания героя, но и в определении отношения автора к феноменальному миру.

Пассеистичность. Прошлое выступает как самоценная категория, более ценная, чем настоящее. Возникают образы многих реально существовавших людей, с которыми писатель близко соприкасался. Но материал жизни, лежащий в основе повествования, так или иначе переработан и трансформирован автором в связи с его установками. Отдельные факты намеренно затуманены. Это объясняется нежеланием писателя открывать определенные страницы своей биографии, которые он с временной дистанции оценивает уже совершенно по-другому. Мотив странствий перекликается с мотивом воспоминаний, в семантике которых обнаруживается архе-

типическое возвращение к истокам. Память позволяет человеку не чувствовать себя замкнутым в рамках своего существования. Наиболее яркий пример – ситуация с героем, который назван в поэме «Черным Арабом». Рассказчик все больше и больше склоняется к мистификации, почти к клоунаде, на самом же деле под этим именем скрывается сам писатель.

Феноменологическая природа повествования. Субъект и объект повествования слитны, и жизнь в произведении предстает как фрагментарный временной поток явлений и состояний. Герои ни в коей мере не стремятся пересоздать действительность, они отданы плавному жизненному потоку, воле судьбы. За счет этого поэма приобретает лирическое звучание. Позднее Пришвин так охарактеризовал эту работу: «Это чисто поэтическая вещь, она может служить самым ярким превращением очерка в поэму как бы самовольного напора поэтического материала» [9, 131]. Отзвуки детства, любовные переживания, воспоминания о днях тюремного заключения сопровождаются обращением к библейским образам Авраама, Евы, Земли обетованной. Подобная форма придает повествованию видимость объективности, значи-

тельность, выдвигает на первый план то, о чем сообщает автор. Этот прием позволяет сохранять дистанцию между собой как автором и образом самого себя, позволяет отрешиться от субъективности и включить изображаемые события в объективный мир истории, придавая повествованию сверхличный характер.

Итак, существование разных взглядов на проблему соотношения автора и героя свидетельствует о возможном многообразии трактовок взаимоотношений этих двух категорий. Многоаспектный анализ литературного произведения позволяет определить степень дистанцированности создателя текста от его протагониста, что особенно важно при разговоре о произведении с главенствующим автобиографическим началом. Здесь границы между художественной и документальной реальностью часто могут быть размыты. Основываясь на вышеперечисленных доводах относительно поэмы М.М. Пришвина «Черный араб», можно сделать вывод, что данное произведение можно считать таким, где автор «перевоплощается» в главного героя. Он выступает в тексте не как наблюдатель, а как активный действующий и переживающий субъект.

Литература

- 1 Хализев В.Е. Теория литературы. – М.: Высшая школа, 2000. – 398 с.
- 2 Эйхенбаум Б.М. Как сделана «Шинель» Гоголя? // Эйхенбаум Б.М. О прозе. – Л.: Художественная литература, 1969. – 504 с.
- 3 Бахтин М.М. Автор и герой в эстетической деятельности // Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. – М.: Искусство, 1986. – 412 с.
- 4 Гинзбург Л.Я. О лирике. – М.: Интрада, 1997. – 354 с.
- 5 Николина Н.А. Поэтика русской автобиографической прозы. – М.: Флинта: Наука, 2002. – 425 с.
- 6 Гинзбург Л.Я. О психологической прозе. – Л.: Советский писатель, 1971. – 450 с.
- 7 Пришвин М.М. Собрание сочинений в 8 т. – Т. 1. – М.: Художественная литература, 1982. – 830 с.
- 8 Корман Б.О. Избранные труды по теории и истории литературы. – Ижевск, 1992. – 236 с.
- 9 Варламов А. Пришвин. – М.: Молодая гвардия, 2003. – 848 с.

References

- 1 Halizev V.E. Teorija literatury. – M.: Vysshaja shkola, 2000. – 398 s.
- 2 Jejhjenbaum B.M. Kak sdelana «Shinel'» Gogolja? // Jejhjenbaum B.M. O proze. – L.: Hudozhestvennaja literatura, 1969. – 504 s.
- 3 Bahtin M.M. Avtor i geroj v jesteticheskoj dejatel'nosti // Bahtin M.M. Literaturno-kriticheskie stat'i. – M.: Iskusstvo, 1986. – 412 s.
- 4 Ginzburg L.Ja. O lirike. – M.: Intrada, 1997. – 354 s.
- 5 Nikolina N.A. Pojetika russkoj avtobiograficheskoj prozy. – M.: Flinta: Nauka, 2002. – 425 s.
- 6 Ginzburg L.Ja. O psihologicheskoj proze. – L.: Sovetskij pisatel', 1971. – 450 s.
- 7 Prishvin M.M. Sobraniesochinenij v. 8 t. – T. 1. – M.: Hudozhestvennaja literatura, 1982. – 830 s.
- 8 Korman B.O. Izbrannye trudy po teorii i istorii literatury. – Izhevsk, 1992. – 236 s.
- 9 Varlamov A. Prishvin. – M.: Molodaja gvardija, 2003. – 848 s.

Кулиева А.
**Значение писем
в исследовании творчества
писателя**

С древних времен эпистолярный стиль считался важным средством сообщения и контакта между людьми. Одним из типов письма с историческим значением и адресацией широкой аудитории – литературные письма. История литературных писем очень стара. Литературные письма содержат очень важную информацию, для исследования историю литературы. Как известно, наряду с передачей внутреннего мира писателя, его чувств и размышлений, литературные письма также отражают историю, общественно-политическую среду того периода, к которому относятся. Зачастую писатели выражают в своих письмах позицию относительно литературного процесса, происходящих событий, высказывают свои критические замечания.

Статья исследует эпистолярное наследие – богатый личный архив выдающихся авторов Азербайджана, хранящийся в Институте рукописей НАНА. Основное внимание обращено на эпистолярное наследие Ю.В. Чемамземинли и Дж. Джаббарлы.

Ключевые слова: литература, эпистолярное наследие, письма, писатель.

Kuliyeva A.
**The importance of the letters in
the research creativity of writer**

From ancient times letters has been important as means of communication and contact between people. One of the types of letter with historical significance and addressing to a wide audience are literary letters. The history of literary letters is very old. The literary letters contain a very important information to investigate the history of literature. It is known that along with transfer of an inner world of the writer, his feelings and reflections, literary letters also reflect history, the social and political environment of that period which treat. Often writers express a position of rather literary process, the taking place events in the letters, state the critical remarks. Article investigates epistolary heritage – the rich personal archive of outstanding authors of Azerbaijan which is stored in Institute of manuscripts of NANA. The main attention is paid on epistolary heritages Y.V.Chamanzaminli and J. Jabbarli

Key words: literature, epistolary heritage, letter, writer.

Кулиева А.
**Жазушы шығармашылығын
зерттеуде хаттардың маңызы**

Ежелгі дәуірлерден бастап эпистолярлық стиль адамдар арасындағы қатынастар мен байланыстардың аса маңызды құралы болып есептеледі. Көпшілік аудиторияға арналған және тарихи маңызы бар хат үрлерінің бірі – әдеби хаттар болып есептеледі. Әдеби хаттардың тарихы өте ертеден басталады. Әдебиет тарихын зерттеу үшін әдеби хаттар өте маңызды мағлұмат бере алады. Әдеби хаттарда жазушының ішкі жан-дүниесін, сезімдерін, ой толғамдарын жеткізетіндігі өз алдына, сол жазушы өмір сүрген кезеңдегі тарихты да, қоғамдық-саяси ортаны да бейнелей алады. Кейде жазушылар өз хаттарында әдеби үдерістерге, өтіп жатқан оқиғаларға қатысты көзқарастарын білдіреді, сын-ескертпелерін айтады.

Мақалада Азербайжан Ұлттық ғылым академиясының Қолжазбалар институтында сақталған аса көрнекті авторлардың бай жеке архивіндегі эпистолярлық мұралар зерделенеді. Ю.В. Чемамземинли мен Дж. Джабарлы эпистолярлық жәдігерліктеріне ерекше көңіл бөлінеді.

Түйін сөздер: әдебиет, эпистолярлық мұра, хат, жазушы.

ЗНАЧЕНИЕ ПИСЕМ В ИССЛЕДОВАНИИ ТВОРЧЕСТВА ПИСАТЕЛЯ

Значение писем во всестороннем исследовании истории литературы велико. Со времен античности люди пользовались письмами для обмена новостями, получения или передачи информации. В зависимости от специфических особенностей, формы записи, целей письма подразделяются на открытые, личные, официальные, литературные и др. виды.

С точки зрения содержания исторически важных сведений наибольшее внимание привлекают литературные письма. Наряду с передачей внутреннего мира писателя, его чувств и размышлений, литературные письма также отражают историю, общественно-политическую среду того периода, к которому относятся. Зачастую писатели выражают в своих письмах позицию относительно литературного процесса, происходящих событий, высказывают свои критические замечания.

Первые образцы писем встречаются в греческой и римской литературах. «В античности письма сочинялись как литературные произведения, их стиль и построение определялись риторикой, строгую границу между частной перепиской и эпистолярной стилизацией провести трудно, о чем свидетельствуют знаменитые образцы эпистолярной литературы» [1, 647]. Авторы писем античного периода в основном предпочитали писать о своих философских, политических, социальных и критических взглядах.

Периодом расцвета эпистолярной литературы считается XVIII век. В это время письма широко использовались в русской, английской, французской, немецкой литературах. На протяжении веков историческая ценность эпистолярной литературы возрастала, письма общественных деятелей, писателей собирались и издавались в виде книг, велись научные исследования по данной тематике. Поскольку письма основывались на реальных событиях и фактах, их, как правило, относили к документальной литературе.

На Востоке письма литературных и общественных деятелей собирались секретарями в «Муншеат». В азербайджанской литературе известны различные формы применения писем. Письма жившего и творившего в XII веке Хагани Ширвани содержат ценную информацию о его биографии, литературной среде, к которой он принадлежал, родственниках, друзьях. низами

Гянджеви также пользовался письмами, чтобы более точно показать внутренний мир, мысли и раздумья героев своих поэм. На недостатки и изъяны своего времени указал Мухаммед Физули в письме к нишанчы паше. Начиная с XIX века роль писем в азербайджанской литературе возросла, посредством них писатели делились друг с другом творческими замыслами, размышлениями о литературном процессе.

В Институте рукописей им. Мухаммеда Физули Национальной Академии Наук Азербайджана хранятся частные архивы деятелей литературы и культуры, живших и творивших в конце XIX и начале XX веков. В этих архивах наряду с личными документами, автографами произведений и т.д. находится и эпистолярное наследие мастеров слова.

Один из личных архивов, хранящихся в Институте рукописей НАНА, относится к Юсиф Везиру Чемазменли, прославившемуся в азербайджанской литературе XX века как автор талантливых рассказов и романов. Его архив отличается богатым содержанием и отличной сохранностью. В архив вошли автобиографии писателя, художественные и публицистические произведения, рецензии на них, фотографии и т.д. Среди документов из архива писателя особую важность представляет его эпистолярное наследие. Письма, полученные или отправленные писателем разным людям имеются в оригинале. Следует отметить, что часть писем Ю.В. Чемазменли переписал в дневник, который начал вести с 1907-го года.

Получив начальное образование в Шуше в школе Моллы Мехти, Юсиф Везир затем продолжил учебу в реальном училище в Баку, в Ашхабадской гимназии, проходил обучение на юридическом факультете Киевского университета. Первая «проба пера» писателя, рассказ «Свадьба Шахгулу» был опубликован в журнале «Молла Насреддин». «Свой первый рассказ «Свадьба Шахгулу» Ю.В. Чемазменли написал под впечатлением после прочтения опубликованного в 1906-ом году рассказа Дж. Мамедгулузаде «Гурбанали-Бек», и отправил его для публикации в «Молла Насреддин» [2, 117]. В его рассказах, больших романах «Студенты» («Studentlər»), «Девичий родник» («Qızlar bulağı»), «В крови» («Qan içində») мастерски описаны проблемы азербайджанского народа.

Исследуется эпистолярное наследие Юсиф Везира мы получаем глубокие сведения о его личной жизни. Истоки его пессимистического настроения в различных проблемах, ранней

смерти брата и т.д. Подтверждает это письмо Юсиф Везира родственнику Миргасану Везиру «где он пишет возьму перо и коснусь всех печальных моментов жизни». Часть писем Чемазменли охватывает период его учебы в Ашхабаде. В письмах, адресованных Миргасану Везиру, он рассказывает о студентах гимназии в Ашхабаде. Отмечает, что учащиеся не знают что такое роман или поэма, не могут отличить драматические произведения от других, не имеют никакого представления о европейских классиках. В письме Миргасану Везиру от 16 марта 1909-го года Ю.В. Чемазменли пишет о том, что устал, сердце наполнено грустью, но с другой стороны его перо вдохновлено на создание новых произведений. Он рассказывает о необычайной красоте Баку. Затем дает информацию о социально значимых событиях в стране, отмечает, что о них нужно написать в журнал «Молла Насреддин»: «ниджд»ские пансионеры почти голодают. Члены нашего кружка бездействуют. Часть денег только успели получить учащиеся Селимбекова, остальная еще не получила. А, кстати, написал ты о кружковых делах «Молла Насреддин»? В отделе «почтовый ящик» был намек на это» [3, 171].

Некоторые из статей и фельетонов Ю.В. Чемазменли, написанных им во имя развития общества, были гневно встречены реакционерами и черносотенцами. Сын Чемазменли О. Везиров в своих воспоминаниях об отце пишет: «Однажды Юсиф Везир пишет письмо с резкой критикой пиров и мест поклонения в Гарабахе и отправляет его в журнал «Молла Насреддин». Это письмо публикуется в 1907 году в 37-ом номере журнала «Молла Насреддин» за подписью «ученик 6-го класса Бакинской реальной школы Мир Юсиф Везиров». Издание статьи за такой открытой подписью могло бы иметь множество негативных последствий для автора» [4, 23].

Один из близких друзей Ю.В. Чемазменли Мухтар Абдуллаев, обеспокоенный недовольством масс, в своем письме из Шуши, призывает писателя к осторожности и бдительности: «Статья в «Молла Насреддин» произвело в местном Мусульманстве большое волнение! Ожидают тебя неприятности со стороны массы, поэтому предупреждаю; буд осторожен!!! Народ толпившись, толкует: «зачем эти фамилия дойдя до известных лет, начинает богохульствовать». Может быть они питают отвращение к своей религии. Словом, масса выражает свою вражду к тебе. Глубоко ошибся, написав свое имя под статьей» [3, 275]. Долгое время из-за этой статьи

Ю.В. Чемензеинли получал письма с критикой и угрозами. Впоследствии в газете «Tazə həyat» («Новая жизнь») он отмечает, что целью той статьи было лишь разоблачение мошенников, прикрывающихся религией.

В одном из писем Чемензеинли беседует с Миргасаном Мир Тагиевым, бывшим в то время студентом в Петербурге, о его здоровье, подбадривает его, просит поделиться новостями общественной жизни, и сам рассказывает об интересных событиях.

В письмах Ю.В. Чемензеинли в мельчайших деталях описывает свои мысли, образ жизни, события, происходящие вокруг него. В письме от 17 января 1908-го года писатель отмечает, что днем он занимается с учениками, вечера посвящает творчеству, пишет рассказы, а в свободное время посещает театр или библиотеку: «Женя, давно не пишу? Прости голубчик. Последнее время сильно занят. В скором времени будет мусульманский вечер в пользу бедных учеников мусульман; я принимаю горячее участие; вся художественная часть вечера выпала на мою долю» [3, 348]. Из содержания письма становится ясно, что Ю.В.Чемензеинли, изучив быт, мировоззрение, характер народа, задумывается о написании новых произведений и доволен той приятной усталостью, которая сопровождает этот творческий процесс. Еще один богатый личный архив, хранящийся в Институте рукописей НАНА, принадлежит великому азербайджанскому драматургу Джафару Джаббарлы. В архиве наряду с произведениями и документами Джафара Джаббарлы хранится и его эпистолярное наследие. Здесь содержатся письма, указывающие на творческие связи писателя с мастерами пера, театральными деятелями, композиторами не только из Азербайджана, но и из России, Узбекистана, Туркменистана и др. Тематика большей части писем писателя – это литературные проблемы, сценическое воплощение произведений, обсуждение изменений в них и т.д.

Джафар Джаббарлы родился в 1899-ом году в Баку и с ранних лет увлекся литературным творчеством. Его первое опубликованное стихотворение «Весна» было издано 1915-ом году. Несмотря на то что, творческий путь писателя начался с поэзии, впоследствии больше успеха он снискал в жанрах прозы и драмы. Читатели с интересом встретили его пьесы «Увядавшие цветы» («*Solğun çiçəklər*»), «Покорение Эдирны» («*Ədirnə fəthi*»), «Айдын» («*Aydın*»), «Октай Эльоглы» («*Oqtay Eloğlu*») и др., они неод-

нократно были поставлены на театральной сцене.

Одним из известных произведений писателя является написанная им в 1928-ом году пьеса «Невеста огня» («*Od gəlini*»). В произведении отражен героизм азербайджанского народа, его борьба за свободу против иноземных захватчиков. Над этой пьесой Дж. Джаббарлы работал напряженно. В своих воспоминаниях супруга писателя Сона ханум пишет: «Над «Невестой огня» он работал так много, как никогда раньше. Иногда он разрабатывал несколько вариантов одного эпизода. На пьесу «Невеста огня» он потратил больше времени и труда, чем на все остальные свои произведения» [5, 33].

Произведение было поставлено на сцене в 1928-ом году и быстро стало известно за пределами нашей страны. Это видно из письма народного артиста Башкортостана Велиуллы Муртазина Дж. Джаббарлы, датированного 1928-ым годом. Называя Азербайджан самой прогрессивной и образцовой республикой Востока, выдающийся театральный деятель отмечает, что получил большое удовольствие от посещения нашей страны, был восхищен ее культурой. Также он просит Дж. Джаббарлы прислать свои пьесы: «Друг Джафар Джаббарлы! Письмо, это пишу- я, народный артист Башкиру (башкирец) Валиуллы Муртазин... Вот что друг, я еще раз обращаюсь с просьбой теперь уже к тебе лично. Пришлите срочно вашу пьесу «Невеста огня», которую тогда мне обещали вы и Гос.театр в лице товарища Аббасова. Мною уже написана большая статья о нем, но в печать еще не допустили. Потому что нужно прочесть саму пьесу. Мало того, и вам обещал, что будем ставить ее на сцене на башкирском языке. Хочу сыграть силами учащих театр.техникума Уфы. Уже все знают, что молодой драматург Азербайджана Дж. Джаббарлы дал согласие на постановку пьесы «Од келини». Передай всем почтение. Жду срочного ответа» [6]

Дж.Джаббарлы также переписывался с Яшей (Яковом) Любарским, супругом первой профессиональной певицы и оперного исполнителя Азербайджана Шовкет Мамедовой, делился с ним творческими планами. В личном архиве писателя хранится несколько адресованных Яше Любарскому писем на различные темы, одно из которых посвящено переводу трагедии «Гамлет» на азербайджанский язык, подготовке пьесы «Невеста огня» к сценической постановке. Начало письма Дж. Джаббарлы посвящено семейным вопросам, однако затем

он рассказывает о произведении «Гамлет»: «Тюрк академический театр мне поручил перевод «Гамлета». Я перевел – и книга вышла из печати. Играют пьесу в восточном оформлении и костюмах. Я даже переименовал все имена действующих лиц. и даже некоторые места в тексте для подведения к восточной жизни, и вышло хорошо. Нужно было только подобрать или вернее написать мелодию для Офелии в восточном стиле. По моему предложению и от моего же имени Туганов обратился к Р.М.Глиеру. Я приложил даже несколько стихов для определения ритма слогов. Но, к сожалению, от Р.М. ответа не получили» [7].

Писатель перевел трагедию «Гамлет» на азербайджанский язык в 1925-ом году, адаптировав ее под восточный стиль, заменив на восточные все имена в пьесе, помимо Гамлета и Офелии. Он подробно информирует в письме об этом, а также рассказывает о том, что готовит к сценической постановке свое произведение «Невеста огня».

Также Дж. Джаббарлы состоял в переписке с режиссером Александром Александровичем Тугановым, который в 1924 году был приглашен для работы из Тбилиси в Азербайджанский Драматический театр. Первое знакомство Дж.Джаббарлы с А.Тугановым приходится на период его преподавательской деятельности в Театральном техникуме. После этого между ними завязались дружеские отношения, что видно из их переписки.

При активном участии Дж. Джаббарлы А.А.Туганов подготовил к постановке пьесу писателя «Алмаз». Высокое мастерство сценического воплощения пьесы обеспечил ей боль-

шой успех у зрителей. Этому способствовал и профессиональный подход двух мастеров к мельчайшим деталям постановки. «Одной из особенностей данного произведения является то, что и Дж.Джаббарлы, и режиссер А.Туганов в основном сконцентрировали внимание актерского коллектива на создании ярких характеров» [8, 8].

В своем письме А.Туганову относительно пьесы «Алмаз» Дж. Джаббарлы отметил, как много режиссер знает о театре, высоко оценил его мастерство. Он говорит об оценке, полученной «Алмаз» в Москве: «Алмаз» на днях читали в Москве и Пикел написал рецензию. Я дам Памериле, чтобы послать к вам. Он считает, что «Алмаз» настоящее большое произведение, которое должно интересовать все большие театры Москвы. Сейчас над проработкой. Переводом работает Махров. Я вам напишу больше через два-три дня о других пьесах» [9].

Дж. Джаббарлы перевел на азербайджанский язык пьесу А. Афиногенова «Страх», и в 1932-ом году она была поставлена на сцене. В своем письме А. Туганову он пишет: «Перевел «Страх», перевел «Отелло». 11-го февраля премьера. «Отелло» закончил, начнется постановка» [9].

Исследование эпистолярного наследия Ю.В. Чеменземинли и Дж. Джаббарлы проясняет многие вопросы их жизни и творчества. Помимо этого, письма имеют важное значение и для изучения истории развития языка, так как отражают языковые и стилистические особенности своего времени. С этой точки зрения хранение и исследование эпистолярного наследия писателей является актуальным вопросом для изучения литературы.

Литература

- 1 Большая советская энциклопедия. – М., 1978. – Т. 30.
- 2 Гусенйоглы Т. Живу литературой. – Баку, 1993.
- 3 Институт рукописей НАНА. Личный архив Ю.В. Чеменземинли. – Фонд 21, ед. хр. 183.
- 4 Везиров О. О моем отце Юсиф Везир Чеменземинли. – Баку, 1997.
- 5 Ахмедов Т. Великий богатырь искусства. – Баку, 2001.
- 6 Институт рукописей НАНА. Личный архив Дж. Джаббарлы. – Фонд 16, ед. хр. 316.
- 7 Институт рукописей НАНА. Личный архив Дж. Джаббарлы. – Фонд 16, ед. хр. 261.
- 8 Гусейнов Р. Первое сценическое воплощение пьес Дж. Джаббарлы «Алмаз» и «Яшар». – Баку, 1965.
- 9 Институт рукописей НАНА. Личный архив Дж. Джаббарлы. – Фонд 16, ед. хр. 265.

References

- 1 Bol'shaya sovetskaya ehnciklopediya. – Moskva, 1978. – Т. 30.
- 2 Gusenjogly T. ZHivu literaturoj. – Baku, 1993.
- 3 Institut rukopisej NANA. Lichnyj arhiv YU.V. CHemenzeminli. – Fond 21, ed. hr. 183.
- 4 Vezirov O. O moem otce YUsif Vezir CHemenzeminli. – Baku, 1997.
- 5 Ahmedov T. Velikij bogatyr' isskustva. – Baku, 2001.
- 6 Institut rukopisej NANA. Lichnyj arhiv Dzh.Dzhabbarly. – Fond 16, ed. hr. 316.
- 7 Institut rukopisej NANA. Lichnyj arhiv Dzh.Dzhabbarly. – Fond 16, ed. hr. 261.
- 8 Gusejnov R. Pervoe scenicheskoe voploshchenie p'es Dzh. Dzhabbarly «Almaz» i «YAshar». – Baku, 1965.
- 9 Institut rukopisej NANA. Lichnyj arhiv Dzh. Dzhabbarly. – Fond 16, ed. hr. 265.

Сағындықов Н.Б.,
Есенқұлова А.
**Қазақ фольклорындағы
дастандық эпос жанры**

Мақалада қазақ фольклорында көп ұшырасатын дастандық эпос жанрының шығу тегі мен генезисі, даму жолдары, эволюциясы, өзіндік жанрлық белгілері мен қасиеттері сөз болады. Авторлар бұл жанрдың ғашықтық және лиро-эпостық болып бөлінетіндігін және өздеріне ғана тән болмыс-бітімін белгілейтін ерекшеліктері мен өзгешеліктерінің болатындығын анықтап, талдауға тырысады. Шығыс сюжетіне құрылған дастандар мен қазақ топырағында пайда болған дастандардың өзіне тән ерекшеліктері, яғни қазақ дастандары көлемі, өлеңдік құрылысы, сюжет дамуындағы жаңалығы, сюжет тұдырудағы ізденісі, оны жырлаудағы өзіндік қолтаңбасы, жаңа кейіпкерді сомдаудағы әрекеттерімен өзгешеленеді. Сонымен қатар, көптеген дастандық туындыларға жергілікті аңыз-әңгімелер, тарихта нақты болған оқиғалар, құбылыстар, фактілер арқау болғандығы анықталады. Мақала соңында фольклортанушы ғалымдар зерттеулерінің нәтижесінде кейбір дастандардың жанрлық белгілерінің сақталатындығы және өзге шығармалармен кей тұстары типологиялық тұрғыдан ұқсас болып келетіндігі айқындалған.

Түйін сөздер: фольклор, дастан, эпос жанры, генезис, жанрлық белгілері, жанрлық қасиеттері, типология, ғашықтық дастандар, лиро-эпостық жырлар, әдет-ғұрып.

Sagyndykov N.B.,
Esenkulova A.
**Dastan epic genre
in the kazakh folklore**

About genre signs and features, evolution, the ways of development, sources of an origin of the dastan epos are told in the article which are so often found in the Kazakh folklore. Authors of article, distinguishing love and liro-epic genres, proceeding from their essence, a form and genre features, set as the purpose the analysis of works of this genre. In article it is said that east plots which are been the basis for a dastan and plots of the Kazakh dastan using actually primordial motives have essential distinctions, for example, the Kazakh dastans have other form, volume, poetic system, novelty in development of a plot, creative searches, a peculiar handwriting of his execution, means and ways of formation of a dastan. At the same time, it is proved in numerous works local legends and stories, original historical events from life of Kazakhs, the facts, transformation. In final sense on the basis of researches by specialists in folklore of regularities of a genre, and also proceeding from own installations of article`s authors, some works of this genre are considered from typological positions.

Key words: folklore, epos, epic genres, genesis, genre indication, genre features, typology, romance epics, lyric-epic songs, traditions and ceremonies.

Сағындықов Н.Б.,
Есенқұлова А.
**Жанр дастанный эпос
в казахском фольклоре**

В статье говорится о жанровых признаках и особенностях, эволюции, путях развития, истоках происхождения дастанного эпоса, так часто встречающихся в казахском фольклоре. Авторы статьи, различая любовный и лиро-эпический жанры, исходя из их сущности, формы и жанровых особенностей, ставили своей целью анализ произведений этого жанра. В статье говорится о том, что восточные сюжеты, положенные в основу дастана и сюжеты казахских дастанов, использующие собственно исконные мотивы, имеют существенные различия, например, казахские дастаны имеют иную форму, объем, поэтическую систему, новизну в развитии сюжета, творческие поиски, своеобразный почерк его исполнения, средства и способы формирования дастана. Вместе с тем, в многочисленных произведениях проявляют себя местные легенды и рассказы, подлинные исторические события из жизни казахов, факты, трансформации. В конечном смысле на основе исследований фольклористами закономерностей жанра, а также исходя из собственных установок авторов статьи, некоторые произведения этого жанра рассмотрены с типологических позиций.

Ключевые слова: фольклор, дастан, эпические жанры, генезис, жанровый признак, жанровые особенности, типология, любовные дастаны, лиро-эпические песни, традиции и обряды.

**ҚАЗАҚ
ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ
ДАСТАНДЫҚ ЭПОС
ЖАНРЫ**

Қазақ халқының ақындық өнерін жоғары бағалаған ғалым Шоқан Уәлихановтың: «Бұл халықтың (қазақтың) ертеден өзіне тән тұрмысында естерінде қалдырмаған бір де бір маңызды оқиғасы жоқ деуге болады. Олардың бірін суырып салма ақындар не жыршылар жыр етті, енді біреулерінің атын ұрпақтарының естерінде ұмытылмастай етіп, қандай да болсын белгілі сыбызғышы не қобызшы музыканттар мәңгі өлместей мұра ғып тастап кетті. ...Мұны өлеңге, суырып салма өлеңге бейімділік барлық көшпелі елдердің өздеріне тән ерекшеліктері деуге болады» [1, 239], – деп тұжырымдауында үлкен мән бар.

Халық шығарған ауыз әдебиетінің үлгілерінің қайсысында болмасын халық қиялы, ауыр тұрмысы, рухани өмірі жатыр. Ғасырдан ғасырға, ұрпақтан ұрпаққа жетіп жүздеген, мыңдаған жылдар бойы халық жүрегінен мәңгілік орны алып келген асыл туындылар – халықтық мұра болғандықтан қымбат. Адамның рухани дүниесін байытатын ерлікке, елдікке, батылдыққа, табандылыққа баулитын халықтық романдар, лиро-эпостар, дастандар, жырлар халық жадында мәңгі сақталып, әдебиеттегі орны мәңгі болып қалатындығы заңды. Мұхтар Әуезовше айтсақ, осы секілді туындылардың кейіпкерлерімен бірге кейде қуанамыз, кейде қайғырамыз. Әйтеуір немқұрайлы қарай алмаймыз [2, 195].

Дастандарда ерекше дәріптеліп, екпінмен суреттелетін деталь – батырлық пен махаббат тақырыбы. Махаббат пен ерлік қос өрім болып қатар өрбіген бұл дастандардың тақырыптық, идеялық сарындары жағынан болсын, оқиғаны суреттеуі, көркемдік ерекшеліктері жөнінен болсын қазақ халқының ауыз әдебиеті нұсқаларымен орайласып, үйлесіп келетіндері аз емес. «Бұл дастандардың бірінде еркін махаббатты, жан дүниесінің пәктігін, тазалығын, ізгілікті, адамгершілікті, бас бостандығын аңсаған жастар бейнесі суреттелсе, кейбірінде ескі әдет-ғұрып, салт-санадан туған қайғы-қасіретті, теңсіздікті, күйініш-сүйінішті суреттеу бар» [3, 15].

Дастандардың ең бір көп туындаған және жарияланған кезеңі өткен ғасырдың еншісіне тиеді. Ол кезде Қазан, Омбы, Ташкент, Мәскеу және басқа қалалардың баспаханалары білімнің әртүрлі салаларына, қоғамдық өмір мен көркем шығармашылыққа қатысты көптеген материалдарды араб әрпімен қазақ тілінде жариялап тұрған. Оның ішінде дастандар,

әсіресе, ғашықтық (романдық), хикаялық және діни мазмұндағы шығармалар өте көп болғаны белгілі.

Бұларда шынайы махаббат, адам жан дүниесінің пәктігі, тазалығы, адамгершілігі, ізгілігі және бас бостандығын аңсаған жастар, ескі әдет-ғұрып, салттан туған теңсіздік, қайғы-қасірет, күйініш суреттеледі. Әсіресе, адам бойындағы біреу үшін өзін құрбандыққа қия білу, жақынға достық көмек, кең пейілділік, адалдық пен әділдік сияқты қасиеттер ерекше жырланады. Сонымен қатар адам бойындағы мейірімсіздік, іштарлық, арамдық, қаталдық, сатқындық, малқұмарлық, дүниеқоңыздық секілді жағымсыз қасиеттер де сөз болады. Ал зеректік, зейінділік, тапқырлық, аярлық өз алдына жеке тақырып ретінде жырланады.

«Қазақ дастандарын қарастырып отырғанда олардың екі түрге бөлінетіндігін айта кету қажет: 1) шығыс сюжеттеріне құрылған қазақ дастандары; 2) қазақ топырағында пайда болған, яғни қазақтың төл дастандары» [4, 5].

Шығыс сюжетіне құрылған дастандар мен қазақ топырағында пайда болған дастандардың өзіне тән ерекшеліктері бар. Мәселен, қазақ дастандары көлемі, өлеңдік құрылысы, сюжет дамуындағы жаңалығы, сюжет тудырудағы ізденісі, оны жырлаудағы өзіндік қолтаңбасы, жаңа кейіпкердісомдаудағы әрекеттерімен ерекшеленеді.

Қазақтар дастан арқылы, біріншіден, басқа елдер әдебиеті, фольклорымен танысса, екіншіден, дастан арқылы халық өмірін бейнелейтін жаңа сюжеттер мен мотивтер өмірге әкелді, үшіншіден, бұрынғы тақырыптар жаңаша суреттелді. Ал басқа елден кірген сюжеттер мен мотивтер ұлттық рухта жырланды. Сонымен дастан жаңа идея, талпыныс, мақсат, көзқарас және жаңа дәуір байлықтарын жырлаудың дайын әрі тиімді формасы болды [5, 5].

Дастандарда белгілі бір мәселелер ата еркі, феодалдық қоғамның заңына, әдет-ғұрпына сай, дәстүрлі жолмен шешілмейді. Осыдан келіп бұл шығармаларда рулық мүдде мен қасиеттерді дәріптейтін қаһарман емес, өмірде кездесетін кедергілерді өз бетінше, тек өз мүмкіндігі мен қажыр-қайратына сүйене отырып шешуге тырысатын тәуелсіз тұлға сомдалады. Сөйтіп фольклорда өзгеше, жаңа сапалы қаһарман пайда болады. Жыраулар мен жыршылар өз репертуарында бұрын болмаған (болғанда да классикалық түрде жырланған) сюжет пен тақырыпты, өзгеше қаһарманды жырлайды. Мәселен, бұрын дәстүрлі эпоста басқаша қырынан (ерлердің жары, сүйеніші ретінде ғана) көрінетін әйелдің адамгершілігін, адалдығын арнайы дәріптейтін

сюжеттер жырланады. Сонымен қатар әйелдің залымдығы мен мекерлігі, діндарлардың екіжүзділігі мен алдамшылығы сыналатын сюжеттер де көптеп пайда бола бастады. Бірақ бұл сюжеттер қазақ фольклорында бұрын жырланбады деп айтуға болмайды. Бұл сюжеттердің кең ауқымда жырланып, белгілі дәрежеге жетуі, тек дастандардың дамыған уақытында ғана болды.

Ал өткен ғасырдың соңғы онжылдығында қоғамдағы оң өзгерістер нәтижесінде көптеген рухани құндылықтарымызды қайта қарап, ұзақ уақыт бойына ойсыраған олқылықтарымыздың орнын толтыруға мүмкіндік туды. Жүргізілген ғылыми зерттеулердің нәтижесінде қазақтың ұшан-теңіз эпикалық мол мұрасының бір бөлшегін дастандар құрайтыны, дастандық сипаттағы мұраларымыздың молдығы, оларды «дастандық эпос» деп атауға толық негіз бары дәлелденді. Сондай-ақ, көптеген тың мәтіндер ғылыми айналымға енгізіліп, дастандық эпостың жанрлық белгілері мен негізгі түрлері анықталды [6, 17].

Дастандық шығармалардың шығу тегі, жалпы жанрлық мінездемесі мен ерекшеліктері бұл жанрдың қазақ эпосының басқа түрлерінен көп кейін пайда болып, қалыптасқанын аңғартады.

Сонымен, бір еңбектерде ғалымдарымыздың бұрын анықтаған жанрлар шоғырына дастандық эпосты қоссақ, халқымыздың эпикалық қазынасы шығу тегі мен генезисі, даму жолдары, эволюциясы, өзіндік жанрлық белгілері мен қасиеттеріне орай төмендегідей жіктеледі: «1. Көне эпос; 2. Қаһармандық эпос; 3. Ғашықтық [романдық] эпос; 4. Тарихи эпос; 5. Дастандық эпос» [7, 5]. Келесі бір еңбектерге сүйенер болсақ, дастандар мынандай түрлерге бөлінеді: 1) ғашықтық дастандар, 2) хикаялық дастандар; 3) қаһармандық дастандар, 4) ғажайып фантастикалық дастандар, 5) діни дастандар, 6) тұрмыс-салт дастандары» [4, 10].

Яғни дастандық эпос – халықтың көркемдік ой-дүниесінің бір көрінісі, сонымен қатар қазақ фольклорындағы эпикалық дәстүрдің даму сатысындағы соңғы кезеңін танытатын жанрлық түрі.

Дастан жанры кең дамыған XIX ғасыр, әсіресе оның екінші жартысы мен XX ғасырдың басы халқымыздың тарихында із қалдырған қым-қуыт оқиғаларға толы кезең болғаны мәлім. Ресей құрамына отар ретінде енген халқымыз империяның отаршылдық саясаты мен нарықтық экономикасының ықпалын толық сезді. Бұл уақытта елдің жаппай отырықшылыққа ауысу үрдісі қарқын ала бастады. Еліміздің тарихи-саяси және әлеуметтік жағдайы өзгере бастады. Ал ол, өз кезеңінде рухани-моральдық, мәдени сұраныстардың өзгеруіне, рухани құнды-

лықтардың қайта қарастырылуына жол ашты.

Заманға сай әуен, сөз керек болды. Сондықтан өзгеріп жатқан өмірдің озық тұстарын бейнелеген жемісті шығармашылықтың тууына алып келді. «Нәтижесінде, ақын мен жыршылардың бұл тұстағы жаңа ізденістері – қазақ фольклорында жаңа жанрдың – дастан жанрының пайда болуына негіз қалады» [7, 9].

Қазақ дастандарының фабулалық негіздерін, біріншіден, шығыстық материал, екіншіден, жергілікті материал құрайды.

Шығыс сарындарын негіз етіп жырлаған шығармаларда әртүрлі тәсілдер қолданылған. Бір дастаншылар түпнұсқаға толығымен сүйеніп, одан алшақтамаса, екіншілері шығыс дастандарының бірнеше варианттарымен танысып, өзіндік нұсқа жасаған, ал тағы біреулері шығыс сюжетінің желісін, жалпы схемасын ғана сақтап, мүлде жаңаша дүние туғызып отырған. Шығыс сюжеттері қазақ халық ауыз әдебиеті арнасында жырланып, басқа да фольклорлық шығармалармен қатар ауызша айтылып отырды. Демек ұлттық эпикалық дәстүрдің ықпалы өте күшті болды. Сол себептен қазақ эпосы дәстүрімен ұлттық рухта жырланған бұл шығармалардың басым көпшілігі халқымыздың төл шығармасына айналды. Кейде шетелдік сюжетке құрылған шығарманың қазақ өмірін, оның ерекшелігін дәл беретіндігі соншалық, өз топырағында туған шығарма ретінде қабылданды.

Сонымен қатар, көптеген дастандық туындыларға жергілікті аңыз-әңгімелер, қазақ болмысынан көрініс беретін тарихта нақты болған

оқиғалар, құбылыстар, фактілер арқау болды. Осындай ізденістердің нәтижесінде көптеген қазақ халқының төл туындылары дүниеге келді.

Қазақ дастандық эпостарын мынандай түрлерге ажыратуға болады: 1. Діни дастандар; 2. Хикаялық дастандар; 3. Романдық (ғашықтық) дастандар; 4. Әскери дастандар.

Жалпы қазақ эпосы, оның өзі батырлар жыры, лиро-эпос болып екі салаға бөлінсе, қазақ лиро-эпостары негізінен үш түрге жіктелген: «1. Халықтың төл туындылары – ел арасына кең тараған, баспа бетін көрген дастандар. Олар: «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман – Шолпан»; 2. Халық арасына ауызша тараған нұсқалар: «Күлше қыз», «Күл мен қыз», «Мақпал қыз», «Есім- Зылиха»; 3. Шығыс әдебиетінен алынған қиссалар, олар: «Мұңлық-Зарлық», «Сейфілмәлік», «Бозжігіт», «Таһир-Зухра», «Жүсіп-Зылиха», «Шәкір-Шәкірат», т.б. лиро-эпостар халық дастандарына, жұртшылық сүйіп оқитын шығармаларға айналған» [8, 449].

Фольклортанушы ғалымдардың зерттеулерінің нәтижесінде кейбір дастандардың жанрлық белгілерінің сақталатыны және өзге шығармалармен кей жерлері типологиялық тұрғыдан ұқсас болып келетіндігі айтылған. Мұндай құбылыстан қазақтың төл дастандары да, шығыстық қисса дастандары да шет қалмаған. Яғни, дастандардың болмысы батырлық, ғашықтық, тарихи жырлардан біршама бөлек болып қалыптасқанымен, олар өз бойына осы тектес шығармаларға тән жалпы типологиялық төлтума қасиеттерді жинақтады деуге болады.

Әдебиеттер

- 1 Қазақ әдебиетінің тарихы. – Т. II, к. 1. – Алматы, 1961.
- 2 Әуезов М. Шығармалар. – Т. II, мақалалар, зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1969.
- 3 Қисса-дастандар. – Алматы: Жазушы, 1986.
- 4 Дастандар. – Т. I. – Алматы: Жазушы, 1990.
- 5 Қазақ халық әдебиеті. Көп томдық. – Алматы: Жазушы, 1990.
- 6 Азибаева Б. У. Казахский дастанный эпос. – Алматы, 1998.
- 7 Әзібаева Б. Қазақ дастандары. – Алматы: Баспалар үйі, 2009.
- 8 Қазақ әдебиеті. Энциклопедия. – Алматы: Бірлік, 1999.

References

- 1 Qazaq'adebiet'in'ing tarihy. – T. II, k. 1. – Almaty, 1961.
- 2 'Auezov M. Shygarmalary. – T. II, Maqalalar, zertteuler. – Almaty: Jazushy, 1969.
- 3 Qissa-dastandar. – T. I. – Almaty: Jazushy, 1986.
- 4 Dastandar. – Almaty: Jazushy, 1990.
- 5 Qazaq halyq 'adebiet'i. K'op tomdyq. – Almaty: Jazushy, 1990.
- 6 Azibaeva B.U. Kazahskij dastannyj epos. – Almaty, 1998.
- 7 Azibaeva B.U. Qazaq dastandary. – Almaty: Baspa 'ui'i, 2009.
- 8 Qazaq 'adebiet'i. Enciklopediya. – Almaty: B'irl'ik, 1999.

Сарбасов Б.С.
**Түркі ескерткіштеріндегі
ғажайып туу мотиві**

Мақалада мотивтердің шығу тегі халықтың ертедегі дүниетанымымен, әдет-ғұрыптарымен тығыз байланысты қарастырылады. Мақалада Оғыз, Шыңғыс хан, Қорқыт кейіпкерлердің дүниеге келуі туралы мифтер мен аңыздарға талдау жасалынады.

Аңыз әңгіме, шежіредегі ғажайып туу мотивін зерттеу үшін нысанаға оғыз, түркі-монғол тайпаларының шыққан тегі туралы шежірелер және Оғыз, Қорқыт, Шыңғыс хан туралы аңыздардағы ғажайып туу сарындары алынып отыр.

Мақалада Оғыз, Қорқыт, Шыңғыс хан туралы шығармалардың түркі халықтарына ортақ нұсқаларына талдау жасалып, олардағы ғажайып туу мотивінің ерекшеліктері мен ұқсастықтары өзара салыстырды. Қазақ фольклорындағы кейіпкердің ерекше жаратылу мотиві көбінесе дүниежүзі халықтарына кеңінен тараған дәстүрлі сарындарда баяндалады.

Түйін сөздер: түс көру мотиві, ғажайып туу мотиві, Тәңірлік дін, анимистік, тотемдік наным-сенімдер.

Sarbasov B.S.
**The motive of miracee birth in
ture monuments**

This article almost all above mentioned scientists carry a legend to classical-turkic to the period and consider(examine) her as epic product constructed on mythological a plot. And we as a result of study and analysis calculating of the concept, determine it (him) as book epics a monument, general for turkic of the peoples.

This article in process of formation epic of legends there is a wide experience of condensation and generalization of various subject lines and event of units. The author added in a legend the description only of those events, which witness he was by.

The purpose of research is the consideration «Oguz-name» as book epic of a monument, study folklor- typological of similarities. As «Oguz-name» was understood as a spiritual heritage perceived(recognized) from a primogenitor Oguz-Kagana, we took into account(discounted) the objective and subjective factors. Also we undertook attempt of study and analysis of folklore character of a monument.

Key words: motive of searches, motive first feat etc., to define specificity of functioning them in the epos, Tengrianstvo.

Сарбасов Б.С.
**Мотив чудесного рождения
в тюркских памятниках**

В статье рассматривается генезисы мотивов рассматриваются в тесном связи с древним миропониманием, ритуалами, обычаями народа. Мы в своей работе анализировали о мотивах чудесного рождения Огуза, Чингис хана, Коркута в мифах и преданиях.

Для исследования мотивов чудесного рождения в преданиях, генеологических преданиях в качестве объекта изучения были выбраны мотивы чудесного рождения в генеологических преданиях о происхождении огузских, тюрко-монгольских племен и предания об Огузе, Коркуте, Чингиз хане.

В статье были анализированы общие варианты для тюркских народов произведении об Огузе, Коркуте, Чингис хана, особенности сравниваются особенности и сходства мотивов чудесного рождения в необычных условиях героев казахского фольклора в рамках традиции, широкого распространенной в творчестве народов мира.

Ключевые слова: мотив вещего сна, чудесного рождения, Тенгрианство, анимистические и тотемистические воззрения.

**ТҮРКІ
ЕСКЕРКІШТЕРІНДЕГІ
ҒАЖАЙЫП
ТУУ МОТИВІ**

Адамзат дамуының қай кезеңі болмасын, мәдениет атаулы өзіндік өрнегімен қайталанбас төлтумалығымен ерекшеленеді. Халықтың ертеңгі болашаққа деген ұмтылысы, даналық ой-тұжырымдары, қоршаған дүниеге көзқарасы әртүрлі формада көрініс табуы орынды.

Фольклорлық шығармалардың таралу аясы тек жеке халықтың территориясымен шектеліп қоймай, көршілес шет елдерге ауысып отырған. Қазақ халқының эпикалық мұраларындағы ғажайып тууға байланысты эпизодтардың көпшілігі берісі түркі, арысы әлем халықтары фольклорлық туындыларында да кездеседі. Бұл ата-бабаларымыздың әлемдік өркениеттің ілгері басу процесіне белсене араласуының, дүниежүзілік мәдениеттің өркен жаюына өзіндік қомақты үлес қосқанының нәтижесінде болып отыр. Сонымен қатар әлем фольклорындағы тығыз қарым-қатынастардың айқын айғағы.

Қырғыз халқының атақты «Манас» эпосының бір нұсқасында батырдың шешесі түсінде жаратушы иесінің қолынан алма жеп, Манасқа жүкті болады. Ә. Марғұлан: «Бұл дала эпосында өте сирек кездесетін бейне. Тегінде алмаға жеріту – Манас шыққан ортаның жемісі көп оңтүстік алқаптар – Талас, Ферғана, Қашқармен тығыз байланысты болғанын белгілеп, оның Қарахан дәуіріндегі мәдени тұрмысты еске түсіретіндігін көрсетеді» [1, 82], – деп тұжырымдайды. Негізінен сиқырлы алма жеу мотиві бүкіл дүниежүзі халықтарының фольклорында кейіпкердің ерекше жағдайда тууына орай пайдаланылады.

«Манас» жырында бас қаһарманның Манастың дүниеге келуіне қатысты оқиғаларынан бастап, соңғы сәтіне дейінгі өмірі суреттеледі. Оның ішінде кейіпкердің жорықтарын кенінен суреттеуге зор мән беріледі. Әрине, эпостағы мұндай күрделі сюжеттік құрылымның аз ғана уақыт ішінде құрыла қалмағаны анық. «Манас» эпопеясы ұзақ даму процесінің нәтижесінде осындай көлемді жырға айналған. Ол іштей эпос қаһармандарының өмірбаянына тән дәстүрлі мотивтермен толықтырылып, кеңейтіліп отырған. Сол мотивтердің бірі – кейіпкердің ғажайып тууы.

Ғалымдар Манастың жалпы эпикалық өмірбаянын бірнеше негізгі эпизодтарға бөліп қарастырады. Оның ішінде бас кейіпкердің жеке басына қатысты өмірбаяндық мотивтер тобында қаһарманның ғажайып туу эпизодтары да бар.

Батырлық эпоста кейіпкердің ғажайып туу мотивінің кеңінен тараған түрі – ата-бабалар аруағының жәрдемімен және әулие-әнбиелердің түсте аян беруі арқылы болашақ батырдың дүниеге келуі. Бұл мотивтер, әсіресе, шамандық және мұсылмандық культтердің үстемдігі тұсында қалыптасып, дамыған.

Бұл жөнінде С.А. Қасқабасов былай дейді: «Ислам діні енгеннен бастап Қазақстанда ескі шамандық пен ислам діні қатар өмір сүрді. Бұл жағдай көп уақытқа созылғаны белгілі. Бірақ жай созылған жоқ, екі идеология арасында үнемі күрес болып келді. Сөйтіп, бұрынғы шаманизмді исламның «қасиетті» күштері ығыстыра бастады, ал, кейбір шамандық кейіпкерлер мен әдет-рәсімдер исламдық сипат алады. Соның нәтижесінде ежелгі тотемге және ата-баба аруағына табынумен қатар, мұсылман дінінің әулие-әнбиелерін қасиеттеп, оларға сыйыну кең етек алды. Міне, бұл процесс қазақ фольклорында көрініс тапты. Мысалы, аңыз, ертегі, жырларда болашақ қаһарманның ата-анасы бала тілеп, Аллаға сыйынады, мұсылманның қасиетті орындарына зиярат етеді [2, 252]. Осындай таным-түсініктердің өзгеруіне байланысты жырдағы кейіпкердің дүниеге келу жөніндегі сюжеттерінде әулие-әнбиенің жәрдемімен туу сарыны пайда болады. Әрине, бұл сюжет өзінің негізгі баяндалу тәртібін, қалпын сақтап қалады.

Батырдың ғайыптан дүниеге келуіне болашақ қаһарманның шешесінің тотемнің етін жеу де себепші болатыны белгісі, әулие-әнбиелердің шапағатымен жүкті болған. Болашақ кейіпкердің шешесі әр түрлі жыртқыш аңдардың етіне жерік болуынан аңғарылады. Осындай құбылысты «Оғыз-наменің» кейбір нұсқаларында әсіре мұсылманшылдығы танытылған Оғыздың сыртқы кейпінің тотемдік жануарларға ұқсауынан байқаймыз.

Түркі халықтарының батырлық эпосында жиі кездесетін тотемдер – қасқыр, жолбарыс, аю, арыстан сияқты айбарлы да күшті хайуандар кейпінде. Аталған хайуандарға балау немесе теңеу батырларымыздың ерлік тұлғасын сипаттауда қолданылып ержүректіліктің, батырлықтың, күштіліктің символына айналғандығына толық көз жеткізуге болады.

Оғыз қаған келбеті: «Осы ұлдың өңі-шырайы көк еді, көздері қызғылт, шаштары, қастары қара еді. Нұрлы періштелерден көріктірек еді... Аяғы өгіздің аяғындай, белі бөрінің беліндей, жауырыны бұлғынның жауырындай, кеудесі аюдың кеудесіндей еді. Тұла бойын қалың түк басқан еді», – деп сипатталады [3, 30].

Дүниежүзі фольклорының эпикалық жанрларында елдің дүниетанымын, ежелден қалыптасып келе жатқан тарихын көрсететін әр түрлі көркем тәсілдерді кездестіруге болады. Қай халықтың эпикалық мұрасы болмасын, ол сол жерді мекендейтін адамдардың тіршілігінен, салт-дәстүрінен хабар береді. Соның ішінде бүкіл дүниежүзі халықтарын эпосында кеңінен тараған мотив – кейіпкердің ғажайып дүниеге келуі.

Ғажайып туу мотивін аналық ру заманында пайда болған түсініктермен байланысты қарастырған ғалым А.Н. Веселовский өзінің «Историческая поэтика» атты еңбегінде ғылыми тұрғыдан дәлелдеген [4, 538-539]. Бұл мотив – осы көрсетілген кезеңдегі адамдардың дүниеге келуі тотемнің әйел бойына қонуына байланысты жүзеге асатын құбылыс қарабайыр дүниетанымның жемісі деп білген. Бірақ кейбір халықтар өздерінің генеалогиялық мифтерінде өздерінің шығу тегін, әйелмен емес, керісінше ер адаммен байланыстырады. Кейіпкер белгілі бір қасиетті тотеммен некеге отырып, сол арқылы ұрпақ таратуға иеленеді.

«Оғыз-наме» кітаби эпос ескерткішінде де ғажайып туу сарыны кездеседі. Солардың бірі – «Оғыз қағанның тууы мен балалық шағы баяны» атты тарау. Кейіпкердің ғажайып туу мотивінің бір түрі – болашақ кейіпкердің күннің нұрынан пайда болуы. Бұл мотив бүкіл жер жүзі халықтарының ауызекі шығармаларында бар. Бұл мотивтің түркі-монғол халықтарының фольклорында пайда болу себептерде, оған әсер еткен, діни-наным сенімдер де анықталған. Кейіпкердің күн нұрынан туу мотивінің пайда болуына ерте замандағы шаман дінінің мол әсері болған. Шаман дінінің ең негізгі ұстанымдары күнге, айға, көк аспанға табыну болып табылады. Кейіннен Құдайдың есімі болып табылатын – «Көк Тәңірі» деген сөз пайда болған [3].

Түркі-монғол халықтарының аңыз-ертегілерінде кейіпкердің күн нұрынан туу мотивінің орын алуы ежелгі наным-сенімдерге байланысты. Жалпы дүние жүзі халықтары фольклорында атақты адамдар мен Құдайлардың дүниеге келуі көбінесе күн нұрымен байланыстырылады. Фольклортанушы ғалым В.Я.Пропп: «Адам баласы мәдениеттің неғұрлым төменгі сатыларында болған уақытта «ғажайып туу» елдің бәріне талғаусыз таныла береді. Патша мен Құдайлардың бұлай тууы олардың артықшылығына айналды. Ал қарапайым адамдар қалыпты жағдайда дүниеге келеді. Египет патшалары өздерін «Күннің құдайы Раньң тұқымымыз» деп

санайды. Осындай сенім Үнді патшалары мен ханзадалары және Қытай императорларында да бар», – деп жазған [5, 207-208].

Қазақ аңыздарында бұл мотив Шыңғыс ханның дүниеге келуімен байланысты айтылады. Қазақтың «Еңсегей бойлы ер Есім» жыры Есім ханның атасы Шыңғыс ханның күннің нұрынан дүниеге келгенін әңгімелеуден басталады. Ал, біз қарастырып отырған «Оғыз-намеде» да Оғыз қағанның анасы Ай қаған күн нұрынан жүкті болады. Бұл мотив екі туындыда ұқсас сарында баяндалады [3]. Осы аңыздың қазақ, монғол арасында тараған нұсқаларын салыстырып зерттеген ғалымдардың ой-пікірлері бір арнаға саяды. Олар кейіпкердің күн нұрынан туу мотиві түркі тектес және монғол халықтарының фольклорына тән сарын екендігін дәлелдеп көрсетеді. Қазақ фольклорындағы ғажайып туу мотивінің көне үлгілерін Оғыз ханның, Қорқыттың, Шыңғыс ханның дүниеге келуі жайындағы шежірелерден кездестіруге болады.

Бұл мотив халқымыздың ежелгі таным-түсінігінің негізінде қалыптасқан түркі, монғол тайпаларының таралуы туралы шежірелерде және жыр аңыздарда, соның ішінде Оғыз ханның, Қорқыттың, Шыңғыс ханның, Манас жөніндегі шығармаларда ұшырасады. Осы қаһармандар туралы шығармалардың нұсқаларын Әбілғазының, Қадырғали Жалайырдың шежірелерінен, Г.Н. Потанин жинақтарынан кездестірсек, оларды зерттеуге Б. Кенжебаев, Ә. Қоңыратбаев, Ә. Марғұлан, С. Қасқабасов т.б. ғалымдар зор үлес қосты.

Оғыз, Қорқыт туралы аңыздарда немесе ру тайпалардың шығу тегі туралы шежірелерде қаһармандардың ерекше жаратылуына үлкен мән беріледі. Бұл жерде ол алғашқы ру-тайпаларды жаратушы ілкі бабалардың, атышулы әулие-пе-

рілердің, жасампаз қаһармандардың ғажайып тууын баяндайтын мифтер циклін құрайды. Әрбір халық өздері табынатын объектілерді уағыздау мақсатында осындай мазмұндағы аңыздарды таратқан. Оның халыққа әсерлі болуы үшін қаһармандарды ерекше жаратылысын суреттеу тәсілі қолданылады.

Батырлар жырында қаһарманның ерекше бітімі, күдіреттілігі аңыз кейіпкеріне қарағанда басқаша түсіндіріледі. Қаһарман тайпалық тотем мен аталар аруағының ғажайып түрде желеп-жебеуінің нәтижесінде туылған болады. Батырлар жырында ғажайып туу мотивтері кейіпкердің кереметтігін дәріптейтін көркем тәсілге айналған. Кейінірек бұл мотив батырлардың, ру-тайпа көсемдерінің ерекше жаратылысын бейнелеуге, яғни, басқа қарапайым адамдардан дәрежесін көтеру мақсатына қызмет еткен.

Мәселен, жоғарыда сөз болған Оғыз қаған, Шыңғыс хан, Қорқыт т.б. кейіпкерлердің барлығы да түркілердің мифологиялық дүниетанымына сәйкес суреттеледі. Осы келтірілген материалдардың зерттелу нәтижесіне қарап, ғажайып туу мотивтері дами келе эпикалық туындылардың экспозициясын құрайтын негізгі бөлшектердің қызметін атқарғандығын көреміз. Мұндай мотивтің ертедегі алғашқы адамдардың пайда болуы туралы антропогониялық мифтерге негіз болып, өз алдына дербес жанр ретінде таралғандығын фольклортанушы ғалымдар анықтаған.

Жалпы, дүниежүзі тарихында атақты адамдар мен Құдайлардың дүниеге келуі жайлы мифтерден көбінде күн нұрынан туу мотивін жиі кездестіруге болады. Ол – тек түркі халықтарында ғана айтылмайды, көптеген халықтарға тән құбылыс. Текті нұрдан жаратылған етіп көрсету ежелдегі адамдар үшін өте маңызды болған.

Әдебиеттер

- 1 Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б. – Б. 82.
- 2 Қасқабасов С. Жаназық. – Астана: Аударма, 2002. – 584 б. – Б. 252.
- 3 Өмірәлиев Қ. «Оғыз қаған» эпосының тілі. – Алматы: Ғылым, 1988. – 448 б. – Б. 30.
- 4 Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – Л., 1940. – 646 с. – С. 538-539.
- 5 Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – М.: Наука, 1976. – 325 с. – С. 207-208.

References

- 1 Margulan A. Ezhelgi zhyr, anyzdar. – Almaty: Zhazushy, 1985. – 368 b. – B. 82.
- 2 Qasqabasov S. Zhanazyk. – Astana: Audarma, 2002. – 584 b. – B. 252.
- 3 Omiraliev Q. «Ogyz qagan» eposynyn tili. – Almaty: Gylym, 1988. – 448 b. – B. 30.
- 4 Veselovskii A.N. Istoricheskaya poetika. – L., 1940. – 646 s. – S. 538- 539.
- 5 Propp V.Ya. Fol'klor I deistvitel'nost'. – M.: Nauka, 1976. – 325 s. – S. 207-208.

Саткенова Ж.Б.,
Бисегалиева Н.К.

**Балаларға арналған
поэзиялық шығармалар тілі**

Мақалада балаларға арналған поэзиялық шығармалардың тілі туралы сөз болады. Балалар әдебиеті – қоғам қажеттілігінен өрбіген әдебиеттің маңызды бір арнасы. Оның туу, қалыптасу, өркендеу тарихын жалпы қазақ әдебиеті тарихынан бөліп қарауға болмайды. Балалар әдебиетінің жас ұрпақ тәрбиесіндегі орны айрықша. Қазақбалалар поэзиясының түп-төркіні, бастауы қазақ халық ауыз әдебиетіндегі бесік жыры, мал баласын сүю, санамақ, жаңылтпаш, өтірік өлең, т.б. жанрларда жатыр. Сәби шыр етіп дүниеге келген сәттен бастап, халқымыз оған артқан үміт-арманын, тілегін әсем жырға қосып, сөз өнерінің қуатты күшімен тәрбиелей бастаған. Кішкене кезден сөз өнерінің жарқын үлгілерінен сусындап өскен бүлдіршіндердің адамгершілік тәрбие алумен қатар, дүниетанымы да рухани-эстетикалық жағынан кеңейетіндігі белгілі. Сондықтан да бүлдіршінді жеке тұлға етіп тәрбиелеп, қалыптастыруда балалар ақындарының өлеңдерінің маңызы мен тәлімдік-тәрбиелік мәні айрықша.

Түйін сөздер: балалар әдебиеті, балалар поэзиясы, бала тәрбиесі, балалар ақындары, балалар жазушылары, қазақ балалар әдебиеті.

Satkenova Zh.B.,
Bissegaliev N.K.

**Language of poetic composition
for children**

The article reveals the theme about the role of language poetry for children. Literature for children – one of the literary currents in society. It 's birth the formation , the history of the development can not be considered separately from Kazakh Literature. Kazakh children's poetry originates from folklore, which included besik-zhyry though patterns and etc. With the child's birth people connects hopes. Dreams with it. Their parents he puts into the poems and through the world trying to convey people's values and to educate his generation. And every kid from the cradle hears the beauty of the songs and poems, lays the foundations of the human relations, educates aesthetic. Based on the foregoing, it can be argued that the work of children's literature play an important role in group of children's as individuals.

Key words: Children's literature, children's poetry, children's education, children's poet, children's writer of the Kazakh children's Literature.

Саткенова Ж.Б.,
Бисегалиева Н.К.

**Язык поэтических
произведений для детей**

В статье раскрывается тема роли языка поэтических произведений для детей. Детская литература – одно из литературных течений, необходимое для общества. Ее рождение, формирование, историю, развитие нельзя рассматривать отдельно от казахской литературы. Казахская детская поэзия берет свое начало от фольклора, куда вошли бесік-жыры, считалки, скороговорки и т. д. С рождением ребенка народ связывает с ним большие надежды и мечты. Свои помыслы он вкладывает в стихи и через слово пытается донести народные ценности и воспитать свое поколение. И каждый ребенок уже с пеленок услышавший красоту песен и стиха закладывает в себя основы человеческих отношений, воспитывает эстетическое начало. Исходя из вышесказанного, легко утверждать, что произведения детской литературы играют большую роль в формировании ребенка как личности.

Ключевые слова: детская литература, детская поэзия, детское воспитание, детский поэт, детский писатель, казахская детская литература.

БАЛАЛАРҒА АРНАЛҒАН ПОЭЗИЯЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАР ТІЛІ

Қазақ балалар әдебиеті – өз даму кезеңінде өзіндік тарихы бар сала. Балаларға арналған әдебиет ұлт тарихында сонау ауыз әдебиетінен бастау алып, қазіргі кезеңге дейін өзінің тілдік, стильдік жағынан, мазмұны мен құрылымы жағынан үлкен белеске көтерілді. Қазақ балалар әдебиетінің, оның ішінде балалар поэзиясының түп–төркіні, бастауы қазақ халық ауыз әдебиетіндегі бесік жыры, мал баласын сүю, санамақ, жаңылтпаш, өтірік өлең, т.б. жанрларда жатыр. Сәби шыр етіп дүниеге келген сәттен бастап, халқымыз оған артқан үміт–арманын, тілегін әсем жырға қосып, сөз өнерінің қуатты күшімен тәрбиелей бастаған. Кішкене кезден сөз өнерінің жарқын үлгілерінен сусындап өскен бүлдіршіндердің адамгершілік тәрбие алумен қатар, дүниетанымы да рухани–эстетикалық жағынан кеңейетіндігі белгілі. Қазақ әдебиетінің тарихын бағдарласақ, мұнда балаларға арнап өлең жазбаған қаламгер кемде–кем. Мұның өзі қазақ қаламгерлерінің жас ұрпақ тәрбиесіне ерекше көңіл бөлгендігін көрсетеді. Қазақ жазба балалар әдебиеті өз бастауын Ы. Алтынсарин шығармашылығынан алады. Әдебиеттің күрделі де қызықты бұл саласының шын мәнісінде өркендеуі мен қарқынды дамуы, қайшылықтарға қарамастан, ХХ ғасыр, кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті кезеңінде болды. Аталмыш дәуірде Т. Жомартбаев, Б. Майлин, І. Жансүгіров, А. Тоқмағамбетов, Ж. Смақов, Ө. Тұрманжанов, М. Әлімбаев, Ө. Табылдиев, Қ. Мырзалиев, Ә. Дүйсенбиев сынды т.б. қаламгерлер қазақ поэзиясына айтарлықтай үлес қосты. 1931 жылғы мақаласында Жансүгіров: «Бізде «Балалар әдебиеті»–жасалмаған әдебиет. Сондықтан менің бір ойым – осы әдебиеттің бізде жасалуына көмектесу еді... Енді бұл кетікке кірпіш қалауымыз керек деймін» [1, 13] деген пікірі біздің осы ойымызды қуаттай түседі. Өйткені, бұл дәуірде Ыбырай Алтынсарин қаламынан бастау алған қазақ жазба балалар әдебиетінің барлық салалары дамып, тың, соны ізденістермен толықты. Әрине, саясат жетегінде кетушілік балалар әдебиетіне де кері әсерін тигізбей қоймады.

«Балалар әдебиеті – қиын әдебиет. Оның бірталай өзіндік ерекше сипаттары бар. Балалар кітаптарында әрекеттің нақтылығы мен образдың көрнектілігі, лириктік сезімталдылық, характерлер мен оқиғаның динамикалық түрде дамуы, тіл тазалығы мен тартымдылығы қажет» [2, 74] деген С.Қирабаев

пікірі балалар әдебиеті сияқты әдебиеттің жеке бір арнасының өзіндік ерекшеліктері жайлы мәлімет береді. Шындығында да, балаларға арнап шығарма жазу – қаламгерден үлкен жауапкершілікті талап етері сөзсіз. Өйткені балалар ақыны жас ұрпаққа тәлім–тәрбие беретін, оның дүниетанымын кеңейтетін шынайы көркем шығармалар жазуы қажет. Қаламгердің айтпақ ойы жас оқырманның көңілінен шығып, жүрегіне жылы тиюі шарт. Сонда ғана ол шығарма балаларды ізгілік, адамгершілік, әдептілік, адалдық, еңбексүйгіштік, инабаттылық тәрізді өзге де игі қасиеттерге баулып, жалқаулық, көрсеқызарлық, тентектік, сотқарлық пен бұзақылық сияқты мінездегі міндерден сақтандырады, ал қаламгердің шебер қиюластырған сөз өрнектері бөбектерге эстетикалық тәрбие береді. И. Лейбсон «Өнер неге үйретеді» еңбегінде: «Иә, өнер, оның ішінде поэзия – тәрбиенің ең күшті құралы» [3, 13] дейді. Балаларға арнап шығарма жазатын қаламгер өзін тек сөз зергері ретінде ғана емес, сонымен қатар тәрбиеші, кеңесші және нұсқаушы ретінде де сезінеді.

Алайда құрғақ уағыз балаға айтарлықтай әсер етпей, тез жалықтырып жібереді, сондай-ақ өлеңнен нәтиже шығарып, бір тоқтамға келуіне кедергі жасайды. Сондықтан балалар ақынының алдында туындайтын маңызды мәселенің бірі – айтылмақ ойды, берілмек ақылды балалар түсінігіне, талғам–тілегіне, қызығушылығына сай етіп жазу. «Жетекші дарын, жемісті еңбек» атты мақаласында Қ. Ергөбек ақынның балаларға арналған өлеңдеріне тән он екі ерекшелікті атап көрсетеді. Солардың бірі – олардың юморлық жылылығы. [4, 105] Балалар аудиториясы юморды ұнатады. «Педагогтар, И.Лейбсонның пікірінше, – күлкінің тәрбиелеу құралы екендігін біледі. Жеткіншек, бала жазалаудан қорықпауы мүмкін. Алайда, ол бала ешқашан достарының алдында күлкілі кейіпте көрінгісі келмейді. Күлкі көмегімен қалыптасып қалған міндерді емдеп қана қоймай, сонымен қатар олардың алдын алуға болатындығын естен шығармаған жөн» [3, 13]

Сөзіміз жалаң болмас үшін бірер мысалдар келтірейік. М. Әлімбаевта мынадай өлең кездеседі:

– Шәкір!
Көршіні шақыр.
– Мақұл!
– Шәкір!
Тілге қой шатыр.
– Мақұл!
... – Шәкір!
Бұл – біздің батыр.
– Мақұл! [5, 310]

«Шәкір – мақұл» деп аталатын бұл өлеңінде ақын Шәкір деген баланың бойындағы жалқаулықты, берген тапсырманы орындауға құлықсыздықты, үлкендер сөзіне құлақ аспаушылықты ойнақы түрде әжуалап жеткізеді. Шәкір берілген тапсырманың біріне де «жоқ» деп жауап қайтармағанымен, ешбіреуін де орындамайды. «Шәкір! Бұл – біздің батыр» деген уытты кекесін балаларды еріксіз езу тартқызары сөзсіз. Өзінің Шәкір тәрізді еріншек құрбысын көз алдына елестеткен бала оған ұксамауға, ерінбеуге, үлкендердің айтқанын екі етпей орындауға бел байлайды. Өйткені Шәкір бейнесінен балалар өздерін танып, бір кездері ерініп, тіл алмаған сәттерін естеріне түсіреді және енді мұндай қателіктерді қайталамауға тырысады.

Белгілі балалар ақыны Әнуарбек Дүйсенбиевтің өлеңінде жалқау бейнесі өзге қырынан көрінеді:

Сен байқасаң,
Ол әрқашан
Батпақ-сатпақ,
Себебі:
Жақау –
Жалқау,
Самарқау.
... Егінді ол еккен,
Мал жеп кеткен,
Тып-типыл. [6, 303]

Ақынның Жақау деген кейіпкері де Шәкір тәрізді жалқау, жатыпшыр. Бірақ оның Шәкірден бір ерекшелігі – мардымсыз болса да, жұмысқа араласуы, алайда сол жұмысты аяғына жеткізбей, тастап кетуінде десек болады. Жақау мінезінің бұл міні соңғы шумақта көрінеді. Жалқаулыққа салынып, өзі еккен егініне қарамай, одан айрылған еріншек бейнесі балаларды бір жағынан, күлдірсе, екінші жағынан, ондай жағымсыз міннен аулақ болуға, ерінбей еңбек етуге, бастаған істі аяқсыз тастамауға үйретеді. Демек, өлеңде көтерілген басты идея ұлы Абайдың «еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей» деген сөзімен үндес. Осыған орай С. Көбеевтің: «...еңбек тәрбиесіне де баса назар аудару керек. Еңбекке тәрбиелемей тұрып, балаға дұрыс тәрбие бердім деп айту екіталай», [7, 50] – деген пікірі балаларды еңбексүйгіштікке тәрбиелеудің маңызын ашады.

Т. Жомартбаев «Балаларға жеміс» атты жыр жинағында бүлдіршіндерді оқуға үндеп, теріс қылықтардан бойды алшақ салуға үндейді. Ол «Жалқау» атты өлеңінде:

Сабакқа мойын бұрмайды,
Кітаппен кеңес құрмайды.
Мектепке ерте баруға,
Ұйқысынан тұрмайды.
Тұрса орнынан ырғалып,
Киінбей жылдам, жырғалып [8, 7],

деп, жалқау баланы, оның оқуға, жұмысқа деген құлықсыздығын, еріншектігін әжуалайды.

Сонымен қатар балалар ақындары өлеңдерін жаңылтпаш, жұмбақ түрінде беріп, оларды ойландыруға, сөздік қорын молайтуға тырысады. Балалар поэзиясында көп қолданылатын дәістердің бірі – адас атаулар арқылы өлеңдердің берілуі. Балалар адас атауларды табу арқылы сөздік қорын молайтады және омоним, көп мағыналы сөздермен танысады, әрбіреуінің мағынасына жете мән беруге дағдыланады. Бұл әдіс баланың ана тілін жетік меңгеруіне, оның тереңіне үңіліп, тұнығына бойлауына жәрдемдеседі.

Ас пісірсен, әрине,
Табыламын әр үйден,

Немесе

Ата-жұрты татардың
Ежелгі бір шаһармын [5, 531].

Екі бөліктен тұратын және екі түрлі затты жасырып тұрған жұмбақтың шешуі – «Қазан» деген омоним сөз. Бір сөздің бұлайша түрлі мағыналарды білдіруі балаларды қызықтырады. Бала өзі білмеген сөз мағыналарын есте сақтауға талпыныс білдіреді, мұның өзі

бала танымын кеңейте түсері сөзсіз. Сондай-ақ мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер де жиі кездеседі. Мысалы:

Жақсы болсаң, салмағың ауыр тартар,
Жақыныңдай жатың да юауыр тартар.
Біліммен жетіледі кісінің ебі,
Үйренген үйрете алар кішілерді.
Түздегі мінез үйдегіден өзгеше:
Сыр берерсің қиындыққа төзбесең [5, 539].

Ақынның дидактикалық сарындағы бұл өлең жолдарының тәрбиелік мәні зор болумен қатар, қарама-қарсы мағынадағы сөздердің берілуі бір жағынан шумақтардың әсерлілігін арттырса, екінші жағынан, балаға «жақсы» мен «жаманның» ара-жігін ажыратып, салыстырып, қорытынды жасауға жетелейді.

Шумақтарда қолданылған «салмағың ауыр тартар», «сыр беру» деген сияқты тұрақты тіркестер өлең экспрессиясын арттырып тұрғаны түсінікті. Жекелеген дыбыстық сәйкестіктер де айтылмақ ойдың көркем, ісері болуына игі ықпалын тигізеді.

Қорыта айтқанда, бүлдіршін мінезін, өмірін, жан-дүниесін сөз ететін балалар ақынының өлеңдері шынайылығымен, юморлық жылылығымен, әрі шымырлығымен көз тартуы керек. Өйткені юмор – ақынның балаларға арналған өлеңдерінің бұлжымас бір шарты, өзіндік ажары іспетті. Демек балалар өлеңдеріндегі юмор кейіпкерлер бойындағы жағымсыз қылықтарды әжуалап, мысқылдап қана қоймай, балаларды мұндай қылықтардан сақтандырады, адамгершілікке, ізгілікке, еңбеккерлікке баулиды.

Әдебиеттер

- 1 Жансүгіров І. Мен қалай жаздым // Қазақ әдебиеті. – 1959. – 16 қазан.
- 2 Қирабаев С. Өнер өрісі. Мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1971. – Б. 272.
- 3 Лейбсон В.И. Чему учат стихи? Детская поэзия и эстетическое воспитание. – М.: Просвещение, 1964. – 104 с.
- 4 Ерғобек Қ. Арыстар мен ағыстар. – Алматы: Өркениет, 2003. – Б. 368.
- 5 Әлімбаев М. Шығармалар жинағы. Екі томдық. – Алматы: Санат, 1997. – Т. 2. – Б. 704.
- 6 Дүйсенбиев Ә. Жаңбырлы жаз. – Алматы: Жазушы, 1982. – 424 б.
- 7 Ақыл кені. – Алматы: Көшпенділер, 2003. – Б. 244.
- 8 Жомартбаев Т. Жеміс. Өлеңдер. – Алматы: Жалын, 1985. – Б. 30.

References

- 1 Zhansugurov. As written // literature. – 1959. – 16 Oct.
- 2 Kirabaev S. The field of art. Articles and research. – Almaty: Zhazushy, 1971. – B. 272.
- 3 Laibson V.I. Teach poetry? Children's poetry and aesthetic education. – M.: Education, 1964. – 104 p.
- 4 Erhoben K. Outstanding personalities and sinks. – Almaty: Reniec, 2003. – B. 368.
- 5 Alimbaev M. A collection of essays. In two volumes. – Almaty: Sanat, 1997. – T. 2. – B. 704.
- 6 Duishenbiev A. A rainy summer in. – Almaty: Zhazushy, 1982. – 424 p.
- 7 Ruda Mind. – Almaty: Nomads, 2003. – B. 244.
- 8 ZHmartbaev T. Fruit. Poems. – Almaty: Zhalyn, 1985. – B. 30.

Сейдімханова Т.Б.
**Қазақ халқының ғашықтық
жырлары**

Бұл мақалада қазақ халқының асыл қазынасы, бай мұрасы эпостық және лиро-эпостық шығармалары терең ашылып айтылған. Лиро-эпостық жырлардың қазақ халқындағы нұсқаларын басқа халықтарындағы осы тектес жырлармен салыстырып, олардың халықтық, фольклорлық негіздерін ашуға, қосылған жерлерін ажыратуға, сонымен бірге тарихи фактілер мен эпикалық ерекшелігінің арақатынасын анықтауға мүмкіндік туады. Ғалымдар тарихи-типологиялық тәсілді фольклортануға әр саладан қозғау салатын, ұғымды әдіс деп қарайды.

Түркі халықтары фольклорын салыстырмалы типологиялық тұрғыдан зеттеп талдау үшін, ең алдымен, оның негізгі аспектілерін анықтап, ажыратып алу керек те, екіншіден, сол зерттеу барысында терминдердің мағынасын ашып, жетілдіру қажет. Әр терминнің өз түсінігін анықтап, оның тегі мен түрлерін, сапалық ерекшеліктерін ажырату үшін, термин жүйесінің біртіндеп жетілуіне қажетті тәжірибие мен тәсілдердің маңызы зор.

Түйін сөздер: лиро-эпос, фольклор, тарихи-типологиялық тәсіл, мифтік сарындар, аңыз-әңгімелер, мотив, эпос.

Seydymhanova T.B.
**Lyric- epic poems
of the Kazakh people**

For many foreign countries, our literature and art are one of the main sources of information about the life of the Kazakh people, about our past and present. Kazakh folklore and oral phase of the Kazakh literature largely prepared becoming prose genre forms. In this regard, traced the evolution narrativosti in folklore genres, their growth in peskazochnyh genres of Kazakh folklore, the dynamics of n lyric-epic genres tolgau and Dastan. This is an argument predromashshh origins Kazakh prose, in many ways paved the rapid formation of the Kazakh novel.

National traditions are similar to relay transmitted from age to age, the accumulated wealth of the peoples of artistic skill. They are sure to include the results of interaction, mutual enrichment of national literatures. A number of elements in the traditions dying out over time as a result of social change and development of the national character of the people.

Key words: liro-epic, folklore, historical and typological approach, mythical story, motive, epic.genre, sources, storytellers, bard, zhyrshy.

Сейдімханова Т.Б.
**Лиро-эпических поэмы
казахского народа**

В статье рассматриваются типологические исследования лиро-эпические поэмы казахского народа. Труды известных ученых по фольклористике берется в основу исследования данного вопроса. В лиро-эпических произведениях казахского народа отражается быт, традиций, культура и эстетические мышления казахского народа в прошлых веках. Для многих зарубежных стран наша литература и искусство служат одним из главных источников сведений о жизни казахского народа в прошлом и в настоящем казахский фольклор и устный этап функционирования казахской словесности в значительной степени подготовили становление прозаических жанровых форм. Национальные традиции подобны эстафете, передающей из века в век накопленное народами богатство художественного мастерства. Они обязательно включают и результаты взаимодействия, взаимообогащения национальных литератур. При этом ряд элементов в национальных традициях отмирает с течением времени в результате общественных перемен и развития национального характера народа.

Ключевые слова: лиро-эпос, фольклор, исторический и типологический подход, мифическая история, мотив, эпос, жанр, истоки, сказители, жырау, жыршы.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҒАШЫҚТЫҚ ЖЫРЛАРЫ

Қазақ халқының асыл қазынасы, бай мұрасы не дегенде – эпостық және лиро-эпостық шығармаларды алдымен атай аламыз. Қазақ халқының және бірге туысқан түркі халықтарына ортақ болып келетін эпостық жырлары мыңдаған жылдар бойы, бізге сақталып жетті. Эпостық шығармалардың бойынан халықтың қилы тарихын мәдениетін, эстетикалық ойлау ерекшеліктерін, дәстүрлерін көре аламыз.

Фольклортану ғылымы эпостық және лиро-эпостық шығармалардың туыстығын, ұқсастығын байқауда үш түрлі ұқсастық типін ерекше атайды [1, 35].

Біріншіден, халықтардың тарихи туыстығына, тектестігіне байланысты тарихи-генетикалық ұқсастық.

Екіншіден, ел мен елдің тарихи-мәдени қарым-қатынасы арқылы тарайтын ұқсас, үндес сюжеттер.

Үшіншіден, халықтардың шаруашылық кәсібінің, қоғамдық дамуының бірыңғай болып келуінен туындайтын тарихи –типологиялық ұқсастық.

Лиро-эпостық жырлардың қазақ халқындағы нұсқаларын басқа халықтарындағы осы тектес жырлармен салыстырып, олардың халықтық, фольклорлық негіздерін ашуға, қосылған жерлерін ажыратуға, сонымен бірге тарихи фактілер мен эпикалық ерекшелігінің ара қатынасын анықтауға мүмкіндік туады. Ғалымдар тарихи-типологиялық тәсілді фольклортануға әр саладан қозғау салатын, ұғымды әдіс деп қарайды [2, 230].

Қазақ фольклорын басқа халықтардың ауыз әдебиетімен салыстыру, ондағы ортақ нәрселерге баға беру XIX ғасырдың алғашқы кезеңінен басталды. Бірақ та, салыстыра зерттеу әр кезеңде әр түрлі сипат ала отырып, мақсаты да әр түрлі болды.

Зерттеуші ғалым Ш. Ибраев XIX ғасырдың 30 жылдары жарық көрген А. Левшиннің «Қырғыз- қазақ немесе қырғыз-қайсақ ордаларымен далаларының сиаттамасы» деген еңбегінен осындай өзгешеліктерді байқап, ол жөнінде былай дейді: «Зерттеуші өзінің қазақ фольклорына қатысты байқауларын арагідік ежелгі замандағы халықтар мен тайпалар туралы сақталған тарихи деректермен салыстырып отырады және ондай салыстырулар белгілі бір ой-пікірлерді қорытындылауға қызмет етеді. Қазақтың поэзиясы ертеде өмір сүрген халықтар

мен тайпалардың фольклорымен сабақтас деген тұжырымға тоқтайды» [3, 22].

Сонымен бірге салыстырмалы зерттеудің кейбір жаңа өзгешеліктерін қазақтың ұлы перзенті Шоқан Уәлиханов еңбектерінен көреміз. Шоқан зерттеулерінде ежелгі халықтардан римдіктер, скифтер, гректер, қытайлар секілді елдердің әдет-ғұрып, тұрмыс-тіршілігі, фольклоры туралы мәліметтер түркі-монғол халықтарының этнографиясымен, ауыз әдебиеті үлгілерімен әдемі салыстырылып отырған [4, 212]. Жалпы Шоқан қазақ халқының фольклорын дүние жүзі халықтарының мәдени-әдеби байланысын биік деңгейде тани білген.

Ш. Уәлихановтың салыстыру арқылы тұжырымдаған мәселесі, ол – қырғыздың әйгілі «Манас» эпосын көне грек эпосымен байланыстыра отырып, жыр бір халықтан екінші халыққа ауыспалы жүретін ұқсас сюжеттің жиынтығы емес, белгілі бір халықтың даму тарихында қалыптасатын, қоғамдық өмірімен, тұрмыс-тіршілігімен біте қайнасып жатқан, тарихи қажеттіліктен туған көркемдік ойдың жемісі екенін байқап, келелі мәселе қозғайды.

Түркі халықтарының фольклоры, оның ішінде қазақ ауыз әдебиеті дегенде тілімізге алдымен академик В.В. Радлов есімі түседі. В.В. Радлов түркі халықтарының асыл мұраларын жинап, қазақ халқының поэзиясы қырғыз, Қырым мен Осман түркілері және Алтай мен Сибирь халықтарының байланысты екенін анықтады. Сонымен қатар Радлов қазақ халық поэзиясының көне бастауын іздеуге де із салды [5, 37].

Ғалым эпостың шығу тарихына тоқтала отырып, қырғыздың «Манасын», гректің «Илиадасымен», финнің «Калеваласымен» салыстырады.

Жалпы аталған ғалымдардың еңбектері салыстырмалы тарихи зерттеудің бастамасы ғана еді. Белгілі бір жүйе қалыптаспады. Тек қана эпикалық шығармаларды салыстыру сюжет пен мотивтерді, сонымен бірге кейіпкерлердің ұқсастығына байланысты сыртқы мағыналық жақтан таныстыру орын алды. Ал олардың ішкі пішінін, жанрлық құрамын, айтылу типін, үлкенді-кішілі айырмашылығын, нақтылы атқарып тұрған қызметін, түр ерекшеліктерін нақты анықтауға мән бермеді.

Тарихи салыстырмалы зерттеудің теориясымен негізгі принциптерін анықтап, өз алдына пән етіп, зерттеу әдісі қылып қалыптастыруға еңбек еткен ғалым – В.М. Жирмунский болды. Ол 1958 жылы Дүниежүзі славянтанушылары-

ның жиналысына тарихи-типологиялық зерттеудің методикасы мен принциптерін халықаралық көлемде алғашқы рет көтерді. В. Жирмунский фольклорға қатысты тарихи салыстырмалы тәсілдердің бірнеше түрін атап өтеді: яғни салыстыру, тарихи – генетикалық (туыстық) салыстыру, мәдени бағытқа негізделген бір-бірінен ауысып алуды анықтайтын салыстыру және тарихи –типологиялық салыстыру [6, 75].

Қазақ фольклорында тарихи салыстырмалы зерттеулердің үш түрлі қолданылып келгенін атап айтуға болады.

Салыстырмалы зерттеуді профессор М. Ғабдуллин «Қобыланды жырының» нұсқаларын, Т. Сыдықов «Алпамыс батыр» жырының нұсқаларын, Н.С. Сирнова «Қыз Жібек» пен «Қамбар батырдың» версиясын, Н. Дүйсенбаев «Қозы-Көрпеш – Баян сұлу» жырының вариантын салыстырып, өз еңбектерін жариялаудан көруге болады.

Тарихи салыстырмалы зерттеудің келесі түрі – тарихи-генетикалық, яғни тарихи-туыстық зерттеу әдісі. Мұндағы негізгі мәселе халықтардың туыстық тегіне, тарихи тамырластығына байланысты.

Қазіргі түркітану ғылымында түркі халықтары тілінің тарихын зерттеудің қандай қасиеті болса, түркі тектес халықтардың ауыз әдебиетін зерттеу де сондай қажеттілік тудырып отыр.

Тарихи туыстық тегіне қарап бір өлкеде тұратын елдердің ауыз әдебиетіндегі ортақ заңдылықтарды анықтау славян, балқан халықтарының эпосын зерттеген В. Жирмунский, В. Виноградов, В. Чичеров, Б. Путилов, В. Гацак, тағы басқа еңбектерінде оның ғылыми терең шешімін тапты.

Салыстырмалы зерттеудің келесі тәсілі – ел мен елдің, халық пен халықтың бір-бірімен араласып, қарым-қатынас жасауынан пайда болған байланыстарды зерттейді.

Түркі халықтары фольклорын салыстырмалы типологиялық тұрғыдан зеттеп талдау үшін, ең алдымен, оның негізгі аспектілерін анықтап, ажыратып алу керек те, екіншіден, сол зерттеу барысында терминдердің мағынасын ашып, жетілдіру қажет. Өйткені фольклортану ғылымында терминдерді бір-бірінен ажыратып, нақтылы дәл мағынасын тауып, тұрақтандыру міндет. Бұл жөнінде « әр терминнің өз түсінігін анықтап, оның тегі мен түрлерін, сапалық ерекшеліктерін ажырату үшін, термин жүйесінің бір-

тіндеп жетілуіне қажетті тәжірибие мен тәсілдердің маңызы зор» дейді Б. Путилов [7, 11].

Халқымыздың ауыз әдебиетінде ұрпақтан-ұрпаққа қалдырып, ғасырлар өткен сайын ұлылығын асыра түсіріп келе жатқан асыл мұраларымыздың бірі – лиро-эпос жырлар.

Бір жағынан, лирикалық, сыршылдық сарыны бар, екінші жағынан, оқиғалы болып, эпосқа тән сипатқа ие болатын шығарма түрі. Ғашықтық жырлардың мазмұны халқымыздың ертедегі жалпы әдет-ғұрпына, үйлену салтына байланысты өмірге келген.

Ә. Қоңыратбаев батырлық жырлармен ғашықтық жырлардың жанр ерекшеліктерін қорытындылай келіп, он екі айырмашылығын нақтылап көрсетеді [8, 9].

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Қыз Жібек» нұсқаларын салыстыра зерттеп, бұл шығармалардың қазақ және басқа түркі халықтарында алатын орнының маңыздылығын айқындау фольклористика ғылымының алдында тұрған негізгі мәселенің бірі.

«Қыз Жібек» жырының сюжеті «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырынан беріде, шамамен, XVII ғасырда пайда болған делінеді. «Қыз Жібек» жыры қазақ халқының төл мұрасы болса да, оның көптеген бір-біріне ұқсамайтын нұсқалары бар. Ең негізгі деп алынатын «Қыз Жібек» жырының халық арасына кең тараған нұсқасы мен 1887 жылғы Мұсабай нұсқасы тереңірек қарастырылып, олардың айырмашылықтары мен ұқсастықтары баршылық. «Қыз Жібек» жыры қазақтың төл туындысы десек те, көршілес жатқан қырғыз, қарақалпақ туыстарымызға тарап үлгірген екен. Жыр бергін келе пайда болса да, ақын-жырауларымыздың арқасында өзінің жан сұлулығын көрсететін лиро-эпостық шығарманың інжу-маржанына айналғанымен қатар, қазақтың өткен тарихын анық бере алатынымен құнды екенін баса айта аламыз. Барлық нұсқасы да қазақтың тарихын шынайы түрде бере алған.

Қазақ фольклорында жырдың классикалық эпостық деңгейге көтеріліп, көркем туындыға айналу себептері көп. Әр халықтың өзіндік ерекшелігін, салт-дәстүрін, тұрмыс-тіршілігін көрсететін шағын бөлшектерді, адамдардың мінез-құлқын бейнелейтін психологиялық иірімдерді жырда кеңінен пайдаланып отырған.

Жырдың нұсқасында әр түрлі болып кездесетін мифтік сарындар, аңыз-әңгімелер, әр алуан сюжеттер мен мотивтер, эпосқа тән

элементтерді салыстыру барысында, тарихи-типологиялық байланыстың ең бірінші кезекте, туысқандыққа негізделген тарихи-генетикалық, ал онан соң қоғамдық дамудың ортақтастығы және көршілестік қарым-қатынастар барысында пайда болғандығын пайымдауға болады. Әсіресе, мифтер мен аңыздардан түркі халықтарының түп-төркіні аңғарылса, эпостық элементтер мәдени қарым-қатынастар мен көршілестіктің нәтижесі екендігін байқатады.

Қазақ халқының бай ауыз әдебиеті нұсқалары ішіндегі ең бір асыл да көркем үлгі – «Қыз Жібек» жыры. Бұл шығарманың бізге жеткен нұсқалары онша көп емес. Болғаны үшеу ғана. Көптеген мәліметтерге қарағанда «Қыз Жібек» жырының негізгі айтушыларының бірі Мұсабай жырау деп айтады. Бірақ ел арасына кеңінен тарап, әйгілі болған нұсқасы Жүсіпбек қожа Шайхұлисламұлының қаншама рет жариялаған «Қыз Жібек» хикаясы атты жыры.

Жалпы, «Қыз Жібек» жырының таралу шегі неге аз дегенде фолклортанушы ғалым Ы. Дүйсенбаев бірнеше себептерін атап өтеді.

Біріншісі. «Қыз Жібек» көне жыр емес әрі кетсе, XVII ғасырдың шамасында шыққан, яғни оның көбірек тамыр жоюына мүмкіндік болмай қалған.

Екіншісі. Ел арасына кезінде мол тараған бұл поэманың нұсқалары сақталмай, көпшілігі біздің заманға келіп жетпеген.

«Қыз Жібек» жырының түбі қайдан, кімнен шықты дегенде, бір зерттеушілер жырды Орта жүз ашамайлы Керей сегіз сері Баһрамұлы Шақшақов (1818-1854) деп көрсетіп, дәлелдеулер көрсетеді.

Ғалым С. Садырбаев 1985 жылы Қырғызстанның Ғылым Академиясы қолжазбалар бөлімінен «Қыз Жібек» жырының Тәжікстанның Жергетел ауданында тұратын қырғыз ағайындардың айтуынан жазып алынған бір нұсқасына жолыққанын айтады [9, 187-192]. 1890 жылы жыр алыбы Жамбыл Жабаев Тоқмақ жерінде, қырғыз елінде екі жыл тұрған екен. Жырды жырлаушы Сұлтанов Кедейхан деген манасшының атасы Алыбаймен дос болады. Екеуі бірге жүріп, ел арасындағы той-тамашаға қатынасқан. Осындай үлкен жиындарды Жамбыл қазақ елінің «Қыз Жібек» деген жырын жырлаған, ал Алыбай сол жырды Жамбылдың айтуынан жаттап алып, оны қырғыз арасына кең таратқан. С.Садырбаев жырдың қырғызша қырық сегіз

беттік қолжазбасын алып, қырғыз әдебиетшілерінің көмегімен қазақшаға аударылуына себеп болады. Бүгінде ол қолжазба Жамбылдың Мемлекеттік әдеби музейінің ғылыми қорында сақталынып тұр екен.

Жамбылдың жырлауымен қырғыз еліне тараған «Қыз Жібек» жырының қырғызша нұсқасында Сансызбайдың батырлық, ерлік намыстары ерекше көрсетіледі.

Кейбір жыршылар Жібектің соңғы өмірін «аға өлсе – іні мұра» деген әмеңгерлік жолмен шешеді. Бұл Жүсіпбек Шайхұлисламовтың Қазан қаласында жариялаған нұсқасында жиірек кездеседі. Кейбір нұсқасында Жібек қалмақ ханының тұтқынынан құтылып шыққандығы айтылады, ал Сансызбай мен Жібектің қарым-қатынасын әдеппен, сыпайыгершілікпен шектейді. Мәселен, Жамбыл Жабаев жырлаған қырғыз жыршысы Сұлтанов Кедейханның айтуымен біз жазып алған «Қыз Жібек» жырында қалмақтың ханы Хорум (қазақша – Қорен) алысқа ұзап кеткен Жібектің ізіне түсіп, Сансызбайларды жарты жолда қуып жетеді. Жекпе-жекте Қоренді Сансызбай өлтіреді.

Ал, Тәжікстан республикасында тұратын қырғыз бауырлардың айтуынан жазып алынған шағын нұсқада Төлеген мен Жібек қосылып, үш күн, үш түн той болды деп бітіреді.

Негізінде Сансызбайға Жібек қосылды ма, жоқ па дегенде, жыршылар екі түрлі аңыз айтады. Бірі – Қыз Жібек пен Сансызбай қосылған жоқ, тек ұзақ жолдың үстінде бара жатыр десе; екінші бір жыршылар: «еліне аман келді, қырық күндей той қылып, Сансызбай Жібекті алды» деп екеуін бақытқа жеткізуге тырысады. Мұның бірнеше себебі бар: біріншіден тындаушыны Жібектің бақытсыздығымен әбден шаршаттым ғой, жырдың соңын қуаныш пен тоймен аяқтайыншы деген тәсілден туған жыршының өзіндік

әдісі; екіншіден – несі бар, Қыз Жібек басқалар үшін аспандағы жарық жұлдыз болса да, халықтың әдет-ғұрып заңына бағынады, соған көнеді деген салт сезіледі.

«Қыз Жібек» жырының бір нұсқасы Қытайдағы Шыңжаң қазақтарында сақталған екен. Осы нұсқа 1985 жылы Үрімші қаласындағы «Жастар» баспасынан жарық көрген «Қазақтың ғашықтық жыры» атты төрт томдық еңбектің бірінші кітабында жарияланған. Жыр Алтай аймағының тұрғыны Шерияздан Солтанбайұлының айтуымен жазылып алынған.

«Қыз Жібек» жырының халық арасына тараған нұсқасымен Мәскеудің тарихи музейінде сақталған Мұсабай жыраудың айтуымен жазалып алынған, кейіннен Мұхтар Әуезов пен Н.С. Смирнованың редакциялауымен жарық көрген нұсқа.

Фольклорлық шығармалардың қай-қайсысын алсақ та, оның шыққан дәуірі осындай еді деп, дәл көрсету мүмкін емес. «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырына қарағанда төл мұрамыз саналатын «Қыз Жібек» жырының бойындағы оқиғаларға байланысты, оның шыққан дәуірін шамамен топшылай аламыз.

«Тарих – шындықтың айнасы» дейді. Сол шындықты берудің әдіс-тәсілдері әр түрлі десек, өткен тарихты есте қалдырудың жолын түркі халықтар көбіне асыл сөзбен кестелеп, ғажайып бейнелермен әсерлеп жеткізген. «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырларының құндылығы да сол ғасырлар бойы қалыптасқан халықтың көркем ойлау жүйесін жан-жақты көрсете алуында. Бұл бай эпостарымыздың түрлі салалары мен дәуірленуін әлі де толық анықтап, жіліктеп танып біткеніміз жоқ. Сол себепті де жырдың түркі халықтарындағы нұсқаларын кеңінен талғап қарау ғана ғылыми қорытындығы келуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

- 1 Русское народное творчество. – Москва: Высшая школа. – 2006. – 459 б.
- 2 Бердібаев Р. Эпос мұрасы. – Алматы: Білім, 1997. – 230 б.
- 3 Ибраев Ш. Салыстырмалы және жүйелі зерттеудің мәселелері. – Алматы, 1987. – 226.
- 4 Ш. Уәлиханов. Таңдамалы. – Алматы, 1985.
- 5 Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы, 1960. – 37 б.
- 6 Жирмунский В. Народный героический эпос: Сравнительно-исторические очерки. – М.-Л., 1962. – 75 с.
- 7 Путилов Б. Аталған еңбек. – Ленинград, 1976. – 11 с.
- 8 Қоңыратбаев Ә. Қазақтың «Қозы Көрпеш» жыры туралы. – Алматы, 1959. – 231 б.
- 9 Садырбаев С. Тарихи-генетикалық сюжеттер. «Қыз Жібек» жырының қазақша-қырғызша нұсқасы // Жұлдыз. – 1990. – №3. – 187-192 б.

References

- 1 Russkoe narodnoe tvorchestvo. – Moskva: Vysshaya shkola. – 2006. – 459 b.
- 2 R. Berdibaev. Epic legacy. – Almaty: Bilim, 1997. – 230 p.
- 3 Ibrayev Sh. 3. Systematic and comparative research. – Almaty, 1987. – 22 p
- 4 Ualikhanov Sh. Favorites. – Almaty, 1985.
- 5 History of the Kazakh literature. – Almaty, 1960. – 37 p.
- 6 Zhirmunskij V. Narodnyj geroicheskiy ehpos: Sravnitel'no-istoricheskie ocherki. – M.-L., 1962. – 75 s.
- 7 Putilov B. In addition to this. – Leningrad, 1976. – S. 11.
- 8 Konyratbaev A. In «Kozy-Korpesh» on the lullaby. – Almaty, 1959. – 231 b.
- 9 Sadyrbaev S. Historical-genetic subjects. «Kyz Zhibek» Kazakh girini-iressa version // Stars. – 1990. – №3. – 187-192 b.

Seitkazy E.S.
**Images and symbols in prose
of O. Bokeev**

This article analyzes the role of images and symbols, and their originality in disclosing problems of national picture of the world. Touched upon the expression of the national picture of the world, hidden connection between man and nature, the loss of national values, humanistic qualities, honesty, nobility, purity and fidelity.

The analysis is based on the text of Kazakh writer O. Bokeev. Based on the author used techniques and methods of the author's position is determining the characters in his works.

Key words: picture of the world, images of characters, artistic image, national character, national traditions, symbol.

Сейтқазы Э.А.
**О. Бөкей шығармаларындағы
образ-символдар**

Мақалада О. Бөкейдің «Мұзтау», «Жетім бота», «Қар қызы», «Бура» сынды шығармаларындағы әлемнің ұлттық бейнесі мәселесін ашудағы образ-символдардың рөлі мен ерекшелігі жөнінде сөз етіледі. Сонымен қатар, аталмыш шығармалардағы әлемнің ұлттық бейнесінің көрініс табуы, табиғат пен адам арасындағы жасырын байланыс, ұлттық құндылықтардың жоғалуы, шыншылдық, тектілік, тазалық пен адалдық сынды адами қасиеттердің жойылу мәселелері қарастырылып, талданады.

Талдау барысында автор тарапынан басты кейіпкерлер арқылы қаламгердің ұлттық құндылықтардың мәнін ашып көрсете білу шеберлігін назарға ала отырып, О. Бөкей шығармаларындағы образ-символдарды пайдаланудағы жазушының өзіндік әдіс-тәсіліне мән бере білген.

Түйін сөздер: әлем бейнесі, образы-символдар, көркем образ, ұлттық мінез, ұлттық дәстүр, символ.

Сейтқазы Э.А.
**Образы-символы в прозе
О. Бокеева**

В данной статье на основе произведений О. Бокеева, таких как «Человек-олень», «Осиротевший верблюженек», «Снежная девушка», «Бура» анализируется роль образов-символов и их своеобразие при раскрытии проблемы национальной картины мира. Затрагивается тема выражения национальной картины мира, скрытая связь человека и природы, утрата национальных ценностей, гуманистических качеств, честности, благородства, чистоты и верности.

В процессе анализа произведения писателя автор делает акцент на мастерство художника при раскрытии национального своеобразие, а также подчеркивает своеобразие приемов и методов Оралхана Бокеева, при выражении авторской позиции относительно применения символов в своих произведениях.

Ключевые слова: картина мира, образы-символы, художественный образ, национальный характер, национальные традиции, символ.

**IMAGES AND
SYMBOLS IN PROSE OF
O. BOKEEV**

Any national literature is rich with definite images and symbols, which is represented integral part of national picture of one or another nations. In Kazakh literature steppe, mountains, yurt, fire, fig, wolf and another images are represent mandatory in creation Kazakh national picture of world, which reveal the inner world of national character. Mystery and reality – their successful combination is one of the artistic devices of the writer.

«From direct binomial image parallelism in ancient oral folk arts occurred considerable type, as symbol. In recent times, it came to be called different variety of inscription served conventional signs of that or another abstract notions.

But, on the whole meaning is independent artistic image, which has emotional- allegorical sense, based on similarity phenomenon of life. Appearance of symbolic image was prepared by long musical tradition. Folk music passed from one singer to another and kept in memory manifold generations.

Therefore, as soon as the song appeared first member of parallelism – image of nature, it immediately called in memory of listeners known in advance its second part – image of a person, who no longer to play with words. People have learned to recognize human life through its hidden analogy with the life of nature.

This hidden connection between man and nature, visible in the works of O.Bokeev. In getting to know with Bokeev's prose traced the same deep connection of writer's work with national traditions, folklore and philosophical worldview and history of the people. From the writer's pen left creation, where raises questions about destiny of the people, make sense of the past, thinking about future.

Writer, covering the topic of village overlooks the problem of national existence, living in reality thinks about the future. In the works Bokeev contains reflections on the destiny of the people, the loss of spiritual values. All of these problems, the author shows through original images and the perception of the world through his characters. For example, such as an act in the story «Man-Deer», Akbota in the story «Orphaned camel» Aspan – old man in the story «The Scream», «Snow Girl» and others. With these moral and ethical character reveals national character, feelings and needs.

All of them are the guardians of tradition. One of the best works of the writer – a «Man-Deer». The main hero of the story Aktan – is

the embodiment of the best of humanistic qualities, honesty, generosity, purity, fidelity. «Nature he takes a deep, quivering, the writer gives his hero contemplation, artistic nature. Man-deer in a large insult to society for the state of nature, however, it becomes even more painful, when the whole village moved to the capital of the region. Without people, human presence mountains, taiga like losing a part of his nature. Loneliness – the cause and the reflection factor of the incessant act, deepening the psychological process in his soul. In the end, it comes to the psychological split – Man – deer and personality come into dispute, and no one can take over, the person can't prove the benefits of civilization, the deer can't justify the sense of lonely, wild life. This dilemma seems insoluble, but only for the time being. This dispute is essentially philosophical, facing up to the world of ontological problems.

Loneliness of Aktan is dramatic, it is due to a complex fatherless, orphaned childhood. For this factor, like a shadow, it is the story itself, the death of millions of fathers on the recent war. This historic scale factor, the tragedy of not only individuals but also groups of people, the psychological burden – a sense of the tragedy of being passed along the chain from generation to generation. Aktan cannot understand the reasons of his sadness, as they are non-personal character. Art symbols in the story works on a cascade of generalizations: village suddenly moved to the regional center, as once nomads, not demand, driven into civilization. As a result – general drunkenness, multiplied death progressively reflected in the mirror of time: Aktan's father dying, breaks down from the tractor into the river best friend ... Fleeing from the plague of hungry thirties, Kazakhs masses leaved their homeland, going across the border to China, Russia, Central Asia».

Author in his novel Aktan's image identifies as a native Firetender character. It addresses the issue of devotion to the native land, a small country, which is peculiar to many writers of the twentieth century. «*Пустые дома кажутся мертвыми, а большое человеческое поселение – кладбищем. И тот одинокий домик с дымком из трубы выглядит сторожем этого печального кладбища. ... единственный живой очаг, из которого идет дым, принадлежит сторожу брошенного поселка и одновременно леснику, хранителю богатств окрестной дремучей тайги*». This passage is like a reflection in the mirror of the writer's soul. The writer endures and prevents about losing of national values. The national wealth of the people is still far in the past, where there were once our ancestors.

«Deer – rather remarkable symbolic animal cultures of the ancient world. It is often associated with the Tree of Life. Deer male in a fight with chthonic serpent symbolizes, like the eagle, who fought with the snake, opposites conflict, positive and negative, light and darkness «. And author intentionally pays the storage of a small native land of their ancestors in the hands of «Human-Deer», in hope that «the messenger of the gods, or the heavenly powers» what was not able to maintain the full value of the people. But it's simply impossible one to struggle against the whole of civilization, to go against the flow of life. One person can't save the national wealth of the whole people. «–« *Нет! Так нельзя! Так нельзя! Невозможно жить на свете! – в тоске...*». The author makes it clear, that a yearning about past, not enough to save all the wealth of the people. Longing for the past won't forget yesterday, but do not forget about it, you need to update it. In no case cannot break off the connection of time. This golden bridge is the beginning of all beginnings.

Playing the images of heroes there is a feeling of illusion in the mind of the writer, as like Aktan, and Akbota in «Orphaned camel» story they are ordinary people, and at the same time they are not. Aktan is a forester, but for some reason he only could see the man from mysterious cave, harbored their innermost secrets. Akbota is an ordinary girl, but she is also has protectors from the sea. She is only one can see and feel their presence. Both of them are the guardians of the native hearth, fighters against civilization and society. And their main weapon is – loneliness. They renounced the society and civilization. And for what all this? For in order to save native traditions, native homes.

The synthesis of reality and legend also evident in another O. Bokeev's novel called «Snow Girl». «The Parable of the snow girl draws the reader's attention on the author's voice, sounding contrast or unison with the dominant mood of the characters, corrects the story by including narrative lyrical retardation, reflecting the movement of the thoughts of the writer.

Snow girl synonym of moral vigilance, readiness to resist the baser human instincts, to protect the hard acquired with centuries of experience spiritual values. The ability to respond to the call of the snow girl is measured the level of humanity and noble mental abilities. Therefore, Nurjan is constantly worried with girl's voice, Bakhytzhon hears it only in the most critical moments, and Amanzhan was deaf to her call. The image of a snow girl on the principle of antithesis is associated with the image

of Konkay, which is a metaphor in the story of cruelty and evil «.

If in novel image of a snowy girl is a symbol of defender of spiritual values, the image of the Konkay is a symbol of selfishness and immorality. «– Конкай никогда не умрет! – горделиво сверкая глазами сказал старик. – И огонь в очаге этого дома никогда не погаснет! До меня здесь был Конкай, на его место пришел я, а на мое место придет следующий Конкай! И сейчас он находится, может быть, среди вас! Потому что Конкай сидит у каждого в его печенках, в его мозгу и сердце. Конкай значит: бери себе все, что тебе нравится, и ничего не бойся! Конкай – это: я хочу, а на вас на всех мне наплевать!». Konkay's image is an image of a person, who had lost all moral values. Masterful using method of receiving contrast (antithesis) gives this novel originality. Good and evil, spiritual wealth and immoral attitude towards all humanity, selfishness and good humor all these qualities are reflected in two images. Snow girl is a symbol of spiritual greatness, Konkay of the vanity.

In a small story called «Bura» problem of the loss of national values of Kazakhs are in the center again.

This story written by writer in the 70s of the twentieth century. It was the work of symbolic and animalistic character by the nature of their genre modification. While domestic prose of 60-70-ies was a strong statement of questions about the meaning of tradition (symbols) in the formation of human personality structure, of the close relationship between man and nature, about the formation of his moral consciousness through deep comprehension of the phenomenon of reality and society.

Agree, the story «Bura» amazing plasticity in common with the works of the greatest writers of the animal genre of the past and modern: Tolstoy «Strider,» Chekhov «Kashtanka», С. Aitmatov «Farewell, Gulsary!» S. Sanbaev «White Aruana» ,Kurochkin «Freak» and others. It is known that the classical images of animals are an important social meaning in literature and open up new approaches to the interpretation of the behavioral line of human and ethical principles, that shape him as a person and are in close correlation with the problem, «the author and the hero «.

In small volume of this story feels, that the author tries to cover the historical period of the 20-ies of the last century. The February revolution, collectivization, the construction of railways, and whole story floats like a shadow from this story. Although

the author doesn't make a direct narrative of history, but still unconsciously as it affects this particular topic. This period of history is shown from only one camel life. If the car is a symbol of drill of the Kazakh people, Akpas (Griffon) is a symbol of Russian. the author uses method of comparing emphasizes the nature of these nationalities. «Черный Бура был с детства спокойным и послушным, не то что бура Акпас. Самое крайнее, что он выделял в пору свадеб, – это обильно плевался. Правда разъярившись, иногда гонялся за окружающими. А бура Акпас однажды в феврале особенно сильно взбесился. Носился, громко гудя, роняя пену крупными хлопьями, оскалив пасть». Camel is a symbol of the harmony for Kazakhs. Camel contains all the animals. He is a symbol of unifying beginning. No wonder the author singled out Buru from other camels, describing it calm and obedient, though it emphasized the national character of our people. The drill Akpas is like a symbol of Russian. The history of what happened with him was in February, includes a February revolution, a revolt of the common people against the bourgeoisie. Bura in the Bokeev's story also a symbol of the past, a symbol of the history of the Kazakhs. When you are reading the works, before the eyes emerges a picture of the struggle of the past and the future. Of the future, which the great Kazakh steppe took internally. These external and internal confrontation of the people are reflected in other works of the writer. Bura is the last guardian of national traditions in this story. «Вот состав поравнялся с Бурой. Взревел Бура, и дремучая ярость ослепила его. Не думал он о том, что мал и слаб перед этой громадой. Он бросил свое измученное тело прямо к составу. Пена летела из пасти снежными хлопьями. Дыхание струями пара рвалось из его ноздрей. Одно желание опрокинуть и растоптать поезд знало Буру. Вот он грудью бросился на вагон. Страшная сила смяло его и отбросила далеко в сторону. Вскрикнул паровоз. И мчались мимо поверженного Буры равнодушные вагоны. Бура лежал в стороне от дороги с разбитой грудью. Из его пасти шла кровь, перемешанная с пеной. Агония ломала его тело. И шел он по золотому, знойному океану, вдыхая запахи сильных пряностей, и бронзовый колокольчик на его шею предсказывал долгий-долгий путь.

Судороги свели ноги Буры. Хрипло рванулось дыхание, последнее в этом мире. И запоздалая чистая слеза выкатилась из его мертвых глаз. Окаменела стень от горя. Сковало ее долгое молчание. Осиротела она без Буры. Так погиб последний верблюд из аула Казакпай».

The image of yurt is associated with elapsed time. Yurt is a symbol of happiness, youth, a past life, homeland. The place where was situated a yurt – a lost happiness, lost youth:

«Бура увидел круглую выжженную полянку – на этом месте стояла юрта. Он долго вдыхал знакомые запахи и не мог уйти, не вспомнив что-то очень важное. <...> Ноздри Буры раздулись

от жалости, и он громко всхлипнул. Пропала белая юрта, исчезли горячие кони, и стих плач верблюжонка».

Correct using of symbolic images in prose makes ability to explore the depth of the national peculiarities. In particular, I want to note that this method is very effective in treating the national picture of the world people.

Литература

- 1 Абишева У.К. Феномен национального в литературе как теоритическая проблема // Национальные образы мира в современной литературе Казахстана. – Алматы: Қазақ университеті, 2012.
- 2 Бокеев О. Человек – Олень. Повести, рассказы. – Астана: Аударма, 2011.
- 3 Джунаньшбеков Н. Оралхан Бокеев: очерк о жизни и творчестве. – Алматы: Искандер, 2006.
- 4 Хализев В.Е. Теория литературы. – М.: Высшая школа, 2002. – 368 с.
- 5 Введение в литературоведение: Учеб. для филол. спец. ун-тов / Г.Н. Пospelov, П.А. Николаев,
- 6 Волков И.Ф. и др.; Под ред. Г.Н. Пospelova. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1988. – 528 с.

References

- 1 Abisheva U.K. Fenomen nacional'nogo v literature kak teoriticheskaja problema // Nacional'nye obrazy mira v sovremennoj literature Kazahstana. – Almaty: Қазақ universiteti, 2012.
- 2 Bokeev O. Chelovek – Olen'. Povesti, rasskazy. – Astana: Audarma, 2011.
- 3 Dzhuanyshebekov N. Oralhan Bokeev: ocherk o zhizni i tvorchestve. – Almaty: Iskander, 2006.
- 4 Halizev V.E. Teorija literatury. – M.: Vysshaja shkola, 2002. – 368 s.
- 5 Vvedenie v literaturovedenie: Ucheb. dlja filol. spec. un-tov / G.N. Pospelov, P.A. Nikolaev,
- 6 Volkov I.F. i dr.; Pod red. G.N. Pospelova. – 3-e izd., ispr. i dop. – M.: Vyssh. shk., 1988. – 528 s.

Солтанаева Е.М., Мұсалы Л.Ж.,
Айтмұхамбетова А.С.

**Ежелгі және ортағасырлардағы
әдеби мұрадағы ұлттық идея
және «Мәңгілік Ел» идеясының
көрініс табуы**

Мақалада ежелгі дәуірдегі және ортағасырлардағы әдеби жәдігерлердегі ұлттық идея мен «Мәңгілік Ел» идеяларының көрініс табуы қарастырылған. Ұлттық идеяның негізі ретінде елдік, халықтық идеялар айқындалып, олардың «Күлтегін», «Тоныкөк» жырларында, «Диуани лұғат ит-түрікте», «Қорқыт ата кітабындағы» ерекшеліктері талданды. Олардағы елдік идеяның және мәңгілік ел идеясының көрініс табуының тіл, дін (немесе ата-бабалар рухына болсын, Тәңіріне болсын, Аллаға болсын сенім), діл, тарих, кеңістік немесе ата-мекен секілді негізгі тұғырлары бар екені анықталды. Осы тұғырларға табан тіреген елдік идея ежелгі дәуірден бері жалғасып келе жатқан әдеби, рухани мұраларымыздың барлығынан көрініс тапқаны зерделенді. Сондай-ақ мемлекет құрап, халық болып ұйысудағы басты нәрсе ортақ мүдде, ортақ аңсар, бір мұрат екендігі парықталып, елдік идеяның ерлік идеялармен сабақтасып жататын тұстары көрсетілді.

Түйін сөздер: ұлттық идея, Мәңгілік Ел, ортақ мұрат, сабақтастық, дәстүр жалғастығы.

Soltanaeva E.M., Musaly L.Zh.,
Aitmuhambetova A.S.

**The embodiment of the national
idea and the idea of «Mangilik
El» in the ancient and medieval
literature**

In the article the principles of an embodiment of the national idea and the idea of «Mangilik El» in the literatures of antiquity and the middle ages. Popular ideas was identified as a prerequisite for the birth of the national idea and analyzed its particular incarnation in the works of «Kultegin», «Tonykok», «Diuani lugat it-Turk», «The Book of Korqyt». Laid down the fundamental principles of the national idea and the idea of «Mangilik El» such as language, faith (in the spirit of the ancestors, to Tengri, to Allah), mentality, history, homeland. The national idea of adhering to these principles is embodied in the literary and spiritual heritage of the people from ancient times to the present day. The main factor which unites the country have been identified not only a genetic unity, and the unity of purpose, unity of thought. Were shown the intertwining of national ideas and the ideas of patriotism.

Key words: national idea Mangilik El, unity of purpose, continuity, continuation of traditions.

Солтанаева Е.М., Мұсалы Л.Ж.,
Айтмұхамбетова А.С.

**Воплощение национальной
идеи и идеи «Мәңгілік Ел» в
древнетюркской и средневеко-
вой литературе**

В статье рассмотрены принципы воплощения национальной идеи и идеи «Мәңгілік Ел» в литературах древности и средневековья. Народная идея была выявлена как предпосылка зарождения национальной идеи и проанализированы ее особенности воплощения в произведениях «Культегин», «Тоныкөк», «Диуани лұғат ит-тюрк», «Книга Коркута». Были определены основы национальной идеи и идеи «Мәңгілік Ел» такие как язык, вера (в дух предков, в тенгри, в Аллаха), менталитет, история, родина. Национальная идея придерживающаяся этих основ воплощена в литературной и духовной наследии народа с древних времен до наших дней. Главным объединяющим фактором страны были определены не только генетическое единство, а единство целей, единство помысла. Были показаны переплетения национальной идеи и идеи патриотизма.

Ключевые слова: национальная идея, Мәңгілік Ел, единство целей, преемственность, продолжение традиции.

**ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ
ОРТАҒАСЫРЛАРДАҒЫ
ӘДЕБИ МҰРАДАҒЫ
ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ
ЖӘНЕ «МӘҢГІЛІК ЕЛ»
ИДЕЯСЫНЫҢ КӨРІНІС
ТАБУЫ**

Кез келген ұлттың ұлттық идеясы хронологиялық шекарасы жағынан этностың қалыптасу кезеңімен тұспа-тұс болары белгілі. Дәл қазақ халқына қатысты қолданар болсақ, ұлттық идеяны ХҮ ғасырдағы қазақ хандығының құрылуынан бері іздестіруіміз керек. Алайда, халық санасында ұлттық идеямен пара-пар елдік идеялар сонау ежелгі кезден бері болары ақиқат. Ұлттық идеяның негізі ретінде елдік, халықтық, қағанаттық, хандық, мемлекеттік идеяларды қарастыратынымыз да сондықтан.

Әдебиетіміздің тарихына үңілер болсақ, елдік идеялардың бастауы, көзі ретінде ежелгі түркі әдебиетін көреміз.

Белгілі қоғам қайраткері, академик М.Жолдасбеков былай дейді: «Біздің тарихтан да, Құраннан да білетініміз мәңгілік тек Аллаға тән. Алладан басқа жер бетінде, аспан астында мәңгі ештеңе болмайды. Бірақ бізге адаспай жүретін идеология керек. Қазақтың ендігі ұлттық идеологиясы осы «Мәңгілік ел» деп ойлаймын. 2050 жылы біз «Мәңгі ел» бола саламыз деп ешкім кесім жасай алмайды. Елбасы оны айтып отырған жоқ. Қазақтың түпкі арманын меңзеп отыр» [1]. Ендеше халықтың сан ғасырлық арман-тілегі, мақсат-мүддесі көрініс тапқан әдебиет тарихына барлау жасап көрелік.

Профессор Қаржаубай Сартқожаұлы «Мәңгі ел» халықаралық ғылыми-көпшілік тарихи журналында: «Мәңгілік ел – түрік жұртының данагөйі, үш бірдей қағанның кеңесшісі болған атақты Тоныкөк (Түй-ұқық) негізін қалаған идея...» – екендігін жазған [2, 20-21].

Расымен де, «Тоныкөк», «Күлтегін» жырларының басты тақырыбы даңқты қолбасшы Күлтегін мен ақылгөй дана қарт Тоныкөк өміріне арналғанымен, басты идеясы түркі халқының елдігі, бірлігі, ынтымағы.

Тарихшы, мәдениеттанушы, әлеуметтанушы мамандар үшін өте қызық проблемалардың бірі ескерткіштердегі мемлекет болып, ел-жұрт құрап, халық болып ұйысу мәселесі. Жырда:

Жауын бейбіт етті,
Тізеліні бүкітірді,
Бастыны еңкейтті.
Әкем қаған сөйтіп ел-жұрт құрап,
Ұша барды, –

делінген.

Әкесінің орнына таққа отырған баласы:

Түркі халқын көркейте түсті,
Көтерді.
Кедейді бай қылды.
Азды көп қылды [3, 14].

Академик М. Барманқұлов өзінің «Хрустальные мечты тюрков о квадронации» деген еңбегінде «азды көп ету» мәселесі туралы, яғни халық болып бірігудің әлеуметтік жағын қарастырып былай дейді: «Да, прежде всего тот, что народ в те далекие времена понимался не как генетически чистое явление, а как сообщество, единое своими устремлениями.

Названия «канглы», «тюрк» или «монгол» понимались не как совокупность людей, которых отличают «чистые чресла» или «чистое семя», арутюхм по древнетюркски, а как совокупность племен и народов, объединенных едиными помыслами, единым, возможно, статусом» – десе, тағы бір жерінде «Единство целей, а не единство крови обуславливало, как правило, название империи и стран» – дейді [4, 14].

Яғни мемлекет құрап, халық болып ұйысудағы басты нәрсе ортақ мүдде, ортақ аңсар, бір мұраттың болуы керек. Ал, керісінше болған жағдайда, ел елдігінен айырылатын жағдайы бар. Жырда елдікке қауіп тудыратын тағы бір себеп ретінде ел басқарушының жеке басының қасиеттері: біліксіздігі, жалтақтығы көрсетіледі.

Сондай-ақ елдікті сақтап, мемлекеттің атақданқын шығаратын ерлердің ісі, яғни Күлтегіннің шабуылдары оқыған адамның жүрегінде намысын отын жанып, мемлекеті үшін мақтанш сезімін ұялатады. Бұл жағынан келгенде жырдың қазақтың батырлық эпостарымен ұқсас келетін тұстары мол. Ежелгі дәуір әдебиетінің зерттеушісі Н. Келімбетов бұл туралы былай дейді: «Күлтегін», «Тоныкөк» жырлары өзінің идеялық мазмұны, композициялық құрылысы, көркемдік бейнелеуі жағынан қазақтың ерлік пен елдікті жырлаған қаһармандық жырларының алғашқы үлгілері болып табылады» дейді.

Расымен, жырдың баяндау тәсілінде, идеялық-көркемдік тәсілдерде, жекелеген суреттеулерде қазақ бастырлық эпостарымен композициялық, көркемдік-идеялық, философиялық аналогиялар өте көп. Мәселен, Күлтегіннің жиырма жеті жасындағы, отыз жасындағы, отыз бір жастағы ерліктері баяндалады.

Мұндай тәсіл қазақ халық ауыз әдебиетінде де қолданылады. Мәселен, «Ер Тарғын жырында» Ақжүніс ару өзін Тарғын батырдан

тартып алып кетпек болған Қартқожақ батырға қайырыла сөйлегенде оның бес жасынан, алпыс бес жасына дейінгі істерін, ерліктерін тізіп айтып береді.

Қырық бес жасқа келгенде,
Қырым деген шәһәрдің
Жел жағына қаласың,
Ық жағына панасың.
Қырдан киіу төгілсе,
Елге таман үнілсе,
Мың кісіге бір өзің
Шошынбай жалғыз барасың,
Кәне шыққан мүйізің? [5, 55].

Ақжүніс ақылды әйел. Ол Қартқожаққа бірден жоқ деп келіспесе, батыр қиқарлыққа басы, қызды өңгеріп әкетуі мүмкін еді. Бірақ ол Қартқожақ батырдың әрбір жасындағы ерліктері мен істерін тізуіндегі басты мақсаты, тоқсан ауыз сөзінің тобықтай түйінін шығару. Яғни батырдың дәуреннің өткенін көрсету, соны Қартқожақтың өзіне түйсінту еді. Батыр сөзге тоқтап, «Менен озған дәурен екеуіңе құтты болсын!» – деп бата беріп шығарып салады.

Бұл тәсіл қазақ термелерінде, қазақ поэзиясында да жиі ұшырасады. «Он сегіз бе? Болғанбыз он сегізде», «Ой-хой жиырма бес», «Пай-пай жиырма бес», «Отыздан асып барамын», «Мен биыл дәл қырықтың бесеуінде», «Елуге келдік, кеткеніміз жоқ дана боп» секілді әр жастың өз ерекшелігін сипаттайтын, соңында адам өмірінің мәні туралы түйіп айтатын өлең, толғаулар бар. Әр толғаудың соңында өмірден түйген түйін, авторлық пәтуа жатады.

Күлтегін жырында да батырдың әр жастағы ерліктерін, істерін, шайқастарын жырлай келе өмірінің соңына дейін айтылуы, осы үрдістің бастауы. Ол жырда былай берілген:

Маңы қорғанында қыстап,
Жазына Оғыздарға қарай
Әскермен жылжыдық.
Күлтегін бек – бастаушымыз, құтымыз.
Күлтегін Өгсіз ағын мініп,
Тоғыз ерін шанышты.
(Бірақ олар) орданы бермеді,
Шешем қатын, (онан соңғы аналар)
Жеңгелерім, келіндерім, ханымдар
Өзім қайғырдым.
Тағдырды тәңірі жасар,
Адам баласы бәрі өлгелі туған.
Мұндағы «Тағдырды тәңірі жасар,
Адам баласы бәрі өлгелі туған» [3, 16] –

деген сөйлемдер – бұл авторлық пәтуа, авторлық шешім. Дәстүрлі философиялық түсінікте

«Адам баласының барлығы өлгелі туған» деген тұжырымнан туындайтын екі түрлі өмір салты бар. Бірі, Гамлетше, адам баласы ақыры өлу үшін туатын білсек, онда әрекет ету әбестік, деп болбырлыққа салыну. Таным әрекетті шектейді деген пессимисттік өмір салтын ұстану. Екіншісі, керісінше, қамшының сабындай қысқа ғұмырда артыңнан мәңгілікке болмаса да, өлмес дүние жасау, ұзаққа сақталып қалатындай іс тындыру дегеннен туатын оптимисттік өмір салты. Қазақта «Не өлмейді?» деген ойтолғау да сол түсініктен туған.

Күлтегін жырының авторы осы екінші ұстанымның адамы. Йоллығ тегін істің адамы. Біріншіден, ол Күлтегіннің өлемес ісін, яғни түркі халқы үшін түн ұйықтамай, күндіз отырмай, өліп-тіріліп жерді ұлғайтып, кедей халықты бай, аз халықты көп еткенін кейінге баяндап беріп отыр. Баяндағанда да жай айтыла салу емес, жырдың нақты адресатын атап айту бар. Мәтіндегі «Түркі халқы, өкін!» немесе «Түркі, оғыз бектері, халқы тыңдаңдар!», «Түркі халқының қазіргі бектері, Таққа кіріптар бектер, Сендер жаңылғышсыңдар ғой?!» деп қарата айтылған сөздер бар. Яғни адресат айқын. Ол түркі халқы, өз жұрты, өз ұрпағы үшін қажет ақпарат бұл. Ақпарат болғанда да, елдік, ерлік рухы сақталған ақпарат.

Екіншіден, Йоллығтегін өлмес, мәңгі сақталар дүниелерді тере келе «ғалымның хаты өлмейді, жақсының аты өлмейді» – деген халық нақылын жақсы білген. Сондықтан да:

Ел болғандарынды да мұнда бастым,
Жаңылып, кешкендерінді де мұнда бастым,
Барлық сөзімді айтар, мәңгі тасқа бастым –

дейді.

Йоллығтегін мәңгі сөзін өз жырында бірнеше рет қайталап айтады.

Көңілдегі сөзімді айттым,
Он оқ ұлдарына, таттарға дейін,
Бұны көріп, біліңдер,
Мәңгі тас қалаттым –

деп тағы бір қайтара қайталайды. Қай жерге мәңгі тас қалдыруды да Йоллығтегін қарастырған.

(Бұрын) бұл аялдама болса,
Қазір де аялдама жер болса,
Сол аялдама жерге
Мәңгі тас қалаттым, жаздырдым [3, 17].

Бұл жерде тағы да адресатқа ақпаратты толық жеткізу ойы тұр. Йоллығ тегін үшін маңызды нәрсе – Күлтегін өмірін, оның ерліктерін паш ету арқылы ерлік, батырлық рухты дәріптеу, елдің бірлігін, ынтымақ, берекесін насихаттау, ел болу идеясын көтеру.

Орхон жазба ескерткіштерінде басты идея түркі елінің ел болу идеясы жатыр. «Күлтегін», «Тоныкөк» жырларында «түрк» сөзінің 46 рет қайталанып отыруы тегін емес. Автор түркі мемлекеттінің гүлденгенін, көркейгенін көкसेп отыр. Түркі халқы үшін түн ұйықтамай, күндіз отырмай, өліп-тіріліп жерді ұлғайтып, кедей халықты бай, аз халықты көп еткені баяндайтын автор түркі елінің атақ-даңқты (Түркі халқының атақ-даңқы өшпесін деп), бай (кедей халықты бай еттім), көп (аз халықты көп еттім), тату, бейбіт, көркем (түркі халқын көркейте түсті) ел болуын қалайды. Күлтегін мәңгілік ел болуды көкसेп отыр. Йоллық тегін үшін мәңгілік ел атамекенмен байланысты ұғым. Елдік бұл туған жермен байланған түсінік. Жырда:

Өтүкен қойнауында отырсаң,
Мәңгілік елдігінді сақтайсың сен –

деген жолдар осының айғағы. Йоллық тегін үшін де, Күлтегін үшін де түркі жері, түркі суы қасиетті. Күлтегіннің қазіргі ұрпақтары аңсаған мәңгі ел болуыдың түп негізі осында жатыр. Атамекен түсінігі тарихи даму барысында туған жерге, өскен елге ауысты. Және осы трансформация қазіргі қазақ поэзиясынан да көрініс тапты.

Сондай-ақ жырдағы шайқас үстіндегі суреттеулер, батырдың сәйгүлігін суреттеудегі қолданылатын сөздік қолданыстар қазақ батырлық жырларымен ұқсас келеді. Н.Келімбетов өзінің «Ежелгі дәуір әдебиеті» атты оқулығында, «Ежелгі түркі поэзиясы және қазақ әдебиетіндегі дәстүр жалғастығы» атты зерттеулерінде осыған байланысты терең мағыналы талдаулар жасаған. Дегенмен, ең басты ұқсастық, Орхон ескерткіштерінде де батырлық, ерлік, елдік пафос қазақ бастырлық жырларында да көрініс тапқан. Осы тұрғыдан келгенде, бұл туындыларды – ерлік істер арқылы елдікті танытатын шығармалар деп атауға болады.

ҮІІ-ҮІІІ ғасырдағы әдеби жәдігерлерден «Қорқыт ата кітабынан» да осындай жанкештілікті көруге болады. Қорқыт идеясы енді түркі кеңістігінен әлдеқайда кең, әлемдік, жалпыадамзаттық форматқа көтерілген. Қор-

қыттың өз шығармаларына кіріспес бұрын Қорқыт атымен байланысты аңыздардың өзінің философиялық мәніне көз жіберейік.

Тарихи деректерден бөлек, аңыз бойынша Қорқыт есіміне қатысты қазақ арасында кеңінен танымал, тылсым әңгімелер көп. Қорқыттың туылуының өзі аңыз. Ол туыларда күллі әлем күніреніп, үш күн, үш түн бойы қараңғылық басып тұрған. Ел-жұрт үрейленіп, қорқыныш сезімі билеген соң, Қорқыт деп қойған дейді.

Академик, философия ғылымдарының докторы Ғарифолла Есім Қорқыт сөзінің шығуын түркілік дүниетаныммен байланыстырады. Яғни түркілер үшін маңызды концептілер қатарында құт сөзі де бар. Мысалы, құтты білім. Қорқыт бұл азан шақырылып қойылған есім емес, халықтың қойған лақап есімі. Қорқыт есімі шын мәнінде Курқұт болуы мүмкін деген болжам жасайды.

Ғ. Есім болжамымен келісуге болады. Себебі, шын мәнінде түркілік дүниетаным үшін аса маңызды концептілерінің бірі «құт» концепті. Ол тек бақыт, жақсылық деген нәрселер ғана емес игілік, ізгілік деген ұғымдармен де сабақтас. Қазақтың кез-келген жақсы іске құтты болсын айтуы, сол жақсылықтың ғұмырлы болуына деген ізгі тілек. Құт сөзі береке сөзмен қосарланып айтылуы да тегін емес. Аз болса да берекесін берсін деп айтылады. Яғни кез-келген заттың шын мәніндегі материалды жүзеге асуы, даруы бұл құт. Білімінің шын мәнінде жүзеге асуы, даруы бұл құт. Оның іс жүзіндегі, практика жүзіндегі көрінісі құт. Қорқыт есіміндегі қыт құт деп ауыстырылуында қисын бар. Ал құт алдындағы Кур емес, Қор болса қисынды. Яғни құттың қоры деп толықтыруға болады Ғ. Есімнің болжамын.

Қорқыт есімімен байланысты аңыздардың бір парасында Қорқыттың ажалдан қашуы туралы көп айтылады.

Ғ. Есім өзінің «Қорқыт философиясы» туралы зерттеуінде: «Қорқыт, ажал философиясы емес, өмір философиясы туралы айтып отыр. Мұндай проблеманы кезінде у-шу қылып ницше жазған. «Жизнь построена на предпосылке веры в нечто устойчивое и регулярно возвращающиеся». Ол «вечное возвращение» деген ұғымды ұсынған, «в конце концов все должно быть так, как оно и есть и так оно и было» дейді.

Ол «Қайда барсаң, Қорқыттың көрі» деген тұжырымды адамның шарасы, шамасы деген түсініктермен байланыстыра қарастырады. Қорқыттың драмасы адам шамасынан асып кете алмағаныдығынан туындаған деп түсіндіреді.

Ғ. Есім: «Қорқыт екі проблеманы көтерген ғұмыр проблемасы, ол мәңгілік проблема және өмір сүру проблемасы, ол тұрмыстық өткінші мәселе. Өткінші өмірде, шынында да, қайда барсаң Қорқыттың көрі деген тікелей өлімге, ажалға қатысты мәселе емес. Бұлай деп түсіну тым қарадүрсіндік. Бұл аңыздық вариант. Адам ажалдан қорқып өмір сүрмейді. Адам ажалды ойлап қайғырмайды, ол өзінің көп іске дәрменсіздігіне, әрекетінің шектеулігіне, мына өмірге су сияқты сіңіп кете алмауына, қапаланып, қайғырады. «Қайда барсаң, Қорқыттың көрі», «қайда барсаң бір қайғы көру деген өзінің дәрменсіздігіңді көріп, сезіну, адамның өз шарасынан, болмысынан шыға алмауын сезіну» – деп қорытынды шығарады [6].

Қорқыттың ажалмен күресін М.Әуезов: «Ажалды тоқтату мүмкін еместігін мойындағысы келмеген Қорқыт Ата жұрттан безіп, айдалаға, табиғат аясына кетеді, бірақ таулар да, жазықтар да, ормандар да оған өлім күтіп тұрғанын айтады. Содан қорқып шығайдан алғашқы қобызды жасап, жер бетінде бірінші болып күй тартады. Сөйтіп өлмеудің амалын өнерден табады» – деп жазады [7, 14].

Расымен, Қорқыттың ажалмен күресіп, мәңгі өмірге ұмтылуы, оған мәңгілік мұра болып қалар істер тындыру арқылы жетуі адам рухының өлместігіне деген сенімнен туындаған. Бұл Қорқыттың аңыздық келбеті.

«Қорқыт ата» кітабындағы көптеген кейіпкерлер өмірден алынған тарихи тұлғалар. М. Әуезов: «Қорқыт жырындағы жойқын алыптардың ұлы ағасы – Қазанбек, Қазан алып, ол Қорқыт хикаясы мен «Оғыз» дастанының жарқын бейнесі. Оның қасында ерген алып достары Байбөрінің ұлы Бамсы (Берік) Бұйрық, өз інісі Қаре-Көне, оның баласы Қара-Бодау, баласы Ораз алып, әзірейілмен алысқан жойқын алып Домрул, Төбекөзді өлтіретін асқан ер Бисат, Қазылық қожа ұлы ер Жүгенек, Қаңлы қожа ұлы туралы (Тураналы), Үйсін қожа балалары Екрек, Секрек, жұртқа үлгі беріп, нақыл сөз айтқан жырау Қорқыт ата, ұйытқы болған кемеңгер ойшылдар Баяндыр хан, Держе хан, оның ұлы Бұқаш. Қорқыттың дастанына негізі сюжет болған тарихи адамдар осылар» – дейді [7, 18]. Яғни оғыз-қыпшақ елінің тарихта болған барлық бектерін, алыптарын, көсемдерін, шешендерін, ақындарын, батырларын, күйшілерін тілге тиек ету арқылы олардың істеріндегі үлгі боларлық тұсты алға тартады. Бұл кейіпкерлердің тарихи негізі мықты деген сөз.

Осындай тарихи, шыншыл негізі мықты ортағасырлық ескерткіштердің бірі М.Қашқари-

дің «Диуану лұғат ит-түрік» шығармасы. Автордың «... олардың шаһарлары мен далаларын түгел кезіп шықтым. Түрік, түркімен, оғыз, жігіл, яғма, кыргыздардың сөздері мен сөйлеу мәнерлерін зерттеп, қажеттісін пайдаландым» – деуінде шығарма шынайылығының, тарихилығының алғышарты жатыр [8, 9].

Шығарма ортағасырлық дәстүрге сай алдымен Алланың атымен басталады. Автор одан кейін өз мемлекеті туралы сөз етеді. Онда ол: «Мен Тәңірдің гүлденген мемлекетті түркілердің топырағында жаратқанын, өмір біліктерімен сол топырақты ғажайып өрнектегенін көрдім» – дейді [8, 9].

Қашқари өз сөздігінде «Түркі жұрты», «Түркі елі», «Түркі жері» тіркестерін жиі қолданылады. Ол түркілердің жақсы қасиеттерін: «Оның үстіне түріктер көркемдік, сүйкімділік, жарқын жүзділік, әдептілік, жүректілік, үлкендерді, қарияларды құрметтеу, сөзінде тұру, мәрттік, тағы сондай сансыз көп мақтаулы қасиеттерге ие» – деп тізіп айтады. Автордың осындай бағалауларынан түркі жұртына деген үлкен сүйіспеншілігін көреміз және осы түркішілдік идеяны өз шығармашылығына өзек еткенін байқаймыз.

М.Қашқари түсінігінде, елдің мәңгілік болуы оның тілімен байланысты. Себебі тіл ақпаратты тасымалдаушы, өңдеуші, сақтаушы құрал. Сондықтан да кітабының алғысөзінде: «Мәңгілік ескерткіш, әрі таусылмас әдеби-көркем мұра болып қалсын деген ниетпен түркі елдерінің сөздігін жасап, кітапқа «Түркі сөздерінің жинағы» деген ат қойдым» – деуі тегін емес.

Орыс ғалымы А.Н.Кононовтың айтуынша Махмудтың диуанды жазуының негізгі мақсаты түркі тілінің мәртебесін жоғары көтеріп, оның араб тілінен ешқандай кемдігі жоқ екендігін дәлелдеу болған. Қашқаридің өз айтуынша «Мақсатым – талаптанушыларға тура бағыт көрсетіп, болашаққа кең жол ашу. ниеттес жандарды мәңгілікке риза ету» – дейді.

«Сөйтіп бұл кітапты ұрпақтан-ұрпаққа халықтық мұраны қаз-қалпында жеткізу мақсатымен қиянға қанат қағып, әсемдік әлем – мәңгілік өмірге біржолата жолдама алды» – дейді.

Көріп отырғанымыздай мәңгілік ұғым-концепті Қашқари түсінігінде тілмен, әдеби-көркем мұрамен, ризашылықпен, өмірмен байланысты. Мәңгілік – халық ұғымында қасиетті нәрсе. Тек әсем, әдемі, таза адал нәрселер, өнер-білім ғана мәңгі, рухани мұра екендігі сөздіктің алғысөзінен көрінеді.

Расымен, А. Қыраубаеваның ежелгі және ортағасырлардағы әдеби мұра туралы зерттеу

еңбегі «Ғасырлар мұрасы» деп аталған. Ал мұра бұл рухани құндылық. Әдебиеттанушы ғалым Г. Піралиева өзінің «Қазақ әдебиеттануы және ұлттық идея» атты зерттеу еңбегінде «Шындығына келгенде автор айтып отырғандай ешқандай саясатқа көнбейтін, заманына ілеспейтін нағыз ұлттық идея, ұлттық мүдде мен мақсат – осы ұлттық құндылықтарда жатыр емес пе?» – дейді [9, 18].

Яғни ұлттық мүдде мен мақсат негізінде ұлттық құндылықтар жатыр деуі әбден орынды. М.Қашқаридің түркі тілдерінің сөздігі ұлттық салт-дәстүрдің қордаланған жинағы. Сөздікте бірнеше жерде Түріктер үшін қастерлі ырым-тыйымдар мен салт-дәстүрлерді, адамдардың ата кәсібін, тұрмыс-тіршілігін, еңбегін, кәсібін, әдет-ғұрпын көреміз. Олардың наным-сенімін көрсететін түлі тұрмыс-салт жырлары: оның ішінде бәдік өлеңдер, сыңсу, жоқтау, естірту, жар-жар, тойбастар, бақсылар сарыны, тойбастар өлеңдер бар.

Сондай-ақ автор сөздігінде берер ғибраты мол мақалдарды іріктеп беріп, түркі жұртының дүниетанымындағы, салт-дәстүріндегі, дүниені сезінуіндегі сол мақалдардың мәнін ашып түсіндіреді. Бұл түсіндірулер авторлық дүниетанымды, ұлттық яғни түркілік діл (менталитет) тұрғысынан жасалған. Мәселен, «Түлкі өз ініне үрсе қотыр болар» деген мақалдың мәнін М.Қашқари өз жұртын жамандағандарға өнеге үшін айтылады деп түсіндіреді. Яғни түркілер үшін өз жұрты әрқашан да қастерлі, қасиетті.

Түркі халықтарына ортақ мәдени мұралардағы елдік идеяның және мәңгілік ел идеясының көрініс табуының 5 негізгі тұғыры бар екен.

Олар: тіл, дін (немесе ата-бабалар рухына болсын, Тәңіріне болсын, Аллаға болсын сенім), діл, тарих, кеңістік немесе ата-мекен концептілері. Олардың әрқайсысы ежелгі дәуірден бері жалғасып келе жатқан әдеби, рухани мұраларымыздың барлығынан көрініс тапқан.

«Күлтегін» жыры:

Биікте көк Тәңірі,

Төменде кара жер жаралғанда,

Екеуінің арасында адам баласы жаратылған –

деп басталса, «Диуани-лұғат –ит түрік» шығармасында алдымен Аллаға мадақ, содан гүлденген түркі мемлекетіне сауап айтудан басталады. Яғни екі шығармада да сенімәселесі бірінші орынға қойылғаны көрініп тұр.

Ежелгі әдеби мұралар үшін мәңгілік ел, ең бірінші атамекенмен байланысты ұғым. Елдік бұл

туған жермен байланған түсінік. «Өтүкен қойнауында отырсаң, Мәңгілік елдігінді сақтайсың сен» – деген жолдар осының айғағы.

Мәңгілік ел болу үшінтіліде мәңгіболуы керек. Мұны М.Қашқаридің «Диуани лұғат ит түрік» еңбегінен туған ойларды таразылай отырып, парықтадық.

«Қорқыт ата» кітабында да, «Күлтеген», «Тонькөк» жырларында да, М.Қашқаридің еңбегінде де тарихи негіз бар. Яғни ұлттық идея-

ның өзгеру, даму барысын бақылау үшін тарих беттеріне көз жүзіртеміз, тарих толқынында халық үшін қажетті құндылықтар іріктеліп шығып отырады деген сөз. Біз зерттеуімізге нысан етіп алған әдеби жәдігерлердің барлығының авторы алдымен өз халқыныңділі, дүниетанымы тұрғысынан қарастырып, ойларын сабақтаған.

Осы бес ұғымның бірлігі ұлттық, елдік идеяны анықтайтынын зерделеуге болады.

Әдебиеттер

- 1 Жолдасбеков М. Тәуелсіздік тағылымы: Тарихи сөздер, мақалалар, сұхбаттар. – Астана: Күлтегін, 2012. – 480 б.
- 2 «MANGI EL» халықаралық ғылыми-көпшілік тарихи журналы. – Алматы: Pride Print, 09.2013. – 108 б. // <http://e-history.kz/kz/contents/view/2416>
- 3 Ежелгі дәуір әдебиеті. Хрестоматия. – Алматы, 1999. – 180 б.
- 4 Барманкулов М. Хрустальные мечты тюрков о квадронации Алматы. – ОФ «БИС», 1999. – 416 с.
- 5 Ертағын // Батырлар жыры. http://aldiyar.kz/attachments/952_%D0%95%D1%80%20%D0%A2%D0%B0%D1%80%D2%93%D1%8B%D0%BD.pdf
- 6 Есім Ф. Қорқыт // <http://alemadebiety.kz/?p=2208>
- 7 Өуезов М. Шығармалары. – Алматы: Алатау, 2012. – 512 б.
- 8 Қашқари М. Түбі бір түркі тілі (Диуани лұғат ит-түрік). – Алматы: Ана тілі, 1993. – 192 б.
- 9 Піралиева Г. Қазақ әдебиеттануы және ұлттық идея. – Алматы, 2015. – 180 б.

References

- 1 Zholdasbekov M. Tәuelsizdik taғыlymy: Tarihi sөzder, maқalalar, sұхbattar. – Astana: Kүltegin, 2012. – 480 b.
- 2 «MANGI EL» halyқaralyқ ғыlymi-kөpshilik tarihi zhurnaly. – Almaty: Pride Print, 09.2013. – 108 b. // <http://e-history.kz/kz/contents/view/2416>
- 3 Ezhelgi дәuir әdebieti. Hrestomatija. – Almaty, 1999. – 180 b.
- 4 Barmankulov M. Hrustal'nye mechty tjurkov o kvadronacii Almaty. – OF «BIS», 1999. – 416 s.
- 5 Ertarғyn // Batyrlar zhyry. http://aldiyar.kz/attachments/952_%D0%95%D1%80%20%D0%A2%D0%B0%D1%80%D2%93%D1%8B%D0%BD.pdf
- 6 Esim F. Qorqyt // <http://alemadebiety.kz/?p=2208>
- 7 Өuezov M. Shығarmalary. – Almaty: Alatau, 2012. – 512 b.
- 8 Qashqari M. Tүbi bir tүrki tili (Diуani lұғat it-tүrik). – Almaty: Ana tili, 1993. – 192 b.
- 9 Piralieva G. Qazaқ әdebiettanuy zhәne ұlttyқ ideja. – Almaty, 2015. – 180 b.

Тарақов Ә.,
Айтмұханбетова А.С.

**М. Әуезовтің «Абай жолы»
эпопеясындағы адамгершілік
өнегелері**

Әлем әдебиетінің әйгілі классигі Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы жайлы кеңестік кезеңде де монографиялар, ғылыми еңбектер жазылғанымен, тарихи туынды жайында тәуелсіздік жылдары тың ой-пайымдаулар айтылуда. Филол.ғ.д., профессор Ә. Тарақов М. Әуезовтің «Абай жолы» романының көркемдік-эстетикалық, қоғамдық-әлеуметтік, т.б. құндылықтарын саралап, ғылыми жүйеде талдап, дәлелдеп, жаңа көзқарасапен зерттеуде. Аталған мақала да роман-эпопеядағы адамгершілік-имандылық тағылымын бабалар салты дәстүрінің сол заманда жалғасуы, адамдар арасындағы сыйластық, әдеп мәселелері талқыланып, оның бүгінгі ұрпаққа берер өнегесі пайымдалады. Ғалым Абай өмір сүрген кезеңдегі жастар өміріндегі бүгінгі күнге үлгі боларлық тәлім-тәрбие мәселесінің бейнеленуін қарастырған. Ата-ана мен балалар, үлкен мен кіші арасындағы сыйластық, ізгілік, адамгершілік қарым-қатынастың бейнелену сипатын сараптайды. Абайдың әжесінен, әкесінен, анасынан алған өнегелі тәрбиесі бүгінгі ұрпаққа дәріптеледі.

Түйін сөздер: роман-эпопея, әдеп, тәлім-тәрбие, дәстүр, өнеге, адамгершілік мәселелері, имандылық, сәлемдесу, композиция, сюжет, деталь.

Tarakov A.S.,
Aytmukhanbetova A.S.

**The examples of morality in the
epos «The path of Abai»
by M. Auevov**

Although monographic publications and research papers were written about world's prominent classic writer Mukhtar Auevov's novel-epopee «Abay's way» in the Soviet times, valuable ideas are said about the historic work in independent times. Doctor of philological sciences, professor A. Tarakov has made some investigations into artistic-aesthetics, public-social values of M. Auevov's novel «Abay's way» and analyses them in a scientific way, proves and investigates from the new point of view. The matter of humanity, traditions and customs of our ancestors and continuation of them through centuries, respectful attitude between the people, behavior are considered in the article and all of them serve as a good example for our future generation. The matter of behavior of the young in the times of scientist Abay is discussed. The respectfulness, humanity between parents and children, the elder and the little are analyzed. A good manner gained from Abay's grandmother, father, mother is praised to the sky for our generation.

Key words: novel-epopee, politeness, breeding, tradition, sermon, matter of humanity, greeting, composition, plot and details.

Тарақов А.С.,
Айтмұханбетова А.С.

**Примеры нравственности
в эпохе М. Ауэзова
«Путь Абая»**

Несмотря на существование многочисленных монографических исследований, различных трудов, посвященных роману-эпопее известного классика мировой литературы Мухтара Ауэзова «Путь Абая» в советский период, в годы независимости появились новые научные мысли относительно данного великого исторического произведения. Доктор филологических наук профессор А.Тараков, акцентируя внимание на художественно-эстетической, общественно-социальной и других ценностях романа М.Ауэзова «Путь Абая», рассматривает и систематизирует их в новом научном аспекте.

В данной статье морально-нравственные уроки, заключенные в романе-эпопее, и свойственные той эпохе нормы этики определяются с точки зрения их ценности в воспитании будущего поколения. Ученый также рассматривает художественно-изобразительный рисунок жизни молодежи во времена Абая, преемственность традиций в воспитании и связь с сегодняшним временем. Автор анализирует тонкий ауэзовский стиль описания человеческих отношений, не пропустив ни одной детали в воспитании великого акына его бабушкой и матерью, как взаимоуважение между родителями и детьми, взаимопонимание между младшими и старшими, доброжелательность, добропорядочность и гуманность.

Ключевые слова: роман-эпопея, этика, воспитание, традиции, вопросы нравственности и преемственности, гуманность, приветствие, композиция, сюжет, деталь.

**М. ӘУЕЗОВТИҢ
«АБАЙ ЖОЛЫ»
ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ
АДАМГЕРШІЛІК
ӨНЕГЕЛЕРІ**

О. Уайлд «Әркім тарихты жасауы мүмкін. Тек ұлы адамдар ғана оны жазуға қабілетті» деп тұжырымдағандай, Абайдың заманын, бүкіл бір қоғамның тарихын, әлеуметтік жағдайы мен тұрмыс-кәсібін, мәдениеті мен өмір дағдыларын, тәлім-тәрбиесін, таптық күрестер мен билік арасындағы тартыстар, халық тағдырын аяққа басуы, патшалық өкіметтің отаршылдық, озбырлықтарын, бай-болыстардың зұлымдығы, елдікке, бостандыққа деген ұмтылыс нышандары М. Әуезовтің төрт томдық тамаша туындысында қат-қабат өріліп отырады. «Абай жолының» талдап, таразылар, бағалар бір ерекшелігі – ұлттық тәрбиенің туындыда халықтың ежелден қалыптасқан ізгілік мектебі, өнегелік қағидалары, адамгершілік-адамдық мәселелерінің үнемі көтеріліп отыруы. Үлкен туынды атауы – «Абай жолы». Бұл ұлы жол – оның азаматтық болмыс-бітімінің қалыптасуы, айналасындағы адамдардың ықпалымен, әр ортаның тәлім-тәрбиесімен сана-сезімі, ой-өресі өсуі сан салалы соқпақтармен тармақталып жатыр. Абайдың жолы – оның ақындық дарынталантының үздіксіз шыңдалу жолы немесе күрескерлік, қайраткерлік тұлғасының ширығып, шыңдалу жолы ғана емес, бұл адамгершілік-имандылық келбетінің кемелденіп, кеменгерлікпен ұштасуына дейінгі ұзақ та ұлағатты, қиын да қилы жол.

«Абай жолының» тағылымдық тамаша бір қыры – адамгершілік құндылықтар мен имандылық қасиеттерінің адам бойындағы жат қылықтарға, жағымсыз әдеттерге қарсы қойылады, шынайы бейнеленеді. Бұл өмір заңдылығы десек те, оқырман, ең алдымен, қоғамдық түрлі жағдайларды көріп, біліп өскен, рухани жетілген жас Абайдың алуан жарқын ұмтылыстарын сезеді. Ең бастысы ақынның кісілік келбетін таниды. Абайдың Семейден оқудан ауылға оралғандағы эпизодта тәлім – тәрбиесі, ізгілік өнегелері көрініс тапқан.

Бала көп ішінен, ең алдымен өзінің шешесін көріп, соған қарай жүре беріп еді, шешесі анадай жерде тұрып.

– Әй, шырағым балам, әуелі ар жағында әкең тұр... Сәлем бер! – деді.

Абай жалт қарап барып жаңа көрді. Анадай жерде, қонақ үйдің сыртында, қасында екі-үш үлкен кісі бар – әкесі Құнанбай тұр екен. Ыңғайсыздықпен қысылып қалған бала, шешесінің

сондайлық салқын сабырлылық мәнін ұқты да, әкесіне қарай тез бұрылды» [1,9].

Балаға қашанда ана жақын. Алайда әке – басты тұлға. Абай алдымен анасы Ұлжанға қарай беттегенде ниетін сезінген анасының әкесіне сәлем бергізуі де ежелден келе жатқан дәстүрге беріктік. Ананың «шырағым балам» деген жылылық мейірімінің өзі де тектілігін, аталы, ардақты жердің қызы екендігін көрсетеді. Авторлық баяндау арқылы жазушы Абайдың салқын сабырлылық мәнін ұғып, әкесі Құнанбайға амандасу әрекетін жеткізеді. Қанша айтқанымен елден жырақтап, жатжерде, қалада оқып келген баланың тосырқап қалатыны да анық. Абайдың шешесіне қарай жақындауының тағы бір сыры – оның жасынан әже тәрбиесін көріп өскендігі, шежіре көңілден ертегілер мен аңыз-әңгімелерге, өлеңдерге, тарихи жырларға қаныққандығы.

«Әжесі әуелде көп-көп ертектер айтқан. «Еділ-Жайық», «Жұпар қорығы», «Құла мерген» – бәрі де айтылды. Оның әңгімелерін түсте де, кешке де, тіпті, көш бойы да Абай айтқыза беретін болды».

Бұл сөйлемдерден Абайдың әжесінің ертегісіне қызығуы, құштарлығы байқалса, сонымен бірге білуге түйсінуге деген айрықша ынта-ықыласын да байқатады. Ақын сөзімен айтқанда «білмекке құмарлық» Абай болмысындағы ерекшеліктердің бірі

«Бертін келе, тәуір болып алған соң, әжесінен тағы бір әңгімелер тапты. Ол осы ел ішінде Зеренің жасынан бергі көргені, естігені жайында әңгімелер. Ел мен елдің шабысы, таласы жайында бірталай күндер айтты...» [1, 51]. Өсе келе Абайдың әжесінің көрген, естігені туралы әңгімелер тыңдауы мен ел, жер тарихына, халқының өткеніне қызығушылық сезімін қалыптастыруын сезінеміз. Халық басынан кешкен тартыс, шабыстарды есітіп, білу арқылы Абайдың өз ортасына, айналасына белгілі бір көзқарас орнықтыруы аңғарылады. Яғни, Абайдың ақындық қабілет, дарынының түлеуіне, әжесі Зеренің зеректігі мен зерделілігі айырықша ықпалын тигізген. Абайдың ақындық дарынының шындалуына әжесі Зере мен анасы Ұлжанның ұдайы ел тарихынан, ел ішіндегі түрлі оқиғалардан, өткеннің өнегесі мен өкініштерінен хабардар етуі әрі ел ішіндегі білімдар көне көздермен әңгімелесуі. «Тағы бір күндер Мамыр, Еңліктей қыздардың қайғыларын да айтып берді. Абай қажымай, жалықпай ылғи ғана ынтыға тыңдайтын. Кейде әжесі шаршап, айтпай қойса, өз шешесіне жабысатын. Ұлжан да көп әңгіме білуші еді. Және ол көбінесе өлеңді сөзді жиі айтады.

Оқымаған шешесінің әлі күнге ұмытпай, білдірмей сақтап жүрген зейініне таңқалады.

Нелер ескі заман жырларын, айтыс, өсиет, әзілдерін де көп айтып береді» [1, 5].

Әжесі ескінің естен кетпес әңгімелерімен баурап алса, анасының өлең-жырмен, айтыспен, өсиет, әзілдермен ауыз әдебиетінің барлық жырларымен ой-санасын жетілдіруі де, яғни дәстүр-салты бай елдің әдебиетінің байлығынан, асыл қазыналарының алуан, түрінен нәр алғандығын сезіндіреді. Бір жағынан Абайдың әдебиетке құштарлығын оятқан рухани мектеп іспетті.

«Осы түнде ас піскенге шейін Барлас «Қобыланды батыр» жырын жырлады. Абайдың қазақ аузынан да, кітап ішінен де өмірі естіп білген ең бір сұлу, ең бір әсерлі күшті жыры осы еді». Бұдан зерек ұғымтал баланың эпостық мұраларға ден қоюы, батырлық жырлармен рухануы Абайдың жыр оқиғасына деген қызығушылығынан бөлек, оны кім шығарғанын білгісі келуі сол арқылы жыр тарихымен танысу ниеті көрінеді. Абай анасынан, әжесінен және ел аралаған ақын жыршылардан ауыз әдебиетінің небір құндылықтарына бала кезден құмартумен бірге, ақындық талантын шыңдаған. Осылайша ақындық мектептегі алғашқы қадамдарын бастаған. Ол әжесі Зеренің ақылын тыңдап, небір аңыз-әңгімелерін көкейге түйіп өсті. Есейген ержеткен шақта да үнемі әжесін есіне алуы да Зеренің парасатты болмысына деген сүйіспеншілікті сездіртеді. «Ата-ананың балаларын тәрбиелеуі – эпопеядағы ұлттық педагогиканың басты ерекшелігі болып табылады. Ана мен ұл қарым-қатынасы, баласының әже, ана сөзіне құлақ асуы, ақылын тыңдап, қате-кемшіліктерін айтса, түзеуге ұмтылу әрекеттері нанымды, танымды, тағылымды қырларымен бейнеленеді. Абайдың анасына деген махаббаты тұла бойына адамгершілік ізгілік қасиеттерді тоғыстыруынан айқындалады. Зере мен Ұлжанның аузынан небір өнегелі, өткеннің асыл мұраларын тыңдап өскен перзенттің тағы бір тағылымды қыры – ер азаматқа тән емес, жамандықты бойына жолатпау. Соның бірі әлде бір айтылған артық сөздерді өз ішінде қалдыру. Арадағы татулыққа еш кір келтірмеу.

«Абай бұл шешесімен дауласпайды. Айтқанын үндемей салқын ғана тыңдайды да, сол арада ұмытуға тырысады. Өйткені, шешесі Күнке айтқанды, оның баласы Құдайбергенді айтпайды. Ол әрқашан Абай келгенде қуанып қарсы алып, аса қатты бауыр тартады. Күнкенің сөздерін Абай өз шешесіне жеткізген емес...» [1, 212]

деп оны Ұлжанға айтпай іште сақтап, оңашада әжесіне айтып, ақылдасатынын, оны әжесі ешкімге білдірмеуін, өзі тыятынын жеткізеді. «Күндестік деген сұм мінездің ызғары ғой!» деген Зере сөзі – зердеге түйетіндей ой кесімі. Осыдан ақ аналардың бала тәрбиесіне ерекше мән бергені және кез-келген сөзді бірден – бірге айтып, сол арқылы бір-бірін араздастыру сияқты жат пиғылдан бойын аулақ салдырғаны байқалады. Мұның өзі ақынның бала шағынан мінез ірілігіне, ізгілік өнегесіне тәрбиеленгендігін сездіртеді. Абай әрқайсысын өз шешесінен кем көрмей, тең көргені де тағылымды тәрбиелеуіне игі ықпалын тигізген.

Абайдың білмекке құмарлығы, әр нәрсе-ні зерделеп көңілге тоқуы атшабар Қарабаспен кездесуде көрінеді. Жазушы мұны «Бұл жөнде Қарабас атшабарда Абай сезбей жүрген көп білім бар екен. Сәуір – бұл айдың арабша аты. Қазақша мамыр. Одан соң маусым... Абай қазақша ай атының бәрін сұрап, қайта-қайта қайырып жаттап алды» деп баяндайды.

Абайдың арабша ай аттарын білуге ынта-ықыласын, сол арқылы ана тілінің ерекшелігін сездіртеді. Көкірек көзі білмекке құштарланған талапты жастың сауалы мұнымен тынбайды.

«Осы отамалы» немене? Не деген сөз өзі? – деп, сұрауымен бірге, автордың сөзімен баяндасак:

«Осыдан соң: Айдың тоғаны» деген не? «Өліараның не мәні бар? «Қыркүйек неден қойылған? Абай осыларды да сұрастырып, көп қызық әңгімелер есітті» [1, 106]. Осының бәріде Абайдың зейін, қабілетін шындап, өлең жазу үшін көп білу қажеттігін ойға түйгендігін байқатады. Ай аттарының зердесіне тоқуы арқылы жазушы жас талапкердің білімнің бір көзі халықтың өзінде екендігін дәлелдейді. Абайдың ақындық дарынының қалыптаса бастауының нышаны ретінде Байкөкшемен батыл жыр қақтығысына түсуімен көрсетеді. Және Абайдың сирек кездесетін қауындап сөзін қолдануымен ойын, сөздік қорын байыта түскендігін де байқатады.

Абайдың қатты дауыстап:
Ойпаң жерге қауындап шөп бітеді,
Кей жігітке мал мен бас көп бітеді –

деп өлеңдетуіне Байкөкше жауабы:

Кей жігітті пысық деп болыс қойсақ,
Қашан түсіп қалғанша жеп бітеді...

Байкөкшемен осылайша қаймықпай өткір жыр жолдарымен қақтығысуы Абайдың тұла

бойындағы ақындық қабілетінің ұшталып келе жату сипаты. Екі жол өлеңде елдің жағдайын, билік басындағыларын тілге тиек етсе, Байкөкше оның ойын ұғынып, мағынасын ашып, айқындап жеткізген.

Байкөкшенің болыстарды сынаған өлеңіне Тәкежандар кеңесін білдіргенде «ел көргенді бірге көріп, ел айтқанды бұрын айтатын сыншы болар!» деп қостауы да ниеттестігін аңғартады. «Абайға ағашты таулар қазірде ақ шидемінайналдырып киген, қыс кәрінің өзіндей көрінді. Шытқыл аяз бар. Терісінен ескен болымсыз ғана жел лебі білінеді. Абай түлкі тымағының бауын байлап бастап, әжесін есіне алды. Жүрерде, тұмағының бауын байлап жүр. Құлақтан тиген шаншу жаман болады. Көресіні көріп отырмыз ғой, міні» деп, өзінің мүгедектігін мысал еткен. Суықтан сақтана жүруді көп айтқан» [1, 97]. Қыстың қысқаша суреттелуіде ақынның «Кәрі құдаң қыс келіп әлек салды» деген жыр жолдарымен мазмұндас. Таудың табиғатын сипаттау мен Абайдың түлкі тымағының бауын байлауды сабақтастыруы әжесінің суықтан сақтандырған ескертпесін есіне түсіреді. Айтушы әжесінің қамқор ниетін Абай ойына салады. Мұнда әжесінің немересіне деген мейірімі, қамқорлығы сезіледі. Балалық шағымызда талай көзіміз көрген ақ кимешекті әжелеріміз алдыдан шығып амандасқаннан кейін, тұлға-тұрпатымызға көз салып, әлдебір ескертулерін жасайтын, ақылын айтатын, мінеп те алатын. Әрі Зере әжесінің өзінің мүгедектігін мысал етуі – денсаулыққа жасынан көңіл бөлуге шақыру. Осынау эпизодтан әже мен немеренің арасындағы жарасымды қатынас та өрбіген. Бір жағы бұл көшпенді халықтың туған табиғаттың сырына ежелден қанықтығын әрі өз денсаулығын күтудің қам-харекетін жасап келгенін де аңғартады.

Абайдың балалық шағын суреттеуде автор адамгершілік қырларына тоқталады. Кейбір балалық мінез-қылықтары да болашақ ақынның өсу, есею кезеңдеріне тән ерекшелік ұғымында берілген. Жиреншенің Абайға қойған аты – Текебай тентек. Осынау әзілдік сипаттағы есімнің өзі Абайдың балалық мінез бітіміндегі ерекшелікті тап басып танытады. Кез келген балаға тән еркелік, тентектік тәрізді ерекшеліктерді тізбелеп көрсетуден гөрі, оның есею, ержетуге ұмтылыстарын қасиеттерін, дағдыларын көрсетуді көздесе керек. Мұның өзі Абайдың жас шағынан өзгелерден болмыс, табиғатының даралана түсуін айқындайды. Балалыққа тән кейбір қылықтар

көркем қиялдан туындаса да, өмірлік шындықпен үйлесім тауып отырады.

«Жасы Абайдан кішірек болса да, Есентай Абайға сен деп сөйлейтін. Атын әсте «Абай» демей, «Ыбырай» деп атайтын осы Есентайдан шыққан мінез-ді. Бұның үлгісімен соңғы кездерде Абайды Оразбайлар да, барлық араз топтарымен «Ыбырай» деп, «Құнанбайдың Ыбырайы» деп атайтын [2, 356].

Мұнда бір авторлық амал жасалған Абайдың шын аты – Ибраһим. Пайғамбар есімі Ыбырай деп оны ұнатпайтын, қарсы адамдардың қойған жанама есімі іспетті бейнеленген.

Сармолланың аузынан Абай атына айтылған сөзде оның есімінің Ибраһим екендігін ілтипатпен, құрметпен ауызға алуы да оның халық ішіндегі абыройының артып, қадірінің ұлғая түскенін білдіреді. Хазіреттің Абай туралы білгісі келгенде ол: «Мырза, сіз менен Абай жайын сұрадыңыз. Мен ол кісіні білмейді деп ойлаған шығарсыз сізге мағлұм болсын мен Ибраһим мырзаның қазақ халқына ұстаздық, өсиет етіп жазған сөздерін де білемін. Және аса зор құрметтеймін. Ол заманымыздың асылзада адамдарының бірі деп білемін» [2, 315] деп жауап береді. Бұл – Абайдың ағартушылық ұстаздық, азаматтық келбетіне қызметіне берілген бағалау.

Абайдың жасынан әжелерінен, ата-анасынан бойына сіңірген өмірлік өнегелерін, әдептілігін, адамгершілік қасиеттерін жазушы әр қырынан айқындайды. Абайдың айрықша бір ізгілік ерекшелігі – үлкендерге сәлем беру әдеті.

Бұл Есқожа ауылына барғандағы сәлемдесуінен көрінеді. «Өз ауылындай, Абай ауылының бар үйін жағалай аралап, үлкендеріне сәлем беріп, бірталайдан соң қайта оралып келді» [2, 437].

Абайдың үлкендерге сәлемдесіп болып, біраз уақыттан кейін қайта оралуында мән бар, әрқайсысының денсаулығын, отбасылық жағдайын сұрап қана қоймай, уақыт бөліп аз да болса әңгімелесіп қайтуы – мықты тәрбие негізі. Есқожа ауылындағы Үмітейдің ұзатылуына бару қажеттігін қозғаған да Абай. Өйткені тойға Әмірдің бастауымен салдардың келетіндігінен хабардар. Абайдың бұл ауылға келуінің ерекшелігі баяндалмайды. Автор ауылға келгенде Абай алдымен не істеді деген мәселеге тоқталды.

«Абайлар әуелі той қылып жатқан ауылдың үлкен үйіне кіріп Есқожаға сәлем беріп, «қайырлы болсын» айтты. Асты да осы үйден ішкен» [2, 437].

Ауылдың үлкен үйі, той иесі Есқожаға сәлем беруден бастап, одан кейін ғана тойға келген қауыммен жүздеседі. Асты да сол үйден ішуі – үлкенге құрмет белгісі. Осы бір сөйлемдерде Абайдың жасынан әже-анасының айтқан ақыл-кеңестерін зейінімен тыңдап, көкірегіне зерделеп өскенін, жақсы тәлім-тәрбие алғандығын айғақтайды. Абайдың сәлем берудегі ізгілігі өз алдына, әркімнің хал-жағдайын, денсаулығын сұрап ілтипат танытуы және де жөн-жобаны жақсы білетіні де байқалып отырады. Автор Абайдың саналы, ойлы, әдепті, ақылды, парасатты азамат болып өскенін оқырмандарға өнеге етіп ұсынады.

Әдебиеттер

- 1 Әуезов М. Абай жолы: роман-эпопея. Бірінші кітап. Абай. – Алматы: Жазушы, 2003. – 368 б.
- 2 Әуезов М. Абай жолы: роман-эпопея. Екінші кітап. Абай. – Алматы: Жазушы, 2003. – 432 б.

References

- 1 Auezov M. Abaj zholy: roman-ehpopeya. Birinshi kitap. Abaj. – Almaty: ZHazushy, 2003. – 368 b.
- 2 Auezov M. Abaj zholy: roman-ehpopeya. Ekinshi kitap. Abaj. – Almaty: ZHazushy, 2003. – 432 b.

Шаинова Г.Б.
**Особенности образной
структуры прозы
Тимура Пулатова**

В статье рассматривается одна из особенностей создания персонажей в философской прозе Тимура Пулатова, в основе которой лежит принцип двойничества. Феномен двойничества имеет различную трактовку, в зависимости от того дан ли он в эпическом произведении или в классическом романе. В романе «Черепаша Тарази» мы видим романский тип двойничества. Романное двойничество, где персонажи противопоставлены как «двойники-антагонисты», воплощено в образах ученого Тарази и судьи Бессаза, отношения которых организуются как противоборство и восходят к мифологической структуре «культурный герой – трикстер».

Два образа романа – ученого, философа, писателя и натуралиста Тарази и его «противоположной» формы судьи Бессаза, ставят на два полюса разный масштаб деятельности героев и это, соответственно, определяет разную модальность изображения этих образов.

Ключевые слова: двойничество, миф, архетип, культурный герой, трикстер.

Shainova G.B.
**Features shaped structure
prose T. Pulatova**

This article discusses one of the features of creating characters in philosophical prose T. Pulatova, which is based on the principle of duality. Phenomenon of duality has different interpretations, depending on whether it is given in the epic work or a classic novel. In the novel «Turtle-Tarazi» we see two types of duality – and an epic novel. Duplicity novel, where the characters as opposed to «double – antagonists» embodied in the images of Tarazi and mullahs Bessaz whose relationships are organized as confrontation and back to the mythological structure of «cultural hero – a trickster.»

Two novel way – a scientist, a philosopher, writer and naturalist Tarazi and his «opposite» form Bessaz judge, puts on the two poles of a different scale of operation of heroes and that, accordingly, defines a different modality images of these images.

Key words: principle of duality, mith, arhetip, cultural hero, trickster.

Шәинова Г.Б.
**Т. Пулатов прозасының
бейнелік құрылымының
өзгешеліктері**

Мақалада Т. Пулатов философиялық прозасында негізінде ұқсастық ұстанымы жатқан кейіпкерлерді сомдау ерекшеліктерінің бірі қарастырылады. Ұқсастық феномені эпостық шығармада немесе классикалық романда көрініс табуына қарай түрліше түсіндіріледі. «Черепаша Тарази» романында біз ұқсастықтың екі түрін ажырата аламыз – романдық және эпостық. Кейіпкерлері кереғар ретінде қарама-қарсы қойылған романдық ұқсастық Тарази мен Бессаз молданың бейнесінде көрініс табады. Олардың қарым-қатынасы тайталас ретінде ұйымдастырылып, «мәдениетті кейіпкер – трикстер» мифологиялық құрылымға барып тіреледі.

Ғалым, философ, жазушы және натурализмді қолдаушы Тарази мен оның қарсыласы төреші Бессаз сынды романның екі бейнесі кейіпкерлер әрекетінің қарама-қарсы жағына орналастырылған, және бұл тиісінше осы бейнелерді суреттеудің әр түрлі қырын анықтайды.

Түйін сөздер: ұқсастық, миф, архетип, мәдениетті кейіпкер – трикстер.

ОСОБЕННОСТИ ОБРАЗНОЙ СТРУКТУРЫ ПРОЗЫ ТИМУРА ПУЛАТОВА

Проблема личности, ее самоидентификация, ее взаимоотношения с реалиями мира – это главные темы современной философской прозы, получившей в современной литературе новое звучание. Человек всегда был и остается центром размышлений философов, изучающих смысл существования, особенности человеческой природы. XX век особенно остро поставил вопрос о человеческом существовании в современном эсхатологическом мире, обратив внимание на процессы человеческого саморазрушения. И обращение писателей к теме человека и судьбы человечества продиктовано стремлением найти причину происходящих в обществе явлений. Поэтому сегодня часто звучит мысль о целостности людей, о связи человечества и Вселенной, о единстве макро- и микромира, человека и природы, что естественно ведет к более внимательному анализу внутреннего мира человека.

Проза большинства писателей стран Центральной Азии развивается по двум направлениям – это социально-философская повесть и мифологическо-философский роман («Долг» А. Нурпеисова, «Дорога людей», «Гонец» А. Алимжанова, «Мертвые бродят в песках» Р. Сейсенбаева, «Черепаша Тарази», «Сторожевые башни», Т. Пулатова, «Плаха», «Тавро Кассандры» Ч. Айтматова, «Земные и небесные странствия поэта» Т. Зульф리카рова и т.д.).

Среди многих писателей современной литературы хотелось бы особо отметить творчество Т. Пулатова. Прозу писателя характеризует синтез восточной и русской культур, их взаимодействие, попытка образно-эмоционального осмысления мира. Пулатов стремится показать взаимосвязь природного и этнического, общечеловеческого и национального, историко-культурного и социально-психологического.

Одной из особенностей творчества художника является принцип создания персонажей. В основе его лежит принцип двойничества. В философии двойственность всех возможных явлений и предметов – одна из основ мироощущения.

Как известно, принцип двойничества на протяжении многих столетий присутствует в литературе. Его проявления мы видим как в мифологии (близнецы, мифы), так и в теме маски и маскарада, которая затрагивает вопросы экзистенциально-

го порядка – поисков истинного «я», проблему (не-) тождественности человека самому себе.

XX век внес немало нового в изучение этого вопроса. Проблема двойничества или двойственности исследовалась такими литературоведами как Е. Мелетинский, М.М. Бахтин, А.К. Жолковский, Л.В. Ярошенко, Н.Т. Рымарь и др.

Е.М. Мелетинский связывает образ двойника в культуре с близнечными мифами и архетипами культурного героя и трикстера: «Альтернатива между вариантами трикстер-брат и трикстер-второе лицо культурного героя не случайна. Здесь использован близнецный миф, а связь и сходство близнецов ведут к их известному отождествлению. Поэтому в этом комплексе заключены и далекие корни мотива двойников и двойничества, получившие глубокую разработку только в XIX-XX веках, начиная с романтиков» [1, 39]. Под двойничеством Е. Мелетинский подразумевает самый распространенный и самый очевидный тип двойничества – «двойники-антагонисты». Среди работ, посвященных анализу литературного феномена двойничества, следует, прежде всего, отметить исследования М.М.Бахтина, в которых декларируется генетическая связь существования двойников с природой карнавального смеха. «Развенчивающий двойник» появляется путем карнавального пародирования и принадлежит «миру наизнанку», являясь частью «карнавализованной литературы». Бахтин связывает с феноменом двойничества пародийность и гротеск как традиционные «двойнические» приемы [2].

Двойничество стало достоянием литературы новейшего времени. Но двойничество как феномен имеет различную трактовку, в зависимости от того дан ли он в эпическом произведении или в классическом романе.

Поскольку роману свойственна форма построения образа героя в диалогических отношениях с миром, то романное двойничество «рождается из встречи противоположных форм ценностного отношения к человеку» [3, 98].

В организации системы персонажей в романе «Черепаша Тарази» значительную роль играет романное двойничество. Образы в «Черепаше Тарази» Пулатова разрабатываются пороманному, в противоположных направлениях: тестудолог Тарази и Бессаз выступают как «высокий» герой и его «низкое» подобие. Это типично романная разработка двойничества, так как «романное двойничество рождается из встречи противоположных форм ценностного отношения к человеку», как сказано было выше.

Травестийным дублером ученого и поэта Тарази является судья Бессаз. Бессаз вносит в сюжет смеховую стихию, он пародирует и профанирует деяния героя-демиурга. Характерной чертой трикстера является «оборотничество», т.е. трикстер может превращаться в животных, птиц, насекомых. Превращение его в черепаху звучит с известной долей иронии. Известно, что во многих верованиях древних народов образ черепахи ассоциировался с основами мироздания, с мудростью и жизненным опытом, и черепаха считалась высоко духовным существом. У Пулатова же черепаха символизирует собой совсем другие людские качества – боязливость, приспособленчество, нежелание задуматься над извечными вопросами бытия. И возможно другое, что еще несет в себе символика этого образа – материальное благополучие и карьерный рост.

Два образа романа – ученого, философа, писателя и натуралиста Тарази и его «противоположной» формы судьи Бессаза, ставят на два полюса разный масштаб деятельности героев это, соответственно, определяет разную модальность изображения этих образов.

Бессаз совершал в своей жизни много неправедных поступков, стремясь удовлетворить лишь собственные амбиции и интересы. За свои поступки и безнравственное поведение Бессаз наказан – обращен в черепаху. Его превращение сродни возврату в прошлое, в лоно праматери, к тому с чего все начиналось – ведь мы все вышли из мира животных, как и Бессаз, ведущий свой род от черепах.

Ученый пытается отыскать некий общий закон жизни, закон перевоплощения в человека и наоборот. В Тарази, как ученом, живет неутолимое желание искать истину. Персонаж этот далеко не однозначный, каким кажется он на первый взгляд. Именно Тарази является главным героем романа. Но не только потому, что он положительный антипод Бессаза. Понятно, что судейский чиновник не интересен нам, как и не привлекает интереса автора. Нам больше интересуют сам Тарази, его мировосприятие и чаяния незаурядного мыслителя, отшельника и путешественника. И драма ученого нас волнует сильнее, чем драма Бессаза – человека, превратившегося в черепаху.

В результате экспериментов, Бессаз на какое-то время снова становится человеком и признается в своих злодеяниях, но не сможет преодолеть в себе темное «звериное» начало. Бессаз вновь костенеет, покрывается панцирем и теряет свои человеческие черты...

Неуловимая природа превращения – общественное зло – мешает ученому. Черепаший склад характера Бессаза берет свое, и человек в страхе перед миром, даже не делая попытки осмыслить его, снова забивается в панцирь черепахи. Характер молодого чиновника, социальная среда, в которой он живет, а самое главное, внутренняя потребность к существованию на уровне инстинктов, без особой надобности в мыслительном аппарате – вот что снова заставит Бессаза стать черепахой.

Тарази не доводит до успешного финала свой опыт. Он терпит поражение.

– «Но в чем ошибка? Одно дело, если зверем его сделало падение, продажничество, нравственный порок... Другое – если это заложено в роду...

– Пока мне трудно... Но думаю, что духовная порча ускорила порчу физическую...» [4, 166]. Таков диагноз тестудолога Тарази.

Если образ Бессаза стоит ближе к образам сказочным (в силу своего превращения), то образ тестудолога совершенно реалистичен. Он похож на образы людей эпохи Средневековья, несших людям огонь знаний и искусства. Тарази живет в то время, когда творческие люди интересовались многим, и никаких границ между физиками и лириками не было. Люди, подобные Тарази, были способны на многое – сделать открытие или же создать прекрасное произведение искусства. Но мыслитель бесконечно одинок. Причины этому разные. Его отшельничество и от незаурядного ума, и от крайнего бескорыстия, и от нетерпения к любой несвободе – как к социальному конформизму, так и к религиозным догмам. У данного восточного просветителя за всю полную странствий жизнь остается всего один ученик и соратник Армон. Но ученик очень молод, к тому же его высокопоставленный отец не одобряет занятия сына тестудологией, всячески стремится помешать сыну. Так что, скорее всего судьба тестудологии после смерти Тарази предрешена.

Фигура древнего ученого в некотором роде типична. В каждом веке живут «пытливые умы», опередившие свое время, и в этот же хронологический отрезок рождаются хвостатые младенцы, которые деградируют в животных. Что происходит с человеком, почему он превращается в животное? И причиной этому становится не нечто потустороннее и непостижимое, не злой неведомый фатум, а копящийся из года в год на генном уровне и вдруг резко перешедший из количественного состояния в качественный интеллектуальный

и эмоциональный распад – жизнь без идеалов и устремлений, без борьбы, жизнь животного. И это ненаказаниесвыше, а вполне осознаваемый закон природы, который даже можно выразить некой формулой: «Саму идею перевоплощения Тарази толковал как закон жизни. Форму изменения, приемлемую для всех живых существ, будь то человек или животное, то есть в голове его зрела всеобщая формула, которую он как ученый хотел применить в своих исканиях» [4, с.39]. И мы доверяем этому мудрецу, потому как знаем его рвение к наукам и желание доподлинно во всем разобраться. Недаром так велико сопереживание читателя с героем. Чувство безнадежности и горечи охватывает, когда понимаешь, что рецепт «танасуха» будет безвозвратно утерян, потому что подобные «колдуны человеческих душ» никогда не были в почете.

Тарази – творческая натура, отдающий своему делу до конца, терпящий лишения из-за постоянной жажды знаний, ведь он «вечный странник, ищущий истину». Лишь только алхимики средневековья собирали дань уважения, потому что обещали реальную выгоду. «Но где они, эти отважные коллеги-ученые? Только Тарази и его ученик Армон из Оруза увлечены тестудологией, все же остальные – от Дамаска до Бухары – колдуют в дыму и чаду, пытаются превратить железо в блестящий, увлекающий, смертельно благородный металл. Тарази больше, чем кто-либо, отдал алхимии, зато раньше всех понял, что занятие это бесплодное, спорил с коллегами во дворе эмира бухарского, пытался доказать, но за то, что сеял смуту в умах ученых и сомнения в душах казнохранителей, был изгнан из родного города на десять лет, чтобы мог он вернуться уже умудренным, верующим, не знающим сомнения» [4, 38].

Размышления над жизнью, выражающиеся в литературных сочинениях Тарази, и научный поиск представляют собой две ипостаси единого целого – стимула его существования. Поиски ученым формулы превращения ведутся как для себя, чтобы утолить постоянную жажду познания природы, и для людей, чтобы возвращать их к нормальной человеческой жизни.

Тарази велик своей добротой и человечностью, а не знанием формулы «танасуха». Он понимает, что причина его трагедии находится в неразрешимом противоречии. Можно придать пресмыкающемуся облик человека, но при существующем положении вещей нельзя добиться стабильности данного облика. Это будет всего лишь «двуногое без перьев, а не Человек».

Тарази уходит, оставив свои попытки, он уходит с мыслью о конце тестудологии, которая со временем забудется людьми. Но ошибка его, совершенная во имя любви к людям, может помочь другим ученым в установке морально-нравственных критериев своей работы. Ибо любая тварь хоть изредка, хоть на миг испытывает тоску – извечную тоску всех ее сородичей по человеческому.

Этими словами о тоске всего сущего по человеческому, по высшему, по духовному, – тоске, служащей залогом неизбежного торжества человеческого заканчивается роман «Черепаша Тарази». Лишь творя добро, любя друг друга, живя в согласии с окружающим миром, мы можем остаться людьми.

Произведения современного прозаика Т. Пулатова несут в себе признаки двойственности еще во многом: раздвоенности жанрового потока, литературных традиций, внутренней-противоречивости целостных героев пространственно-временной характеристике романа. В романе Тимура Пулатова «Черепаша Тарази» мы наблюдаем тесное переплетение реального и условно-мифологического, гротеска с жизнеподобием. Бочаров утверждает, что произведения

Пулатова отмечены явным смещением в аллегоричность, условность, «но условность, которая не нарушает жизненные пропорции, не заменяет реальные фигуры эманацией, а как бы опрощает жизненный материал, чтобы подчеркнуть философскую мысль автора» [5, 531].

Роман писателя погружает нас в давние времена, обстановка его ирреальна. Но Пулатов не уходит от современности. Вопросы «вечности» и «природных законов» лежат в основе романа. В романе звучит мысль о том, что мы должны «слушать голос природы, в котором скрыта мудрость и гармония» [5, 537].

Любое философское произведение – это история души или раздумья о жизни, о ее смысле, вопросы бытия и проблемы взаимоотношений человека с окружающим миром.

Справедливо замечено, что настоящая проза вообще не может не быть философичной. Проблемы, которые ставит писатель – вневременные, сопряжены с экзистенциальным кругом вопросов. В творчестве Т. Пулатова мы видим не только трансляцию самобытности другого мира, но общечеловечность вопросов, поднимаемых писателем, которые вызывают интерес любого читателя.

Литература

- 1 Мелетинский Е.М. О литературных архетипах. – М., 1994. – 136 с.
- 2 Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М.: Худ. литература, 1990. – 543 с.
- 3 Рымарь Н.Т. Поэтика романа. – Куйбышев: Изд-во Саратов. ун-та, Куйбыш. филиал, 1990. – 254 с.
- 4 Пулатов Т. Черепаша Тарази. – М.: Советский писатель, 1985. – 317 с.
- 5 Бочаров А. Превращение жизни. Послесловие // Пулатов Т.К. Владения: Роман, повести, рассказы. – Кишинев, 1986. – 543 с.

References

- 1 Meletinskij E.M. O literaturnyharhetipah. – M., 1994. – 136 s.
- 2 Bahtin M. TvorchestvoFransuaRableinarodnajakul'turasrednevekov'yaiRenessansa. – M.: Hud. literatura, 1990. – 543 s.
- 3 3.Rymar' N.T. Poetikaromana. – Kujbyshev: Izd-voSarat. un-ta, Kujbysh. filial, 1990. – 254 s.
- 4 Pulatov T. SHerepahaTarazi. – M.: Sovetskijpissatel', 1985. – 317 s.
- 5 Bocharov A. Prevrashcheniezhizni. Posleslovie // Pulatov T.K. Vladeniya: Roman, povesti, rasskazy. – Kishinev, 1986. – 543 s.

2-бөлім
ТІЛ БІЛІМІ

Раздел 2
ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Section 2
LINGUISTICS

Абаева Ж.С.
**Проявление гендерных
стереотипов
в рекламном тексте**

В статье автор обращается к актуальности гендерных исследований в языке. Рассматриваются особенности речевого поведения мужчин и женщин. Обращается внимание на эмоциональность женщин и рациональность мужчин. Гендерная специфика поведения зависит от гендерных стереотипов. Утверждается, что в рекламном тексте во многих случаях отражаются данные стереотипы. С другой стороны, реклама влияет на формирование определенных стереотипов. Обращается внимание на различные гендерные стереотипы, выявленные благодаря рекламе. На конкретных примерах анализируется специфика рекламы, адресованной мужчинам и женщинам. Отмечается, что успешность рекламной кампании во многом зависит от учета фактора адресата.

Ключевые слова: рекламный текст, гендерный аспект, речевое поведение, гендерный стереотип.

Abayeva Zh.S.
**Representation of the gender
stereotypes in advertising texts**

In article the author addresses relevance of gender researches in language. Features of speech behavior of men and women are considered. The attention to emotionality of women and rationality of men is paid. Gender specific behavior depends on gender stereotypes. It is alleged that in the advertising texts in many cases reflected these stereotypes. On the other hand, advertising influences the formation of certain stereotypes. The attention to various gender stereotypes identified through advertising is paid. On concrete examples specifics of the advertising addressed to men and women are analyzed. It is noted that the success of an advertising campaign in many cases depends on the accounting of a factor of the addressee.

Key words: advertising text, gender aspect, speech behavior, gender stereotype.

Абаева Ж.С.
**Жарнама мәтініндегі гендерлік
стереотиптің пайда болуы**

Мақалада автор тілдегі гендерлік зерттеулердің өзектілігін анықтайды. Ерлер мен әйелдердің сөйлеу мінез-құлқының ерекшеліктері қарастырылады. Әйелдердің эмоция білдіруіне және ерлердің ұстамдылығына назар аударылынады. Гендерлік мінез-құлық ерекшелігі гендерлік стереотиптермен байланысты. Бұл стереотиптер жарнама мәтінінде көрсетілуде. Басқа жағынан алып қарасак, жарнама белгілі бір стереотиптердің қалыптасуына да әсер етуде. Мақалада жарнама арқылы анықталған түрлі гендерлік стереотиптеріне назар аударландырады. Ерлер мен әйелдерге жолданған жарнаманың ерекшеліктері нақты мысалдар арқылы талданған. Жарнамалық науқанның табысы көбінесе адресат есебі факторына байланысты.

Түйін сөздер: жарнама мәтіні, гендерлі аспект, сөйлеу мінез-құлқы, гендерлі стереотип.

ПРОЯВЛЕНИЕ ГЕНДЕРНЫХ СТЕРЕОТИПОВ В РЕКЛАМНОМ ТЕКСТЕ

Большое внимание, уделяемое гендерному аспекту изучения языка, обусловлено постепенным, непрерывно продолжающимся изменением статуса женщины в обществе. Владение видами деятельности, ранее недоступными для женщин, активная общественная деятельность, снятие запретов, отказ от условностей и свобода выбора и самовыражения свидетельствуют об изменениях, происходящих в социуме, которые так или иначе отражаются в языке и особенно ярко проявляются в текстах, ориентированных на массового читателя. Однако интерес к гендерным, или социокультурным, особенностям половых различий, возник не только в связи с «кризисом маскулинности», о котором начали говорить с 1970-х годов, подразумевая несоответствие традиционного мужского порядка и стиля жизни социальным условиям, но и благодаря развитию антропоцентрического подхода к изучению языка, уделяющему значительное внимание субъекту речи.

Современные исследователи полагают, что речевое поведение мужчин и женщин обладает гендерной спецификой, учет которой необходим для эффективности коммуникации. Различия между мужской и женской речью проявляются на разных уровнях языка. Так, женщины гораздо чаще используют уменьшительные формы, эмоциональную и оценочную лексику для выражения гиперболизированной экспрессии. Речь мужчин «огрублена» лексическими средствами, характеризуется тенденцией к точности номинации, использованием терминов, стилистически нейтральной оценочной лексики, экспрессивных, обычно стилистически сниженных средств, активным использованием багажа профессиональных знаний вне сферы профессионального общения [1, 193].

Гендерные различия касаются семантических полей и ассоциативных рядов. Большая, по сравнению с мужчинами, сосредоточенность женщин на своем внутреннем мире обуславливает наличие в ее словарном запасе слов, описывающих чувства, эмоции, иными словами, передающих эмоционально-психологическое состояние человека. А.В. Кирилина утверждает, что женское ассоциативное поле выглядит более обобщенным и «гуманистическим» (природа, животные, повседневная жизнь),

в то время как мужчины ассоциируют себя со спортом, охотой, профессиональной и военной сферами [2, 56].

Н.Л. Пушкарева отмечает, что женщины чаще по сравнению с мужчинами используют инверсии, употребляют восклицательные и вопросительные предложения, для них характерны развернутые, подробные и экспрессивные предложения и тексты. Отдельные предложения и тексты мужчин лаконичны, предметны и менее динамичны [3, 32].

В процессе общения женщина чаще задает вопросы, чтобы продолжить беседу. В случае несогласия с собеседником она может и промолчать, не прибегая к словесному протесту. У женщин наблюдается более вежливый характер реплик, хотя и более напористое речевое поведение. Мужчина старается доминировать в беседе, управлять её развитием, свои намерения выражает прямо, без обиняков, не используя при этом корректные и чересчур вежливые формы слов. Количество реплик мужчины в диалоге, как правило, больше, и по продолжительности они длиннее [4, 513].

Исследования языка в области гендерной лингвистики показывают, что речь мужчин характеризуется агрессивностью, краткостью, демонстрацией чувства превосходства и преобладанием неконвенциональных лексических единиц. Отмечается, что у мужчин наблюдается неспособность и нежелание выразить собственное эмоциональное состояние: теплоту, заботу, печаль или боль. Оказывается, они успешно вербализуют лишь одну эмоцию – гнев. Речь женщин отличается мягкостью, уступчивостью и, как было отмечено, эмоциональностью. В женской речи больше форм вежливости и смягчения, они умеют лучше слушать, в целом их речевое поведение характеризуется как более «гуманное». Женская речь реализуется через такие лингвистические средства, как оценочные слова, междометия, модальные глаголы, слова с уменьшительными суффиксами, восклицательные, вопросительные и побудительные предложения (в сравнении с мужской речью, насыщенной утвердительными высказываниями).

Гендерная специфика речевого поведения обусловлена гендерными стереотипами, представляющими собой культурно и социально обусловленные представления о нормах поведения представителей обоих полов. Они оказывают влияние на поведение личности, на процессы ее социализации, в том числе языковой, на форми-

рование ожиданий определенного типа поведения от представителей полов.

Учет указанных факторов необходим при построении рекламного текста. Это связано с тем, что она перестает быть только экономическим явлением, и становится элементом массовой культуры. Реклама содержит в себе информацию не только о рекламируемых товарах, услугах и т.п., но и о различных межличностных отношениях в обществе, в том числе взаимоотношениях мужчин и женщин, отношении к ним общества. Иными словами, непосредственные предложения о товарах и услугах обычно представляются в рекламе в контексте других образов, рассказывающих об устройстве общества, его культурных конструкциях и о взаимоотношениях в нем мужчин и женщин [5, 172]. Материалом для построения гендера служит все то, что в определенной культуре связывается с мужественностью и женственностью. Преобладающее большинство людей доверяют и верят в представленные в рекламе гендерные стереотипы. Поэтому во многом социальный портрет общества может предопределяться и даже контролироваться рекламной индустрией.

Для эффективного воздействия на потребителя адресованность мужской и женской аудитории способствует эффективному воздействию и помогает минимизировать риски. Чем больше рекламируемый образ совпадает с ожиданиями целевой аудитории, тем в большей степени можно быть уверенными в ее успешности и возможности товара или услуги быть проданными.

Исследователями выделяются разные гендерные образы-стереотипы, используемые в рекламной индустрии. Так, женщина может предстать в образе а) городской кокетки, б) домохозяйки, жены матери, в) деловой женщины, г) женщины-соблазнительницы. Мужчина может выступать в рекламе в большем количестве образов: а) авантюриста, б) соблазнителя, загадочного мужчины, в) делового человека, г) инфантильного мужчины, д) спортивного человека, е) семьянина [6, 173].

Не вызывает сомнения тот факт, что большая часть рекламных текстов направлена преимущественно на женщин, поскольку именно им приходится заниматься покупками для дома и семьи, а также для близких ей мужчин (мужа, сына, отца). Мужчины делают это гораздо реже и предварительно советуются с женщиной.

Надо сказать, что в современном обществе социальные ожидания накладывают на женщину двойную «нагрузку» (при этом речь идет о

казахстанском обществе, поскольку в западных странах ситуация несколько иная). Во-первых, предъявляются требования к внешнему виду, о чем свидетельствует реклама косметических средств. Ср.: Второй шанс. Мечтаете о красивой, здоровой и молодой коже, об увеличении груди безопасным методом? Тогда клеточная терапия на основе стволовых клеток TGI – для вас! У этой уникальной и многофункциональной процедуры нет противопоказаний, более того, она естественным образом обогащает кожу, ведь совместимость собственных клеток с организмом равна 100%.

Поскольку женщины отдают предпочтение речи, насыщенной экспрессивными средствами, то реклама, адресованная им, соответственно, должна строиться таким образом, как это видно из нашей иллюстрации. Доверительный характер общения, свойственный женщинам, активно эксплуатируется в рекламе, в которой используются местоимения вы, вам, глаголы второго лица, благодаря которым создается эффект общения (мечтаете, для вас!), обилие прилагательных, ориентирующих на результат (молодая, здоровая, красивая, уникальная и др.), восклицательные и вопросительные предложения.

Во-вторых, уверенная в себе, независимая, образованная, женщина занимает активную позицию в жизни, ценит свое время: Tissot – это твое время. Экономия времени необходима даже тогда, когда женщина занимается домашним хозяйством. Ср.:

Чистота на кухне наводится максимум за 15 минут, если знать порядок действий и пользоваться качественными средствами для мытья и уборки. Засаеваем время.

С чего начинается уборка кухни? Самые критичные места – столешница, плита, дверцы шкафов и холодильника и, конечно же, пол.

Набираем на влажную тряпку немного геля Comet Двойной эффект и протираем поверхность плиты и столешницу. Свежие пятна отойдут сразу, застарелые придется немного потереть.

Ополаскиваем тряпку и быстро протираем дверцы шкафов, духовки, холодильника. На эти процедуры у нас ушло 7 минут. Отлично! Уборка кухни продолжается.

Ополаскиваем и чистим раковину и кран – 3 минуты.

Остался пол. Пол на кухне – обычно плитка или линолеум. Добавляем в ведро с водой немного средства Mr. Proper, pH формула которого деликатно очищает любые поверхности,

не повреждая межплиточных швов и помогая придавать блеск даже новому линолеуму. На это нужно еще 5 минут.

15 минут прошло, чистота на кухне идеальная.

Важной особенностью влияния на женскую аудиторию является более развитая сфера эмоций и меньшая рациональность, чем у мужчин. При влиянии на женскую аудиторию вопрос потребностей должен быть очень четко обозначен, в противном случае женщина просто не заинтересуется предложением.

В классификации гендерных стереотипов, характерных для стиля речевого поведения мужчин, большую группу составляют абстрактные существительные. В отличие от конкретных слов, которые используются для обозначения предметов, воспринимаемых с помощью органов чувств, абстрактные существительные обозначают далекие от действительности понятия, существующие в нашем сознании.

В рекламе, ориентированной на мужчин, внимание фокусируется на качествах продукта, его практичности:

Новые лезвия. Острее, чем одноразовая бритва*. Бреет без раздражения**. Даже 10-ое бритвё Mach3 комфортнее 1-го одноразовой бритвой**

Совершенствуй процесс бритья с бритвой Mach3! Gillette Mach3 Turbo имеет более острые лезвия (первые два лезвия в сравнении с Mach3) и обеспечивает гладкое бритье без раздражения по сравнению одноразовыми бритвами Bluell Plus. Лезвия Turbo легче срезают щетину, не тянут и не дергают волоски, даря вам невероятный комфорт. В то же время гелевая полоска Comfort помогает сохранить дольше вашу бритву Mach3 Turbo и мягко скользит по коже (по сравнению с одноразовыми бритвенными станками Bluell Plus). Этот станок имеет вдвое больше микрогребней SkinGuard для мягкости бритья (по сравнению с одноразовыми бритвенными станками Bluell Plus).

Плавающая головка обеспечивает тесный контакт лезвий с кожей, рукоятка с регулируемой нажатия адаптируется к контурам лица для более легкого и комфортного бритья (по сравнению с одноразовыми бритвенными станками Blueell Plus). Даже десятое бритвё Mach 3 комфортнее первого одноразовой бритвой (по сравнению с одноразовыми станками для бритья Bluell Plus).

Бритва Mach3 Sensitive специально создана для чистого бритья с меньшим раздражением*.

Идеальное бритье для чувствительной кожи. Улучшенная смазывающая полоска** с алоэ обеспечивает великолепное скольжение во время бритья. Плавающая головка и независимые пружинки перераспределяют давление в кассете так, чтобы лезвия прилегали максимально близко к поверхности кожи, обеспечивая при этом бритье с меньшим раздражением. 3 последовательно расположенных лезвия бреют лучше и чище за одно касание*.

В нашем примере рекламы бритвы доминирует глагол как показатель результата: совершенствуется процесс бритья (в рекламе, адресованной женщине, логичнее было бы использовать изумительный результат – кожа гладкая, как шелк), обеспечивает гладкое бритье, срезает щетину, не тянет и не дергает волоски. Преобладает не образность и эмоциональность, а констатация факта и демонстрация объективных качеств товара. Мужчину проще увлечь техническими характеристиками и указанием самого очевидного мотива – достижения превосходства. В предложенной иллюстрации

демонстрируется превосходство рекламируемой бритвы по сравнению другими, конкретно обозначенными в тексте рекламы бритвенными станками.

Итак, в рекламе всегда присутствуют гендерные стереотипы. Они отражают действительное положение мужчины и женщины в том или ином обществе. С другой стороны, реклама активно формирует образы мужчин и женщин у большинства реципиентов. Часто от этих образов и стереотипов зависят особенности восприятия окружающих, самооценка, род занятий и, в конечном итоге, все наше поведение. Иными словами, изучение гендерных рекламных образов позволяет провести анализ стереотипов, внедряемых в сознание потребителя, а также социальных ролей и моделей поведения, «навязываемых» рекламой.

Учет особенностей речевого поведения мужчин и женщин при создании рекламного текста способствует более эффективному построению рекламной коммуникации, повышению ее успешности.

Литература

- 1 Земская Е.А. Особенности мужской и женской речи // Русский язык и его формирование / под ред. Е.А. Земской и Д.Н. Щмелева. – М.: Наука, 1993. – С. 190-136.
- 2 Кирилина А.В. Развитие гендерных исследований в лингвистике // Филологические науки. – 1992. – №2. – С. 51-58.
- 3 Пушкарева Н.Л. Гендерная лингвистика и исторические науки // Этнографическое обозрение. – 2001. – №2. – С. 31-40.
- 4 Горошко Е. И. Гендерная проблематика в языкознании // Введение в гендерные исследования. В 2 ч. Ч.1: учебное пособие. – Харьков: ХЦГИ. СПб.: Алетейя, 2001. Часть 1. – С. 509-542.
- 5 Городникова М.Д. Гендерный фактор и распределение социальных ролей в современном обществе (на материале брачных объявлений) // Гендерный фактор в языке и коммуникации. Сб. науч. тр. МГЛУ. – Вып. 446. – М., 1999. – С. 39-40.
- 6 Грошев И.В. Рекламные технологии гендера // Общественные науки и современность. – 2000. – № 4. – С. 172-187.

References

- 1 Zemskaya Ye. A. Osobennosti muzhskoj i zhenskoj rechi // Russkij jazyk i yego formirovanije / pod red. Ye. A. Zemskoj i D.N. Shmeleva. – M.: Nauka, 1993. – P.190-136.
- 2 Kirilina A.V. Razvitije gendernyh issledovanij v lingvistike // Filologicheskije nauki. – 1992. – №2. – P. 51-58.
- 3 Pushkareva N.L. Gendernaja lingvistika i istoricheskije nauki // Etnograficheskije obozrenije. – 2001. – №2. – P. 31-40.
- 4 Goroshko Ye.I. Gendernaja problematika v jazykoznanii // Vvedeniye v gendernyje issledovanija/ V 2 ch. Ch.1. – Harkov: HTsGI. SPb.: Aleteya, 2001. Chast 1. – P. 509-542.
- 5 Gorodnikova M.D. Gendernyj faktor i raspredeleniye socialnyh rolej v sovremennom obshestve (na materiale brachnyh objavljenij) // Gendernyj faktor v jazyke i kommunikatsii. Sb.nauch. tr. MGLU. – Vyp. 446. – M., 1999. – P.39-40.
- 6 Groshev I.V. Reklamnyje tehnologii gendera // Obshestvennyje nauki i sovremennost. – 2000. – № 4. – P. 172-187.

Ахметбек Г., Нуржаева А.

**Қытай тілі лексикасындағы
белсенді кірме сөздер**

Мақалада қытай тіліндегі кірме сөздердің нақты жасалу әдістері қарастырылған. Қытай тілі лексикасындағы кірме сөздер қытай тіл білімі саласындағы ең күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Қытай тілі лексикасының негізгі мәселелерінің бірі болып саналатын кірме сөздердің қолданылу ерекшеліктері, оларды мағыналық, тақырыптық жағынан топтастырудың маңызы зор.

Түйін сөздер: транслитерация, семантика, морфема, аффикс, скрининг.

Akhmetbek G., Nurzhayeva A.

Loanwords in chinese vocabulary

The article deals with the methods of formation of loan words in Chinese. The study of loan words in the Chinese language is one of the most important issues in the field of Chinese language teaching. The use of loan words in Chinese, their classification by meaning and translation in a context, is one of the main problems of the language.

Key words: transliteration, semantics, morpheme, affix screening.

Ахметбек Г., Нуржаева А.

**Займствованные слова
в лексике китайского языка**

В статье рассматриваются методы образования заимствованных слов китайского языка. Изучение заимствованных слов в китайском языке является одним из наиболее важных вопросов в области преподавания китайского языка. Использование заимствованных слов лексики китайского языка, их классификация по переводу и значению в контексте, является одной из главных проблем языка.

Ключевые слова: транслитерация, семантика, морфема, аффикс, скрининг.

ҚЫТАЙ ТІЛІ ЛЕКСИКАСЫНДАҒЫ БЕЛСЕНДІ КІРМЕ СӨЗДЕР

Кірме сөздер – тіларалық қарым-қатынас (байланыс) нәтижесінде бір тілден екінші тілге ауысқан бөгде тілдік элементтер (сөздер, сөз тіркестері, жұрнақтар т.б.). Көбінесе белгілі бір жаңа ұғым-түсініктің атауы болып келетін кірме сөздер «шет тіл сөздері», «интернационал сөздер», «варваризмдер», «калька» сияқты түрлерге сараланып зерттеледі. Кірме сөздердің кейбірінің түр-тұлғасынан, дыбысталуынан қай тілдің еншісіне жататыны белгілі болып тұрса, ал ертеден қолданылып, тілге әбден сіңісіп кеткен кірме сөздің қайсы бірінің түп төркінін айқындау үшін арнайы этимологиялық зерттеулерге жүгінуге тура келеді [1].

Тіл адамзаттың ежелден ең тәстүрлі де тікелей қарым-қатынас құралы ретінде қоғамның және мәдениеттің дамуымен тығыз байланысты болады. Қарым-қатынас құралы ретінде әр түрлі тілдердің адамзаттың қарым-қатынас барысында өзара сіңісуі табиғи құбылыс. Ал кірме сөздер тілдің дамуындағы ең белсенді фактор және түрлі тілдердің өзара енуіндегі ең тікелей көрініс болып табылады. Сондықтан адамзат қоғамы мен мәдени қарым-қатынастың даму барысын танып білуімізде кірме сөздерді зерттеудің маңызы зор.

Кірме сөздер, кейде сондай-ақ, «шет тілі» «外来语», «шетелдік сөздер» «外来语词», «кірген сөз» «借词» деп те айтылады. Дәстүрлі көзқараста оны басқа бір тілді нұсқап, сол шет тілдерінен еңген деп санайды. оның анықтамасы күні бүгінге дейін талас-тартыстағы мәселелердің бірі болып, әлі де тұтастық таппай келеді. Бір ғалымдар тобы оны «дыбыстық аударма сөз», яғни «мағыналық аударма сөз» кірме сөз болып саналмайды десе, тағы бір ғалымдар тобы «мағыналық аударма сөз» бен «дыбыстық аударма сөз» бірдей «сөздің транслитерациясы» болып табылады дейді, яғни сөз транслитерациялық аударма, оқшаулау процесі, атап айтқанда Қытай тіліне өзгеру процесі 汉化 [2] (*Транслитерация (лат. Trans – арқылы, littera – әріп) — бір жазудағы әріптерді екінші бір жазудың әріптерімен, яғни бір әліпбидегі жазуды басқа бір әліпбиге ауыстыру.*)

Біздің зерттеу бойынша кірме сөздер дегеніміз қытай тіліне басқа ұлт тілдерінен немесе диалектерінен еңген сөздер. Оны біз былай деп екіге бөліп қарастырамыз: Кең және шағын мағыналы кірме сөздер. Кең мағынадағы кірме сөздер

«мағыналық аударма сөздерді» де кірме сөздер деп есептейді. Сондықтан да оны шет тілінен еңген сөздер деп қараймыз, бұның барлығы болып жатқан даму мен өзгерістер процесін түсінуге көмектеседі.

Қытай тілі кірме сөздерінің транслитерация әдісі туралы айтатын болсақ, транслитерация толығымен өткен ғасырдың 80 жылдарынан бастап қана кең қолданысқа енді, ол еңген тілде дыбысталу арқылы жасалынады. Қытай тіліндегі кірме сөздердің ерекшелігі ол идеографиялық тіл, йероглифтар қалайда бір мағынаны білдіреді, ал адамдар осы йероглифтарарқылы түрлі мағыналарды түсінуге үйреніп қалған. Кірме сөздер ену процесінде әдейі дыбысты да мағынаны да білдіретін йероглифтар арқылы жасалады, тіпті таза транслитерациялық кірме сөздердің өзі таза қытай тілі сияқты болып білінеді. Транслитерация формуласы: таза транслитерация, аудио семантикалық транслитерация, жартылай транслитерация және жартылай мағыналы аударма, транслитерация мен санат атауы, мағыналы аударма, әріпті сөздер және пішінді кірмелер болып жеті нысандарын қамтиды, олар:

1. Таза транслитерация:

Кірме сөзді еңген шет тіліндегі дыбысын қытай тіліндегі дыбыстас йероглифтар арқылы аударарды, бұлай жасалуының мәні сол еңген шет тіліндегі дыбысталуын сақтап қалу үшін. Алайда сол йероглифтар өзінің бұрынғы мағынасынан айырылып, тек дыбысталуы мен пішіні ғана қалады. Мысалы: 克隆 clone, 迪斯科 disco, 托福 toefl, 博客 Wog, 黑客 hacker, 香波 shampoo, 迪斯尼 Disney, 基因 gene, 比基尼 bikini, 模特 model, 披头士 Beatles, 朋克 punk, 酷 cool, 雅虎 Yahoo, 尤里卡 eureka [3].

2. Аудио семантикалық транслитерация:

Бұл еңген сөздердің мағынасын қытай тілінде дыбысталу арқылы жеткізу. Қытай тілінде дыбысталуы бірдей сөздердің көп болғандығынан аударма жасау үшін скрининг (*Скрининг термині «screening» – таңдау*) арқылы жасау оңай болады немесе бөліп немесе толығымен дыбысталу арқылы аударатын әдістері ұсынылады. Мысалы: 高露洁 Colgate, 海飞丝 Head & shoulders, 雅芳 Avon, 力士 Lux, 席梦思 Simmons, 潘婷 Pantene.

3. Жартылай транслитерация және жартылай мағыналы аударма әдісі:

Бұл әдіс композициялық шетелдік сөздерді екі санатқа бөледі: біріншісі алдыңғы бөлімді транслитерация әдісімен, ал кейінгі бөлімді мағыналық аударма әдісімен аударуды білдірсе; Екінші түрі алдыңғы бөлімді мағыналық аударма

әдісімен аударып, кейінгі бөлімді транслитерация аудару әдісімен аударарды. Мысалы: 千瓦 kilowatt, 冰激凌 ice-cream, 水上芭蕾 water baller, 剑桥 Cambridge [4].

4. Транслитерация мен санат атауы:

Бірбуынды, екібуынды сөздерге қытай тілінің морфемасы жалғанатын амалдар өте көп: Бірі транслитерациялық морфемаға қытай тіліндегі морфема жалғанады 音译语素+汉语语素; Тағы басқа түрі қытай тіліндегі морфемаға транслитерациялық морфема қосылады 汉语语素+音译语素. Транслитерациялық морфеманың кейбіреуі бір сөзді білдірсе, кейбіреулері бөлектелген морфеманы білдіреді. Қытай тілінің морфемасы түбір морфемадан және аффикстан (*Аффикс (лат. Affixus-жалғанған) – қосымша, түбірге жалғанып, грамматикалық немесе сөзжасамдық мағына тудыратын сөз бөлшегі, сөздің ең кіші құрылымдық элементі, көмекші морфема*) тұрады. Мысалы: 沙丁鱼 Sardine+鱼, 芭蕾舞 ballet+舞, 高尔夫球 golf+球, 桑拿浴 sauna+浴, 拷机 call+机. 小巴小+bus, 酒吧酒+bar, 打的打+taxi, 网吧网+bar [5].

5. Қытай тілі кірме сөздерінің енді бір түрі ол – мағынасын түсіндіретін кірме сөздер болып табылады:

Мағынасын түсіндіру арқылы жасалатын кірме сөздерде көптеген жаңа атаулар қытай тілінде мағынасын түсіндіру арқылы жасалады. Қытай тілі кірме сөздерді қабылдауда транслитерациялық әдістің рөлі үлкен болды. Алайда транслитерациялық сөздер көбінесе көпбуынды болып келеді, ал қытай тілі сөздерінің буындары қысқа, көбінесе жалғыз буынды, қос буынды болып келеді. Көп буынды сөздер тым аз. Бұл жағдай қытай тілінің тілдік құбылысына сәйкес келмейді. Көптеген кірме сөздер жаңадан ене бастағанда негізгі ұғымын жеткізуде қытай тілінен сәйкестік таппай қалады. Мұндай жағдайда транслитерация әдісі арқылы түсіну қиынға соғады. Сонымен транслитерациялық сөздерге «реформа» жасауға тура келеді, яғни мағынасын түсіндіру арқылы жасау керек болады. Мағынасын түсіндіру арқылы жасалатын кірме сөздер шет тілінің тілдік ерекшеліктерін сақтайды, қарапайым және ұғынықты болып келеді. Мысалы: 超人 superman, 热线 hot line, 冷战 cold war, 绿卡 green card, 蜜月 honeymoon.

6. Әріпті сөздер:

Кірме сөздің бұл түрі латын және грек әріптерінен құралады. Кейбіреулерінде сандар, белгілер, йероглифтар да болады. Мысалы: ID (Duodenitis 身份证), DJ (disk jockey 音乐节目主持人), MTV (Music Television 音乐电视).

7. Пішінді кірмелер:

Пішінді кірме сөздер негізінен жапон тілінен енген сөздер. Яғни йероглифтардың дыбысын емес өзін ғана ензізу болып табылады. Мұнда көбінесе еуропадан жапон тіліне енген сөздер мен ежелгі қытай йероглифтарының қайта оралуы деп санайды. Мысалы: 理念、哲学、科学、俱乐部、民主、教授、革命. [6]

Қытай тілін кешенді түрде зерттеудің қытай ғалымдары тарапынан жұмыстар жасалып жатқаны белгілі. Дегенменде қытай лексикасындағы кірме сөздерді зерттеу мәселесі өзекті мәселелердің бірі ретінде қаралуда.

Бүгінгі таңдағы қытай елінің әлеуметтік бейнесі, әлеуметтік психология және құндылықтары, моральдық және мәдени құндылықтар мен тілдік

тұжырымдамасы ірі өзгерістерге тап болуда. Әрине бұл өзгерістер қытай лексикасына да өзгерістер мен әзірлемелер әкелді. Қазіргі кезде, батыс кірме сөздердің аударма толқыны бір біріне жалғасып, қытай кірме сөздерінің басым көпшілік орнын иеледі. Бұл жағдайды біздің жоғарыда жазылған жұмысымыздан көру қиын емес.

Қытай тіліндегі кірме сөздер қытай тіл білімі саласындағы ең күрделі мәселе ретінде қарастырылуда. Өйткені оның жіктелуінде әліде талас-тартыстар көп. Тіліміздегі неологизмдердің өзі уақыттың өтуімен ескіріп лексикаға өтіп жатады. Қытай тілінің негізгі мәселелерінің бірі болып саналатын кірме сөздердің қолданылу ерекшеліктерін, оларды мағыналық, тақырыптық жағынан топтастырудың маңызы зор.

Әдебиеттер

- 1 Уикипедия — ашық энциклопедиясынан алынған мәлімет
- 2 史有为.外来词—异文化的使者.上海:上海辞书出版社,2004.
- 3 杨锡彭.汉语外来词研究.上海:上海人民出版社,2007.
- 4 史有为.汉语外来词.北京:商务印书馆,2000.
- 5 杨锡彭.汉语外来词研究.上海:上海人民出版社,2007.
- 6 王金东.现代日汉外来语比较.吉林:延边大学,2004.

References

- 1 From Wikipedia, the free encyclopedia
- 2 史有为.外来词—异文化的使者.上海:上海辞书出版社,2004.
- 3 杨锡彭.汉语外来词研究.上海:上海人民出版社,2007.
- 4 史有为.汉语外来词.北京:商务印书馆,2000.
- 5 杨锡彭.汉语外来词研究.上海:上海人民出版社,2007.
- 6 王金东.现代日汉外来语比较.吉林:延边大学,2004.

Bekmasheva B.N.,
Zhautikbayeva A.A.
**Lingua Cultural Aspects
of Language**

The article deals with lingua cultural aspects of language. Nowadays these aspects of language in comparison with other fields of linguistic study are comparatively new. We know that lingua cultural aspect of linguistic science appeared at the beginning of the XX century. Investigations show that it gradually ejected country study. Despite the fact that lingua cultural science (as we call it culturology) is a new field of investigation, methodological foundations of study of problems of language and culture interactions are being formed. We have tried to show some of them in this research work. This research covers the description of the criteria of complex consideration of the problem. It includes the necessity of determination of the borders of lingua culturology and teaching this subject at schools and universities because lingua cultural information becomes a necessary communicative part of the competence of every student, specific manner, which are realized in the semantics of language unit. As we know, lingua cultural science studies interrelation of language and culture, but it is different from culture-oriented linguistics and we paid attention to the linguistic aspect in this article. In this research work we have tried to determine the object of investigation of culturology and discover types of culture, its layers, its connections with other fields of sciences. More attention in the study of cultural science is paid to cultural, social state and national features of people speaking this or that language and possessing the culture with all its self-belonging peculiarities.

Key words: culturology, investigation, linguistic aspect, competence, communicative approach, interrelation of language.

Бекмашева Б.Н.,
Жәутікбаева Ә.Ә.
**Тілдің лингвомәдени
аспектісі**

Бұл мақалада тілдің тілдік сипаты мен мәдениетінің аспектілері талқыланған. Кәзіргі уақытта оларды тілдің басқа да салаларымен салыстырғанда бұл зерттеу жаңа болып табылады. Біз тілдің лингвомәдени аспектілері 20 ғасырдың басында пайда болғанын білеміз, және де ол елтану зерттеулерін бірте бірте ығыстырып шықты. Лингвомәдениеттік ғылым зерттеудің жаңа бағыты болып, тіл және оның проблемаларын өзара зерттеудің әдістемелік негізін құрайды. Біз бұл ғылыми жұмысымызда олардың кейбіреулерін көрсетуге тырыстық. Бұл зерттеу мәселені кешенді түрде қарастыру үшін біраз критерийлердің сипаттамасын қамтыдық. Бұл мақалада лингвомәдениеттіліктің қажет екендігі, оны мектептер мен университеттерде оқыту қажеттігі қарастырылған, себсібі лингвомәдени ақпарат әрбір студентке коммуникативті қарым қатынас жасау үшін керек екендігі айқын. Біз лингвомәдениеттіліктің тіл мен мәдениеттің бірігіп әрекет ететіндігін көрсететін ғылым екендігін білеміз, десекте ол мәдени бағыттағы тіл білімінен басқаша, сондықтан біз лингвомәдени аспектіге көп көңіл бөлдік. Бұл мақалада біз мәдениеттілік зерттеулердің объектісін және оның түрлерін, қабаттарын анықтауды, оның басқа да ғылымдармен қарым қатынасын қарастырамыз. Лингвомәдени аспекті зерттей келе, біз тілдік сипатқа, мәдениеттілікке және сол тілде сөйлейтін адамдардың әлеуметтік, ұлттық ерекшеліктеріне де назар аудардық.

Түйін сөздер: мәдениеттану, зерттеулер, лингвистикалық аспект, құзырлылық, коммуникативті тәсілдер, тілдік қарым қаттынас.

Бекмашева Б.Н.,
Жаутікбаева А.А.
**Лингвокультурный
аспект языка**

В статье рассматриваются лингвокультурные аспекты языка. В настоящее время эти аспекты языка по сравнению с другими областями лингвистического исследования являются относительно новым. В этой исследовательской работе мы попытались определить объект исследования культурологии и обнаружить типы культуры, ее слоев, ее связи с другими областями науки. Больше внимания в изучении культурологии уделяется культурной, социальной государственных и национальных особенностей людей, говорящих на том или ином языке и обладающих культурой со всеми ее автоматических принадлежностей особенностей.

Ключевые слова: культурология, исследования, лингвистический аспект, компетенция, коммуникативный подход, взаимосвязь языков.

LINGUA CULTURAL ASPECTS OF LANGUAGE

As we know culture is the object of investigation of several branches of science, but different from culture via language studies, and the main attention is focused on the linguistic aspect. According to Hasanova «Lingua cultural science is associated with culture-oriented linguistics as a system of solving ruling principles of general education and humanitarian task, but besides it lingua culturology possesses a number of specific peculiarities. Beginning with the XX century, lingua culturology gradually ousted country study in the didactic plan as well. Since the last two decades of the XX century the term «lingua culturology» has been often used in association with the term «culture-through-language studies» [1, 160]. Lingua culturology focuses attention onto the reflection of spiritual state in the language of a man in the society. This is just fully mentioned in the works of Bashurina in which she demands changing of shape of system of didactic coordinates: instead of systems of «teaching a language – acquaintance with culture» in the centre of attention stands interrelation between communicative competence with lingua cultural science and culture-oriented linguistics in the system of «teaching a language – acquaintance with culture – teaching a language». Teliya, Maslova and the works of others write about these facts.. As to Teliya methodological basis of linguoculturology serves «semiotic presentation indications of this interaction, considered as cognitive contents of mental procedures, the result of which is cultural licalization of mental structures» [2, 17.] Supporting this point of view, at any rate it is necessary to mention that such vision of object of lingua cultural science does not sufficiently distinguish its contours from adjacent scientific subjects. In any case it is necessary to consider object of: cultural science language as a means of representation of cultures or culture, considered in the light of language. Despite their obvious relationship, it is necessary to distinguish cognitive cultural science from cognitive linguistics. Different from pure cognitive science, culturology, as other fields of science, studying humanitarian meaning «can't develop at the cost of ideals of scientific character and objective character of natural sciences, leaving alone formalized knowledge». However lingua cultural science is a one which can't help doing a thing without principles of scientific understanding of the world. Accordingly, there exists no formalized «bastions» of scientific character, where a certain portion

of methodologies takes place and analytics successfully coordinate narrative character of «story» with free way of thinking and this takes place on the intersection of different «horizons» of culture, science and art [3, 499]. For the lingua cultural science such an approach is quite natural, because on the determination of Ricker «from the point of view of narration, life in the world is just the life in the world, being already marked with the language practice, linked with this understanding beforehand» [4, 99].

Necessity of combinative approach to the objects of culture, in which narrative, literary thinking and elements of methodological analysis are organically supposed to exist, are conditioned by the demand of lingua cultural science in an indefinite discourse – thinking space; between strict scientific character and free fantasy. The first is unacceptable as to its abstractness and as to the reason in which exists methodological constraint on the products of discourse understanding and the second as absolutely none restricted imagination – as it is also unacceptable. If we concern the methodology of lingua cultural science the nature of humanitarian science itself surmises a special type of cultural methodology, including variety of such called language games with obligatory presence of narrative elements. It is worth mentioning that such a methodology is not usual and is a very understandable means. It is not a logical understanding, and in itself is a notion of a key is not something abstract or taken as to analogy, but first of all concretely formalizing, but not determining exactly, and adjoining the self-peculiarity of the object and occurrences. Such ordinary notions are close to the modern cultural conception, able to be actualized in different contexts. On the basis of lingua cultural methodology lays ordinary notion of special type: concepts of word forming which do not turn into abstract notions and are enriched, thanks to lively, but not theoretical narration, the search of culture in facts is just the sense of life. Therefore, search of methodological bases of lingua cultural science is realized by the way of using elements of concentrology, Germanistics and general philology. In conformity with such a methodological vector at the modern stage of development of lingua culturology, attempts are made to integrate into linguistic methods of receptions and methods of culturology: general philosophical, ideographical (descriptive) method of Vindelband, inductive method (Shiller & Gartman), phenomenological method (Gusserl), hermeneutical method (Gadamer), structural-functional analysis (Levi-Stros and others). In this plan several methods of linguoculturology can be distinguished: 1) diachronical method based on comparative analy-

sis of different linguocultural units as to the time; 2) synchronic method, comparing simultaneously existing lingua culturological units; 3) structural-functional method, surmising division of the objects of culture into parts and discovering links among the parts; 4) historical-genetic method, oriented to the study of lingua cultural facts from the point of view of its formation, development and its further fate; 5) typological method, aimed at discovery of typologically closeness of different lingua cultural units, created during historical cultural process; 6) on the basis of comparative-historical method lies the comparison of original lingua cultural units as to the time and analysis of their essence. If we speak about visual method it is worth speaking of not only on different ways of conceptual analysis, but also of purposefulness of their complex usage. Domination of this or that unit in this problem determines the specific feature of proper method: visual method by Langaker; method of profiling by Bartminskiy and his school; description of predicative links and modeling of diagnostic contexts, **description of concept** as to its association field, analysis of meaning as to the **vocabulary definition, etymological analysis**, method of studying concepts through the lexical grammatical fields of lexeme, representing it. Let us speak about lingua cultural approach. Supporters of lingua cultural approach to the understanding of disciplinary status of lingua culturology, demonstrate its general genetic roots, linked with linguistics, associating it with the appearance of linguistic doctrines worked out by Humboldt, Bundt, Shukhardt, Potebnya and others.

It is obviously seen that during the teaching of a foreign language in an auditorium, the usage of lingua cultural approach is a must, because lingua cultural information becomes a necessary communicative part of the competence of the student, specific manner realized in the semantics of language unit. Lingua cultural knowledge makes forming lingua cultural competence, as a part of communication, necessary. Lingua culturologic competence includes study of lingua culturology, phenomenon of culture, but not the phenomenon of language.

A foreigner who is learning words and mastering it in the lingua cultural aspect makes transition possible to another mark system, necessary for forming the second language personality. In the modern methodology by practising a language we understand as ability to communicate with another person correctly, freely and adequately in the language that the person has mastered. So, as we see, the language picture of the world improves till the lingua cultural picture of the world as a system of knowledge on cul-

ture, expressed in a definite national language, but an individual usage of lingua culture is substituted by lingua cultural competence as a socially meaningful system. Completing Vorobyov's determination for the methodical purposes, Bashurina under the term of linguocultural competence understands system of knowledge on the culture, used in a definite national language and the complex of skills of operating with this knowledge. The author proves that ability to intercultural communication is the result of forming the second cognitive science in the learners by means of learning any foreign language which can be achieved in the process of cultural learning, representing fragments of culture. So, cultural approach to culture becomes the object of cognition and teaching. As it is known, lingua culturology studies interrelation of language and culture, but being different from culture-oriented linguistics, the main attention is focused on the linguistic aspect. Lingua culturology is linked with culture through language studies as a system of ruling principles of solving general schooling and humanitarian tasks, but besides it, lingua culturology possesses a number of specific features:

- a) it is a subject of synthetic type, occupying bordering position between science and, learners of philology and culture;
- b) the main object of culturology is **interrelation** of language and culture and interpretation of this interaction;
- c) as the subject of investigation of lingua cultural science serves spiritual and material culture, verbalized artifacts, forming «the language picture of the world»;
- d) Lingua cultural science is oriented to the new system of cultural values, put forth by the modern life in the society, to the objective information on the cultural life of the country [5, 32].

Being busy learning cognitive semantics in the twentieth century sometimes, consciously or unconsciously some people think that systematic structural aspects of linguistic analysis has expired its heuristic potential. Their combination is possible from the point of view of description of means of formal expression of language meaning and from the point of view of systematic modeling of semantic category of the language and speech (language unit, speech and even the whole text). There is no doubt that we must speak on the systematic cognitive investigation of language semantics. Besides, it doesn't mean, that simple unification of semantics with systematic structure and semantics with possible cognition. Absence of one general principle contradicts its systematic structural semantics which

studies the contents of words, from the position of object, but cognitive semantics studies from the position of subject. Some scientists express their thoughts, saying that these two approaches are not compatible. We think that there is no ground here to speak about incompatibility of methodical positions; on the contrary systematic-structural approach does not contradict strategic basis of cognitive semantics. The last one, in spite of the fact that mainly is guided by semantic vision of the object in all its wholeness and complicity, at any rate we can't help thinking on the analytical understanding of real truth-without division of the whole into the parts and determining between them objective law of correlation and relations. Moreover, synthesis suggests analytical thinking: before synthesizing the cognizable event, it is necessary to know that at this moment modeling of the picture of the world or its individually taken fragments should be taken as mental integration. At any rate such kind of arguments remain unconvincing, unless we specify, what systematic-structural semantics is dealt with. At present object of lingua cultural science is the language-discourse activity, considered by the value meaningfulness point of view. Such a determination of the object of lingua cultural science derives from Humboldt conception, according to which, language takes active part in all important spheres of cultural-discourse life; in thinking and understanding the reality. «Language in accordance with the considered conception, is a universal form of the initial conceptualization of the world, expresser and safe-keeper of unconscious, spontaneous knowledge on the world, historical memory on the socially meaningful events in the human life. Language is a mirror of culture reflecting the images of passed culture, intuition and categories of world outlook» [6, 30].

Having investigated «Lingua cultural aspect of interrelation of culture and language we have come to the conclusion that lingua cultural science is a new aspect of complex method to language and culture, their interrelation with each other, mutual influence on the development of culture and language, their relationship with social life, psychology, and philosophy. In the study of cultural science the following methods of investigations were used: a) synchronical; b) diachronical; c) structural functional; d) historical genetic; e) typological; f) comparative historical methods. During the last time on the method or representations of concepts, methods peculiar to lingua cultural science have been worked out. As it is indicated in the article the ideas of the scholars are differ in this issue, but taking all these peculiarities on the differentiations of the ideas into consid-

eration, still it is possible, to achieve a general notion on the cultural linguistic aspect of the language study. We support the idea on the lingua cultural science which tells that linguistic approach to the phenomena of culture in no case can be considered as something of «transition» of terms of culturology to the linguistic terms, but with structurally more exact approach to culture as something like whole semantics. All these ideas can be pronounced by the people only by its self belongingness and all the ge-

nius ideas appear only in the bosom of **national experience**, spirits and wisdom. Judging by how a man trusts, how he believes, how he does his praying, how and in what speech examples the man's honor, sense of duty appear, how he sings, reads poems, it is possible to determine to what nationality the person belongs. We must mention that all this depends not only on the conscious behavior of a man, but also on the spiritual state of the person which appears unconsciously [1, 165].

References

- 1 Hasanova S. Lingua Cultural Aspect of Interrelation of Language and Culture// International Journal of English Linguistics; Published by Canadian Center of Science and Education. – Vol. 4. – № 6. – 2014. – P. 160-166.
- 2 Teliya V.N. Phraseology in the context of culture. Languages of Russian culture. – M., 1999. – P. 17-19.
- 3 Mikeshina L.A. The philosophy of cognition. – 2002. – P. 499-500.
- 4 Riker P. The conflict of interpretation / Translated from French by Vdovina I. – Kuchkovo pole, 2002. – P. 99.
- 5 Vorobyov V.V. Lingua-culturological principals of presentation of educational material. The problems of concentism. – M., 1997. – P. 32.
- 6 Postovalova V.I. Linguaculturology in the aspect of anthropological paradigm, Phraseology in the context of culture. Languages of Russian culture. – 1999. – P. 30.

Досанова А.М., Мадиева Д.Б.,
Шакенова В.Б.

**Интеграция ұғымы және
тілдік бейімделу**

Мақалада интеграция ұғымының дефинициясы жан-жақты қарастырылады, оның үдеріс және нәтиже ретіндегі сиппатамасы анықталады Жоғары кәсіптік білім беру жүйесі мен қарқынды жүріп жатқан үредістер адамды басшылыққа ала отырып, жеке басын және өзінің әрекеттерін толыққанды сол үдерістерді басшылыққа ала отырып, үйлесе алуын, қалыптасқан нормаларды қабылдауға, өзіндік дамуға үндейді.

Авторлардың айтуынша педагогикалық интеграция қоршаған орта, социум оның білім беру жүйесі, қоршаған орта құндылықтары мен нормалары, толыққанды дүниетанымдық көзқарасты қалыптастыруға бағытталған.

Түйін сөздер: интерация, тілдік бейімделу, әлеуметтену.

Dosanova A.M., Madyeva D.B.,
Shakenova V.B.

**The concept integration and
language adaptation**

In this article is considered concept definitions integration and his universal character as process and result. The current system of higher education with its own laws of development and operation is designed to form a human ability to actively participate in the processes taking place in rapidly changing circumstances, guided by the integration process of self-realization of the individual. In this aspect, the author examines the concept of «educational, linguistic integration» based on personal values and orientations of the surrounding society and gives the definition of these concepts.

The authors stresses that integration in pedagogical science inextricably connected with surrounding socium, with its educational system which is called to create the integrative conditions of cognitive work, which promote to organization of entire world view by the way of values and out world norms.

Key words: integration, language adaptation, socialization.

Досанова А.М., Мадиева Д.Б.,
Шакенова В.Б.

**Понятие интеграции и
языковая адаптация**

В данной статье рассматривается дефиниция понятия интеграция и его универсальный характер. Основные этапы интергации как процесса и результата. Сложившаяся система высшего профессионального образования со своими законами развития и функционирования призвана формировать у человека умение активно участвовать в происходящих процессах в условиях быстро меняющихся обстоятельств, руководствуясь интеграционными процессам и самореализации личности. Авторы подчеркивает, что интеграция в педагогической науке неразрывно связана с окружающим социумом, его образовательной системой, призванной создавать интегративные условия познавательной деятельности, способствующие формированию целостного мировоззрения посредством ценностей и норм окружающего мира.

Ключевые слова: интеграция, языковая адаптация, социализация.

ИНТЕГРАЦИЯ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ТІЛДІК БЕЙІМДЕЛУ

Заманауи жоғары кәсіби білім алу жүйесі өзіндік даму заңдылықтары мен қызмет етуі тұлғаның өзіндік дамуында интеграциялық үдерістерді басшылыққа алуға шақырады. Қазіргі таңда шетелдік студенттің тілдік интеграциясы мазмұн-болмысын анықтауда жаңа тілдік тәсіл қалыптаса бастады. «Интеграция» ұғымын сөз еткенде, М. Вебер бұл үдерісті индивид пен оның іс-әрекетінің тұтастығы десе, И.Х. Кули о бастан-ақ индивид пен қоғамның тұтастығы ретінде қараған. Әлеуметтанушы ғалымдар болса, интеграция ұғымын индивидтің қоғам-экономикалық шарттарға, рөлдік функцияларға, қоғам нормалар мен оның тіршілік әрекетін біріктірілу ретінде қарайды. Б.Г. Жогиннің пікірінше, интеграцияны бір мезетте және бес қағидамен сипатталатын үдеріс нәтижесінде қарау қажет деп түсінеді:

1. Тиістілік сезімі, 2. Ашықтық, 3. Толыққандылық, 4. Демеу, 5. Тегістеу. Олардың әрқайсысына жеке тоқталар болсақ,

Тұлғаның ортақтасатын қағидалар, наным-сенідер, құндылықтар т.б. негізінде жаңа қоғам топқа, ұжымға (жергілікті қоғамға) қатыстылығын сезінетін деңгей. Тиістілік сезімі толыққанды, «абсолютті» болуы үшін индивид бұрынғы қағида, құндылық пен сенімдерінен толықтай айырылып, жаңасына бет бұрған жағдайда болады;

Жергілікті қоғам тұлғаны – жаңа мүшелерді қабылдауға, яғни интегриреленуге дайындығын көрсететін деңгей. Қоғамның бұндай ашықтығы, «өзгелер» мен «келушілерді» шоғырландыруға дайындығы, қоғамның төзімділігін, демократиялығы мен адамгершілігін көрсетеді.

Бұл деңгейде адам мен қабылдаушы қоғамның қызмет пен әрекеттілігі бірін-бірі толықтырып, байыта түседі. Кереметтіліктен гөрі, өзіндік пайда әкеледі.

Интеграция үдерісін қолдайтын қоғам институттардың (халықаралық ұйымдар, пресса, билік, әлеуметтік мекемелер т.б.) және тәжірибеде тексерілген интеграция механизмдерінің бар болуы.

Өмір деңгейінің әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерін реттеу [1, 15].

Психологиялық тұрғыдан алғанда, интеграция (Integration) – бөліктер бірігіп тұтасқа айналатын үдеріс. Психология-

лық интеграция тұлғалық жүзеге асуды ұйымдастырады. Тілдік интеграцияны тереңірек түсіну үшін интеграция ұғымын педагогикалық тұрғыдан, яғни педагогикалық интеграцияны қарастырғанымыз жөн. С.Н. Бабинаның пікірінше, «педагогикалық интеграция – бұл табиғат пен қоғамда өтетін интегративті үдерістердің оқыту моделі. Білім беру жүйесі тәлімгерлердің тұтастай дүниетанымын қалыптастыруға жәрдемдесетін интегративті танымдық қызметіне алғышарттар жасауы тиіс» [2].

Бұл анықтама басқаларға караған да, біздің ойымызша, интеграция үдерісінің толық мәнісін көрсетеді. Интеграция педагогикалық ғылымда шынымен де қоршаған қоғаммен, оның танымдық қызметіне интегративті жағдай жасауға бағытталған білім беру, оқу жүйесімен ажырамас байланыста. Осылайша, қоршаған қоғамның қағидалары мен құндылықтары арқылы толыққанды көзқарас қалыптастыруға септігін тигізеді. Сонымен қатар, заманауи білім беру жүйесі интеграциялық аспектілерге толы.

Жорамалдауымыз бойынша, интеграцияға бағытталған оқу, бұл үдерісті тездетіп, біреудің көмегіне тәуелділік кезеңінен дербестік кезеңіне қиындықсыз өтуіне ықпалдасады, яғни қоршаған ортадағы құндылықтар, әдет, менталдылығы ескерілетін білім кеңістігінде интегриреленушінің өз орнын табуы.

Б.В. Ахлибанский «интеграция» ұғымына тән үшдеңгейлі тәсілді атап көрсетеді:

- 1) өзара қарым-қатынастың орнығуы;
- 2) сүбелі қарым-қатынас;
- 3) жаңа толыққандылық.

Ю.С. Тюнников модернизация, кешендік, толыққанды жаңашылдық деңгейлерін бөліп көрсетеді [3. 20-21]. В.А. Ганзен, В.А. Подольский – толыққанды емес, толыққанды, бірыңғай толыққандылық. М.П. Архипованың пікірінше, заманауи білім беру жүйесінің оқыту үдерісі интегриреленген элементтер толыққанды құрылымын және келесідей интеграция деңгейлерін көрсетеді:

1. Қарапайым қарым-қатынас деңгейі. Бұл деңгейде интеграция оқу үдерісінің түпкі мазмұнындағы жеке, көбінесе ақпараттық түр ретінде өтеді. Оқу элементтері құрамында үзінділер (фактілер, мысалдар, бір-бірімен байланысқан ұғымдар, критерийлер, алгоритмдік сызбалар және т.б.), әсіресе көрнекілік сипатта пайда болады. Педагогикалық функцияда ақпараттық-мазмұндық, тереңдетілген, студенттердің мотивацияға, толыққанды қалыптасуына кәсіби бағытталған әсер ету кеңейе түседі.

2. Кешенді қарым-қатынас деңгейі. Бұнда пәндік және интегративті мақсатты сипаттағы қарым-қатынас анықталады.

3. Жүйелік-толыққанды шоғырландыру деңгейі пәндік-тәртіптік қарым-қатынас шегінен шығуымен сипатталады. Шоғырландыру үдерісі оқу мағыналы және әдістемелік элементтердің түпкілікті қайта құрылысымен ереді [4, 48-51]. Гуманитарлы мәдениет элементтерінің жоғары өзара тәуелділік байқалады. Интеграция үдерісі кезінде бір-бірімен тығыз байланыстағы гуманитарлы-профессионалды-мәдени түсінік, ұғым, баға, таным мен бейімделу әдістерінің өзіндік «қайта спецификациялауы» жүзеге асады [5, 51].

Сонымен, интеграцияланған элементтер құрылымы тұтастай (кәсіби, қоғамдық, аксиологиялық, құқықтық, экономикалық, яғни мәдени) кезеңдік интеграцияны қамтамасыз етеді. Біздің пікірімізше, осындай «қайта спецификациялау», яғни интеграция үдерісі белгілі интеграцияланған құрауыш жинағы бар білім беру үдерісінің кезеңдік моделін көрсетеді:

1. *Бейімделу кезеңі* (кезең компоненттері: белгі жүйесін, құндылықтар, қағидалар, ережелер, қоғамдық рөлдер мен қызметтің жаңа формаларын меңгеру);

2. *Даралану кезеңі* (компоненттері: жаңа, индивидуалдылықты жарыққа шығару, жаңа, қайталанбас үлгідегі даралық қасиеттердің көрінуі);

3. *Интеграция кезеңі* (компоненттері: білім беру кеңістігінде өз орнын табу және өзгермелі, күрделі қағидалары мен нормаларында бейімделу). Сондықтан, интеграция педагогикалық үдерістің кез-келген кезеңінде интегративті құрауыштарды таратуы арқылы толыққандылығы мен жүйелігін қамтамасыз етеді.

Осылайша, жоғарыда көрсетілген интеграция ұғымы мен үдерісіне талдаулар бір-бірімен біршама ұқсас болып келеді. Бір қызығы, бірде-біреуі алғашқысын толықтай қайталамайды, демек бұл категорияның көпқырлылығының дәлелі. Соған байланысты білім беру мән-мәтініндегі «интеграция» ұғымына негіз ретінде аталған анықтамаларды алып, кеңірек анықтама беруге тырысамыз.

Біздің пікірімізше, интеграция – тәлімгердің қоршаған социумның құндылықтарымен қоса, белгісіз, жаңа білім кеңістігінде жаңа 5 жүйелік кезеңдердің пайда болу үдерісі. Не себепті білім беру интеграциясын тәлімгердің қоршаған социумның құндылықтарымен қоса, белгісіз, жаңа білім кеңістігінде жүйелік кезеңдердің пайда болу үдерісі деп атаймыз?

«Интеграция» ұғымының өзі кең мағыналы, ол көптеген салада кездесетін ұғым (1-сурет):

психологияда – индивидтің құраушы элементтері: кескін-келбеті немесе басқа да қасиеттері біртұтас келісіп, әрекет етеді. Психологиясында интеграция дегеніміз, жеке рухани қасиеттерінің тұтас рухани өмірге таралуы;

әлеуметтануда – қоғамның барлық функционалды және құрылымдық, мәдени және ұйымдастырушы элементтерінің бірлігі. Мемлекет туралы Сменд ілімінде «интеграция» ұғы-

мы ретінде мемлекетке бағытталған қызметтер түрінің кірігіп, мемлекеттің тұрақты жаңаруын түсінеді;

лингвистикалық – белгілі бір сөздің құрамды морфологиялық бөліктері (түбір, жұрнақ, жалғау) жеке-жеке тұрланбай, тұтас сөз ретінде түйсікпен қабылданатын құбылыс;

саясаттануда – интеграция ұғымы саяси жүйелердің құрылымы мен жұмысын сипаттауға қолданылады. Бұл үрдіс соңғы онжылдықта өзекті;

1-сурет – Интеграция ұғымының кең ауқымдылығы

медициналық сөздікте – жүйке жасушасының денесінде болатын жүйке импульстарының бірігуі;

білім беру саласында – тұтастыққа жету құралы мен шарты; экономика, ғылым мен мәдениеттің интернационалдануының көрінісі, халықтардың жаһандық мәселелерді шешудегі өзара қарым-қатынасы;

философияда – толық, тұтас, бұзылмаған) – бірізділікті сақтау, біріктіру; нәтижесі тұтастылық болатын үдеріс; Спенсер пәлсапасында шашыраңқының тұтасқа айналуы, баяу жүретін үдеріс деп түсіндіріледі. Спенсер «интеграция»

ұғымын агрегациямен тең, бірдей құбылыс деп біледі.

Осылайша, интеграция – ғылым мен білімнің ұштасып, дифференциация үдерісімен қатар жүретін құбылыс. Интеграция үдерісі пәнаралық байланыстардың оқудың жаңа, сапалы түріне өту кезіңін білдіреді.

Неміс педагогы Ф. Фребельдің айтуынша, тұлғаны дайындау- оны өткенге, қазіргі және болашақ мәдениетке, оның дамуына баулу және адамды мәдениетті ету деген сөз. Мәдениет, бұл дәстүр мен техника, бұл тіл, ғұрып, бірлік, қоғамдастық, құндылықтар жүйесі. Осылайша,

білімді адам дегеніміз, бұл- тарихи және мәдени дәстүрлерге араласатын, оқыған және тәртіпті, сөз бен сөйлеуді жетік меңгерген, мәдениетке (белгілі бір дінге, нанымға, рухани қозғалысқа) қатысы бар тұлға ғана емес, сонымен қатар бір халыққа, топқа тиесілі адам. Бұл адамда мәдени құндылықтар толықтай қалыптасқан және өз заманының ағымына сай өмір сүреді [7, 191].

Яғни, білімді адам, бұл «өз заманында» өмірін кедергісіз шоғырландыра алатын, өмірге, қиыншылықтарға бейімделген және тіршілік әрекетіне толығымен жауаптылықты сезінетін тұлға. Біздің ойымызша интеграция үдерісінің ажырамас бөлігі болып интериоризация табылады. Сондықтан, «интеграция» ұғымымен қатар «интериоризация» ұғымына да кеңірек тоқталу қажет.

Интериоризация, бұл – адамның ішкі әлеміне әлеуметтік нормалар мен құндылықтарды қосатын үдеріс. Жоғары аталған интеграция үдерісінің моделінен, интериоризация интеграция үдерісінің барлық кезеңдерін қамтитындығын көреміз. Кез-келген қоғамның құндылықтары мен нормаларын білмей, оның мәдениетін түсіну ғана емес, сол қоғамға интегрирелену, сол қоғамның ажырамас бөлігі болу мүмкін емес. Философ-аксиолог М. Шелер «адам баласы құндылық пен құндылықты қасиеттерден құралған бақалшық сынды орнын ауыстырып жүреді.

Қаншалықты тез қашса да, ол өмір бойы осы бақалшықты өзімен бірге алып жүреді. Осы бақалшықтың терезесінен өзін және қоршаған ортаны таниды» [8, 83-89]. Сондықтан, шетелдік студенттің жеке тілдік интеграциясын айтқанда, құндылықты тәрбиесін, ана тілінің нысанын және білім алатын мемлекет тілін ескеру қажет. Құндылық ұғымы үлкен және көп қырлы.

Қалыптасқан әлемдік білім беру жүйесі өзінің қызмет істеу және даму заңдылықтарымен тұлғаның болып жатқан үдерістерге қоғамда қалыптасқан құндылықтармен тез шоғырлануға шақырады. Гуманистік және этикалық принциптерге негізделген білім беруге құндылықты тәсілдеме ретінде қарау білім беру мақсаттарынан өз орнын алды. Бұндай көзқарас «Дербестік пен адам құқығын сыйлауды арттыру, тұлғаның толықтай дамуына бағытталуы тиіс. Сонымен қоса, БҰҰ-ның әлемдегі бейбітшілікті орнатушылық қызметіне жәрдемдесіп, барлық халықтар арасында түсіністік пен достыққа ықпалдасу қажет

В.А. Сластенин «құндылық» құбылыстардың заттай айғақты қасиеттерін, адамның пси-

хологиялық мінезін, қоршаған ортадағы адам мен қоғамның теріс, оң жақтарын көрсететін қоғамдық өмір құбылыстары ретінде түсінеді. Н.Г. Лапиннің ойынша, құндылық дегеніміз а) адамның өз іс-әрекетінің мақсаты мен нормалары туралы жалпылама көзқарасы; б) фундаменталды нормалар рөлін орындау; в) мәдениет мағынасын көрсету; г) адамдардың қызығушылықтары мен іс-әрекетіне түрткі болатын құбылыстар; д) индивид пен қоғамда негіз табатын қарым-қатынас [9, 7].

Біздің ойымызша, «құндылық» ұғымына айрықша сипаттама берген неміс педагогі Б. Бернхард.

Құндылық – бұл біздің іс-әрекетіміз бен ойымызды басқаратын идеялар. Олар адамгершілікке жұмылдырады, ал адамгершілік өз кезегінде іс-әрекетіміздің сапасы мен кез-келген нәрсеге қарым-қатынасымызды анықтайды [2, 49].

Профессор Р. Лемп болса, құндылық дегенді – мінез-құлық, мақсат, мәнер, дүниетаным туралы көрініс деп түсінеді. Осылайша, олар бірігіп, адамның қоғамда қиындықсыз тіршілік етуіне ықпал жасайды [10, 1-3].

«Интеграция», «құндылық» ұғымдарын басшылыққа ала отырып, зерттеу барысында бұл екеуі бір-бірінен ажырамас ұғым екеніне көз жеткіздік: Жаңа құрылымдық немесе өзге тілдік білім беру ортасына шоғырланғанда, адам баласы өзіндік қалыптасқан ұғым, қағидалар мен құндылықтар жүйесіне сүйенеді.

Генерал де Голлдің пікірінше, «Мемлекет қуаттылығының ең маңызды құраушысы –тіл мен мәдениет екенін ешқашан естен шығармау қажет». Мәдениет ұлттық ерекшеліктер мен дәстүрлер ықпалымен қалыптасып дамитын қағидалар, құндылықтар шоғыры екені баршаға мәлім. Тілдің көмегімен өзге этностар және олардың мәдениетімен қарым-қатынас жүзеге асады. Сөйтіп, тіл адамның жаңа тілдік және білім беру кеңістігіне сәтті негіз болады. Нақ тіл арқылы халықтың өткен мәдениеті мен қазіргі мәдениет мұрасы арасындағы байланыс жасалады. Тілді үйрену, қабылдау, сөйлеудің жаңа құрылымын іштей мойындау, сыртқы ортаның объективті және субъективті нысандарын, яғни жаңа білім беру кеңістігіндегі қоғамның құндылықтарын игерусіз мүмкін емес.

Интеграция үдерісін адам бастан кешіргенде, ол қоғамның мәдени негізі мен құндылығын қабылдайды. Т.Г. Винокур пікірінше: «Сөйлеу әрекетінің феномені үш кит көмегімен тұр, біреуі – стилистикалық құбылыстардың дифференциацияланған қосалқы тілдік заңды-

лықтар. Қалған екеуі бұл – коммуникацияның әлеуметтік және әлеуметтік-психологиялық шарттардың сыртқы заңдылықтары. Соған сәйкес, қоғамдағы шетелдік студенттердің

сөйлеу әрекеті лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлар қарым-қатынасының шынайы болмысын көрсететін визит карточкасы ретінде танылады».

2-сурет – Тілдік бейімделудің лингвомәдени сипаты

Жоғарыда көрсетілген мәліметтерге сүйене отырып, интеграция ұғымының ауқымды және әмбебап екенін білдік, барлығына басты ортақ мағынасы белгілігі бір сала да шоғырлану немесе біріктірілу.

Тілдік интеграция – қоршаған орта (кейбір жағдайда шет тілдік) және жаңа тілдік жүйенің құндылықты бағдарын қосып, өзге шет тілінде білім беру кеңістігіндегі жүйеленген деңгейлі тілдік белгілердің пайда болу үдерісі. Осылайша, аталған тақырып бойынша әмбебап ұғым ретінде қарастырылатын «тілдік интеграция» ұғымын толыққанды ашатын нақты анықтама беру мүмкін емес. Бұл әр кезде әр түрлі анықталатын көп қырлы категория.

Шетелдік студенттер үшін тілдік бейімделудің лингвомәдени моделіне мыналарды жатқызуға болады (2-сурет): тұрмыстық бейімделу – алдын ала ойластырылмаған жағдайда қарым-қатынасқа түсушілер арасында тілдік кедергіні жоюға, психологиялық ыңғайсыздықты азайтуға, сөйлеу кезінде қолайлы сәтте сөз оралымдарын, бір-біріне көмектесу арқылы оңай тіл табысып кету арқылы, сөздік қорын қарапайым тұрмыстық бірліктермен толықтыра отырып, білім дәрежесін көтеру. Уәжді түрде тұрмыстық лексиканы тез жаттап алуға, оның

мағынасын, синонимдерін, ұлттық ерекшелігін танытуда осылай оқыту түрі аса тиімді. Климаттық бейімделу – активті лексикалық бірліктер қатарына табиғатты, ауа-райын суреттеу жаттады. Сол арқылы сөздік қорына ауа-райына қатысты айтылатын, киім-кешек атауларын, заттар мен құралдар атауларына қатысты бірліктерді толықтырып отырады. Дене тәрбиелік бейімделу – спорттық ойындар, арнайы іс-шаралар, арқылы вербалды емес дағдыларды қалыптастыра отырып шыңдайды. Дидактикалық бейімделу – оқу орындарында этикалық, эстетикалық нормаларға дағдыландыру (сәлемдесу, қоштасу, әңгімелесу, қонаққа бару, қонақ күту) соған қатысты іс-әрекеттермен, іс-қимылдарды үйрету [11, 107].

Адам өз табиғатында қоғамдық мәнге ие, оның өмір сүру барысын белгілі бір қоғамнан тыс қарау мүмкін емес. Ол белгілі бір қоғамдық ортаға тәуелді бола отырып, сол қоғамға тән барлық құндылықтар жүйесін халықтың қоғамдық сана-сезімін, оның менталитетін, ұлттық болмысын, мінез-құлқын, өмір сүру қалпын, салт-дәстүрін, сондай-ақ, өмірді қабылдау сынды түсініктерін, ақпараттар әлемін толықтай бойына сіңіреді. Сол қалыптасқан белгілі нормалар арқылы әрекет етуі оның әлеуметтенуі деп аталады.

Әдебиеттер

- 1 Жогин Б.Г., Маслова Т.Ф., Шаповлов В.К. Интеграция вынужденных мигрантов в местное сообщество: опыт практической и исследовательской деятельности. – Ставрополь: Ставропольсервисшкола, 2002. – 432 с.
- 2 Бабина С.Н. Интеграция технологического и физического образования учащихся школ и студентов педагогических вузов [текст]: Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.02. – Челябинск, 2003. – 460 с.
- 3 Тюнников Ю.С., Каташев В.Г. Осуществление взаимосвязи общего и профессионального образования в условиях научно-технического прогресса. – М., 1990. – 78 с.
- 4 Архипова М.П., Волович Л.А. Педагогическая технология в интеграции гуманитарной и профессиональной подготовки студентов профессиональных школ гуманитарного профиля. – Казань, 1997.
- 5 Абишева, А.К. О понятии ценность // Вопросы философии. – 2002. – № 3. – С. 139-146.
- 6 Винокур Т.Г. Говорящий и слушающий. Варианты речевого поведения. – М.: Наука, 1993. – 172 с.
- 7 Социология / Под ред. Г.В.Осипова. – М.: Мысль, 1990. – С. 94-100.
- 8 Шелер М. Формы знания и образование // Человек. – Вып. 4. – М., 1992. – С. 83–89.
- 9 Слостенин, В.А., Чижикова, Г.И. Введение в педагогическую аксиологию. – М.: Академия, 2003. – 192 с.
- 10 Lempp, R. Was sind eigentlich Werte // Der Beitrag der Verleihung des Prventionspreises Fruehe Kindheit der Deutschen Liga fuer das Kind. – Heidelberg, 2004. – 3 S.
- 11 Досанова А.М. Репатриант-қазақтардың тілдік бейімделуі. Монография. – А.: Жания-полиграф. 139 б.

References

- 1 ZHogin B.G., Maslova T.F., SHapovlov V.K. Integraciya vynuždennyh migrantov v mestnoe soobshchestvo: opyt prakticheskoj i issledovatel'skoj deyatel'nosti. – Stavropol': Stavropol'servisshkola, 2002. – 432 s.
- 2 Babina S.N. Integraciya tekhnologicheskogo i fizicheskogo obrazovaniya uchashchihsya shkol i studentov pedagogicheskikh vuzov [tekst]: Dis. ... d-ra ped. nauk: 13.00.02. – CHelyabinsk, 2003. – 460 c.
- 3 Tyunnikov YU.S., Katashev V.G. Osushchestvlenie vzaimosvyazi obshchego i professional'nogo obrazovaniya v usloviyah nauchno-tekhnicheskogo progressa. – M., 1990. – 78 s.
- 4 Arhipova M.P, Volovich L.A. Pedagogicheskaya tekhnologiya v integracii gumanitarnoj i professional'noj podgotovki studentov professional'nyh shkol gumanitarnogo profilya. – Kazan', 1997.
- 5 Abisheva, A.K. O ponyatii cennost' // Voprosy filosofii. – 2002. – № 3. – С. 139-146.
- 6 Vinokur T.G. Govoryashchij i slushayushchij. Varianty rechevogo povedeniya. – M.: Nauka, 1993. – 172 s.
- 7 Sociologiya / Pod red. G.V.Osipova. – M.: Mysl', 1990. – S. 94-100.
- 8 SHeler M. Formy znaniya i obrazovanie // CHelovek. – Vyp. 4. – M., 1992. – S. 83–89.
- 9 Slastenin, V.A., CHizhakova, G.I. Vvedenie v pedagogicheskuyu aksiologiyu. – M.: Akademiya, 2003. – 192 s.
- 10 Lempp, R. Was sind eigentlich Werte // Der Beitrag der Verleihung des Prventionspreises Fruehe Kindheit der Deutschen Liga fuer das Kind. – Heidelberg, 2004. – 3 S.
- 11 Dosanova A.M. Repatriant-қазақтардың тилдик bejimdului. Monogrfiya. – А.: ZHaniya-poligraf. 139 b.

Ибраев Г.У., Айтпаева А.С.,
Рахметова А.Т.

**Лингвистические
особенности арготической
лексики в частной переписке
в пенитенциарных
учреждениях**

Целью данной статьи является описание изучения функциональной и стилистической характеристики арготизмов в частных записках осужденных. С учетом специфики объекта изучения применялось включенное наблюдение; анализ языкового материала проводился с помощью описательного, сравнительно-сопоставительного и статистического методов, приемов обобщения. Активно стали исследоваться происхождение, формирование и функционирование арготизмов, его взаимодействие с другими языковыми системами и переход в другие формы национального языка. Функциональное и стилистическое описание арготической лексики в частной переписке может пониматься как классификация лексем по различным основаниям. Классифицировать арготическую лексику можно с учетом указания на важность тех аспектов культуры, наименования которых синонимизируются в языке.

Ключевые слова: арготизм; парадигма; классификация, арготическая лексика.

Ibrayev G.U., Aitpayeva A.S.,
Rakhmetova A.T.

**Linguistic features of
argotic lexicon in private
correspondence in penal
institutions**

The purpose of this article is the description of studying of the functional and stylistic characteristic of argotizm in private notes of convicts. Taking into account specifics of object of studying the included supervision was applied; the analysis of language material was carried out by means of descriptive, comparative and comparative and statistical methods, methods of generalization. Actively the origin, formation and functioning of a slang, his interaction with other language systems and transition to other forms of national language began to be investigated. The functional and stylistic description of argotic lexicon in private correspondence can be understood as classification of lexemes by these or those bases. It is possible to classify argotic lexicon taking into account the instruction on importance of those aspects of culture which names make synonyms in language.

Key words: slang; paradigm; classification, argotic lexicon.

Ибраев Г.У., Айтпаева А.С.,
Рахметова А.Т.

**Пенитенциарлық
мекемелердегі жеке адамдар
арасындағы арготикалық
лексикасының лингвистикалық
ерекшеліктері**

Мақаланың мақсаты сотталған адамдардың жеке адамдар арасындағы хаттардағы арготизмдердің функционалды және стилистикалық сипаттамасын зерттеулі болады. Зерттеу нысанын ерекшелігін есепке алумен енгізілген байқау қолданылды, тілдік мәліметтің зерттелуі сипаттама әдісі, салыстырмалы және статистикалық әдістер, жалпылау тәсілі арқылы өткізілді. Арготизмнің пайда болуы, қалыптастыруы және қызмет етуі, оның басқа тілдік жүйелерімен әрекеттестігі және басқа ұлттық тіл формаларға ауысуы белсенді зерттеледі. Жеке адамдар арасындағы хаттардағы арготикалық лексиканың функционалды және стилистикалық сипаттамасы әртүрлі негіздерде лексемаларды топтау түсінілуі болады. Арготикалық лексиканы тілде синоним бола алатын мәдениет аспектілердің маңызын есепке алып топтау болады.

Түйін сөздер: арготизм, парадигма, классификациялау, арготикалық лексика.

**ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ
ОСОБЕННОСТИ
АРГОТИЧЕСКОЙ
ЛЕКСИКИ В ЧАСТНОЙ
ПЕРЕПИСКЕ
В ПЕНИТЕНЦИАРНЫХ
УЧРЕЖДЕНИЯХ**

Современная лингвистика характеризуется исследованиями в русле антропоцентризма. В настоящее время растущий интерес исследователей к такому феномену, как арго, продиктован рядом причин, среди которых на первый план выходят критерии многоплановости и сложности этого явления. Сейчас имеется большое количество арготических словарей, которые отражают современное состояние лексики деклассированных элементов.

История русского языка десятки лет изучается преимущественно в аспекте проблем формирования русского литературного языка, но уже с середины XIX в. рассмотрение нелитературных языковых фактов, таких, например, как арго, жаргоны, специальные языки и прочее, обязательно включалось в общую парадигму проблем развития национального языка. Несмотря на близость по социальной плоскости групп, лексика данных языковых систем, находясь в определенном взаимодействии, ошибочно трактовалась ввиду этой близости.

Наш научный интерес к арго пропорционален активизации социальных тенденций, способствующих его актуализации. Стало широко известным, что в настоящее время функции арго изменились. В силу культурных сдвигов некоторая часть лексики арго вышла из употребления, другая часть уже рассматривается не как специфические термины преступного мира, но как явления просторечия. Активно стали исследоваться происхождение, формирование и функционирование арго, его взаимодействие с другими языковыми системами и переход в другие формы национального языка, типологические черты социальных диалектов; рассматриваются функциональные характеристики арготической лексики, социальные диалекты в современной прессе, фразеология русского арго, генезис и функционирование молодежного социолекта. Таким образом, сформировался теоретический задел разноаспектного исследования арго, в то же время ряд проблем остался не изученным. Так, например, жанр частной переписки специально не исследовался, тем более не изучена частная записка в пенитенциарных учреждениях. С учетом того, что только на территории Карагандинской области (Казахстан) располагается 9 исправительных учреждений и 2 следственных изолятора, задача изуче-

ния арготической лексики актуальна не только в собственно лингвистическом, но и в социокультурном аспекте.

Функциональное и стилистическое описание арготической лексики в частной переписке может пониматься как классификация лексем по тем или иным основаниям. Прежде чем представить собственную классификацию, мы рассмотрели существующие типологии арготической лексики, которые близки к предмету проводимого исследования. Первая классификация принадлежит М.А. Грачеву [2, 34] и является развернутой репрезентацией мировоззренческой функции арго. Данная классификация выглядит как противопоставление «преступник – X», где X – концепты или концептуальные области, формирующие концептосферу арго с позиции его мировоззренческой функции.

Как мы понимаем, в данной классификации, высвечивающей основную мировоззренческую функцию арго (когнитивных областей), описываемая область не репрезентируется как континуум, тем не менее, антропоцентрический характер и аксиологическая определенность является ее основополагающими составляющими.

В классификации, предложенной С.И. Красса [4, 55], реализуется тезаурусный подход и описывается денотативное пространство арготической фразеологии. На первом уровне данной классификации представлено два компонента: «Человек» и «Человек и окружающий мир»; на втором уровне каждый компонент делится на несколько рубрик и так далее. Следует отметить, что представленная идеографическая классификация ограничена фразеологизмами и денотативным компонентом их значения.

Классифицировать арготическую лексику можно с учетом указания на важность тех аспектов культуры, наименования которых синонимизируются в языке. Так, например, наш фактический материал позволяет распределить арготическую лексику на следующие тематические группы:

- «дело»;
- «отдых»;
- «наказание»;
- «неволя».

Таким образом, можно сказать, что это четыре основные сферы, на которых базируется криминальная субкультура. В каждой из предложенных групп можно выявить лексико-тематические группы и подгруппы, манифестирующие данные сферы, в определенной степени репрезентирующие субкультурный вес соответствующ-

щих областей жизни. Наименования человека в криминальной среде могут встречаться в каждой из тематических групп.

Так, например, первая тематическая группа «дело» включает наименование конкретного преступления, например: *мокруха, гоп, вынести хату* (15 единиц); участников преступления, например: *потрошитель, беспредельщик* (8 единиц); соучастников преступления, например: *подельник* (4 единицы); объект преступления, например: *фофан, лох, лошара* (10 единиц); инструмент преступления, например: *пробойник, резак, заточка, штырь* (12 единиц); положительный или отрицательный результат дела, например: *геморрой, гемор* (6 единиц).

Тематическая группа «отдых» является самой крупной и включает следующие лексико-тематические группы:

- виды отдыха (19 единиц);
- процесс отдыха (10 единиц);
- средства и способ отдыха (15 единиц);
- место отдыха (12 единиц).

В зависимости от характера содержания можно выделить различные виды лексико-тематических подгрупп в рамках тематической группы «отдых», которые могут инкорпорироваться и обособляться, например, такие виды, как:

1. Женщины;
2. Спиртное;
3. Наркотики;
4. Карты.

По данным фактического материала, всего 12 наименований девушки, женщины, жены, любовницы, сожительницы, в том числе 6 единиц служат для наименования женщин легкого поведения, проституток. Причем в лексико-тематической подгруппе «процесс отдыха» в соотношении с таким видом, как «женщина», можно отметить наличие наименования полового акта и наименований со значением «совершение полового акта».

В лексико-тематическую группу «вид отдыха» включается 10 наименований спиртного, например: *бухара, бухало, бухало*. В лексико-тематическую группу «процесс отдыха» включается 6 единиц со значением «употреблять спиртное», например: *бухать*, 2 единицы со значением «состояние опьянения», а также наименования лица в состоянии опьянения, например: *бухой* (3 единицы).

Входящая в тематическую группу «отдых» лексико-тематическая подгруппа «наркотики» в собранном материале насчитывает 15 наименований наркотических веществ, например:

отрава, купец, сено, трава, в том числе и *цифир* – напиток, приготовленный из чая. Сам процесс употребления наркотиков репрезентируется 6 единицами, например: *вмазать, вмазаться*, а состояние наркотического опьянения 5 единицами, например: *балдеть*. Наименования лица со значением «наркоман» включает также 5 единиц.

Лексико-тематическая подгруппа «карты», входящая в тематическую группу «отдых», по данным фактического материала, включает наименования игральные карт, например: *стиры, стосы* (10 единиц).

Лексико-тематическая группа «процесс отдыха» также может включать наименование карточной игры – 8 единиц, например: *рамс, тэрс, пулемет*. Кроме того, в этой же лексико-тематической группе можно отметить наличие наименований места для игры в карты, например: *катран* (1 единица), предел суммы на кону, например: *потолок, «картежного игрока, шулера»* (2 единицы) и «шулерских приемов», например: *шлиться* (2 единицы).

В лексико-тематическую группу «средства и способы отдыха» включены наименования денег, например: *грев, лавандос, бабки, бабло* (15 единиц).

В лексико-тематическую группу «место отдыха», по нашим данным, включено 5 единиц, называющих различные виды притонов (воровской, игорный, наркоманов).

В лексико-тематическую группу «тип» включено описание человеческих типов, которое нельзя связать ни с тематической группой «отдых», ни с какой другой тематической группой. Условно можно выделить эти наименования в отдельную тематическую группу. Так, в тематическую группу «тип» входит характеристика человека по социальному статусу или личностным качествам:

- «авторитетный заключенный», например: *царь, батя, полосатик, положенец* (6 единиц);
- «бездельник», например: *мухомор, лопата* (6 единиц);
- «легко поддающийся обману», например: *лох, лошара* (5 единиц);
- «физически сильный», например: *торпеда* (8 единиц);
- «слабый», например: *немычащий* (5 единиц);
- «приближенный к вору», например: *шпанюк, смотряга, бродяга* (5 единиц);
- «болтун, сплетник», например: *интригант, ...плет* (4 единицы);

- «глупый, недалекий», например: *Алеша, Адам* (6 единиц);
- «умственно отсталый», например: *бубладон, овца* (5 единиц);
- «ничтожество», например: *петух, помойка* (12 единиц).

В тематическую группу «наказание» представляется возможным включить такие лексико-семантические группы, как:

- обстоятельства;
- исполнители;
- итог.

В лексико-тематическую группу «обстоятельства» входит арготическая лексика, обозначающая действия и участников ситуации. Так, в нашем материале можно выделить арготическую лексику со значением «доносить, выдавать, предавать» (9 единиц). Причем отмечено 12 номинаций арготической лексики со значением «доносчик» и «осведомитель», которые мы включили в лексико-тематическую группу «исполнители», например: *вязанный, кумовка, мразь, писаный*. Семантически данные лексемы могут быть включены в разные лексико-семантические группы в рамках тематической группы «расплата». Также сюда можно включить арготические лексемы со значением «арест» (2 единицы) и арготические лексемы со значением «арестовывать» (2 единицы).

В лексико-тематическую группу «исполнители» входит арготическая лексика, обозначающая полицию как учреждение (4 единицы). «Исполнители» в плане его содержательной стороны – относительно свободная лексико-семантическая группа и в связи с этим она может быть включена в другие лексико-семантические группы тематической группы «расплата», кроме лексико-семантической группы «итог». Также арготическая лексика со значением «быть арестованным» может быть включена и в лексико-семантическую группу «результат».

Тематическая группа «неволя» включает в себя следующие лексико-семантические группы:

- место заключения;
- нахождение в заключении;
- надсмотрщики;
- заключенный.

Семантическое содержание лексико-семантической группы «место заключения» заполняется арготической лексикой со значением «тюрьма», сизо (следственного изолятора), ИТУ (исправительно-трудового учреждения) – названий пенитенциарных заведений, напри-

мер: *Замороженная зона, дом, кича* (5 единиц). Более того, сюда мы также включаем арготическую лексику с наименованием конкретного места пребывания заключенного: камера и ее разновидности, например: *козлодерка, гарем, инвалидка* (12 единиц).

Лексико-семантическая группа «нахождение в заключении» вбирает в себя арготическую лексику со значением «отбытие срока наказания» (6 единиц).

Лексико-семантическая группа «надсмотрщики» включает арготическую лексику с наименованиями начальства тюрьмы, например: *барин, хозяин, кум* (5 единиц) и наименованиями

непосредственных надзирателей, например: *контрик, вертухай, дубак* (5 единиц).

В лексико-семантическую группу «заключенный» включается 6 единиц, например: *барбос, барыга, баландер, мухомор*.

Считаем нужным указать, что предлагаемая классификация представляет собой лишь общее описание арготической лексики, вычлененной в частных записках в пенитенциарных учреждениях. Отнесенность той или иной арготической лексемы к определенной лексико-семантической группе или лексико-семантической подгруппе определялось анализом значения конкретной единицы.

Литература

- 1 Бондалетов В.Д. Условные языки русских ремесленников и торговцев. – Рязань: РГПИ, 1980. – 104 с.
- 2 Грачев М.А. Русское арготическое. – Н. Новгород: НГЛУ им. Н.А. Добролюбова, 1997. – 246 с.
- 3 Елистратов В.С. Словарь русского арготического. – М: Русские словари, 2000. – 694 с.
- 4 Красса С.И. Арготические фразеологизмы в современном русском языке: семантические и лингвокультурологические аспекты: Дисс. ... канд. филол. наук. – Ставрополь, 2000. – 165 с.
- 5 Лихачев Д.С. Черты первобытного примитивизма воровской речи // Статьи ранних лет. – Тверь: Тверск. обл. отд-е Рос. фонда к-ры, 1993. – С. 54-59.
- 6 Салаяев В.А. Об основных этапах эволюции арготического слова // РЯШ. – 1996. – № 5. – С. 90-93.
- 7 Сахаров А.Б. Об антисоциальных чертах личности преступника // Советское государство и право. – 1970. – № 10.
- 8 Химик В.В. Поэтика низкого, или просторечие как культурный феномен. – СПб.: ГУ, 2000. – 272 с.

References

- 1 Bondaletov V.D. Uslovnye yazyki russkikh remeslennikov i trgovcev. – Ryazan': RGPI, 1980. – 104 s.
- 2 Grachev M.A. Russkoe argo. – N. Novgorod: NGLU im. N.A. Dobrolyubova, 1997. – 246 s.
- 3 Elistratov V.S. Slovar' russkogo argo. – M: Russkie slovani, 2000. – 694 s.
- 4 Krassa S.I. Argoticheskie frazeologizmy v sovremennom russkom yazyke: semanticheskie i lingvokul'turologicheskie aspekty: Diss. ... kand. filol. nauk. – Stavropol', 2000. – 165 s.
- 5 Lihachev D.S. Cherty pervobytnogo primitivizma vorovskoj rechi // Stat'i rannih let. – Tver': Tversk. obl. otd-e Ros. fonda k-ry, 1993. – S. 54-59.
- 6 Salyaev V.A. Ob osnovnyh etapah ehvolucii argoticheskogo slova // RYASH. – 1996. – № 5. – S. 90-93.
- 7 Saharov A.B. Ob antisocial'nyh chertah lichnosti prestupnika // Sovetskoe gosudarstvo i pravo. – 1970. – № 10.
- 8 Himik V.V. Poehtika nizkogo, ili prostorechie kak kul'turnyj fenomen. – SPbGU, 2000. – 272 s.

Итжанова Н.Б.

**Глаголы с семантикой агрессии
в СМИ России и Казахстана**

В статье рассматриваются глаголы с семантикой агрессии в СМИ России и Казахстана. Говорится о том, какие глаголы используются при агрессии в СМИ. О том, что основным лексическим наполнением данного речевого жанра являются глаголы в повелительном наклонении или изъявительном в значении повелительного, нелитературные, а так же фразеологические сочетания из молодежного сленга и т.д. А так же в статье приводятся многочисленные примеры. Таким образом, сопоставляются результаты семантического анализа глаголов с элементами агрессии в СМИ Казахстана и России, и в итоге показывает, что несмотря на отдельные различия, в целом характеризуется одинаково.

Ключевые слова: агрессия, Казахстан, Россия, СМИ, семантический анализ, глагол.

Itzhanova N.B.

**The verbs with the semantics of
aggression in the media in Russia
and Kazakhstan**

The article deals with the semantics of verbs of aggression in the media in Russia and Kazakhstan. It is a question of what verbs are used in aggression media. The fact that the main lexical content of the speech genre are verbs in the imperative mood, or in the indicative value of the imperative, non-literary as well as phraseological combination of youth slang, etc. And as the article cites numerous examples. Thus, comparing the results of the semantic analysis of verbs with elements of aggression in the media of Kazakhstan and Russia, and as a result shows that despite some differences, in general, is characterized by the same.

Key words: aggression, Kazakhstan, Russia, the media, semantic analysis, verb.

Итжанова Н.Б.

**Ресей мен Қазақстан
бұқаралық ақпарат
құралдарындағы агрессия
семантикасы бар етістіктер**

Мақалада Ресей мен Қазақстанда бұқаралық ақпарат құралдарында агрессия семантикасы бар етістіктер қаралады. Бұқаралық ақпарат құралдарындағы агрессия кезінде қандай етістіктер қолданылатыны анықталып, нәтижесінде аталған тілдік жанрды әдеби нормаға сай келмейтін, бұйрық түріндегі, жастар жиі қолданатын фразеологиялық бірліктер, яғни сленг т.б. лексикалық бірліктер толықтыратыны айқындалады. Сондай-ақ, мақалада көптеген мысалдар көрсетіледі. Және осы мысалдар негізінде Қазақстан мен Ресейдің бұқаралық ақпарат құралдарында агрессия элементтерімен етістіктерді семантикалық талдау нәтижелерін салыстырып және кейбір айырмашылықтар қарамастан, жалпы алғанда, ұқсас сипатталатынын көрсетеді.

Түйін сөздер: агрессия, Казахстан, Ресей, БАҚ, семантикалық талдау, етістік.

ГЛАГОЛЫ С СЕМАНТИКОЙ АГРЕССИИ В СМИ РОССИИ И КАЗАХСТАНА

Особенностями употребления порицаний людьми являются, во-первых, частое использование сниженной, просторечной лексики. Например, порицания могут включать такие глаголы, как «обнаглел», «достал», «оборзел», «офонарел», «офигел», «крезанулся»; а также фразеологические сочетания из молодежного сленга, типа: «крыша поехала»; «слетел колпак»; «мозги расплавились».

Основным лексическим наполнением данного речевого жанра являются глаголы в повелительном наклонении или изъявительном в значении повелительного («Быстро все убрала!»; «Пошел вон отсюда!»), часто нелитературные (просторечные, жаргонные). Наиболее часто здесь использование глаголов со значениями «идти» («иди», «уходи», «вали», «чеши», «канай», «катись», «убирайся», «гребни» и т.п.) и «молчать» («замолчи», «заткнись», «заглохни», «засохни» и т.п.) [1].

«Прочь отсюда! – пьяный охранник в тельняшке материл-ся через слово. – Я в Афгане служил, в Чечне, мне вас замочить – как высморкаться!»; Он даже на маленьких детей матом орет, убить угрожает. (Аргументы и факты, 2013. № 42);

«Достраивается. Подразнили нас всех господа чиновники из акимата, потрясли перед носом ключами, разрезвонили перед прессой и объективами телекамер о своих успехах и, похоже, успокоились. Обидно. И здесь показуха кругом, не только в армии» (kursiv.kz, 13.05.2015); *«Один мой знакомый актёр сказал: кавээнщиков я бы сжигал на костре»* (<http://365info.kz>, 14.05.2015); *Лоик пригрозил, что «зароет всех», если Майрамби не даст девушке разрешения на замужество.* (azattyq.org, 15.05.2015); *Жамалиев и его помощники избili парня буквально до неузнаваемости* (<http://radiotochka.kz>, 9.05.2015); *Ну и, конечно, каналы потчевали зрителя невянущим образом Ксении Собчак. Сегодня телеканалы чавкают Собчак, как чуингамом, смачно, энергично, надувая розовые пузыри»* (Литературная газета, 25.04-03.05.2010); Порошенко оскорбил Баку, не приехав на Европейские игры.

Разговорно-просторечная лексика нередко служит в газетном тексте средством имплицитной агрессии, когда автор выражает эмоционально окрашенное негативное отношение к кому-либо, замаскированно, неявно, без открытого оскорбле-

ния, унижения. Примером может быть употребление стилистически сниженных глаголов со значением повышенной интенсивности действия (запихивать, тащить, выпереть и под.). Некоторые из них не содержат агрессивности, если употребляются в подходящих по смыслу контекстах:

Пытались запихнуть в брошюру побольше популярных сведений: описание рыночного позициии, производства, финансовых результатов и корпоративного информации (Эксперт, 20.12.2010); *Здесь пришлось пару раз останавливаться, чтобы остудить разгоряченный мотор – тяжело ему было в жару тащить меня и кондиционер* (За рулем, 15.04.2010).

Другое дело, если подобные глаголы используются не в прямом значении, а для называния действия, обычного по затрачиваемым усилиям. Тогда их использование свидетельствует об особом эмоциональном состоянии говорящего: негодовании, раздражении, злорадстве и т. п., т. е. о неявной агрессивности речевого поведения:

При этом ее еще стараются запихнуть куда-то к черту на кулички, в квартиры, предназначенные на слом. (Звезда, 2011); *Хотелось понять академиков: «очередная звезда» Познеру – компенсация бывшему президенту телеакадемии за то, что они выперли его с работы...* (Литературная газета, 2009. № 39-40).

Экспрессивы с избыточной отрицательной оценкой и сарказмом преобладают и в стилистике так называемой «оппозиционной» прессы, например: *Можно долго ковыряться в списке регионального Совета регионального отделения «Справедливого России – РПЖ»* (Колесо обозрения, 24.05.2011). *Как Бат'каснял Синди Кроуфорд* (Комсомольская правда, 16.02.2012).

Автор заголовок составляет часть статьи, где автор иронизирует по поводу распоряжения А. Лукашенко снять рекламные щиты с изображением известной модели. Используя метонимический перенос имени собственного, журналист прозрачно намекает на жаргонное значение глагола *снять* – договориться о совместном времяпрепровождении. В результате заголовок приобретает явственно ощутимый скабресный подтекст, не делающий чести языковому вкусу автора.

«Я долго колебался насчет различных теорий, о которых слышал, но, вы знаете, если бы у кого-то из вас был президентом, который хотел бы унижить Америку, который хотел бы принципиально ослабить наши позиции в мире и снизить нашу способность влиять на события,

вернуться спиной к нашим союзникам и поощрять наших противников, то это бы выглядело в точности так, как поступает Барак Обама» (Риановости, 8.04.2015); *Обама ненавидит Россию* (РИА Новости, 03.03.2015); *Что вы сейчас приехали сюда? – кричит людям в белых касках и балахонах-накидках, пожилая женщина. Она тяжело опирается на трость всем полным телом с трудом вышла из дома. – Приезжайте вечером! После пяти, когда нас бить начинают! Мы вам все – хату выделим чистенькую, поесть сготовим, выпить! Оставайтесь!* (Комсомольская правда, 14.05.2015); *«Мы блокируем контент, содержащий открытую агрессию, оскорбления по этническому признаку или призывы к насилию»* (РИА Новости, 15.05.2015). *Банки искусно «запудрили мозги» своим клиентам, те, не разобравшись, подписали бумаги. И в итоге люди начали попадать в глубокую беспросветную долговую яму* (Новое дело, 05-11.07.2007); *В лидерах по заработкам у нас нефтяники и финансисты, а в «хвосте» – работники сельского хозяйства* (Комсомольская правда, 26.07-02.08.2007). *Инфраструктура Питера не может угнаться за взрывообразным ростом интереса к городу. Чтобы хоть отчасти разгрузить улицы и гостиницы, к берегу подгонят 11-палубный теплоход «Виктория», где ВИПы будут и жить, и работать. И все равно в гостиницах творится что-то странное: люди бронируют номера за бешеные деньги. Теплоход «Виктория» принадлежит Эстонии. Факт, на котором успели потоптаться некоторые политики. Зато эстонская «посудина» выручит организаторов днем и развеселит гостей ночью...* (Российская газета, 08.06.2007); *–Как Вы относитесь к «фабрикам звезд»? Ведь там однажды «звездился» и Ваш внук Николай* (Аргументы недели, 2012. № 5); *В фильме «Прогулка» взбалмошная барышня «динамит» и «разводит» двух отличных парней.* (Литературная газета, 14-20.02.2012); *Илья попросту «кинул» ее на десятки тысяч долларов, забыв расплатиться за работу.* (Экспресс-газета, 2012. № 6); *Узнав о том, что у женатого сына будет внебрачный ребенок от официантки, отец пришел в ярость и «заказал» еще не родившегося внука.* (Экспресс-газета, 2012. № 6); *Лоханлоханула вице-президента.* (Экспресс-газета, 2012. № 6);

Обилие глаголов с семантикой агрессии нередко фиксируется в речи тех людей, с которыми разговаривает журналист:

Над ними стебаться уже неприлично. Вот эстрада и вольтит, бежит за парово-

зом, пытаюсь вскочить на подножку последнего вагона – срубить «бабок», запиариться, побалдеть от покупки новой тачки. (из интервью с А. Градским // Аргументы и факты. 2013. №40); Пока вы все по Майами и Таиландом, мы тут деньги заколачивали! – ответила расчетливая Наташа. – Прикинь: я срубила за январь больше, чем за все предновогодние вечеринки! Вот на днях вернулась из Израиля, где «зажигала» с Жанной Фриске и Тиной Канделаки. Там такого фантастический прием был – в отеле «Хилтон»! Засветились все миллиардеры... (из интервью с Н. Королевой // Экспресс-газета, 2010. № 6).

В текстах СМИ глаголы «войны» может вызвать эффект агрессии. Обратимся к следующему отрывку, где автор выражает оценку действиям некоего «мирового правительства» в связи с опасными «международными» эпидемиями:

Нынешняя тактика весьма схожа с экологической «шизофренизацией сознания» совей-

тского народа нитратами, сальмонеллезом, сероводородом и т. д. Союз развалили – принялись за планету. Сначала коровьим бешенством шандарахнули. Затем атипичного пневмонией грохнули по мозгам. Следом птичий грипп в атаку послали. Теперь свиной громко хрюкает. Кошмарят без передышки. (Комсомольская правда, 25.06-02.07.2011).

Выделенные слова и выражения представляют собой номинации ударов и военных действий, в контексте которых номинации болезней приобретают значение оружия или боевых соединений. Снижению этого образа способствует просторечная, грубая окраска ряда слов и выражений (*шандарахнули, грохнули по мозгам*).

Таким образом, сопоставление результатов семантического анализа глаголов с элементами агрессии в СМИ Казахстана и России показывает, что несмотря на отдельные различия, в целом характеризуется одинаково.

Литература

- 1 Щербинина Ю.В. Вербальная агрессия в школьной речевой среде: Дисс. канд. филол. наук. – М., 2001. – 229 – С.2.
- 2 Волгина Н.С. Активные процессы в современном русском языке. – М.: Логос, 2001. – 304 с.
- 3 Шейгал Е.И. Вербальная агрессия в политическом дискурсе // Вопросы стилистики: Антропоцентрические исследования. – Саратов: Изд. Саратов.ун-та, 1999. – Вып. 28. – С. 204-222.

References

- 1 SHCHerbinina YU.V. Verbal'nayaagressiya v shkol'nojrechevojsrede: Diss. kand. filol. nauk. – M., 2001. – 229 – S. 2.
- 2 Volgina N.S. Aktivnyeprocessy v sovremennomrussskomyyazyke. – M.: Logos, 2001. – 304 s.
- 3 SHEjgal E.I. Verbal'nayaagressiya v politicheskomidiskurse // Voprosystilistiki: Antropocentricheskieissledovaniya. – Saratov: Izd. Sarat. un-ta, 1999. – Вып. 28. – S. 204 -222.

Karagoishiyeva D.A.,
Sadykova A.K., Aushakhman A.T.

**Experimental investigation
of intonation in kazakh
quasi-spontaneous and
spontaneous speech**

Қарағойшиева Д.А.,
Садықова А.К., Аушахман А.Т.

**Квази-еркін және еркін
сөйлеуде қазақ тілінің ин-
тонациясын тәжірибелік
зерттеу**

Карагойшиева Д.А.,
Садықова А.К., Аушахман А.Т.

**Экспериментальное
исследование интонации
в казахской квази-спонтанной
и спонтанной речи**

In this article the authors examine the intonation of interrogative, exclamatory sentences in a quasi-spontaneous and spontaneous speech of the Kazakh language. The authors highlight the theoretical data on the research of the Kazakh intonation, as well as the results of an experimental study of intonation in the Kazakh spontaneous speech.

Key words: intonation, melody, speech, experimental method, phonetics, spontaneous speech.

Бұл мақаланы авторлар квази-еркін және еркін сөйлеуде қазақ тілінің сұраулы және лепті айтылымдарының интонациясын зерттеуге бағыттайды. Мақала авторлары қазақ тілі интонациясының теориялық зерттеулеріне шолу жасау отырып, квази-еркін және еркін сөйлеуде қазақ тілі интонациясының тәжірибелік зерттеуінің нәтижелерін баяндайды.

Түйін сөздер: интонация; мелодия; сөз; сөйлеу; тәжірибелік әдіс; фонетика; еркін сөйлеу.

В этой статье авторы исследуют интонацию вопросительных, восклицательных высказываний в квази-спонтанной и спонтанной речи казахского языка. Авторы статьи освещают теоретические данные по исследованиям казахской интонации, а также результаты экспериментального исследования интонации в казахской спонтанной речи. Для анализа типов высказываний, были выбраны квази-спонтанные и спонтанные записи речи.

Ключевые слова: интонация, мелодия, речь, экспериментальный метод, фонетика, спонтанная речь.

**EXPERIMENTAL
INVESTIGATION
OF INTONATION
IN KAZAKH QUASI-
SPONTANEOUS AND
SPONTANEOUS SPEECH**

Introduction

Intonation of the Kazakh language was studied theoretically and experimentally in line with the main tendencies of the general intonology, thus intonation was defined and successfully described mainly as multi-component unity of certain sound means. In the modern Kazakh intonology quite wide experience of the theoretical description of intonation is stored, nevertheless the exact quantity of intonation constructions isn't still established: basing on the unique methodical principles N. Turkbayev described 10 types of interrogative sentences, Z.M. Bazarbayeva – 8 intones of the Kazakh language; B. M. Murzalina put into linguistic circulation the description of 5 types of intonational constructions and etc. Observed distinctions are caused first of all by that different authors' base on various methods of their description, generating argumentativeness of interpretation of the Kazakh intonation and its units.

The phenomenon of intonation has also other tradition of description. There are phonetic schools in which expanded interpretation of intonation is considered 'impractical' and intonation is defined only as speech melody (occasionally intensity, duration and timbre are included). The Dutch school (Collier, Cohen, 1990; Keysper 1995), actively using experimental methods with application of computer programs belongs to such schools limiting intonation with speech melody (voice-frequency accent). Melody is considered a leading and the most important component of intonation as distinctions in melodic forming of the statement in most cases define its perception and interpretation: speaker allocates the necessary fragments of the statement (word, syntagm) to transfer communicatively important information, for example, by means of certain rising/falling of the height of tone, realising thereby so-called voice-frequency accent.

C. Ode, considering the definition of pitch accent of D. Bolinger, pays attention to that 'special realization of pitch accent doesn't not only distinguish the word from words surrounding it, but also creates speech melody' (Ode 2005).

C. Ode also highlights that 'intonation is a change of height of tone in a flow of speech (statement). Variations of pitch are movements of tone, such as ascending, descending, flat, jump up or down

in the range of tone height and such similar changes of tone. The certain movement of tone, or configuration of pitch movement, can give to a syllable in the word a perceptual prominence. In that case when the prominence is caused by tone height, this syllable, it is usually a syllable with a verbal accent, receives so-called pitch accent (Ode 2001).

Research Methodology

Selection of speakers and listeners for the implementation of experiments

The selection of speakers is one of the highlights of the organization and conducting of the experiment on phonetics, which is carried out in accordance with the general requirements described in the works of experimental phonetics (Artemov 1956; Artemov 1974; Ceplitis 1974). In accordance with the requirements described in most studies, the speaker: should possess perfect command of pronouncing the correct pronunciation of the target language; have a habit of speaking into a microphone; should not have organic and functional defects of pronunciation; be between 20 and 50 years old; should not have false teeth.

In addition to these basic requirements, in the selection of speakers we took into account the following points: higher (philological or journalistic) education; skills of public speech (speakers – professors, associate professors, doctoral students who have worked between two and 25 years as a teacher at the University, employees of television and singers); representation by age and sex (here the frequency range of the male voice from 100-200 Hz, a female voice from 200-300 Hz was taken into account); representation by place of birth: the town – the village, and other factors.

The next point of the experiment was the selection of listeners, which was no less important factor in the success of the experimental part of the research. We proceeded from the fact that the listener, which produces ‘acoustic features of speech analysis, perceived and understood by ear, in the conventional pronouncing or recording’ should have normal hearing (both ears); have a high level of intelligibility of hearing; to be successful in teaching listening; maintain auditory focus; possess a high degree of concentration and distribution of attention; be able to predict the semantic content and the deployment of the language of the audited message; possess analytical and synthetic relation to the audited material and etc.

We have tried to take into account the general requirements for the selection of listeners among

students, undergraduates, doctoral PhD of Kazakh National University named after Al-Farabi, studying on the specialty ‘Kazakh language and literature’, ‘Linguistics’, ‘Applied Linguistics’, as well as teachers of the Kazakh Philology and practical Kazakh language of the Philological faculty of KazNU named after Al-Farabi and researchers of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov.

All the selected listeners, who have participated in the experiments, are the native speakers of the Kazakh literary language and represent three age groups (from 20 to 30, from 30 to 40, and from 40 to 50). In total, to the experiments were attracted 70 listeners.

Procedure and results of recording Kazakh quasi-spontaneous and spontaneous speech

The recording of Kazakh quasi-spontaneous and spontaneous speech was carried out during 2006- 2007 in the city of Almaty. However, it is not a reflection of the speech of urban Kazakhs living in Almaty. Only four speakers are the natives of the city of Almaty, the remaining speakers live in Almaty on average from 2 to 20 years.

In the process of collection of the material the special importance is given to the preparation for recording and drawing up guidelines for speakers. The recording conditions were to provide unambiguous results. It was recommended to equalize all the conditions except the intentionally selected research parameter, which deliberately varied, respectively the research problem (Ceplitis 1974). All speakers were in equal conditions, the silence and the absence of background noise and the impact of others was provided.

On the stage of preparation of speakers for the recording, they were instructed with a detailed explanation of the objectives, tasks and the recording conditions. In order to record a quasi-spontaneous speech the excerpts from fiction and periodicals, interpreted by the speaker alone and recorded in conditions that best meet the requirements of the recording were proposed: in total 888 statements of quasi-spontaneous Kazakh language were recorded. The recording of spontaneous statements was carried in the amount of monologues and mini-dialogues (which were invented independently by a predetermined speakers or any chosen topic and consisted of 4-5 sentences, from which later were retrieved 139.

Results and Discussion

Perceptual-auditory experiment on the perception of Kazakh quasi-spontaneous and spontaneous speech

The methodological validity of the chosen method supports the view of theoretical and experimental analysis of the practice of intonation. «Learning a language through the analysis of oral speech has found very wide application as sounding speech is rightly considered an indicator of language system, able to represent unknown unit of linguistics and language rules. This study relies heavily on the acoustic analysis of speech (Artemov 1974). Native speaker, perceiving sounding speech is able to recognize the objective features of intonation, including its physical, grammatical and semantic properties. However, the perception of intonation to some extent depends on the language skills and experience of the auditory work.

Therefore the researcher has no right to, and should not look for a simple overlay of the listener's indications (in connection to the movement of pitch, tone, volume and accent division of phrase) on the physical features of intonation: the number of oscillations, the overtones, the vibration amplitude, time and physical pause (Artemov 1974).

However, in any perception of speech intonation stands as the main and the secondary is simultaneously obscured .... The firstly perceived is brighter than it actually looks, and the second as it recedes into the background and appears paler than it really is. The words and syntagmas allocated by their semantic content in the phrase (as opposed to non-highlighted words) are heard very clearly spoken, bearing the primary (logical) accent. They are pronounced on a markedly elevated or reduced tone (Artemov 1974).

Taking into account the mentioned above, in accordance with the task of perceptual experiment instructions the steps of listening process were drawn up for the listeners.

For the next step of the experiment, the participants and tasks were divided into two groups: the task for the experimenter and tasks for each participant in the experiment.

The experimenter must carry out the preparations for the experiment, the experiment itself, as well as processing and analysis of experimental results.

In the work of the experimenter is included preparatory phase: a) providing a sound and text (quasi-spontaneous and spontaneous speech) of the material for the auditory analysis (recording of audio material and drawing up guidelines for listeners-informants); b) the preparation of a text (written) recorded version of quasi-spontaneous and spontaneous statements.

Considering the preparatory work for the implementation of experiments in detail it should be

noted that for the preparation of the audio material has been carried out the processing of the statements from the computer to the recorder; statements were recorded on tape in a random order; dictaphone record was repeatedly auditioned for determining the duration of the experiment. A written text was prepared on the basis of the sound material; written text of the recorded audio material was compiled without punctuation, capital letters, intervals; an instruction for the speakers was drawn up.

After reading the instructions, the listeners were given a written text, and a recording of statements for listening. The task for the listeners consisted in listening to the recorded statements and determination of the naturalness of sounding intonation.

For the assessment of the listeners' responses the following scale was used:

1) complete naturalness: when 100% of the listeners perceive the intonation as a natural;

2) incomplete, but natural enough: when 70% to 95% of the listeners perceives as a natural tone of the statements;

3) unnatural: when 65% of the listeners, or less perceived the intonation of the statements as natural.

The text of the material was written from the computer to the recorder. Then the text was auditioned by the experimenter and subjected to primary processing (checking playing time).

The experiment lasted for 15 minutes. The experiment was attended by 20 listeners. Instruction for the listeners (in Kazakh) was presented as follows:

You participate in the experiment on the perception of speech.
The experiment lasts for 15 minutes.

Your task is to listen to the statements, it is necessary to put the punctuation marks (to determine the nature of the statements: question, exclamation).

Surname: .....
Age: 20-30, 30-40, 40-50 (underline the correct option)
Education: .....
Place of Birth: .....
Kazakh language – is it your native language? Yes, No (underline the correct option)

Figure 1 – Instruction for the listener-participants of perceptual-auditory experiment

The experiment included 117 statements from 250 statements of the original recording. 106 out of 117 were interrogative sentences, while 11 were exclamation statements.

The results of the first part of the experiment on the perception of the 106 communicative types of interrogative sentences are shown in Figure 1.

Figure 1 shows the quantitative data on the perception of the communicative type of question statements: 55 statements were almost unanimously

identified by the listeners (20 and 19 listeners) as questions, i.e. 90-100%; 24 statements were identified by 13 listeners as questions (65%), while the remaining 37 statements were assessed as questions by over half of experts (from 14 to 18 listeners, 70-85%).

The data allowed to include into the further analysis 82 (106-24) statements that received perceptually-auditory assessment as questions, 24 statements were excluded from the further study.

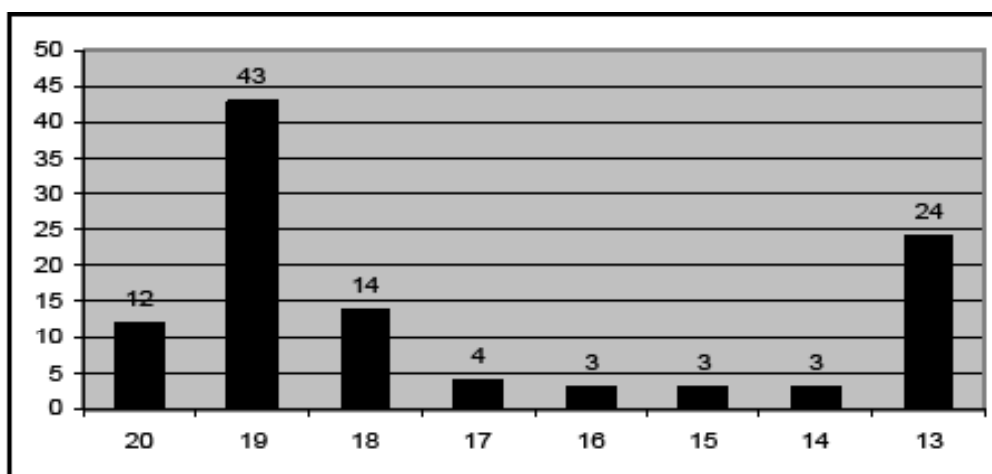

Figure 2 – The results of the experiment on the perception of the communicative type of interrogative sentences. Horizontal indicates the number of listeners, the vertical – the number of statements.

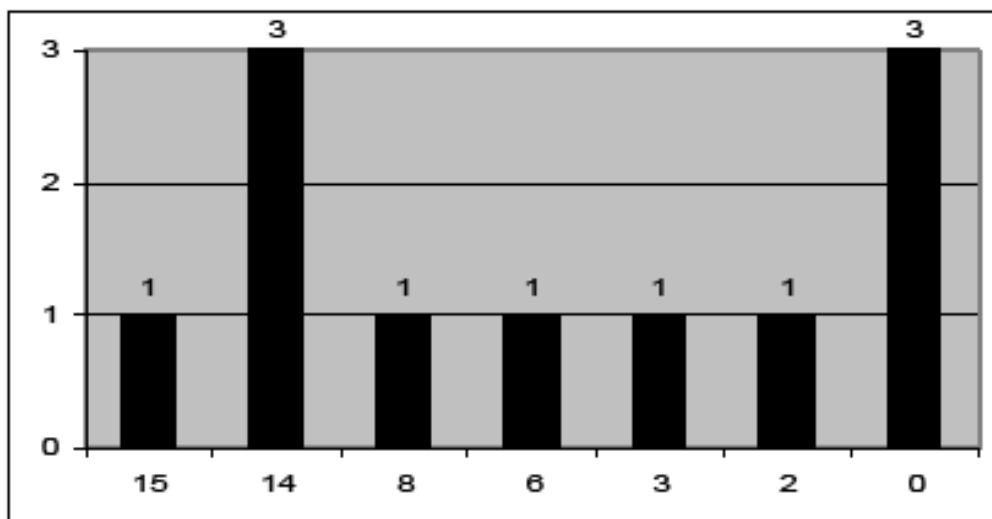

Figure 3 – The results of the experiment on the perception of the communicative type of exclamatory statements. Horizontal indicates the number of listeners, vertical – the number of statements.

As mentioned above, the experiment included 11 statements with exclamation. The results of this part of the experiment are recorded in figure 2. The

experimental results show that out of the 11 exclamatory statements, only 4 statements were qualified an exclamatory. The rest of the statements were es-

estimated as communicative undefined and were excluded from further analysis.

Conclusion

The experiment on the perception of the communicative type of question and exclamation sen-

tences in Kazakh quasi-spontaneous and spontaneous speech allowed validating the correctness of its instrumental processing. The experimentally-phonetic approach and the results of studies of perceptual-auditory analysis have shown that the vast majority of the statements emphasized by the listeners are natural, communicative types of utterances.

References

- 1 Artemov V.A. The method of structural and functional study of speech intonation. The manual for the course on phonetics and psychology of speech for the students of pedagogical faculties. – Moscow: MGPIIYA im. M. Toreza, 1974. – P.160.
- 2 Baytursynuly A. The writings. – Almaty: ZHazyshy, 1989. – P. 320.
- 3 Bolinger D. Intonation and its Parts: melody in spoken English. – London: Edward Arnold, 1986. – P. 421.
- 4 Bryzgunova E.A. The Grammar of the Russian Language. – Moscow: Nauka, 1982. – T. 2. – P.709.
- 5 Ceplitis L.K. Analysis of speech intonation. – Riga: Zinatne, 1974. – P. 272.
- 6 Darkulova K.N. The main directions of researches on prosody and intonation of the Kazakh language // KAZGU Bulletin. Philology Series. – 2002. – No. 2. – P. 34-37.
- 7 Keysper K. About the semantic bases of the description of the Russian intonation. –1995.
- 8 Bryzgunova E.A. Problems of phonetics. Chap. 2 Intonation. The Grammar of the Russian Language. – Moscow: Nauka, 1980. – P. 216-227.
- 9 Khasenov A. Linguistics. – Almaty: Almaty, 1996. – P. 215.
- 10 Kovtunova I.I. The Contemporary Russian Language. – Moscow: Prosveshchenie, 1976. – P. 239.
- 11 Ode C. The experimental and phonetic analysis of tones in Papuan language / Materials of the International conference. 100 years Experimental phonetics in Russia. – St. Petersburg, 2001. – P. 137-140.
- 12 Ode C. What is pitch accent? Life of language and language in life Coll. articles, devoted to anniversary d.ph.sc., prof. Suleymenova E.D.: Authors. Shaimerdenova N.Z., Sabitov Z.K., Altynbekova O.B., Akberdi M.I.; Under the general edition of Shaimerdenova N.Z. – Almaty: Kazak universiteti, 2005. – P. 76-85.
- 13 Syzdyk R. The Music of Speech (The rules of pronunciation). Additional manual. – Almaty: Sanat, 1995. – P.120.
- 14 Torsueva I.G. Intonation and meaning of utterances. – Moscow: Nauka, 1979. – P.111.
- 15 Hart J.T., Collier R., Cohen A. A perceptual study of intonation: an experimental-phonetic approach to speech melody. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – P. 212.
- 16 Zhubanov K. Kazakh Language Studies. – Almaty: Gylym, 1966. – P. 361.

Керімбекова Б.Д.
**Қазақ поэзиясындағы «Заман»
және «Уақыт» концептілерінің
бейнеленуі**

Мақалада қазақ әдебиетіндегі «Қилы заман», «Зар заман», «Тар заман», «Кер заман», «Ақырзаман» түсінік-ұғымдарына анықтама беріле отырып, олардың әдебиеттегі көрінісі айқындалады. Автор қазақ әдебиетіндегі «Уақыт/ Заман» концептілерін Бұқар жырау, Майлықожа, Әбубәкір Кердері, Нұржан Наушабайұлы, т.б. сынды ақын-жыраулар поэзиясы негізінде талдап, түсіндіреді. Сондай-ақ, Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөңкеұлы сынды «Зар заман» ағымы өкілдерінің шығармаларындағы «заман» ұғымына кеңінен тоқталады.

Түйін сөздер: заман, уақыт, концепт, қазақ әдебиеті, ақын-жыраулар поэзиясы.

Kerimbekova B.D.
**The image of concepts «Period»
and «Time» in traditional
kazakhpoetry**

In kazakh literature definition and the view of notions «Kylyzaman (different times)», «Zarzaman (hard times)», «Tar zaman (tight times)», «Ker zaman», «Akyrzaman (end of the world)» are determined in the article named «The image of concepts «Period (Zaman)» and «Time (Uikit)» in traditional kazakh culture and literature». The author explains and analyzes the concepts «Period» and «Time» on the basis of poet's and storyteller's poetry. In this article the concept «zaman» is widely explained in the writings of «Zarzaman» stream's representatives.

Key words: period, time, kazakh literature, poetry, zarzaman (hard times).

Керімбекова Б.Д.
**Отражение концепта
«Заман»\»Время» в казахской
поэзии**

В статье рассматриваются концепты «Период (Заман)» и «Время (Уақыт)» в казахской культуре и литературе. Также определяются понятия «Қилы Заман», «Зарзаман (трудные времена)», «Тар Заман», «Кер Заман», «Ақыр Заман (конец света)» и т.д. Автор объясняет и анализирует понятия «Период» и «Время» на основе поэзии поэта и рассказчика. В этой статье понятие «Заман» широко объяснено в сочинениях «Зар Заман акындары».

Ключевые слова: Период, время, казахская литература, поэзия, зар заман.

**ҚАЗАҚ
ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ
«ЗАМАН» ЖӘНЕ
«УАҚЫТ»
КОНЦЕПТІЛЕРІНІҢ
БЕЙНЕЛЕНУІ**

Уақыт дегеніміз не деген сұрақтың адамзатты ежелден-ақ қызықтырғаны анық. Уақыт туралы ойлар ежелгі антикалық философиядан бастау алады. Уақыт ешқашан кері қайтпайды, өзін-өзі қайталамайды. Қазақтың уақытқа қатысты көзқарасы оның ауыз әдебиетінен көрінеді. Ғалымдар адамның қоғамда биологиялық, әлеуметтік, қоғамдық, тарихи, мәдени, т.б. тұлға ретінде уақыт пен кеңістікте өмір сүретінін айта келе, уақыттың *мифтік уақыт, экологиялық уақыт, биологиялық уақыт, әлеуметтік уақыт, психологиялық уақыт* сынды түрлерін ажыратады [1; 25]. Ал мәдениеттанушы Т. Ғабитов этномәдени уақыттың мынадай түрлерін көрсетеді: *мифологиялық уақыт, архетиптік уақыт, өркениеттік уақыт, дәстүрлік уақыт, инновациялық уақыт* [2; 26].

Уақыт туралы ұғым барлық халықта бірдей қалыптаспаған. Бұл әрбір халықтың тарихи-әлеуметтік, мәдени дамуымен, тұрмыс-тіршілігімен байланысты. Көшпелілердің уақыт туралы таным-түсінігі аспан денелерінің қозғалысына негізделді. Ғалым Т. Есембеков: «Әдебиетте де, өмірде де уақытты «бақытты», «өтпелі», «қиын» деп бағалау жиі кездеседі. Бір қызығы, бұл – уақыттың бағасы емес, сол уақыттағы өмір сүрген адамның ішкі күйінің көрінісі. Әр кейіпкер уақытты өзінше түспалдайды, өз уақытының ішінде өмір сүреді. Уақыт әңгіме болғанда *реалды уақыт* пен *әдеби уақыттың* бір-бірінен мағыналық, функциялық айырмашылықтарын біле отырған абзал. Реалды уақыттың мынадай сипаттары бар: ол бір бағытта өтеді және кері жүрмейді, басы да, аяғы да жоқ. Оны көзбен көріп, қолмен ұстау мүмкін емес. Әдеби уақыттың жай уақыттан басты өзгешелігі ондағы оқиғаның бәр басқаша ұйымдастырылады, яғни онда уақыттың болашақтан өткенге қарай кері жүруі де мүмкін [3; 167], – дейді.

Қазақтың бас ақыны Абай да уақыт туралы терең ой айтқан. Соның бірі – «*ұрланған уақыт*» *концептісі*.

Сағаттың өзі ұры шықылдаған,
Өмірді білдірмеген, күнде ұрлаған.
Махаббат жоқ, тұрлау жоқ, келді, кетті,
Қайта айналмас, бұрылмас *бұлдыр заман* [4; 141], –

дейді Абай ақын.

Абайдың ақын шәкірттерінің бірі – ұлы ойшыл Шәкәрім Құдайбердіұлының 1912 жылы «Айқап» журналында қазақ зиялыларына ұсынған бес сауалының бірінде: «Заман өткен сайын адамдардың адамшылығы түзеліп бара ма, бұзылып бара жатыр ма? [5; 238], – деп осы заман мәселесі төңірегінде ойландырғаны көңіл аударарлық мәселе. Қазақ дүниетанымында уақыт пен кеңістіктің өлшемі «Заман» ұғымының айналасында өрбиді. «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» атты энциклопедияда *Заман* ұғымына былайша анықтама берілген: «Заман – жылдар үрдісінің басталатын уақыты және сол уақыттың шартты түрде алынған бөлігі туралы ұғым мен түсініктер жүйесі» [6; 577]. Адамзат қоғамының тарихында дәстүрлі діни ұғымдар мен мифтік түсініктер уақыт белгілеуде ерекше мән алған. Діни ұғым бойынша, қазіргі адамзаттың ұрпағы Нұх пайғамбардың заманынан басталады. Қазақтар Нұх пайғамбардың кемесін Қазығұрт тауына тоқтатады.

Қазақ халқының «Заман»/ «Уақыт» концептілеріне қатысты көзқарастарын ең алдымен, оның ауыз әдебиетінен, әсіресе, мақал-мәтелдерінен іздеген жөн. Заманға қатысты халық арасында қанатты сөз де, мақал – мәтел де көптеп кездеседі. Соның бірі – соңғы жылдарда жиі айтылып жүрген «Заманың түлкі болса, тазы боп шал» деген мақалы. Ғалым Ә. Қайдар бұл мақалды былайша түсіндіреді: «...замана ағымына қарай тіршілік ет. Егер замана түлкі тәрізді қулық-сұмдығы, айла-шарғысы мол болса, сен де сол түлкіні қыйып түсетін ұшқыр тазыдай бол, аларынды алып қал», – дегенді аңғартады [7; 340]. Қазақ халқы уақытты «Уақыт – ағын су», – деп бірде суға баласа, енді бірде «Уақыты бардың – бақыты бар», – деп уақыттың құдіретін арттыра түскен.

Сондай-ақ, халықтың заман туралы байырғы түсініктері әйгілі адамдар мен тарихи оқиғаларға байланыстырылса сақталып отырған. Мәселен, *Афрасиаб заманы* жөнінде түсінік Тұран (түркі) – Иран (парсы) жұртшылығының өзара жаугершілік, саяси-мәдени қарым-қатынасын аңғартады. Тұран – иран елдерінде патша әулеттерінің ауысуы заманды айқындап, уақытты белгілеудің межесі ретінде алынғаны байқалады. Қазақтың белгілі ақыны Тұрмағамбет Ізтілеуов аударған «Шахнама. Рустем-дастан» поэмасында Афрасиабтың билік басына келген заманы былайша сипатталады:

Шығарды жеті ақынды оған сайлап,
Ортаға қойды Тұран туды байлап.
Бұл заман Афрасиаб заманы деп,
Бұлбұлдай олар өлең айтты сайрап [8; 233].

Қазақ халқының тарихында заманды тарихи оқиғалармен немесе аты күллі жұртшылыққа мәлім тұлғалармен байланыстыра сақтау дәстүрі болғандығы айттық. Атап айтсақ, «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама, Ақ тулы Абылайдың заманында, қалыңсыз қатын құштырған заманда», т.б. Дәстүрлі қазақ танымындағы ең жиі еске түсетін, естілетін заман – ең алдымен, «Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман». «Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман» – дәстүрлі қазақ қоғамының бабында болған кезеңі дегенді білдіретін метафоралық ұғым, фольклорлық образ. Әлем халықтарының фольклорында жиі кездесетін «алтын ғасыр» деп аталатын метафораға ұқсас. Халық мамыражай, тыныш, тоқ заманды осылай атағандықтан, оның дәл қай заман екендігін нақты айту мүмкін емес. Алайда, «Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман» қазақтың әз-Жәнібек хан мен Қасым хан сынды әйгілі хандардың өнегелі іс-әрекетінің нәтижесі ретінде қарастырылады [9; 573]. Алайда, ақын-жыраулар тілін зерттеген Г. Абылова қазақ дүниетанымында әмбебап уақыт деген ұғымының заман контекстінде айқын көрініс табатындығын қарастыра отырып былай деп жазады: «Заман» концептісінің қазақ халқы үшін жағымды бағалауынан гөрі жағымсыз бағалауы басымдау екенін байқауға болады... Ақын-жыраулардың бейнелі-поэтикалық дүниетанымында «заман» концептісі аумалы-төкпелі кезеңнің, қазақ халқының ұзаққа созылған жаугершілік өмірін танытатын тілдік категория болып табылады [10; 24].

Расымен де, қазақтың ХУ-ХІХ ғасырларда өмір сүрген ақын-жыраулар мұрасында «заман» ұғымының жағымсыз реңкі басымдау кездеседі. Мәселен, атақты Абылай ханның кеңесшісі болған Бұқар жырау:

Ай, заман-ай, заман-ай,
Түсті мынау тұман-ай,
Істің бәрі күмән-ай [11; 56], –

деп жырлайды.

Ақын Әбубәкір Кердері «Заманның опасыз халіне айтқан сөзі» атты өлеңінде:

...Жалған сөз азаматқа болды оңай,
Заман болды, халқым, әлдеқалай?
Құдайым өзі сақтап оңғармаса,
Болып тұр бұл замана судай лай, –

десе, «Өткен еміншілік заманды жоқтап айтқан толғауында»:

... Қайғылы болды заманым,
Заманым бұлай болған соң,
Тайғақ болды табаным..., –

дейді. [12; 268].

«Заманның қалпына айтылған сөздер» өлеңінде Нұржан Наушабайұлы:

...Біlmесе де ойыменен
Білем дескен заман-ай.
Өтірік күлкіге үйреніп
Бірін-бірі көргенде
Елеңдескен заман-ай [13;265], –

дейді.

Яғни, ақын-жыраулар мұрасында өткен өмірі аңсау, өзі өмір сүріп отырған заманның келбетіне үрке қарау жиі байқалады. Ақын-жыраулар заман жайын толғап қана қоймай, оған баға беріп, келер заманның кейбір жағымсыз жақтарынан сақтандырып та отырған. Мәселен, Асан қайғының Жәнібек ханға қарата айтқан толғауында:

...Ай, жәнібек, ойласаң,
Қилы, қилы заман болмай ма,
Суда жүрген ақ шортан
Қарағай басын шалмай ма?
Мұны неге білмейсің?! [14, 24], –

деп толғанады.

XIX ғасырда өмір сүрген қазақтың Майлы-қожа атты ақыны өзі өмір сүрген заманын:

Уа, замана – дауылсың,
Қыдыра көшкен ауылсың...
Уа, замана – бөрісің,
Кедейдің шықпас төрісің..
Уа, замана – ескісің,
Ертеңгі білмес кешкісін [15, 45], –

деп заманды біресе дауылға енді біресе бөріге балайды. XX ғасырдың басында өмір сүрген діни-ағартушылық бағыттағы ақын Әбубәкір Кердерінің «Заманның опасыз халіне айтқаны» және «Өткен заманды аңсау өлеңдерінде» ...Әбубәкір Кердері:

... Жалған сөз азаматқа болды оңай,
Заман болды, халқым әлдеқалай?
... Қор болды бұл заманда алты нәрсе,
Нанарсың айтқанымә көзі көрсе [12, 268], –

деп биліктің, дін жолының, сұлтандықтың, т.б. қор болғандығын айтады. Бұқар мен Асан Қайғы «Қилы заман» деп заманның өзгеруін сипаттаса, Шортанбай ақын өткенді аңсап, өзі өмір сүріп отырған заманды «Зар заман», «Тар заман» деп атаған. Келешектен қауіп-қатер күту сарыны зар заман поэзиясы өкілдерінің бәріне ортақ. Қазақ әдебиетінде «Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» заманды аңсау сарыны да, алдағы күнге сенімсіздікпен қарау үрдісі де өте ертеден басталады.

Зар заман – қазақ халқының тарихи санасындағы ел-жұрттың басына түскен ауыртпалық, қайғы-қасіретке, зорлық-зомбылыққа толы кезең. Бұл кезеңде Ресей империясының отарлау саясаты салдарынан қазақ елінде хандық билік жойылып, ел басқарудың жаңа жүйесі сырттан енгізіле бастады. Қазақ халқының шұрайлы жерлерін тартып алып, ұрпағын аздырып, діннен аулақтату сықылды империялық пиғылдың жүзеге асуына қарсыласу қозғалысы Зар заман ақындарының қайраткерлік поэзиясын өмірге әкелді. Зар заман ақындарының өлең-жырларында елмен қоштасу, туған жердің өткенін аңсау сарыны орын алған. Жалпы «ауа көшу», «қонысты тастау» ұғымы көптеген халықтардың фольклорлық шығармаларына тән. «Зар заман» ақындарының бірі Шортанбай Қанайұлы заманның бейнесін, сол заманда жасаған адамның бейнесін бар кейпімен көрсетті. Зар заман адамы Шортанбай ақын өлеңінде былайша көрінеді:

Заман қайтіп оңалсын,
Адам қайтіп қуансын?
...Айырылмастай дерт болды,
Нашарға қылған зорлығың... [16; 217].

Академик-ғалым М. Әуезов «Зар заман» туралы былай дейді: «Сыртқы өмірдің осы сияқты себептерінен қазақтың ойына уайым араласқан, көңілі жабығып, сөзінен, өлеңінен, әнінен, бұрынғы билік, еркіндіктің бәрі де арыла бастап, оның орнын арман, зар-шер, қайғы басқан» [17; 18]. «Зар заман» – бұл белгілі бастау-бұлағы, даму арнасы, қалыптасу жолдары бар, тамамдалар тұсы айқын, қоғамдық ойдағы және әдебиеттегі құбылыс. Зар заман жырлары – отаршылдықтың талауына түскен

ұлт тағдырының тығырыққа тірелгендігінің белгісі «Зар заман» ағымының өкілдері бұрынғы төл мәдениет үлгілерін дәріптеді. Зар заман жырлары – отаршылдықтың талауына түскен ұлт тағдырының тығырыққа тірелгендігінің белгісі. [18; 60]. Зар заман ақындарының аса көрнекті өкілдері Дулат Бабатайұлы, Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөңкеұлы, Әбубәкір Кердері, Албан Асан, т.б. ақындар отарлық езгіге түскен халықтың тағдырын өз шығармашылығына арқау етті. Шортанбай Қанайұлының кең тараған туындысы – «Зар заман» өлеңінде ақын былайша толғайды:

Мына заман қай заман?
Азулыға бар заман,
Азусызға тар заман.
Тарлығының белгісі
Жақсы жаннан түңілген,
Жаман малдан түңілген,
Мұның өзі зар заман...[16; 219].

Зар заман ақындарының тағы бірі – Мұрат Мөңкеұлының заман жайлы толғаған тіркестеріне назар аударсақ, «Заманың мұндай сұм болды», «Заманның содан бері тарылғаны», «Замана осы күні болды қырын» дегенінің бәрі заманның азып-тозғандығын аңғартады. Мұрат ақында «заман азды» дегеннен гөрі «сұм заман», «адыра қалған заман» деген тіркестер көбірек кездеседі. Мұрат Мөңкеұлы өз заманы жайында толғай келіп, заманның бұзылуын, адамдардың бұзылуынан дейді:

...Заман азып не қылсын,
Ай орнынан туады,
Күн орнынан шығады,
Мұның бәрі адамнан [19; 353].

Зар заман өкілдерінің бірі – Дулат Бабатайұлы:

Қилы-қилы заман-ды,
Заманға сай адамды,
Салғастырып қарасам,
Су мүйіз болған танадай,
Шыр көбелек айналам, –

дейді [20; 155].

Зар заман поэзиясында уақыт пен заманның үш шақтағы бейнесі де жасалды.

Зар заман поэзиясында «қала», «шаһар», «қорған», «үй», «бекініс» ұғымдары өзгеше сипатқа ие болды. Зар заман ақындарының

шығармаларында ата-қоныстан айырылуға деген қарсылық кейде қаланы қабылдамау түрінде байқалады. Зар заман ақындарының түсінігінде, *қала салу* – қазақ жерін талауға түсірген отырықшылық саясаттың әрекеті ретінде көрінді. Олардың жырларынан қала салу ісінен жақсылық күтпеу сарыны анық байқалды. Зар заман ақындарының тағы бір шошына қарағандары – қазақ ортасына *ақшаның келуі* болды. Ақшаның келуі – дархандығы даладай қазақтың психологиясына әсер етті. Бұл ақындар шығармаларынан анық байқалды. Мәселен, Шортанбай ақын: «Қайыр кетіп байлардан, Бұзауға ақша беріп тұр», «Сауып ішер сүті жоқ, мініп көрер күші жоқ, Ақша деген мал шықты», – десе, Албан Асан: «Қағаздан ақша шығарып, Сатып орыс мал қып тұр», «Әділетті жақсының, Ақша тілін байлады», – дейді.

Зар заман ақындарының жырларында өзгеше сипатқа ие болған нәрсенің бір – *шай*. Ия, кәдімгі шай. Алғашында Европаның өзінің шайға тосырқай қарағандығын еске түсірсек, қымыз бен шұбат ішіп келген қазаққа да шайдың келуі жаңалық болғаны анық.

Мысалы, Албан Асан:

Жыртық үйдің ішінде,
Самаурынды шай болды.
Ащы боп шыққан сары су,
Ішіп, көңіл жай болды, –

десе, ақын Нармамбет Орманбетұлы:

Жұрттың бәрі ант ішті,
Шайға қосып қант ішті [21; 38], –

деп жырға қосқан.

Зар заман поэзиясында халық тосырқау қараған нәрселердің келесі бірі – *санақ, есепке алу жайы*. Себебі, қазақ ешқашан баласын санамаған, бала-шағасының санын жария етпеген. Адам санау деген ұғым мүлде болмаған. Санақ жүргізу, есепке алу – қазақтың салтында болмаған үрдіс еді.

Мағлұм болған аят бар,
Есепке кірер бір күні,
Дүниеде жүрген адамдар, –

деп Әбубікір Кердері ақын айтқандай, тірліктегі пенделердің есебін алу – тек Алла тағаланың ісі деп түсінген.

Қазақтың дәстүрлі діни нанымда «ақырзаман» деген түсінік бар. «Ақырзаман» ұғы-

мы адам баласының және бүкіл әлемнің ең соңғы тағдыры туралы ерте замандардан бері қалыптасқан. Адам баласының өзі өмір сүрген заманға көңілі толмауы, өткен дәуірді аңсауы ежелгі дәуір әдебиетінің нұсқаларында да кездеседі. Осы ақырзамандық сарын қазақтың зар заман ақындары деп аталатын: Әбубәкір Кердері, Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөңкеұлы сынды ақындар поэзиясында кездеседі. Олар орыс отаршылдығының келуімен «заманақыр таянды», «зауал келді, қауіп-қатер таянды» деп түсінді. Зар заман поэзиясындағы эсхатологиялық сарынның бірі – имансыздықтың өсуі. Эсхатология (грек. *eschatos* – соңғы және *logos* – ілім, сөз) – дүниенің, адам өмірінің баянсыздығы туралы, ақырзаман мен о дүние туралы діни ілім. Ғалымдар зар заман поэзиясын «қатерлі келешек («Әр нәрсенің болжалы, келе жатыр жақындап») қайғы-шерге толы дәуір («Бәрін айт та бірін айт, кез болдың кер заманға») бүгінгімен салыстырғанда ертегідей көрінетін өткен күнге еріксіз мойын бұрғызады («Халқымның салтанаты еске түссе, жүрегім өргенеді, өрттей жанып»)» – дейді.

Қиямет қайым/ Қиямет күн – дүниедегі тіршіліктің тоқтауы. Қиямет қайым – (яум әл-Қиямаһ) сөзі араб тілінен тік тұру дегенді білдіреді. Қиямет қайым сөзі ақырзаман және ақырет деген сөздермен мағаналас болғанымен, өзара айырмашылықтары да бар. Қиямет – тіршіліктің бітуі болса, ақырзаман – қияметтің жақындауы, ақырет – қиямет күні жоқ болған тіршіліктің жаратушы әмірімен қайта тіріліп, машхарға есеп

беруге асыққан кезінен басталатын о дүниедегі өмірдің басы [9; 520]. *Ақырзаман мен Қиямет күнін* бір мағынада түсіну Шортанбай ақын өлеңдерінен де көбірек байқалады. Оның ұғымында жамандық атаулының тірелетін жері – Қиямет қайым. Ақынның «Кім мұсылман, кім кәпір, Бір Аллаға аян-ды» немесе «Мұсылманды бұл күнде, Орыс кәпір жеңіп тұр» деген жолдарынан тіршіліктің тозуын діни қағидалармен байланыстырғанын байқаймыз. Шортанбай «ақырзаман» сөзін «қиямет» сөзімен ауыстыра қолданған. Мысалы: «Қиямет күні таянды, Қайырсыздың көп малы, Жылан менен шаян-ды».

Ғалымдар зар заман поэзиясын қалыптастырған негізгі үш бастау-бұлақ бар екендігін атап көрсетеді. Біріншісі – ежелгі дәуір әдебиетінен бері жалғасып келе жатқан *заманаға наразылық мотиві*, екіншісі, Асан Қайғыдан бастау алатын *болжал өлеңдер*, үшіншісі – халықтың таным-түсінігіне негізделген *ақырзамандық сарын* [22; 59].

Өр заманның өз тарихы, өз дүниетанымы бар. Егер заман мен заманды салыстырсақ, біреуін екіншісінен жоғары немесе төмен қоюға мәжбүр боламыз. Мәселе заманның заманнан озықтығы немесе төмендігінде емес, заманның қайталанбас сапалық ерекшелігінде [23; 33]. Заман мен адам бір-бірін толықтырып отырады. Осыдан туындайтын ой заманды құртатын да, бұзатын да адам деген қорытынды шығады. Демек, заман болмысын адам арқылы, адам болмысын заман арқылы анықтаймыз.

Әдебиеттер

- 1 Жанабекова А. «Қазақ тіліндегі «уақыт» ұғымының тілдік парадигмасы.– Алматы: 2012. – 508 б.
- 2 Ғабитов Т. Мәдениеттануға кіріспе. – Алматы: Санат, 1996.
- 3 Есембеков Т. Көркем мәтін поэтикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. –174 б.
- 4 Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Екі томдық шығармалар жинағы. II том. – Алматы: Жазушы, 1986. – 200 б.
- 5 Шәкәрім. Үш анық. Шығармалар жинағы. 3-том. – Алматы: Жазушы, 2005.
- 6 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі энциклопедиясы. – Алматы: РПК «Слон», 2012.– 2-том. Е-И.
- 7 Қайдар Ә. Халық даналығы. – Алматы: Тоғанай Т, 2004. – 560 б.
- 8 Ізтілеуов Тұрмағамбет. Көп томдық шығармалар жинағы. 9-том. – Алматы: Атамұра, 2001.
- 9 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі энциклопедиясы. – Алматы: РПК «Слон», 2012. –3-том. К-Қ.
- 10 Абылова Г. Дүниенің тілдік бейнесі. ХҮ-ХҮІІІ ғасырлардағы ақын-жыраулар поэтикасы бойынша. Филология ғылым. Канд. автореферат.– Көкшетау, 2010.
- 11 Бұқар жырау. Кітапта: Жеті ғасыр жырлайды. Екі томдық. – Алматы: Жазушы, 2008. 1-том. – 400 б.
- 12 Кердері Әбубәкір. Қазағым. – Алматы: Жазушы, 1993. –288б.
- 13 Наушабайұлы Нұржан. Кітапта: Бес ғасыр жырлайды. 2-том. – Алматы: Жазушы.–265б.
- 14 Асан қайғы. Бес ғасыр жырлайды. –Алматы: Жазушы, 1989. – 24 б.
- 15 Майлықожа Сұлтанқожаұлы. Кітапта: Жеті ғасыр жырлайды. Екі томдық. – Алматы: Жазушы, 2008. – 1-том. – 400 б.
- 16 Шортанбай. Толғаулар, айтыстар, дастан. – Алматы: Айқап, 1993. –80 б.
- 17 Әуезов М. Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі. Таңдамалы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1997.

- 18 Омарұлы Б. Зар заман поэзиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2000.
- 19 Мөңкеұлы М. Кітапта. Зар заман. Жыр-толғаулар. – Алматы, 1993.
- 20 Дулат. Замана сазы. – Алматы: Жазушы, 1991. –160 б.
- 21 Орманбетұлы Н. Шығармалары. – Қарағанды: Болашақ, 1998.–356 б.
- 22 Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. – Алматы: Ғылым, 1993. – 415 б.
- 23 Қамзабекұлы Д., Омарұлы Б., Шәріп А. Ұлттық әдебиет және дәстүрлі ментальдік. – Алматы: Арна, 2013. – 192 б.

References

- 1 Zhanabekova A. «Language paradigm of the concept «the time» in Kazakh language». –Almaty, 2012. –508 p.
  - 2 Gabitov T. «Introduction to Cultural Studies». – Almaty: Category, 1996.
  - 3 Yessembekov T. «The poetics of a literary text». – Almaty: Kazakh University, 2012. – 174 p.
  - 4 Abay (Ibrahim) Qunanbaiuly. Collection of works in two volumes. Volume II. – Almaty: Writer, 1986. – 200 p.
  - 5 Shakarym. «Three evidences». Collection of compositions. 3-tome. – Almaty: Writer, 2005
  - 6 Encyclopedia of Kazakh ethnic categories', concepts' and names' traditional system. – Almaty: APC «Elephant», 2012.
- Volume 2. E-I.
- 7 Kaidar. A. «Folk wisdom». – Almaty: Toganay T, 2004. – 560 p.
  - 8 Iztileuov Turmagambet. Multi-volume collection of works. 9-tome. – Almaty: Atamura, 2001.
  - 9 Encyclopedia of Kazakh ethnic categories', concepts' and names' traditional system. – Almaty: APC «Slon», 2012. Vol. 3.
- K-Q.
- 10 Abilova G. «World's language image». According to poetics of XY-XYIII centuries' poets. Philological science. Cand. Abstract. – Kokshetau, 2010.
  - 11 Bukharzhayrau. The book: Chant of seven ages. Two volumes. – Almaty: Writer, Volume 1, 2008. – 400 p.
  - 12 Kerderi Abubakir. «My Kazakh (Qazagym)». – Almaty: Writer, 1993. – 288 p.
  - 13 Naushabaiuly Nurzhan. In the book: Chant of five ages. Volume 2. – Almaty: Writer, – 265p.
  - 14 Asankaigy. Chant of five ages. – Almaty. 1989. – P. 24.
  - 15 Mayliqoja Sultanqojauly. The book: Chant of seven ages. Two volumes. –Almaty: Writer, Volume 1, 2008. – 400 p.
  - 16 Shortanbay. Poems, sagas, debates. – Almaty: Aikap, 1993. -80p.
  - 17 Auezov. M. «Kazakh literature of the modern age». Custom. – Almaty: Kazakh Encyclopedia, 1997
  - 18 Omaruly B. «Hard period (Zarzaman) poetry». – Almaty: Kazakh University, 2000.
  - 19 Monkeuly M. Book: Hard period (ZarZaman). Sagas and poetries. – Almaty, 1993.
  - 20 Dulat. Modern music. – Almaty: Writer, 1991. -160 p.
  - 21 Ormanbetuly N. Compositions. – Karagandy: Bolashak, 1998. – 356 p.
  - 22 Ibraev S. Epic world. – Almaty: Gylym, 1993. – 415 p.
  - 23 Kamzabekuly D., Omaruly B., Sharip A. «National literature and traditional mental». – Almaty: Arna, 2013. – 192 p.

Куркебаев К.К.,
Темиргалиева Э.М.

**Дулат Бабатайұлы
шығармаларының лексикалық
ерекшеліктері**

Бұл мақалада қазақ әдебиеті тарихында ерекше орын алатын Дулат Бабатайұлы шығармашылығының лексикалық ерекшеліктері қарастырылады. Бұрынғы ауызша тараған жыраулар поэзиясының үлгілері мен ұлы Абайдың жазба поэзиясының арасындағы көпір іспеттес болған Дулат Бабатайұлы шығармашылығын лингвистикалық тұрғыдан ғылыми айналымға түсіру – бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады. Мақалада Дулат Бабатайұлы өлеңдерінің лексикалық сипаты жан-жақты қарастырылып, лингвопоэтикалық табиғаты талданады. Өлеңдерінің тақырыптарына өзек болған жер-су атаулары, ономастикалық атаулар, этнолингвистикалық терминдер және т.б. сөз топтары дараланып, өлең мәтіндеріне талдау жүргізіледі. Сонымен қатар, Дулаттың көркем сөз дүниесіндегі қалдырған жаңалықтарының бірі – образ жасау болып табылатындықтан, ақынның шығармаларындағы лексикалық тіркесімділік те мақалада назардан тыс қалмаған. Дулат Бабатайұлының окказионалдық қолданысындағы соны тіркестері мен эпитеттері, фразеологизмдер, перифраздар және синтаксистік параллелизмдер көркем мәтін мысалдары негізінде талдауға түскен.

Түйін сөздер: лексикалық тіркесімділік, окказионалдық сөздер, тұрмыстық лексика, этнолингвистикалық терминдер, жауынгерлік лексика.

Kurkebayev K.K.,
Temirgalieva E.M.

**Lexical features of Dulat
Babatayuly works**

In this article lexical features of works of the famous Kazakh poet who has held a specific place in the history of the Kazakh literature – Dulat Babatayuly are considered. Dulat Babatayuly is the connecting link between oral creativity to a zhyra and rudiments of written poetry of Kazakhs which foundation was laid by the great Kazakh poet – Abay Kunanbayev. For this reason studying of creativity of Dulat is actual and in present time. In article analysis of lexical components of works of the poet becomes. The analysis to groups of the words which have been a basis of subjects of works is carried out. These are such groups as: names of toponyms, onomastichesky terms, ethnolinguistic terms and ets. Besides, in article issues of lexical compatibility and creation of new artistic images in language of the poet are touched. By means of carrying out the analysis of the art text of works epithets, phraseological units, periphrases and syntactic parallelism in occasional application of Dulat Babatayuly are considered.

Key words: lexical compatibility, occasional words, household lexicon, ethnolinguistic terms, military lexicon.

Куркебаев К.К.,
Темиргалиева Э.М.

**Лексические особенности
произведений Дулата
Бабатайұлы**

В данной статье рассматриваются лексические особенности творчества известного казахского поэта, занявшего особое место в истории казахской литературы – Дулата Бабатайұлы. Дулат Бабатайұлы является соединяющим звеном между устным творчеством жырау и зачатками письменной поэзии казахов, основу которой заложил великий казахский поэт – Абай Кунанбаев. Именно поэтому изучение творчества Дулата является актуальным и в нынешнее время. В статье делается разбор лексических составляющих произведений поэта. Проводится анализ группам слов, явившихся основой тем произведений. Это такие группы, как: названия топонимов, ономастические термины, этнолингвистические термины и мн.др. Кроме этого, в статье затрагиваются проблемы лексической сочетаемости и создания новых художественных образов в языке поэта. С помощью проведения анализа художественного текста произведений рассматриваются эпитеты, фразеологизмы, перифразы и синтаксические параллелизмы в окказиональном употреблении Дулата Бабатайұлы.

Ключевые слова: лексическая сочетаемость, окказиональные слова, бытовая лексика, этнолингвистические термины, военная лексика.

**ДУЛАТ БАБАТАЙҰЛЫ
ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ
ЛЕКСИКАЛЫҚ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Орынсыз күлер күлкім жоқ,
Есепсіз ұйықтар ұйқым жоқ...
Қорған құрыш сөзім бар.
Бұлттан өтіп мұнарды
Болжайтұғын көзім бар.
Кеудем – ақыл сарайы,
Кірем десең, кел, міне! –

деп бұдан бір жарым ғасырдай бұрын өзінің ақыл сарайына кіруге шақырған Дулаттың адамдық, ақындық әлеміне толық бойлап болдық па? Тіпті, Дулаттың өз сөзімен айтқанда, «сорғалаған нөсердей жырын» танып-біліп болған күннің өзінде әр кез сүйсіне оқып, осындай да алыбымыз болған деп сүйсіне атап жүрміз бе? Осы сауалдарға еш бүкпесіз жауап беретін болсақ, әрине, Дулаттай ақынымыздың мұрасын біз жеткілікті дәрежеде әлі де танып болған жоқпыз деп айтуға әбден болады. Сондықтан да Дулат Бабатайұлының тілін зерттеу, қарастыру, оның ерекшеліктерін айқындау – бүгінгі күнде өз өзектілігінен арылмаған іс болып табылады.

Жалпы ақын тілінің ерекшеліктеріне, енгізген жаңалықтарына келетін болсақ, ол – бұрынғы ауызша таралып келген жыраулар поэзиясының дәстүрі мен Абай атамыз қалыптастырған жазба поэзияның арасындағы көпір іспеттес. Бұның себебі, Дулаттың әдеби мұрамызды, ауызша әдебиет үлгілерін, жыраулық дәстүрді сақтай отырып, жыраулар қалыптастырған лексикалық қорды орынды пайдаланып, онымен қоса, өзі жаңалық қосып, тың тіркестер мен образдар жасай білуінде.

Дулаттың шығармашылығында өзі өмір сүрген Аягөз – Семей өңіріндегі жер-су атаулары жиі кездеседі [1, 103]. Шығармаларында туған өлкенің тамаша бейнесі жасалады. Алайда, өлеңдерінде бейбіт дала көріністерінен гөрі отаршылдықтың езгісінен қисайып, сұлулығы мен сәнінен бастысы еркіндігінен айырылып бара жатқан өлкесі суреттеледі. Дулаттың өлеңдерінде Аягөз, Сандықтас, Ақжайлау, Сарыарқа, Сыр, Бұхар, Қаратау, Түркістан, Арыс, Келес, Талас, Шу, Тұран, Тарбағатай, Алатау, Көксала, Бақанас, т.б. деген жер-су атаулары кездеседі. Ақын жер мәселесін жырлау арқылы ұлттық, халықтық намысты жандырып, жігерді шыңдайды. Осы орайда ол кең даласының кешегісі мен бүгінін, қазіргісі

мен ертеңін салыстырып, терең қорытындылар жасайды. Мысалы:

*Ақжайлау мен Сандықтас –
Атамның қонған қонысы:
Түн асса тұтам түгі өскен
Басылмайтын сонысы! [3, 81]*

Бұдан басқа, Дулат Бабатайұлы шығармаларында ономастикалық атаулар да кездеседі. Ақынның өлеңдері кей кездерде жалпылықтан арылып, қоғам дертіне байланысты елді азғырып жатқан жекелеген адамдардың мінез-құлқын, әрекеттерін суреттеуге арналандықтан, Барақ, Ешен, Сүлеймен, Ақтан деген замандастарының есімдері, сонымен қоса, ел тарихына қатысты шығармаларында *Ақсақ Темір, Абылай, Әбілмансұр хан, Хан Кене, Еспембет, Ер Қосай, Қабанбай, Ақтамберді, Саббас, Сасан, Әбілпейіз хан, Жолымбет, Ақтайлақ, Құттыбай, Нарынбай, Байғара, Сәтімқұл би, Құлмамбет, Жанғұлы*, т.б. тарихи адамдардың есімдері кездеседі. Сондай-ақ, *Найман, Жолымбет, Сыбан, Байжігіт, Төлеңгіт, Қалмақ, Төре, Арғын, Қаракерей* сияқты ру атаулары да топонимдер жүйесінде ерекше қолданысқа ие.

Дулаттың ұлтжандылығына, елжандылығына байланысты оның шығармаларында ел, жұрт, халық, қазақ, алаш сияқты жалпы ұғымдардың қолданылуы көрініс табады. Өлең мәтіндеріндегі әлеуметтік терминдердің жиі қолданылуы да өлең тақырыбы мен мазмұнына сәйкес келеді. Бұл әлеуметтік терминдер мыналар: *патша, атқамінер, сұлтан, қазы, бай, кедей, би, болыс, старшын, хан, дуан, ұлық, бек, батыр, аға сұлтан, сопы, пір, абыз, падыша, майыр, т.б.*

Ақын өлеңдерінде көрініс табатын лексикалық қабаттың тағы біреуі – бұл этнолингвистикалық терминдер. Олардың ішінде *туыстық атаулар* болып келеді. Яғни, өлеңдерінде ел мәселесі, отан мәселесі отбасы, жанұя мүддесімен бірлікте қаралады. Бұл орайда ата-ана, қарындас, немере, шөбере, әке, қыз, ұлан, бәйбіше, жеңге, ақсақал, абыз, шеше, әже сияқты туыстық атауларды әрбір өлең мәтінінен кездестіреміз:

*Бәйбіше – тантық, бай – сараң,
Бозбаласы – бошалаң,
Қырсыға туда қыз балаң.*

Дулат өмір сүрген заман – оның өлеңдерінде бар қырынан көрініс табатын құбылыс. Оның шығармашылығы заманының айнасы бо-

лып келетіндіктен, көшпелі салтпен тұрмыс кешкен, төрт түлік малды өзінің негізгі кәсібіне айналдырған, басқа да шаруашылық түрімен айналысқан халқының тынысын танытатын тұрмыстық лексика қабатының мол болуы заңдылық. Өлең мәтіндерінде *қақпан, жемтік, құрық, егіс, терлік, бұйда, аспан, сайман, кетпен, балта, ара, қысқыш, балға, келі, бесік, тұзғыр*, сондай-ақ, Дулат өзі өмір сүрген өңіріндегі адамдарға ғана түсінікті болып келетін диалектизмдер – *керсен, бұл, үме, кілеңдей, сінелі, жүремете, жобалаң, шайырлы, тарлаулары, ызу, іш құста*, т.б. бар. Дулат шығармашылығының құнарлы қабатын қазіргі кезде тарих еншісіне көшкен көнерген сөздер – архаизмдер мен историзмдер құрайды. Мысалы, *тобышық, шөңгел, қолаба, алал сопы, күскен, көбең, қаразы, ғайып ерен, қырық шілтен, әулие жар, имам, молда, алла, тәңір, шаригат, намаз, ораза* сияқты діни сөздердің ұшырасуы да ұлттық ой танымымен байланыста болып келеді. Ал, кірме сөздер туралы айтатын болсақ, араб, парсы тілінен еніп, тілімізге әбден сіңісіп кеткен *арман, жар, асыл, фәни, дүние, бақыт, ақыл, қаріп, қайғы, намыс, тағдыр* сөздері, ал орыс отыршылдығына байланысты қолданысқа түскен *майыр, солдат, шен, Сібір, кіреші, старшын, болыс* терминдерін лингвопоэтикалық дәстүрмен шебер қолданған. Сондай-ақ, тарихи жағдайларға байланысты, өз елін, жерін қорғау қажеттілігінен туған, қолданысқа түскен жауынгерлік лексика да *наркескен қылыш, найза, дөдеге, селебе, семсер, оқ, мылтық, шеп, сапы, сауыт, сүңгі, берен, кіреуке, адырна, дабыл соғу, ұран шақыру, жекпе-жек* сынды сөздер арқылы көрініс тапқан [1, 105].

Бұдан бөлек, ақын шығармаларында фразеологиялық тіркестер, тұрақты тіркестер, дисфемизм сөздер, антонимдер, синонимдер көптеп кездесіп жатады.

Көркем сөз дүниесіндегі жаңалықтардың бірі – образдар саласында. Образ тіл элементтері арқылы жасалады. Соны образ – тілдік тұлғалар мен тәсілдерде өзгерістер мен жаңалықтар әкеледі. Дулат бұл орайда да екі қырынан көрінеді: бірі – бұрынғы қазақ поэзиясы қолданып, қазақ әдеби тілінде нормаға айналған материалды еркін және орынды пайдаланған тұста, екіншісі – тың, жаңа сападағы образдарды ұсынған сәттерінде [2, 167]

Біріншіден, Дулат *қара қылды қақ жару, арғымақ аттай аңқылдау, қыран құстай саңқылдау, көл қорыған қызғыштай, еңбегі еш, тұзы сор, бел шешпей жорту, айдын ала ту алып*

жауға тию немесе ту ұстап тұлпар жарату, аузын айға білеу сияқты кәнігі образдарды шебер пайдаланады.

Тіпті кей тармақтарда:
Толғаулы найза қолға алып,
Тұйғын құстай толғанып,
Сары садақ асынып,
Егескен жауды қашырып...

деп, халық ауыз әдебиетінің батырлар жырында қолданылатын тіркестер мен оралымдар арқылы сөз ойнатады.

Дулат ақын тек поэтикалық образдар жасауда ғана емес, сонымен қатар, тұрақты тіркестер мен эпитеттерді қолдануда да өзіндік ерекшелігімен қатар бай қазақ ауыз әдебиетінің мұрасын пайдаланумен сипатталады. Оның өлеңдерінде мынадай тіркестер мен эпитеттер қолданылады: *тұғырдан түсу, шепті бұзу, олжаны ортаға салу, жағасы сөгілу, қара қазан, сары бала, кең дүние, жалған дүние*.

Дулат та өзінің алдында жасаған ақын-жыраулар сияқты өзінің шығармаларында қару-жарак, сауыт-сайман, жауға мінер аттардың атауларын эпитеттермен қолданады. Бұл жердегі оның ерекшелігі – Дулат дайын анықтауыштардың орнына өзінің тың баламаларын ұсынады. Салыстырып көрейік: *айбарлы ақ орда, шанишұлы найза* – Дулатта, *еңсесі биік боз орда, қалайылаған қасты орда, толғамалы найза* – Қазтуғандарда.

Сонымен қоса, Дулат ақын қазақ өлең мәтініне жаңа сапалық өзгерістер де енгізді. Оның фразеология саласына енгізген екі жаңалығы бар. Біріншісі – жаңа перифрастикалық тіркестер жасуы болса, екіншісі – жаңа фразеологизмдер ұсынуы.

Перифраз (немесе перифраза) дегеніміз – бір нәрсені немесе құбылысты сол нәрсенің (құбылыстың) бір белгісін, қасиетін көрсетіп, суреттеп атау. Мысалы, дүние, әлем дегенді «сегіз қиыр шар тарап», ал өмірді «жалған дүние» деп айту – осы перифрастикалық тіркеске жатады. Бұрынғы ақын-жыраулар бұл тәсілді өнімді қолданбаған болатын [2, 73].

Ал Дулат болса осы тәсілді едәуір жандандырған ақын. Ол өз заманын «толқынды теңіз» деп атайды: қазақ қоғамының өз тұсындағы саяси-әлеуметтік күй-жағдайын ой-пікірде, іс-әрекетте, саясатта, талап-талғамда жел қайық сияқты жеңіл дүниелерді бетінде қалқытпайтын «толқынды теңізге» балап атайды. Жекпе-жекке шыққан екі батырдың бі-

реуінің жеңіліп, қаза табуын «тіршілік пен өлімнің ұзақ дауы шешілген» деп суреттеуі де соны перифраз: адам өмірінің өзі – «тіршілік пен өлімнің дауы, ұзақ дауы», өлім – сол даудың шешілуі, дауласушы жақтардың біреуінің жеңуі. Немесе арман-аңсағанына жете алмай, тірлікте тапқан рухани олжасынан гөрі, өкініші басым болып кеткен өмірді «құмар ойнап ұтылған саудагер сарт» деп атуы да дәл айтылған, тың перифраз. Заманындағы әр алуан қайшылықтарды шеше алмай қиналған, ел басшысы – пысықтарға разы емес ойшылдың образын беруге «саулы иіп Дулат жүр, місе тұтып тұлыпты» деген перифраздарды ұсынады. Міне, осы типтес образдар Дулатта едәуір мол және жеке окказионалдық қолданысын дәйектейді.

Дулат Бабатайұлының тағы бір ерекшелігі – мағыналары бір-бірімен жанаспайтын сөздерді тіркестіріп, жаңа лексикалық тіркесімділік құруы. Мысалы, оның «Баласына айтқаны» деген өлеңінде мынадай жолдар бар: *«Әкеңнің айтқан бұл сөзін Құтысына көңліңнің, Төгіп алма, дәлдеп құй»*. Бұл жерде ақын көңілдің құтысы, сөзді құю деген жаңа лексикалық тіркестер жасайды. Мағыналары жағынан «көңіл», «құты» сөздері бір-бірінен алшақ тұрған дүниелер болғанымен (құты – сауыт, оған нақты, деректі заттар ғана салынады: оқ-дәрінің құтысы, т.б. ал көңіл қолмен ұстап, көзбен көруге болатын нақты зат емес, дерексіз ұғым болып табылады) ақын бұл жерде екі сөзді шеберлігімен өте тиімді пайдаланып, соны тіркес жасап тұр. Тура сол сияқты сөз деген де зат емес, оны сүт не су сияқты құюға болмайды, алайда Дулат «дәлдеп құй» тіркесі арқылы осындай қабыспайтын дүниелерді қабыстырып, жаңа образ жасайды. Жалпы, бұл тәсіл қазақ әдеби тілінде ХІХ ғасырдың ортасынан бастап жиі көріне бастады.

Дулаттың жоғарыда көрсетілген тіркестерінен басқа мынадай тіркестер бар: *жырдан алқа тағу, әділетке шөлдеу, көкірегінде қонақ жоқ, сұлулық сәулетінің сағымы, ұйқы беріп, қайғы алу, жырмен жуыну, жетімдіктің белі*. Бұлар – сөздің экспрессиялық қуатын арттырған жаңа тың образдар, поэтикалық тың тіркестер. Қазақ әдеби тілінде осындай жаңа поэтикалық образдар мен сөздердің қолданылуы Дулатта басталғанымен, жүйелі түрде көркемдегіш құралға айналуы Абайдың еншісіне тиді [2, 168].

Көргеннің көзі тойғандай,
Топты ортадан ойғандай,
Сәулетіңнің сағымы
Бұтағына шынардың

*Күнді әкеп іліп қойғандай.
Сәндісің, жаным, сәндісің.
Сән салмақ сені азапқа*

Бұл өлең жолдарында Дулат ақын әйел сұлулығын жырлауды жаңаша үлгіде көрсетті. Әйел сұлулығын жырлау қазақ поэзиясы үшін кәнігі тақырып болғанмен, оны асып кетсе айдай сұлу ақ ерке, ақ жүзің аппақ екен атқан таңдай деген теңеулерден аспай келген-ді, енді Дулат сұлу әйелдің ажары, ақ жүзі демей, *сәулеттің сағымы* деп бейнелейді, сол сағымды шынардың бұтағына іліп қойған күннің өзіне теңейді. Бұндай оқыс теңеу – қазақ поэзиясында бұрын-соңды кездеспеген образ. Мұнда әр сөз қосалқы образға ие: *шынар – ең биік ағаш*, сондықтан оның бұтағына ілінген затқа қол жетпейді – сұлу қыз да екінің бірінің қолы жете бермейтін жан, демек, бұл жердегі шынардың өзі образ. Сол сияқты күн нұрын шашып, айналасына жарық түсіреді, сұлулық та күн сияқты нұр себеді – әсемдікке деген сүйсіну сезімін туғызады, демек, мұнда күн сөзі де образ үшін алынған. Сол әсемдік жерде жатқан дүние емес, ие болғың келсе, қолыңды созып көр, шынардың ең биік бұтағына жеткізе аласың ба – сұлу да сол деген астарлы образды бұрын-соңды қазақ поэзиясы білген емес. Бұл өлеңнің тағы бір тосын сыры – мұнда көркемдеу құралдарының байырғысы мен жаңасының түйістірілуінде. Сырт қарағанда өлең шу дегеннен баяғы өлеңдер сияқты көрінеді: топты ортадан ойғандай, қараса көз тойғандай дегендер бұрынғы таныс образдар, ал келесі үш жол, жоғарыда көрсеттік, мүлде тың образдар. Бұл шоғырдағы ең соңғы тармақ – алдыңғы алты жолдағы тезистің қоры-

тындысы: қол жетпейтін сұлулығың сені азапқа салады: жұртты қызықтырады, таластырады, айттырады, мал берген «мықтылардың» біріне пенде болып кете барасың деген түйін.

Салыстыру, теңеу деген көркемдеуіш құралдар да қазақ әдебиетінде бұрыннан қолданылып жүрген тәсілдер болып табылады. Дулат ақын бұл орайда да өз қолтаңбасын салды. *Оның Дүние – жемтік, мен – төбет, Соны бақпай не бақтым* дегені жасалу формасы (қалыбы) жағынан бұрынғыдай болып келеді: шендестірілетін құбылыстың біреуі – адам, екіншісі – табиғат; ал одан туатын ассоциация тың: бұрын-соңды дүниені ешкім жемтікке теңемеген, ал ақынды сол жемтікті аңдып жүрген төбетке балау – мүлде антигезалық жаңа құбылыс.

Сонымен, қорытындылай келетін болсақ, Дулат Бабатайұлы шығармаларының ерекшелігі – тақырыптарының ауқымдылығы мен кеңдігі, шынайы өмір сипатының айқын көрінуі, адамгершілік мүддесінің биіктігі болып табылады. Ақынның тілі бай, ойы терең болуының басты құпиясы шығармаларының нақтылық пен дәлдікке, даралық пен дәйектілікке бағытталғандығында. Сондықтан да Дулаттың лексикасы ұлттық рухты ояудың, шыңдаудың құралы ретінде қолданылады. Ақынымыздың тілі алмас қылыштай өткір, алдаспандай айбарлы, сыншылдық сипаты айқын көрінетін құнарлы лексика. Ол елдің жағдайына, халықтың мүддесіне, ұлттың келешегіне өзінің ортасы мен айналада болып жатқан түрлі құбылыстарға өткір сын, терең пайыммен қарап отырып өзінің әділ бағасын береді. Ащы сөз ақиқаттың айнасына айналады.

Әдебиеттер

- 1 Раев Қ. Дулат Бабатайұлы шығармаларының поэтикасы. Монография. – Алматы, 2007. – 281 б.
- 2 Сыздықова Р. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Мектеп, 1984. – 248 б.
- 3 Замана сазы: Өлеңдер мен дастандар. Құраст., баспаға әзірлеген Қ.Өмірәлиев. – Алматы: Жазушы, 1991. – 160 б.

References

- 1 Raev Q. Dulat Babataiyuly shigarmalarinin poetikasi. Monografia. – Almaty, 2007. – 281 b.
- 2 Sizdykova R. XVIII-XIX gasirlardagi qazaq adebi tilinin tarihy. – Almaty: Mektep, 1984. – 248 b.
- 3 Zamanasazy: Olender men dastandar. Qurast., baspaga azirlegen Q. Omiraliev. – Almaty: Jazushy. 1991. – 160 b.

Мамедов Р.А.
**Невербальные способы
общения и художественный
текст**

Статья представляет собой обоснование научного проекта, посвященного изучению стилистической функции невербальных знаков в произведениях художественной литературы. Автор объективирует мысль о том, что взаимопонимание народов и наций предполагает не только освоение языков, но и понимание культурных национальных кодов, дающих информацию о носителях языка и об имеющихся особых способах межкультурной коммуникации. В качестве объекта планируемого в рамках проекта исследования определена невербальная коммуникация как специфический этнокультурный феномен, а в качестве предмета – ее национальная специфика в диалоге культур, в частности – невербальные средства коммуникации, отраженные в произведениях казахских, русских и английских писателей. Использование оригиналов и переводов произведений, безусловно, ляжет в основу рассмотрения целого ряда контрастивных аспектов. Описание национально-культурной специфики невербальных средств коммуникации на основе изучения способов общения без привлечения языковых средств строится с учетом характеристики типологических классификаций невербальных составляющих и их значения.

Ключевые слова: невербальные знаки, стилистические функции, взаимопонимание народов и наций, носители языка, культурные национальные коды, межкультурная коммуникация, специфический этнокультурный феномен, невербальная коммуникация.

Mamedov R.A.
**Nonverbal ways of
communication and fiction**

The article considered with the nonverbal ways of communication problem. It represents the justification of the scientific project devoted to studying of nonverbal signs stylistic function in fiction. The author objectifies the thought that people and nation mutual understanding assumes not only learning of languages, but also understanding of the national-cultural codes giving information about native speakers and the available special ways of cross-cultural communication. As object of the research planned within the project is defined the nonverbal communication as a specific ethno cultural phenomenon, and as a subject – its national specifics in dialogue of cultures, in particular – the nonverbal means of communication reflected in works of Kazakh, Russian and English writers. Use of originals and translations of works, certainly, will form the basis of a number of contrastive aspects consideration.

Key words: nonverbal signs, stylistic function, people and nation mutual understanding, native speakers, cultural national codes, cross-cultural communication, specific ethnocultural phenomenon, nonverbal communication.

Мамедов Р.А.
**Қатынастың бейвербальды
әдістері және көркем әдебиет**

Мақала көркем әдебиет шығармаларындағы бейвербальды таңбалардың стилистикалық функцияларын зерттеуге арналған ғылыми жобаның негіздемесімен таныстырады. Автор халықтар мен ұлттардың өзара түсіністігі тілдерді игеру ғана емес екендігі және сонымен қатар тіл иелері жайлы ақпарат беретін мәдени ұлттық кодтар мен мәдениаралық байланыстың арнайы әдістері жайлы тұжырымдар жасайды. Зерттеу жобасының объектісі ретінде спецификалық этномәдени феномен – бейвербальды коммуникация, ал пәні ретінде оның мәдени диалогтағы ұлттық ерекшелігі, оның ішінде, қазақ, орыс және ағылшын жазушыларының шығармаларында көрініс алған қатынастың бейвербальды құралдары таңдалған. Шығарманың түпнұсқасы мен аудармасын пайдалану салғастырмалы аспектілердің тұтас бір қатарын қарастыру үшін негіздеме болып табылады. Тілдік құралдарды пайдаланусыз қатынас әдістерін зерттеу негізінде қатынастың бейвербальды әдістерінің ұлттық-мәдени ерекшелігін бейнелеу бейвербальды құрамның типологиялық классификациясы мен олардың мағынасы ерекшеліктеріне байланысты құрылады. Бейвербальды қатынастың ұлттық-мәдени таңбасы элементерін талдау халықтың салты мен дәстүрлерін терең зерттеу арқылы ғана іске асырылады.

Түйін сөздер: бейвербальды таңбалар, стилистикалық функциялар, халықтар мен ұлттардың өзара түсіністігі, тіл иелері, мәдени ұлттық кодтар, мәдениетаралық байланыс, спецификалық этномәдени феномен, бейвербальды коммуникация

НЕВЕРБАЛЬНЫЕ СПОСОБЫ ОБЩЕНИЯ И ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ТЕКСТ

Представляется актуальным исследование, посвященное комплексному подходу к изучению стилистической функции невербальных знаков в произведениях художественной литературы. Планируя такое исследование в рамках научного проекта, мы характеризуем невербальные знаки как культурные национальные коды, призванные нести вполне конкретную информацию и способствовать не только усвоению языка, но и расширению знаний о его носителях. Для характеристики понятия «культурный национальный код» нами используется традиционное определение: культурный код – это информация, представленная в определенной форме, позволяющей идентифицировать явления культуры определенного этноса, используя семиотический формат. Под культурным кодом следует понимать «мета-уровень» семиотического пространства, т.е. совокупность символов и знаков культуры, призванных не только идентифицировать человека по его национальной принадлежности, но и давать ему характеристику на основе культурного состояния его ситуативных действий [1, 330].

Национальный культурный код – это некие особенности поведения и характера, набор стереотипов, самобытность, доставшаяся в наследство от народа, к которому причастен пользователь этого кода. Невербальные знаки можно назвать коллективным, бессознательным, диктуемым особенностями поведения людей одного этноса, кодом. Показав взаимозависимость и взаимообусловленность понятий «невербальное общение» и «культурный национальный код», мы планируем обратиться к исследованию типологической характеристики культурных кодов путем использования различных оснований для их дифференциации. Так, известна типологическая характеристика кодов, построенная на учете принципа историзма и позволяющая выделить дописьменный, письменный и экранный коды.

Интересна в научном плане и другая типологическая классификация, основанием для которой будет служить целевое назначение кода: информативный, символический, дрейф-код и др. Исходя из того, что культурный код может быть рассмотрен как элемент пространства культуры, его исследование применительно к невербальному общению даст возможность

нового осмысления проблем философии культуры. Разработка модели культурного кода на семиотическом поле невербального общения будет строиться на материале художественных текстов, которые уже сами по себе есть культурный код – особое, специфическое явление культуры.

В связи с такой постановкой проблемы немаловажным является вопрос освещения рассматриваемого понятия в свете проблем межкультурного общения. По мнению Е.Ф.Тарасова, «межкультурное общение – это случай функционирования сознания в аномальных («патологических») условиях, когда отсутствует оптимальная общность сознаний коммуникантов. Чужая культура воспринимается как «отклонение от нормы», при этом естественным образом нормою считаются образы своей культуры, и чужая культура постигается путем приведения чужих образов сознания к образам своей культуры» [2, 18].

Одни ученые (Б.А. Серебренников, В.И. Постовалова, Ю.Н. Караулов и др.) возможность понимания в межкультурном общении определяют устойчивостью и универсальностью базисной «картины мира», общностью «ядра языкового сознания», которое отражает универсальные составляющие окружающего предметного мира. Другие (С. Лурье, Е.Ф. Тарасов, Н.В. Уфимцева и др.) говорят об общности этнических констант, составляющих «центральную зону» этнической культуры и наполняемых специфическим в каждой культуре содержанием. При этом «этническая культура, понимаемая как исторически выработанный способ деятельности, предполагает, что всем явлениям культуры присуща общая функция – служить средством человеческой деятельности. Для нормального развития культуры необходим общий запас культурных ценностей, инвентарь культуры, который должен транслироваться следующим поколениям через традицию» [3, 207].

В процессе межкультурного общения представители разных лингвокультурных сообществ воспринимают «чужую» культуру через свою локальную культуру, вследствие чего неизбежно возникает различная степень непонимания специфических проявлений «чужой» культуры. Это непонимание может обуславливаться различными факторами: незнакомым языком, несвойственными стандартами смыслового восприятия мира, иными интересами, потребностями, системами ценностей и проч. Степень непонимания зависит от размеров культуроло-

гических дистанций между культурами-коммуникантами и обуславливается потребностями и целями коммуникации. Контакт с «чужой» культурой для представителя одной лингвокультурной общности всегда опосредован опытом своей культуры, при этом неизбежно происходит сопоставление двух культур, фиксируются – осознанно или неосознанно – различия между этими культурами.

Расширение сферы и разнообразие контактов между этносами делает особенно актуальным вопрос о культурной самобытности и культурных различиях. Чрезвычайно важно уметь определять культурные особенности народов, чтобы понять друг друга и добиться взаимопонимания. Становясь участниками любого вида межкультурных контактов, люди взаимодействуют с представителями других культур, существенно отличающихся друг от друга. Различия в языках, национальной кухне, одежде, нормах общественного поведения и многое другое зачастую делают эти контакты трудными и даже невозможными, несмотря на все возрастающую потребность во взаимопонимании. Для достижения максимально полного взаимопонимания в процессе межкультурного общения необходимо делать некоторую «поправку» на национальную специфику другой культуры, то есть использовать своеобразный «коэффициент», который облегчал бы контакты между культурами. Весомо и зримо ощущается такое непонимание при знакомстве с национальной художественной литературой, которая зеркально отражает как вербальную, так и невербальную культурную специфику.

Проблема сопоставления невербальной коммуникации у носителей контактирующих языков и культур, в частности, в произведениях художественной литературы, отражающих национально-культурную специфику казахского, русского и английского этносов, до сих пор остается недостаточно разработанной. На наш взгляд, исследование традиционно сложившихся моделей невербального поведения индивидов, их трансформации в условиях билингвизма, выявление общих и специфических черт невербального общения становится одной из актуальных этнопсихосоциолингвистических проблем.

Одной из ярких примет современной науки является введение в орбиту исследовательской деятельности человеческого фактора, использование интегративного подхода к изучаемому объекту, обусловившему рождение многих но-

вых научных направлений. Невербальная семиотика не является исключением: ее роль в организации различных форм межкультурной коммуникации не вызывает сомнения в научном мире. Представляется, что рассмотрение вопроса об использовании невербальных средств общения в произведениях художественной литературы соответствует принципам, лежащим в основе исследовательской деятельности: принципу рациональности, принципу гуманитаризации, принципу связи теории с практикой, принципу межкультурной коммуникации.

Как известно, цель изучения языка – это прямая, без посредников, диалог культур, основанный на взаимопонимании и взаимообогащении. Под диалогом понимается не только обмен репликами на общем языке, но и «скрытая конкуренция» потенциальных возможностей национальных культур, в ходе которой становится неизбежным сравнение их элементов.

Сравнение состоит из двух этапов: выделение в этих элементах чего-то общего (без чего общение не состоится), а затем – различного (без чего общение не будет иметь смысла). Намечая исследование невербальных средств общения путем анализа текстов художественной литературы, мы планируем отбор, анализ и описание тех общих и различных средств, которые представлены в литературных произведениях. Для анализа мы предлагаем использовать тексты художественного стиля речи: в них с наибольшей полнотой выражается национальная самобытность первичной реальности, преобразованной с помощью выразительных средств в реальность вторичную, обогащенную стилем и методом писателя, его авторской индивидуальностью.

Единым основанием, позволяющим выявить как общность, так и различия между вербальным и невербальным общением, выступает их семиотичность и коммуникативная функция. Отбор тех или иных средств невербального общения, частое их использование в речевом акте определяется рядом факторов социокультурного, коммуникативного, когнитивного характера. Наибольший интерес вызывает когнитивный аспект невербального общения, поскольку он отражает архетипические оппозиции, мифологические представления, культурные константы, т.е. то, что составляет основу мировоззрения, менталитета этноса. И, как уже было сказано выше, особая роль отводится описанию невербальных средств общения в художественных произведениях, раскрывающих культурно-национальную специфику различных этносов, в

частности, казахского, русского и английского.

В качестве объекта планируемого в рамках проекта исследования определена невербальная коммуникация как специфический этнокультурный феномен, а в качестве предмета – ее национальная специфика в диалоге культур, в частности – невербальные средства коммуникации, отраженные в произведениях казахских, русских и английских писателей. Использование оригиналов и переводов произведений, безусловно, ляжет в основу рассмотрения целого ряда контрастивных аспектов.

Описание национально-культурной специфики невербальных средств коммуникации на основе изучения способов общения без привлечения языковых средств строится с учетом характеристики типологических классификаций невербальных составляющих и их значения. Анализ и выявление элементов национально-культурных кодов невербальной коммуникации строится путем тщательного изучения народных традиций и обычаев, с учетом гендерной специфики невербального поведения.

Поскольку в научной литературе встречаются лишь фрагментарные описания невербальной коммуникации в свете ее стилистической функции в художественном произведении, ее представление как национально-культурного кода разных этносов будет дано таким образом, чтобы показать:

- общие и специфические знаки невербального общения, отраженные в художественных произведениях, содержащих ярко выраженные национально-культурные коды, которые проявляются у различных этносов на невербальном семиотическом поле;
- особенности интернациональных и национально-культурных жестов как знаков невербальной коммуникации, отражающих традиции и обычаи различных этносов;
- специфику невербального общения в широком контексте межкультурной коммуникации – как процесса, включающего в себя сопоставление и сочетание невербальных приемов коммуникации одной этнической культуры с невербальными формами коммуникации других исследуемых лингвокультурных сообществ;
- случаи гендерной дифференциации коммуникантов – как одно из перспективных научных направлений, активно исследуемых в мировой невербалике;
- содержательную значимость национального костюмного комплекса как элемента коммуникативного знака в невербальном общении;

– разнообразие диетонимов в свете восприятия их представителями различных этнических общностей как своеобразных кодовых невербальных знаков.

Обращаясь к исследованию данной темы, мы характеризуем ее как перспективную для дальнейшего изучения универсальных и национально-культурных характеристик интерактивного невербального механизма коммуникации. Описание национально-культурной специфики средств невербальной коммуникации, определение их стилистической функции в художественной литературе может быть продолжено с привлечением такого списка произведений, который основан на понятии *хронотоп* – как указателя на общность времени их создания или на географическую идентичность. Представляется вполне закономерным включение в практику школьного и вузовского преподавания элективных курсов с этнопедагогической составляющей: «Невербальная коммуникация как показатель национальной спе-

цифики в межкультурном общении», «Наш национальный культурный код», «Художественный текст как специфический культурный код» и др.

Цель диалога культур – полное взаимопонимание наций и народов, и к этой благородной цели обучающие ведут обучаемых, обращая их внимание не только на грамматические сложности нового языка, но и на национально-культурные особенности, менталитет народа-носителя этого языка. Планируемый проект призван объективировать мысль о том, что взаимопонимание народов и наций предполагает не только освоение языков, но и понимание связи культуры с другими факторами, ибо каждый носитель языка – продукт своего класса, своей эпохи, своего окружения, пола и даже возраста. Вполне объяснима наша уверенность в том, что данный проект заинтересует тех, кто занимается вопросами культурологии, языкознания, литературоведения, этнопедагогики и других научных областей.

Литература

- 1 Алефиренко Н.Ф. Этноязыковое кодирование смысла в зеркале культуры // Мир русского слова.–2002. <http://learning-russian.gramota.ru/journals.tml?m=mirrs&n=2002-02&id=330>.
- 2 Тарасов Е.Ф. Межкультурное общение – новая онтология анализа языкового сознания // Этнокультурная специфика языкового сознания. – М., 2000. – С. 7-22.
- 3 Уфимцева Н.В. Языковое сознание и образ мира славян // Языковое сознание и образ мира. – М., 2000. – С. 207-219.

References

- 1 Alefirenko N.F. Etnoyazykovoe kodirovanie smysla v zerkale kultury // Mir russkogo slova.- 2002. <http://learning-russian.gramota.ru/journals.tml?m=mirrs&n=2002-02&id=330>.
- 2 Tarasov E.F. Mezhkulturnoe obschenie – novaya ontologiya yazykovogo soznaniya // Etnokulturnaya spetsifika yazykovogo soznaniya. – M., 2000. – S. 7-22.
- 3 Ufimtseva N.V. Yazykovoe soznaniya i obraz mira slavyan // Yazykovoe soznaniya i obraz mira slavyan. – M., 2000. – S. 207-219.

Мирзахиддини Н.,
Үзаялар Ю.

Толкования суфийских
символов в «Валад-наме»
Султан Валад

Настоящая статья посвящена вопросу толкования суфийских символов, описанных в различных главах (разделах, частях) «Валад-наме» Султан Валад. Рассмотряемые символы относятся к числу наиболее известных поэтических тем, разработанных в различных поэтических формах, имеющих весьма важное и исключительное значение в творческой деятельности поэтов-суфиев и суфиев в целом.

Принимая во внимание толкование, тематически классифицированное на основе поэмений Султан Валад, представляется возможным способствовать правильному пониманию мысли Мавлана Джамиладдина Балхи.

Ключевые слова: Джамиладдин Балхи Руми, Султан Валад, «Валад-наме», символ, суфизм (мистика), поэтические темы, фотийный, ключевые понятия.

Mirzohiddini N.,
Ozayalar Yu.

Sufi Interpretations
of characters in «Walaad-name»
by Sultan Walaad

The Present article is committed to the interpretation of the Sufi transcript documented in the variety of chapters (sections, parts) «Walaad-name» by Sultan Walaad. Considered signs are among the most famous poetic themes developed in various poetic forms, are very important and critical in original work of the Sufi poets and the Sufis in common. Taking into account the interpretation explanation-based classified thematically by Sultan Walaad, it is possible to contribute to an well-versed understanding of the opinion of Mawlana Jalaladdin Balchi.

Key words: Mawlana Balchi Rumi, Sultan Walaad «Walaad-name», symbol, Sufism (mysticism), poetic themes (motives), key concepts..

Мирзахиддини Н.,
Үзаялар Ю.

Султан Валадтың
«Валад-наме»дегі символық
таңбаларын таңдау

Қазіргі бап символар таңбаларының түсіндіру сұрақтарына арналған, әртүрлі газеттерінде танылған (бөліктерінде және бөлікдерінде) «Валад-наме» Валад сұлтаны. Қаралып отырған таңбалар сонымен қатар барынша белгілі поэтикалық қатарына жатады, ер түрлі поэтикалық әзірленген нысандарда шығармашылық қызығуында негізгі мәні символар аяңдары және бүгін символардың ролі өте маңызды.

Ұғымды назарға алд отырып түсіндіру, Султан Валад түсіндірері негізінде тақырыпта жіктелген, Мавлано Джамиладдин Балхидың дұрыс ой түсінгіні ықпал етуі мүмкін.

Түйін сөздер: Джамиладдин Балхи Руми, Валад Сұлтан, «Валад-наме», таңба, суфизм (мистика), поэтикалық тақырыптар (делелдер), негізгі ұғымдар.

¹д. ф. н. профессор Ташкентского национального университета,
г. Душанбе, Таджикистан, ²д. ф. н. ст. преподаватель Университета
им. Сулеймана Давранди, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: basti70@mail.ru, yutkiz.arkana@edu.edu.kz

ТОЛКОВАНИЕ
СУФИЙСКИХ
СИМВОЛОВ
В «ВАЛАД-НАМЕ»
СУЛТАН ВАЛАД

Башаддин Мухаммад ибн Джаваддин Мухаммад Маъини, известный как Султан Валад (1226-1312) – сын Маъини Джаваддина Мухаммада Баки (Руми), является известной личностью в мире суфизма и поэзии. Его деятельность в поэзии, как с точки зрения практики (пропаганда) практических и теоретических сторон суфизма, так и в литературно-эстетическом плане тесно связана с творчеством его отца. После себя он оставил заслуживающие внимания литературные произведения, сравнимые и в наше время сие издание как памятники литературы и ставшие предметом исследования под различными углами зрения [1; 4; 5; 6; 9]. В частности, одним из его известных произведений считается неоднократно издававшееся месневи «Валад-наме» [5; 8; 9] и являющееся ярким образцом сведения Валад за «Масневи ма'нави» Маъини Джаваддина Баки.

Основной целью Султан Валад в «Валад-наме» является представление духовной и творческой личности Маъини Джаваддина Баки, реализованное разными способами. В дополнение к этому, в сказанных Султан Валад в упомянутом месневи налицо множество размышлений. Если собрать воедино все эти размышления, будем иметь под рукой свод теоретических посылов, прозвонных способностей постижения сути мысли Маъини, воплощенных в форме поэтического слова.

Такие теоретические послышки воплощены в разных частях упомянутого месневи и по разному поводу. Исходя из этого мы рассмотрим каждую послышку в отдельности и в рамках теологической классификации, вытекающей из сути и содержания размышлений Валад.

Место слова. Слово у суфия занимает особое место, но над ним размышляется смысл, приданный слову содержательную нагрузку. Согласно теории суфийского познания, смысл не всегда можно вместить в форму слова. В частности смысл, связанный с божественной благодатью невозможно вместить ни в какую форму. Исходя из этого, Валад делит слово на три вида: *арзу*, *мисъал* и *размышление* и определяет круг смысла каждого из них.

По значимости размышление занимает первое место и ему дано следующее определение: «онно показывает вещи изнутри» (نظر اقلون من الداخل) (رومی تلمیح). В этой связи на взгляд Валад все, что внутри «раскрывается большим, широким и пространным поэмой» [5, 21]. Если эту широту смысла «выразить поэзией, он сумеет, а если поэзией становится еще умнее» [5, 21].

В этом плане, наиболее важным является определение истинного смысла, выражаемого размышлением. Этим истинным является скрытый мир (عالم غیبی), раскрытый выше всего указанного, откуда «облагодать» (قبض) поступает в сердце, а «его широта и пространность бескрайняя». Другим важным является следующее. Для выходящего, благодаря слову которых нередко становится знающими, а ученые достигают небес, в некоторых случаях, в особенности, когда постоянное смысла для исследователя становится трудным, внимание выдвигается предпочтительнее слова. Это внимание такт в себе символ, тайну и таинства.

Таким образом, для правильного и адекватного понимания слова Махкано, прежде всего необходимо обратить внимание на широту его размышлений. Возможно, в связи с этим, уход от традиционных форм в творчестве поэта, стал предметом спора аштарипа. И сам поэт не раз указывал на эту особенность своего творческого опыта.

Показана поэзия и поэзия, показывающая Бога (شعر خود نمایی و خدا نمایی). Султан Валад не только как ставит вопрос о близости Махкано поэзии и причинах его обращения к поэзии, приводит различия между поэзией поэтов и суфиев, считая поэзию поэтов показной, а поэзию суфиев, показывающей Бога. В подтверждение этого приводит следующий довод: «Поэзия *аштарип* (شعر اوستا) все состоит из тонкой и таинств Корана, так как они исцелили от себя и живут в Боге. Их движение и покой от Истинны (حق)... Они орудие в руках мущества Истинны. Разумный не принимает извешение орудия и орудия. Вопреки этому, поэзия поэтов под их воображении, изобретая на неправданных преувеличений, который преследуют цель показать себя и свои достижения. Это как тот идальщик, который сам знает имя и приближается ему. Поэты считают поэзию *аштарип*, созданную вследствие оставления користи и изчезновения широты (قبض)

نفس), показной на свою поэзию. Они не знают, что в действительности их движение и слова исходит от Творца (خالق), сотворенному туда нет дороги. Их поэзия не есть показная, а то, что показывает Бога» [5, 69].

Приведенный выше цитата содержит, заслуживающее внимание высказывание с точки зрения взгляда на поэзию. Первый выписок подчеркивает целесообразность указанного выделения мысли для отличия поэзии поэтов от поэзии *аштарип*. С точки зрения истинного смысла между поэзией и *аштарип* просматривается существенная разница: поэзия *аштарип* – это имитация и таинств Корана, сличенная вследствие оставления широты и изчезновения широты (قبض نفس); вопреки этому, поэзия поэтов под их воображении, изобретая на неправданных и преувеличенных преувеличений. Следует отметить, что при этом Валад оставляет вне поля зрения вопросы искусства и художественного мастерства. Кроме того, поэт и *аштарип* обращается к поэзии, исходя из разных побуждений. Если поэт, обращаясь к поэзии преследует цель показать себя и свое мастерство, то причиной обращения *аштарип* к поэзии является переданное действие и слова, внушенному им благодатью Бога. В третьих не подобает останавливаться к личности *аштарип* и их словам – как к индивиду человеку и как к создателю каждого слова поэта, в терминологическом понимании данного понятия. Так как *аштарип* есть люди, выходящие от себя и живущие в Боге. Их движение и покой управляется Богом.

Султан Валад, продолжая вышеприведенные размышления касательно отличия поэзии поэтов от поэзии *аштарип* обращается к примечательной притче, представляющей нам уместной в данном контексте. Его словами есть две поэзии таинств. Если ветер дует со стороны цветника, приносит запах цветов, а если со стороны юга, приносит запах гары. Хотя ветер один, но по причине направленных дунувших, его запах меняется. У кого есть чувство обоняния, увеличивает различия между ними. Кто куёт чеснок, хотя и слышит, что это мускус распространит запах чеснока и наоборот, кто куёт мускус, хотя и слышит, что это чеснок, распространит запах мускуса» [5, 69].

Валад, рассказывая *аштарип* в показании приближенному (علاق), различает стихи приближенного от стихов поэта таким образом:

شعر عشق بود همه تصحیر / شعر شاعر بود یقین، تقد میر
 شعر شاعر نتیجه ی هستی است / شعر شاعر ز حیز هستی است
 زبان کز این بوی حق همی آید / زبان ز روحان دیو همی آید
 زلفش شعر آن بود به دروغ / شعر این را ز راستی است فروغ
 هر دم آن در عیانگی گوید / تا به توخ نکوشش بیرونند
 وین ز بدای فکری گوید / چون سوی شعر و قلمه برود
 گنجی خرد می نگردد آن دم او / در میان و زبان و دم او
 لیکن از آن دم همی شود بینا / دیده های درون هر اعضا

[5, 69]

(Стихи необъяснимого – несомненно толкование (sharfiy)).

Стихи поэта – несомненно язык чистый,
 Стихи поэта – переживание бытия,
 Стихи поэта – с познанием смысла.
 Один распространяет бытие свое Истины,
 Другое родство неуловимых думом.
 Язык стихов этого является на язык,
 Правдивость есть вкратце стихов других.
 Это постоянно стремиться к переосмыслению,
 Чтобы врать по вращен цене.
 Другой делает всевозможное от многого,
 Свободу на пути стоицизма и рафин.
 Хотя его мире выходит на берегах,
 В философия, жарисовия и фидоисовия.
 Но из языка драматизма, становится значим,
 Внутренние слова внешнего смысла).

В последнем бейте поэты и в ее последующих бейтах отмечается психолингвистическое влияние стихов, являющееся важным вопросом теории поэзии. По мнению Вагад, стихи поэта – *важаб* преследуют следственную цель: делают

значимы внутренние глаза каждого человека, возносят читателя с земли до глубочайшего неба, так как стихи *важаб* есть толкование Кирана и причиною выяснения души, просветления веры и наиконец.

قال ایشان بود نتیجه ی حل / هر بود نطفشان ز نور جلال
 [5, 78]

(Их слова (қал) есть след состояния (حل). Их слова освещены светом Бога).

Тайна смысла (سرّ معنی). Значение тайны смысла, обозначенные в литературе разными выражениями, является весьма важным вопросом. Литературоведы и стремления выявить значение смысла приделана большой работа, служащая необходимым и существенным путеводителем. Наша цель здесь, в соответствии с пониманием Вагад, выяснить как выразить тайну смысла словами. С одной стороны смысл обирает систем светских выражением. Задача и проблема читателя понять тот смысл, которого имел ввиду автор. С другой стороны, проблема все же сводится к автору. Автор должен представить себе как принадлежность тайну смысла читателю.

Вагад считает, что изложить тайну смысла как есть, является сложным делом: «если тайну смысла как есть излагает и раскрывает друг (ولی) Бога, не останется ни земли, ни неба. Они тела твердые (جسم) и падает на снег и лед.

Тайна друга Бога (ولی), когда является соприкосновением Судного дня, если раскрывается, твердые тела (جسمات) расплываются и исчезают. Это как фонарь, занесенный в темную комнату, который покрывает тьму или кусок (ширма) и уничтожается [5, 109].

Первое на то, что следует обратить внимание в приведенной выше поэте, это то, что здесь подразумевается особый смысл (معنی) (خاص). На наш взгляд, этот особый смысл является исключительной категорией, относящейся к тайне истинного познания (سرّ معرفت حقیقی). Известно, что в творчестве Мавлана нельзя находить мысли, выраженные в открытой форме (سورت آشکار). Читателю Мавлана, чтобы понять его слова должен быть приученным к глубокому размышлению.

Автор «Вагад-наме» указывает, что каждая слово скрытого тайный, и каждая тайна скрыта другой тайной. Поэтому, если кто знает слово,

но не знает тайну слова, неминуемо выходит на неверный путь, а тайна останется у тайных. Тайна или слово. Кто не знает тайну тайны, ему вредно слышать о ней. Поэтому считается нехорошим рассказывать тайну неподготовленному [5, 354].

«Бедность или гордость» (روايت فخریه). Это выражение (حقیقت) Пририга, весьма часто непосредственно и опосредованно, используется как в теории, так и на практике суфизма, в частности в творчестве Мавлана Джалалуддина Рума, сопровождается различными пояснениями. Автор «Валад-наме» приводит следующее пояснение, связанное с отношением учителя и ученику: «Если ученик научится маляму у учителя, учитель никогда не будет им гордиться, а наоборот он будет стыдиться его. Он будет гордиться учеником, научившимся маляму у него, ибо гордиться им, означает гордиться самим собой. Поэтому Пририга говорил, что «бедность или гордость» «فخریه» [5, 182].

Самознание и познание Бога (خود بینی و خدا بینی). Вопрос самознания и познания Бога в теории суфизма считается одним из важных урду (موضوعات). Поэтому Валад уделяет этому вопросу особое внимание и в отдельной части (فصل), опираясь на теорию познания Истины (حق), пишет следующее: «кто познаёт Бога, становится немим в произношении слова, не относится к Богу, в особености слова о себе. Он станет противоположным при упоминании (ذكر) Бога. Познание Истины есть признак совершенства разума. Совершенство разума это то, что когда его касается признание (تجلی) Бога, терпит сознание». Каждый следующий человек, познавший искусство Истины, которое подобно Солнцу, не будет отворачиваться на своё искусство, подобие частицы, кто спешит безразличное знание Бога, не будет измерять часть донки, достигшей ему». Вывод таков, что путь к познанию Бога есть избавление от самознания. Тот, кто познал Бога и предал забвению сам приобретения (حاصلت), приблизился от самознания, познал Бога [5, 271-274].

Причина нежелания людей (علت هرگز سخن) (گفتن اولیا). Одна из причин нежелания людей, сводится к тому, что на них возложена задача раскрытия божественной тайны. Им не дозволено говорить в открытую: «слова не посвящены всем тайнам. Им не дозволено открыто тайну неподготовленному. Если бы кто бы дозволено, сам Всевышний раскрыл бы это им» [5, 319].

О невозможности выражения смысла словами «در عبارات نگین معنی». Выразить смысл по-

средством определенных форм слово, выражение, составное выражение, предложение, строка (مصرعات), быть не является простым вопросом. В этой связи, мастером считается тот, кто в состоянии выразить подразумеваемый смысл в заданной форме. Не просто принцип «одно слово, больше смыслов» (روايت تک و معنی میلای) заслуживает одобрение следующих людей. Валад, также акцентирует внимание на это, относительно сложности выражения смысла словом пишет следующее: «Смысл как он есть, не сокращается выражением. Он не подобен тому, что цвет противопоставления ему и нет различия им» (سازداده لعلی او لا لعلی لعلی). Но необходимо сделать так, чтобы они соответствовали разумению людей, чтобы они стали его замечать. Это так же как пред изобретением сравнивать губы возлюбленного (شاه) с сахаром, чтобы изобретение не сравнивать губы со сладостью сахара и сказать, что они должны быть сладки или сахар. В противном случае, какое отношение имеет сахар к губам возлюбленного?! Они никак не связаны друг с другом»... [5, 384].

В приведенной цитате подчеркивание «но необходимо сделать так, чтобы они соответствовали разумению людей, чтобы они стали его замечать» представляет собой, заслуживающий внимание нюанс в теории постижения художественного слова.

О постижении слова Мавлано (در شناخت کلام مولانا). В следующей цитате Мавлано, замечательное замечание о постижении слова Мавлано: «Каждого познает по его пища. Пища бывает двух видов: чувственная и умственная. Чувственная – это хлеб, мясо, вода и другое, а умственная наука и мудрость. Ныне некоторых тинет к благословию (آیه), некоторым к поэзии (منطق), некоторым к комментарию (تفسیر), некоторым к диванам Аттара и Саади (да благословит их Аллах – درگاه-у-Маху лабаро). Некоторым других к поэтическим диванам таких (поэтов) как Анвар и Закир Фороби. Кто тинет к диванам Анвар и другим поэтов, они люди мирные, над ними довлеет вода и глина (آب و گل). А кто тинет к диванам Саади и Аттара и наставлениям (قواعد) Мавлано да осветить Аллах нас его искусственным таинством (جادوسлава-а-Маху бисмилла-а-лали), что является ядром воды и лучшим лучшего (متر معز و نقر نقر) в избранному слову Саади и Аттара свидетельство того, что он относится к людям сердца и ливу алмаз» [5, 274].

Из этого вытекает, что Валад поэзию Мавлано не ставит в один ряд с поэзией Анвар

и Закир Форези, а станут в один ряд с поэзией шейх Аттар и Салям Галаани, характеризуют наставления (قوليد) Мавинно как «идею жизни и мудрости на мушкетом» (هتتر هتتر و نتر نتر). Представляется, что Вагад в числе первых признает Салям и Аттар и лично Мавинно.

Следующее размышление, в связи с влиянием слюва Мавинно и его мысли на всех и в особенности на «выбранных аскетов» (زاهدان و برگزيده و مختار) также может способствовать признанию его поэзии:

زاهدان گزيده و مختار تج ز ختري كه آن بود ز ننگون سلفان چله هي خوربان گشته ني چنان شوي گان مجاز بود ظلمت آن شعور و بلطش ختير	شده از عشق او همه ختير بله از ختري كه نام لوست طهور عوض ذكر شو خوربان گشته بالگه شعور كه هتتر و نتر بود راه حق را در او ديون توريون
---	---

[5, 331]

(Избранные достоинства аскетов,
Становятся из-за любви к нему совершенны.
Не тучи воды, которые готовятся из виноградной,
Но тучи воды, которую дождем дождя
Поставилась из слювы избранной аскета,
Известно ведь, различны слювы.
Не тучи слювы, которые склеиваются из несомненных,
А слювы, склеивающиеся суть тайны.
С водою слювы, которую канализацией (тофетер).
И канализацией провозвещать путь к Востоку (Халк)).

Посвящением исключительного воздействия слюва Мавинно может способствовать и другое размышление Вагад, превозносящее поэзию

Мавинно. В трех последующих бейтах воздействие слювы Мавинно на читателей выражено таким образом:

فب لظن چو در يادوي مستتر بود همچو شود و تيات هرنگان چله گشته زان دو حج	هرده را جان تو مي يادوي ز آندو هرده تو بيرون حيات زندگان زنده تر شده از وي
--	--

[5, 380]

(Все гранитное любя канализация движут,
Вводи в тело мертвецкую канализацию душу
Все слювы были как вода и небо,
Древнее живому и мертвецкому аскета.
Мертвецкую воспринимая с той слювы,
Живые еще более оживались).

Посвящение бейта Мавинно (توضيح بيت مولانا). Как было отмечено в начале этого раздела, Вагад уделяет исключительное внимание творческой и душевной личности Мавинно, посвящая «Вагад-наме» этому вопросу. Для достижения этой цели Вагад использует разные методы. В частности, никогда не сталкиваясь со случаями, когда Вагад непосредственно указывает свои размышления в смысле типа или иного бейта Мавинно. Например, по поводу

вопроса о тайне и способности ее разъяснения читателю «Всевышний посвятив делай тайны, в случае разъяснения или частицы которых, не останется ни небо, ни земля. Потому и им не дозволено разъяснение тайн. И это потому, что если Всевышний не находил бы их верными хранителями, не доверил бы им сокровищницу тайн. Мавинно, да осветить Авак как его искусственным таинством, (برادداشتها و لوده باساروکارها و ازها) пишет:

بصورته ام تشاقي ز اعداى او و يادگان
هو جهان به هم برآيد من شور و نتر نتر

[5, 321]

(Писавшая бы таковы его врагов, орудия,
Становится оба мира, а у всех нет сил терпеть слугу и волевание).

Как известно из этого бейта, у Мавлана возникли Мансур, прививший в стихотворении к себе, точнее своего тела «смуту и волнение» (شور و اثر), «цвет свои терпеть смуту и волнение», вследствие которого он делает выбор в пользу рассудительности.

В своем приращении, автор «Валад-наме», обращаясь к писателю, весьма редко упоминает язык поэта, обращается и к бейтам других поэтов

ими, применив их в качестве диалога, часто ссылается на поэтов (стихи Кирвана) и хадис (изречения Пророка). Эта особенность требует отдельного исследования. Для примера, один бейт Саади прикомментирован следующим образом: «Кто не сможет умертвить похоть и укротить ее, на востоке превратится в дыма ада». Человек, на самом деле, как пишет Саади есть душа, считающей себя телом:

تو جانی و نگاشتی که جمعی تو آئی و بنفشتی بجزی
 (Ты есть душа, жгущая себя считаясь телом,
 Ты есть вода, жгущаясь, что ты испаришь само (себя)).

Человек, пренебрегая своей сутью, живет днем и ночью чуждое ему тело, являющееся врагом и поглотителем его. При этом оставляет себя (душу) бедным, голодным и раздетым [5, 293-294].

Валад в своем приращении нередко ссылается на стихи Мавлана, приводя их в качестве диалога для своих рассуждений. Впрочем и этот вопрос заслуживает отдельного исследования. В книге «Масрифа» также наблюдается такой же прием со ссылками на стихи некоторых поэтов и суфиев.

В завершении следует отметить, что мысли, выраженные Султаном Валад в связи с такими символами суфизма как место слова, познания поэтом и поэтом, словом Бога, таинство содержания, самознание и постижение Бога и другие относятся к вопросам познания слова поэтом с точки зрения содержания и поэтической тематике. При этом автор упомянутого высказывания оставляет за пределами своего внимания художественные стороны поэтического слова.

Литература

- 1 Мавлана, Джалалуддин Мухаммад Бакка. Масрифа ильгани / Дж. М.Б. Мавлана; Бар аноси ваити Р. Николсон ва нурияти ба дустигии дониш, таълим, таълим ва барқарорани илми: Бахридади Аллома (Абури), Али Мухаммади Хуро-сон. – Тезрак, 1379 х. = 2001 м. – 728 с. (in the Taj. Lang.)
- 2 افكويه شمس الدين احمد بن محمد بن علي بن ابي طالب به كوشش تصحيح و ترجمه - تهران: خنیاي كتاب، 1375 - 1376 هـ. ص 254
- 3 افكويه احمد بن محمد بن علي بن ابي طالب به ترجمه و تصحيح و ترجمه - استهبان: گيلی پيژوه، 2006 - 254 ص
- 4 بلخي، يونس بن محمد بن سلطان ولد؛ با مقدمه و استاد سيد تقيي - تهران: كتاب فرشتي، 1338 - 670 هـ. ص 522
- 5 سلطان ولد يونس بن محمد بن سلطان ولد؛ با مقدمه و ترجمه و ترجمه - تهران: آوار، 1381 - 522 هـ. ص 351
- 6 سلطان ولد يونس بن محمد بن محمد بن علي بن ابي طالب؛ به كوشش تقيي و ترجمه - تهران: آوار، 1377 - 351 هـ. ص 721
- 7 T. Biliakı, Ahmed. Ariflerin Menakabeleri / A. Biliakı çevirmen: Tahsin Yasarı. – İstanbul: Kabalcı Yayınevi. – 2006, 721 s.
- 8 E. Garabeglov, Djambhid, «Sultan Valid: Hayati, Eserevi ve Macaravi-i Valadina Terkidli Mektup, Doktora Tesi, Darslari: Prof. Dr. Tahsin Yasarı, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Fars Filolojisi Kürsüsü, 1977, 3 cilt, X+35+Omurt+607 sayfa.
- 9 R. Sultan Veled, Bahar-ı Din Muhammad Valad İbn-Casâl-ı-Din. İbida-Nâme Sultan Veled / R. Sultan Veled çevirmen Abdülkâli Gülşenli. – Ankara: Güven Matbaası, 1976. – 512 s.

References

- 1 Maviana Jalaluddin Bahki Muhammad. Masrifa Ma'ravi / Dj. M.B. Maviana; Baranesiratri R. Nikolson va nuriyati ba dostigai dighar, tahsil, ta'lim va barqarorani imar: Bahrididin Alimoda (Aburi), Ali Muhammadiyi Khasirani. – Teshon, 1379. – 2001 m. – 728 p. (in the Taj. Lang.)
- 2 Afiki Shamsuddin Ahmed. Menakabul Arifin: Der 3 cild; Istanbuli Tahsin Yasarı. – Teshon: Dunyo kitob, 1375. – 123 s.

- 3 Afkâi Ahmed, Meraklıhal Arifin; tercümesi Tahsin Yazıcı – İstanbul: Kabalcı yayınevi, 2006. – 354 s.
- 4 Balıç Babasiddin Muhammed. Divan-ı Sultan Valâd; İsmâkaddîmünsted Seyid Nafisi. – Teheran: Kitâbîfârûşî Emlâki, 1338. – 678 s.
- 5 Sultan Valad Babasiddin. Ahmed bin Mevlana Cakaliddin Muhammed bin Muhammed nasıhât Sultan Valad Valad-ı şerî; Bu nasıhâdîfârûşî Farqîdîfârûşî. – Teheran: İktisadî, 1348. – 523 s.
- 6 Sultan Valad Babasiddin. Muhammed ibn-i Cakaliddin Muhammed Balıç. Mısriif; Bu kuyûşî Najib Meâl Hecvî. – Teheran: Mevâna, 1377. – 351 s.
- 7 Bîfâkî Ahmed. Ariflerin Menkıbeleri / A. Bîfâkî çevirmeni: Tahsin Yazıcı. – İstanbul: Kabalcı Yayınevi. – 2006, 721 s.
- 8 Gurbatiglon Djumchid, «Sultan Valâd: Hayatı, Eserleri ve Mısnavî-i Valâdî'nin Terakidli Metnisi, Doktora Tesi, Danışman: Prof. Dr. Tahsin Yazıcı, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Bâlehiyat Fakültesi Fârûşî Fîlâlojisi Kürsüsü, 1977, 3 cilt, X+35+Osulit+607 sayfa.
- 9 Sultan Velad Babâ'î-ad-Dîn Muhammed Valad İsmâ'îl-ad-Dîn. İsticâ-Nasım Sultan Velad / B. Sultan Velad; çevirmen Abdîfârûşî Gölparvânî. – Ankara: Gövernîfârûşî, 1978. – 512 s.

Оданова С.А., Абишова Р.А.

**Жарнама мәтіндеріндегі
сын есімдердің бағалауыштық
қызметі**

Соңғы жиырма бес жыл ішіндеелімізде нарықтық қатынастарға негізделген жүйе қалыптаса бастағаннан бері жарнама қоғамдық өмірдің ажырамас бір бөлігіне айналды. Осы кезеңнен бастап жарнама тілін зерттеу тіл білімі ғылымында да алға қойылды. Жарнама қоғамның барлық сферасына ене отырып, оның әлеуметтік институтына және онда өмір сүріп отырған адамдар өміріне белсенді түрде әсер етуде. Қазіргі таңда жарнама берілу жолына қарай тележарнама, радиожарнама, баспа жарнамасы, көше жарнамалары және желілік жарнама болып бөлінеді.

Тіл біліміндегі бағалауыштық мән әртүрлі тіл деңгейлерінде көрініс тауып коммуниканттардың көздеген мақсатына жетуіне қызмет етеді. Жарнама мәтнінде бағалауыштық мәнді беретін ең негізгі бірліктер – сөз таптары. Сын есім – қазақ тілді жарнамалардағы бағалауыштық мәнді берудің ең өнімді жолы. Сын есімнің шырай категориялары, мағыналық топтары жарнаманың қай түрін жасауда болмасын (+, -) бағалауыштық мәнге ие. Мақалада қоғамның ажырамас бөлігіне айналған жарнама дискурсындағы сын есім арқылы жасалған бағалауыштық мәнге ие сөздер тобы талданып, ғылыми тұжырымдар жасалды.

Түйін сөздер: жарнама, жарнама мәтіні, жарнама тілі, тележарнама, бағалауыштық мән, сын есімдер.

Odanova S.A., Abishova R.A.

**Evaluation functions of adjectives
in advertising texts**

Since the period of year of independence in the Kazakh linguistics it is considered advertizing languages. Because, in this period the republic passed ours to market society. Now life of the modern person is inconceivable without advertizing background which is more and more obvious, more active and acting. The advertizing which got and getting into all spheres of society actively influences its social institutes and has considerable impact on social behavior of the people living in it.

Estimated value in linguistics is reflected in the different language levels and are used to achieve the objectives of the communicants. The most basic units forming the estimated value, are part of speech. Adjective – the derived transmission path estimated value in advertising in the Kazakh language. Categories comparative degree of adjectives, lexical group are owners of the estimated value of any kind of advertising (+, -). The article is an analysis on a group of words, which are considered an integral part of society, with estimates made using the adjective and the findings were made by scientists.

Key words: advertising, ad text, the language of advertising, television advertising, estimated value, style.

Оданова С.А., Абишова Р.А.

**Оценочные функции имен
прилагательных в рекламных
текстах**

С периода года независимости в казахской лингвистике стало широко рассматриваться язык рекламы, так как в стране началась формироваться рыночное общество. С тех пор в языкознании распространилась изучать язык рекламы. Сейчас жизнь современного человека немислима без рекламы, которая является все более очевидным, более активным и действующим. Реклама, проникшая и проникающая во все сферы общества, активно воздействует на его социальные институты и оказывает значительное влияние на социальное поведение живущих в нем людей.

Оценочное значение в языкознании отражается в разных языковых уровнях и служат для достижения целей коммуникантов. Основными единицами, формирующих оценочное значение, являются части речи. Имя прилагательное – самый популярный путь передачи оценочного значения в рекламах на казахском языке. Категории сравнительной степени имен прилагательных, лексические группы являются обладателями оценочного значения любого вида рекламы (+, -). В статье делается разбор на группы слов с оценочными значениями в рекламе, которая является неотъемлемой частью общества и были сделаны научные выводы.

Ключевые слова: реклама, рекламный текст, язык рекламы, теле-реклама, оценочные значение, стилистика.

**ЖАРНАМА
МӘТІНДЕРІНДЕГІ
СЫН ЕСІМДЕРДІҢ
БАҒАЛАУЫШТЫҚ
ҚЫЗМЕТІ**

Бағалауыштық мәнге ие сөздер бір шеті сын есімдерде жатса, енді бір шеті зат есім, етістік, сан есімдер бойынан көрініс табады. Қазақ тіл білімінде бағалауыштық мағынаның сөз тудырушы, сөз түрлендіруші қосымшалар арқылы берілуін Ф.Ф. Мұсабаевтың, Ш.Ы. Нұрғожинаның, Ф.М. Мұсабекованың, З.К. Құрманәлиеваның еңбектерінен кездестірсек, интонация арқылы берілуін З.М.Базарбаеваның еңбектерінен, тұрақты тіркес арқылы берілуін жоғарыда аталған кейбір ғалымдармен бірге Б. Момынованың, Х.Г. Қожахметованың, Е.А. Бектұрғановтың, К.Н. Дүйсентаеваның т.б. ғалымдардың еңбектерінен кездестіреміз. Енді осы мәселе жайлы кеңірек түсінік берсек, алдымен бағалауыштық категорияның сөз таптары жүйесіне қатыстылығы жайлы ой қозғауға тура келеді.

Лексикалық деңгейде бағалауыштық мәнді білдірудің негізгі тәсілі сын есім болып табылады. Бағалауыштық сын есімдердің көп мағыналығы, олардың семантикалық құрылымының лексика-семантикалық нұсқаларының бай болуы, лингвистің пікірі бойынша, бағалауыштық қызметін білдіру үшін заттық және заттық емес шындық негізін барынша қамтуға мүмкіндік береді: жақсы оқушы, жақсы күрек, жақсы жұмыс, жақсы шебер т.б. [1]. Максималды дерексіздік пен тура денотативті мағынаның болмауы жалпы бағалауыштық пен жеке бағалауыштық мәнін жүзеге асыру қабілеттілігіне себепші болады: Жақсы күн жетті; Күн – жақсы!

Мәтінде әрбір тілдік бірлік авторлық ойдың, авторлық бағалауыштықтың ерекше мәнерлілік тәсілімен алдында тұрады, сондықтан оның айтылу тәсілі жөніндегі мәселелерді қарастыру маңызды. Біздің көрсеткеніміздей, бағалауыштық санаты тілдің барлық деңгейінің көмегімен айтылуға қабілетті және де нысанның оң сипатымен қатар теріс жағында бейнелей алады.

Жарнама мәтініндегі оң бағалауыштықты білдіретін сын есімдер.

Жаппай таңдау әдісі арқылы барынша кең қолданылатын оң бағалауыштық мәні бар сын есімдерді беруге тырыстық. Олар косметикалық құралдар мен парфюмерияны жарнамалайтын мәтіндерге тән. Осы сын есімдерді қолданатын бірнеше мысалдарды келтіреміз:

Арнайы өнім, арнайы күтім, арнайы әзірлемелер;

Әдемі бет түсі, әдемі күнқақтылық, әдемі шаш, әдемі нәтиже, Сұлу болуға тыйым сала алмайсың! Жеңіл, балғын, әдемі – CoverGirl – бәрі қол жетерлік;

Жақсыкөңіл-күй, жақсы мінез ережесі;

Жаңа технология, жаңа формула, жаңа сән топтамасы, жаңа ВВ-кремдер, жаңа лимиттелген топтама жинағы, жаңа эмбебап құрал, «сұлулықтың» жаңа ампуласы, Жаңа күнді күліп қарсы ал, шашың жаңа күшпен қуаттанып, жарқырайды;

Керемет дизайн, керемет сапа; керемет аруларға – керемет колготкилер; керемет сауықтыру құралы, күтімге арналған керемет құрал; керемет косметика мен парфюмерия, керемет сыйлық пен көл-көсір құрмет, керемет мультталшықты шұлықтар. керемет жарқырау,

Табиғи косметика; Табиғи швед косметикасы, табиғи өнім, табиғи майлар, табиғи сығындылар, табиғи меруерттерді қолдану арқылы;

Тамаша нәтиже, керемет әсер;

Теңдессіз жұпар иіс; Теріңіздің тереңнен тыныс алуы, тереңдете тазарту, шексіз әсер; SHAMTU-дан бас айналдырар көлем;

Тіс жегісінен тамаша қорғаныс, Қытайдың үздік өндірушілерінен, әртүрлі үлгі мен өндірушілердің жетекші сауда маркаларының үздік аяқ киімдері, тамаша бағалар, үздік нәтижеге қол жеткізу үшін, жастық шақты ұзартудың үздік тәсілі, жақсартылған формула;

Үздік сапа; теңдессіз сапа;

Бұл тізімнен кең үйлесушілікті сипаттайтын жалпы бағалауыштық сын есімдерді көруге болады.

Бұл сөздер: керемет, тамаша, ғажап, теңдессіз т.б. Үйлесімділігі жағынан аясы тар сын есімдер нақты бір зат есімдермен ғана қолданылуымен ерекшеленеді. Мысалы, бұйра сын есімі шашқа қатысты ғана қолданылады, біз оны теріге, тырнаққа, тіске қатысты қолдана алмаймыз. Бұл сын есімнің үйлесімділігіне шектеу қоюға оның семантикасы жатады. Бұдан шығатын қорытынды, егер зат өзінің сипаттамасына сәйкес келмесе, онда берілген сын есімді ұсыну мүмкін болмайды. Мысалы: бұйра шаш тіркесіндегі бұйра сын есімін біз бұйра көйлек деп қолдана алмаймыз, өйткені көйлектің бұйра болмайтыны анық. Әрбір зат өзінің нақты белгісіне қарай бағаланады: шаш – бұйра, қалың, жылтыр; тері – жұмсақ, мақпал, нәзік; ерін – алқызыл, қаймақтай т.б. Сапалық сын есімдер маңызды деп танылатын, өзекті белгілеріне қарай көрсетіледі. Мысалы:

Шаш – қалың, бұйра, әдемі, ұзын, құрғақ, сынғыш, жұқа, қайратты, түссіз т.б;

Тері – жас, әдемі, нәзік, сау, тегіс, керемет, сезімтал, күңгірт, аралас, майлық, құрғақ, солғын т.б;

Кірпік – қалың, ұзын, қайратты;

Ерін – қанық, жылтыр, әдемі;

Қол – жұмсақ, мақпал, нәзік, ылғалды, құрғақ, кір.

Мәселен: «Чистая линия. Импульс молодости» кремнің жарнама мәтінде: «Алғаш рет тарихта «Чистая линия. Жастық серпіні». Бұл табиғи кремдердің жаңа буыны. Жастықтың балғын шағын капсулаларында бірегей өсімдіктердің күші бар. Олар терінің жасаруын жасуша деңгейінде іске қосады. – Әжім азайып барады. Тері қайтадан балғын және серпінді болады. Оның нәтижесі бірден көрінеді. «Чистая линия. Жастық серпіні» – сіздің теріңізге арналған жастық серпіні. Керемет мықты крем». «Бархатные ручки» қол кремнің жарнама мәтінде: «Қолға арналған кремдердің айырмашылығы бар ма? Біз «Бархатные ручки» кремнің әсерін сынақтан өткіздік. Әйелдер кремді әр күн сайын жағып жүрді. «Бархатные ручки» кремнің ерекше формуласындағы ультражеңіл микромойлар терінің жасушаларына терең сіңіп, нәрлендіреді және оны жұмсақ әрі созылмалы етеді. Сынақтың нәтижесі расталды. Тері бір айдың ішінде жасарып шыға келді. «Бархатные ручки» – қол терісінің жастығы мен балғындығына арналған керемет қамқорлық. «Бархатные ручки»: тиімділігі дәлелденген».

Жарнама мәтінін талдай отырып, өз беттерінше бағалауыштық қасиетке ие бола алмайды (жаңа, жаңа жылдық, еуропалық, революциялық), бірақ жарнамалық мәтінде айтарлықтай бағалауыштық мәнге ие бірнеше сын есімдер бар (революциялық шешім, жаңа жылдық бағалар, жаңа жылдық шарттар, жаңа технология, еуропалық сапа). Мұндай сөздер тікелей мәтінде ғана оң бағалауыштықты білдіретін сөздер ретінде қабылданады, жеке күйлерінде ол қасиеттері көрінбейді. Бұл жағдайда бағалау тілдік емес, контекстік мәнге ие [2,121 б.].

Осыған байланысты жарнама бағалауыштық сын есімдердің мәртебесін көтеруге қабілетті, яғни, өз кезегінде өзімен бір қатарда тұрған бейтарап сөздерді өз қарамағына тартады. Нәтижесінде жарнамаланатын өнімге оң бағалауыштық қасиет беретін үйлесушілік туындайды.

Жарнама мәтіндегі теріс бағалауыштықты білдіретін сын есімдер. Біздің зерттеуіміздегі бағалауыштық лексикалар затты/қызметті

оң бағалап қана қоймай, сонымен қатар теріс бағалауыштық сипатқа да ие. Мысалы: «Терең әжімдер. Енді оларды ішінен тегістеу мүмкіндігі туды. VICHY компаниясы»; «Терең әжімдерден арылғыңыз келе ме? Үй жағдайындағы мезороллер Сізге қол ұшын береді!»; «Майда және терең әжімдерді 2 аптаның ішінде азайтады»;

Көріп отырғанымыздай «терең» сын есімі оң бағалауыштық (терең ылғалдандыру) пен қатар теріс бағалауыштық та (терең әжім) беріп отыр, яғни бұл жерде сын есімнің контекстке байланысты екенін байқауға болады. Бұл сын есімдер бейтарап, бірақ жарнама да теріс бағалауыштық семантикаға ие болуы әбден мүмкін.

«Ұнамсыз түктер ТҮБІМЕН ЖОЮ – АҚИ-ҚАТ!!!»;

«Кұрғақ, қатты, тыңдаусыз шаштар ма? 3 минутта тегістеу (жаңа маска Эльсэв – тегістегіш қасиеті бар) Сіз оған лайықсыз»;

«Қарқынды түрде қалпына келтіретін және тегістегіш қасиетке ие құрғақ шаштарға арналған маска»;

«Шашыңыз құрғақ, сынғыш па? Ендеше бұл серия Сіз үшін»;

«Керастасдан Ванна-сусабыны құрғақ және икемсіз шаштарды қоректендіреді және тегістейді»;

«Кұрғақ теріге арналған элиталы косметика»;

«Vichy-ден сезімтал теріге арналған ылғалдандырғыш құралдар»; «Лас ауа, күйзелістік жағдайлар – осылардың бәрі біздің ағзамыздың мерзімінен бұрын қартайып, ауруға шалдығуына әсерін тигізеді... – Триовит – Сіздің қорғаушы қалқаныңыз».

Осыған орай, біздің түйгеніміз, оң баға беретін сын есімдердің көмегімен ғана емес, со-

нымен бірге теріс бағалауыштық мәнге ие сын есімдердің көмегімен де ерекшелігін көрсетуге болатынын түсіндік. Әйтседе, осы көзқарастан байқағанымыз жарнамаланатын тауар емес, тұтынушының сырт бейнесіндегі кемшіліктерді косметикалық құралдардың көмегімен арнайы сұлулық салондарында жоюға, қалпына келтіруге болатынын түсінуге болады.

Косметикалық құралдарды жарнамалайтын мәтіндерде сапалық және қатыстық сын есімдер, салыстырмалы және асырмалы шырайлар кездеседі. Жарнама мәтінін жасау кезінде лексико-семантикалық топтар қатарына кіретін сапалық сын есімдер көбірек кездесетінін байқадық: жақсы/жаман, табиғи/жасанды, керемет/әдеттегідей, жаңа/ескі, әдемі/сұрықсыз, сау/ауру.

Жарнамалық мәтіндерге талдау жүргізу нәтижесінде оң немесе теріс баға беретін сын есімдер қатарының көптігі байқалды. Теріс бағалауыштықты қолданудың ерекшелігі сол, ол жарнамаланып отырған тауардың сапасын емес, керісінше, тұтынушының кемшін жағын қалпына келтіру мақсатында қолданылады. Сонымен қатар кейбір сын есімдер өздігінен бағалауыштық қасиетке ие болмаса да (биік, тегіс, жаңа, мықты, нағыз, арнайы, белгілі т.б.), жарнамалық мәтінде бағалауыштық коннотацияға ие болады (революциялық шешім, жаңа жылдық бағалар, жаңа жылдық шарттар, жаңа технология, еуропалық сапа).

Қорыта келгенде, жарнама дискурсында бағалауыштық мәнді беруде сөз таптарының, оның ішінде сын есімдердің қосатын үлесі зор. Барлық жарнама мәтіндері сын есімдернің қатысуынсыз жасалмайды. Жарнама беруші тараптың сын есімдердің бағалауыштық қызметін ұтымды қолдануы – жарнаманың нарықтық мақсатына жетудің ең басты жолы.

Әдебиеттер

- 1 Момынова Б.К. Газет лексикасы (жүйесі мен құрылымы). – Алматы, 2003. –228 б.
- 2 Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. – М., 1985. – 232 с.
- 3 Теледидардағы қазақ жарнама мәтіндері.

References

- 1 Mominova B.K. Gazet leksikasy (zhuiyesi men kyrulomy). – Almaty, 2003. – 228 b.
- 2 Volf E.M. Funktsionalnaya semantika otsenki. – M., 1985. –232s.
- 3 Teledidardagy qazaq zharnama matindery.

Сейдуллаева Г.А.
**Языковые средства
выражения эмотивности
в рекламном дискурсе**

Статья посвящена языковым средствам выражения эмоциональности рекламного дискурса. Данный вид дискурса позволяет рассмотреть особый лингвокультурологический феномен, широко отражающий жизнь и систему ценностей общества. Анализируются как эксплицитные, так и имплицитные языковые единицы, выражающие эмотивность рекламного дискурса. Подробно рассматривается эмотивный потенциал рекламного слогана, так как эмотивные средства, как правило, сконцентрированы именно в структуре данного компонента рекламы. Интеллектуально-эмоциональный образ рекламного дискурса чаще всего создается посредством метафоризации. В статье описывается, как ассоциативность метафоры усиливает эмоциональное восприятие рекламного образа и вызывает положительные эмоции у потребителя. К эмоционально насыщенным лингвистическим средствам относятся эпитеты, которые оценивают объект и создают яркий образ товара, лучше запоминаемый потребителями. Также в статье анализируется эмотивный и воздействующий эффект в рекламе сравнений и фразеологизмов, приводятся примеры диалогической формы рекламы, представляющей серьезно-смеховое противостояние. Таким образом доказывается, что эмотивность – неотъемлемая часть рекламного дискурса.

Ключевые слова: эмотивность (эмоциональность), рекламный дискурс, метафора, образ, положительные эмоции, рекламный слоган, воздействие, лингвистические средства.

Seydullayeva G.A.
**Language means of expressing
emotiveness in advertising
discourse**

The article is devoted to the linguistic means of expressing emotion advertising discourse. This type of discourse allows us to consider a special linguistic phenomenon, widely reflecting life and the system of cultural values of the society. Analyzes the explicit and implicit linguistic units expressing emotiveness advertising discourse. Considered in detail the potential emotive advertising slogan as emotive means, as a rule, it is concentrated in the structure of the component advertisement. Intellectual and emotional image of the advertising discourse is most often created through metaphor. The article describes how associativity metaphor evokes positive emotions in consumers. To emotionally rich linguistic tools include the epithets that assess the object and create a vivid image of the product, is better remembered by consumers. The article also analyzes the effect and impact of emotive advertising comparisons and phraseology, are examples of dialogic forms of advertising, which represents the serio-comical confrontation. Thus, it is proved that emotiveness integral part of the advertising discourse.

Key words: emotional (emotional), advertising discourse, metaphor, image, positive emotions, slogan, impact, linguistic means.

Сейдуллаева Г.А.
**Тілдік білдіру құралдары
эмотивности жарнамалық
дискурста қолданылуы**

Мақала жарнамалық дискурстың эмоционалды өрнектеріндегі тілдік бірліктеріне арналған. Дискурстың бұл түрі өмір мен қоғамның құндылықтар жүйесін кеңінен көрсететін ерекше лингвомәдени феноменді қарастыруға мүмкіндік береді. Жарнамалық дискурстың эмоционалдығын көрсететін анық әрі жанама тілдік бірліктер талданады. Жарнамалық ұрандардың эмоционалды әлеуеті қарастырылады, өйткені эмоциялық бірліктер жарнаманың берілген компоненттер жүйесіне негізделген. Жарнамалық дискурстың интеллектуалды-эмоционалды бейнесі көбінесе метафора арқылы құрылады. Мақалада метафораның жарнамалық бейненің эмоционалды қабылдауын күшейтетіндігі және тұтынушылардың жағымды эмоцияларын тудыратындығы суреттеледі. Тұтынушылар жақсырақ есте сақтайтын, тауардың жарқын бейнесін құрайтын және суреттейтін эмоционалды қанық лингвистикалық құралға эпитеттер жатады. Сонымен қатар мақалада шын-күлкілі егес тудыратын жарнаманың диалогтық мысалдары келтіріледі, жарнамада эмоционалды және әсер етуші эффект тудыратын салыстырулар мен фразеологизмдер талданады. Яғни эмоция жарнамалық дискурстың бөлінбес бір бөлігі екендігі дәлелденеді.

Түйін сөздер: эмоционалды, жарнамалық дискурс, метафора, бейне, жағымды эмоциялар, жарнамалық ұран, әсер ету, лингвистикалық құралдар.

ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ ЭМОТИВНОСТИ В РЕКЛАМНОМ ДИСКУРСЕ

В последнее время реклама стала неотъемлемой частью нашей жизни. На нас воздействует телевизионная, газетная, журнальная, наружная и радиореклама.

Рекламный дискурс – один из наиболее активно развивающихся видов коммуникации, определяемый, как завершённое сообщение, имеющее строго ориентированную прагматическую установку (привлечения внимания к предмету рекламы), сочетающее дистинктивные признаки устной речи и письменного текста с комплексом семиотических (пара- и экстралингвистических) средств [1].

Особый интерес лингвистов к рекламному дискурсу объясняется его своеобразием и многоаспектностью. Данный вид дискурса отражает как изменения, происходящие в языке, так и в обществе. Социолингвистический аспект рекламного дискурса интересен тем, что позволяет в первую очередь выявить ценности современного человека, рассмотреть особый лингвокультурологический феномен, широко отражающий жизнь и систему ценностей общества.

При помощи рекламного текста осуществляется формирование массового сознания, распространяются идеалы и установки.

Рекламный дискурс, на наш взгляд, является эмотивным. По мнению Ю.В. Шатина, в рекламном тексте эмотивный дискурс всякий раз пытается предстать в виде информативного, поэтому рекламу можно назвать притворяющимся дискурсом. Это притворство осуществляется сразу в трех направлениях. Во-первых, говоря о фактах, реклама всякий раз имеет в виду ценности, во-вторых, заявляя о свойствах товара, она подразумевает не натуральные свойства, но образы, в-третьих, декларируя свободу выбора, реклама ориентирует на строго направленное действие (приобретение товара) [2].

Эмотивность проявляется как имплицитно, так и эксплицитно. Под имплицитной понимается «информация, не составляющая непосредственного значения компонентов текста (слов, граммем и т.д.), зафиксированных в словаре, и, однако, воспринимаемая слушателем этого текста» [3, 31].

Термин «эксплицитный» имеет следующее толкование: «имеющий открытое выражение, маркированный» [4, 523].

Для рекламы особенно характерно использование имплицитной информации, это является отличительной особенностью правильно составленного рекламного текста. Дело в том, что призыв «купи», выраженный напрямую, т.е. эксплицитно, будет интерпретирован реципиентом (потенциальным покупателем) как попытка навязать ему чужую волю и будет отвергнут. Если же призыв будет выражен имплицитно, то он не будет подвергаться прямой оценке, следовательно, может быть интерпретирован реципиентом как его собственный вывод, что значительно повышает эффективность рекламного сообщения.

Считается, что основная идея будет воплощена тогда, когда содержание рекламного сообщения отвечает формуле AIDCA. Как известно, она состоит из пяти элементов:

ATTENTION INTEREST DESIRE CONFIDENCE ACTION

Для каждого из элементов характерны свои особенности.

ATTENTION – элемент, состоящий из интригующей ключевой фразы, заголовок рекламного сообщения, состоящий из не более чем 4–5 слов. Первая фразы рекламного сообщения должна содержать в себе коммуникативное событие, иначе не будет привлечено внимание потенциального покупателя и не будет выполнена основная задача рекламы – продажа рекламируемого товара.

INTEREST – сообщение о свойствах, особенностях товара, не известных покупателю. Как правило, 2–3 предложения.

DESIRE – кульминация воздействия, цель которого вызвать острое желание у потенциального покупателя купить рекламируемый товар. Чаще всего этот элемент формулы представлен в виде слогана или иконического символа, эмблемы.

Этот элемент достигается путем использования двух психологических предпосылок: 1) ожидание неожиданного (любопытство); 2) чувство безопасности.

Сочетание этих предпосылок способствует успешному решению задач данного элемента.

CONFIDENCE – необходимость добиться доверия.

ACTION – заключительная фраза, в которой сосредоточен смысл всего рекламного сообщения.

Эмотивные средства, как правило, задействованы в структуре третьего элемента формулы рекламного дискурса. Кульминация воздействия, или рекламный слоган, как правило

характеризуется ярко выраженной образностью и эмоциональностью.

Рекламный девиз является одним из важнейших элементов рекламного текста, это «такая клишированная конструкция, в которой максимально сгущен смысл торгового предложения, сконцентрирован эмоциональный импульс и присутствует побудительная нагрузка» [5, 22]. Чаще всего слоган является словосочетанием, но иногда и полным предложением [5, 22].

Рекламный текст создает образ, который, по мнению А.В. Овруцкого, в силу своей гиперимплицитности и гиперэкспрессивности представляет собой мозаичную структуру, связанную воедино лишь рекламируемым товаром, а его жизнь всегда ограничена другими образами, а также целями и стратегиями рекламодателя [6].

Образ и образность рекламного дискурса создается прежде всего при помощи лексических средств языка: метафор, эпитетов, сравнений, оксюморонов и фразеологизмов.

Так, часто именно метафора создает интеллектуально-эмоциональный образ рекламного дискурса, например:

- Чистит с блеском, действует с головой (зубная щетка).
- Сливки общества (сухие сливки «Completa»).
- Прикосновение к роскоши (Автомобиль Lexus RX3000).
- Ты в норме, пока ты в форме (Спортивные магазины Спортмастер).

Метафора в рекламе – это сравнение товара (предмета) с чем-нибудь по одному или нескольким признакам. В отличие от сравнения, в котором приводится и то, что сравнивается, и то, с чем сравнивается, метафора содержит только второе, что заметно увеличивает и емкость, и выразительность образа.

Е.Б. Курганова подчеркивает, что «рекламная» метафора «дает возможность осмысления одних объектов через свойства или качества других» и нацелена на создание оригинального рекламного образа и/или привнесение какого-либо оценочного эффекта в рекламный текст [7, 37].

«...метафора в рекламном тексте часто занимает главенствующее положение: она воздействует на волю и чувства потребителей, побуждает их к действию. С ее помощью актуализируются только нужные и позитивные свойства и признаки товара или услуги, их достоинства, что затрудняет для потребителей процесс их объективной оценки» [8, 1552].

Например, данное положение репрезентировано в рекламе стоматологических услуг и товаров: теперь ваши бриллианты (о зубах) в надежной оправе (о деснах) (стоматологический гель для десен «Метрогил Дента») и др.

Специфика употребления метафор в рекламных текстах во многом связана с тем, что они внушают определенное мнение без доказательств, общепринятые ценности с их помощью преподносятся как готовые, с трудом опровергаемые аргументы.

В рекламном дискурсе метафора выполняет следующие основные функции:

- является материалом для иллюстрации основной мысли, идеи. Специфика человеческой памяти в том, что идея в форме метафоры запоминается быстрее, чем при сухом рациональном изложении;

- служит подсказкой решения (сюжет может натолкнуть на нужную мысль) или побуждением к действию;

- порождает новые идеи и усиливает внутреннюю мотивацию. Воздействуя косвенно, большей частью «в обход сознания», метафора уменьшает критичность потребителя по отношению к рекламе: трудно противиться собственным мыслям или ассоциациям;

- вызывает положительные эмоции.

Метафора выступает как средство воздействия на потребителя, эффективность которого обуславливается тем, что приводятся в действие глубинные психологические механизмы, осуществляющие контакт между сознанием и подсознанием. Это сочетание прямого и переносного значения со всей полнотой используется в рекламе: «Мои губы – блестящее произведение искусства!» (изображение губной помады с блеском Bourjois), «Alpen Gold. Настоящее золото Альп!», «Израиль – окунься в море впечатлений!».

Наиболее эмотивны метафоры, функционирующие в медицинском рекламном дискурсе («Фервекс – быстрая победа над болезнью!», «Вольтарен Эмульгель – свобода движения», «Санорин – сила эвкалипта против насморка», «ТераФлю – мощная сила против гриппа и простуды», «Гистан – сила океана против аллергии») и др.

Эмотивность данных метафор базируется на ассоциативной связи понятий: болезнь – враг, лечение – борьба с врагом, лекарство – оружие.

Сила эмоционального воздействия метафоры в конечном итоге определяет потребительский выбор.

Сильный эмоциональный и воздействующий эффект в рекламе связан также с эпитетами. В отличие от метафор у эпитетов эмотивность эксплицитна.

Эпитеты-триады, например, эмоционально-экспрессивно оценивают объект и создают яркий образ товара, лучше запоминаемый потребителями:

- Стильный. Аристократичный. Идеальный (Mercedes-Benz. С-Класс).

- Превосходное качество и высочайшая производительность. Большой и яркий дисплей с высочайшим качеством изображения» (Samsung Galaxy Ace 2)

- Искусство в ощущениях. Подлинное... Чистое... Совершенное... (автомобиль Kia Quoris).

- Жидкокристаллический телевизор Toshiba. Яркий Редкий. Домашний.

Создатели рекламы используют слова-эпитеты, имеющие ярко выраженные положительные эмоционально-оценочные значения, например:

- И пусть твой день станет прекрасным (Greenfield).

- Wella – Вы великолепны.

- Чай «Ахмад». Удовольствие высшего качества.

- Чарующий аромат кофе.

- Новый волшебный аромат (NINA RIC).

- Найдите свой путь к роскошным ресницам (MARYKEY).

- Новый уют от Philips создает больше пара, гарантируя превосходный результат и др.

Использование эпитетов позволяет создать убедительный привлекательный образ товара в сознании потребителей.

Преобладают в роли эпитетов, создающих эмотивный образ продукта, следующие имена прилагательные: превосходный, великолепный, эксклюзивный, престижный, правильный, верный, истинный, подлинный, действительный, настоящий, уникальный, неповторимый, единственный, оригинальный, особый, идеальный, стильный, испытанный, безупречный, совершенный, достойный.

Не избегает реклама и гиперболизированных эпитетов — они подчеркивают достоинства товара, акцентируя на них внимание целевой аудитории, например, эпитет «чернее черного» в рекламе туши «Мейбеллин»: Новинка blackest black от Great Lash. Чернее черного. Мейбеллин изобретает собственный Черный: чернее черного! Эксклюзивная формула с двойной концентрацией черных пигментов плюс знаменитая щеточка-объем создают самые сексуальные,

жгучие, густые, самые черные ресницы в мире. Черный вернулся!

На этом же эмотивном приеме построена и приведенная ниже реклама:

– Для невероятных, смелых идей (техника Canon).

– Shamtu. Головокружительный объем!

Ярким примером привлекательной положительной эмотивности, образно и ненавязчиво, выражающей концепцию организации, является рекламный слоган «Русского радио» – «Все будет хорошо».

Эксплицитным эмотивным потенциалом обладают и сравнения. С помощью сравнения положительные характеристики объекта аналогии переносятся на товар:

– Persil-color. Краски ярче лета.

– Swarowsky. Чистые, как любовь.

– Vanish. Больше, чем отбеливатель.

– Opel. Больше, чем средство передвижения.

Использование в рекламе формулы «больше, чем...» позволяет не просто констатировать, что продукт является лучшим в своей товарной категории, а вообще вывести его за пределы товарной категории – в результате он начинает восприниматься как «суперпродукт», усиливается сила эмоционального воздействия.

К эмотивным средствам выражения образности в рекламе, по нашему мнению, относятся также оксюмороны, которые функционируют, например, в диалогической форме:

– «Все не так плохо, как вы думаете, все намного хуже» («Русское радио-Казахстан»).

– «Вам дрова не нужны? Тогда покупайте качественную офисную мебель» («Русское радио-Казахстан»).

– «Поработал на совесть, поработай и на себя» («Русское радио-Казахстан»).

Диалогичность рекламы «Русского радио-Казахстан», – это пример отражения двух позиций в рамках одного высказывания (двухголосое слово). Одновременно это пример того, как диалогизм достигается за счет изменения тональности (серьезно-смеховое противостояние).

Станислав Ежи Лец говорил: «Миг осознания своей бездарности – это проблеск гения!» Этот оксюморон, на наш взгляд, образно раскрывает назначение и эмотивную природу оксюморона.

Зачем используются оксюмороны в рекламном дискурсе? Яркая выразительность, парадок-

сальность, эмоционально-экспрессивная насыщенность оксюморонов и оксюморонных выражений наделяют их эффективной силой воздействия на потребителя.

Иногда эмотивность рекламного дискурса строится на умелом использовании фразеологизмов или пословиц:

– Семь бед – один ответ (Средство от простуды Coldrex).

– Здоровая еда – всему голова (Panasonic).

– Хорошо там, где мы есть (Samsung).

– Бороться и искать, найти и перепрятать («Русское радио-Казахстан»).

– Каждого спортсмена ждет успех, если он в отличной спортивной форме! (магазин «Спортмастер»). В данной рекламе соединяются словосочетание «спортивная форма» и фразеологизм «быть в форме» – в состоянии полной готовности сделать что-либо, то есть: наша спортивная одежда поможет вам быть в состоянии полной готовности к победе.

В языке рекламы идет активный процесс фразеологизации сочетаний слов, ранее не являвшихся устойчивыми выражениями. В условиях информационного рынка и борьбы за аудиторию в рекламе форме подачи информации уделяется намного большее значение, чем содержанию, и фразеологизмы играют важную роль при построении ярких, броских заголовков, вызывающих читательский интерес.

Фразеологизмы в их традиционной форме употребляются намного реже, чем всевозможные комбинации и каламбуры, составленные из фразеологизмов.

Анализ эмотивности рекламного дискурса, его составляющих свидетельствует о том, что воздействие на потребителя достигается не только направленностью на интеллектуальную сферу, но и на эмоциональную. Наиболее эмотивно насыщены рекламные слоганы, представляющие кульминацию воздействия рекламного дискурса.

Образность рекламного дискурса строится на эмоциональности ассоциативных связей слов и понятий, оксюморонной парадоксальности и своеобразном эмоционально-насыщенном диалогизме, мелиоративных эпитетах и трансформированных пословицах и фразеологизмах. Сочетание нескольких эмотивных средств обеспечивает, таким образом, реализацию рекламной стратегии.

Литература

- 1 Бове К., Аренс У. Современная реклама. – Тольятти: Издательский Дом Довгань, 1995.
- 2 Шатин Ю.В. Риторика рекламы // Режим доступа: [http://www. link. mvsb. ru/pantry/shatin](http://www.link.mvsb.ru/pantry/shatin)
- 3 Борисова Е.Г. ИмPLICITная информация в лексике // ИмPLICITность в языке и речи. – М.: Яз. рус. культуры, 1999. – С. 30–42.
- 4 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. энциклопедия, 1966.
- 5 Литвинова А.В. Слоган в рекламе: Генезис, сущность, тенденции развития: дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1996.
- 6 Анатомия рекламного образа / Под ред. А.В. Овруцкого. – СПб.: Питер, 2004.
- 7 Курганова Е.Б. Игровой аспект в современном рекламном тексте. – Воронеж, 2004.
- 8 Скнуарев Д.С. Метафора как средство создания образа в рекламном дискурсе // Фундаментальные исследования. – №2 (7). – 2015. – С. 1550–1556.

References

- 1 Bove K., Arens U. *Sovremennaya reklama*. – Tol'yatti: Izdatel'skij Dom Dovgan', 1995.
- 2 SHatin YU.V. *Ritorika reklamy* // Rezhim dostupa: [http://www. link. mvsb. ru/pantry/shatin](http://www.link.mvsb.ru/pantry/shatin)
- 3 Borisova E.G. *Implicitnaya informaciya v leksike* // *Implicitnost' v yazyke i rechi*. – M.: YAz. rus. kul'tury, 1999. – S. 30-42.
- 4 Ahmanova O.S. *Slovar' lingvisticheskikh terminov*. – M.: Sov. ehnciklopediya, 1966.
- 5 Litvinova A.V. *Slogan v reklame: Genesis, sushchnost', tendencii razvitiya: diss. ... kand. filol. nauk.* – M., 1996.
- 6 *Anatomiya reklamnogo obraza* / Pod red. A.V. Ovruckogo. – SPb.: Piter, 2004.
- 7 Kurganova E.B. *Igrovoj aspekt v sovremennom reklamnom tekste*. – Voronezh, 2004.
- 8 Sknarev D.S. *Metafora kak sredstvo sozdaniya obraza v reklamnom diskurse* // *Fundamental'nye issledovaniya*. – № 2 (7). – 2015. – S. 1550–1556.

Сүйеркүл Б.М., Сахова Қ.А.
**«От» архетипінің қазақ және
ағылшын фразеологизмдері
арқылы вербалдану
ерекшеліктері**

Мақала «от» архетипінің қазақ және ағылшын лингвомәдениетіндегі орнын олардағы фразеологиялық бірліктерді өзара салғастыра қарастыру арқылы анықтау, оларға қатысты ұғым-түсініктердің вербалды құралдар арқылы айшықталу ерекшеліктерін зерттеу мәселелеріне арналған. Авторлар «От» архетипінен туындайтын ұғымдардың сан түрлі тілдік бірліктер түрінде жұмсалуды қазақ және ағылшынсөздіктерінде берілген танымдық мәліметтермен байланыста талдаған.

Түйін сөздер: архетип, этномәдениет, тілдік сана, когнитивтік сана, фразеологизм.

Suiyerkul B.M., Sakhova K.A.
**Features of verbalization of an
archetype «Fire» by means of
idioms in Kazakh and English
languages**

The article is devoted to problems of studying features of verbalization of an archetype «Fire» by means of idioms in Kazakh and English languages. Authors try to define the place of an archetype «Fire» in Kazakh and English cultural linguistics by comparison of their similarities and distinctions expressed in semantics of the different language units presented in lexicographic sources.

Key words: archetype, ethnic culture, linguistic consciousness, cognitive consciousness, idiom.

Сүйеркүл Б.М., Сахова Қ.А.
**Особенности вербализации
архетипа «Огонь» посредством
фразеологизмовказахского и
английского языков**

Статья посвящена проблемам изучения особенностей вербализации архетипа «Огонь» посредством фразеологизмов казахского и английского языков. Авторы пытаются определить место архетипа «Огонь» в казахской и английской лингвокультурах путем сопоставления их сходств и различий, выраженных в семантике разных языковых единиц, представленных в лексикографических источниках.

Ключевые слова: архетип, этнокультура, языковое сознание, когнитивное сознание, фразеологизм.

**«ОТ» АРХЕТИПІНІҢ
ҚАЗАҚ ЖӘНЕ
АҒЫЛШЫН
ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІ
АРҚЫЛЫ ВЕРБАЛДАНУ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Тіл білімінде адамның ақыл-ес және ойлау жүйесін күрделі ақпараттық база ретінде танып, тіл қолданысын, ең алдымен, халықтың өткен өмірімен, тұрмыс-тіршілігімен, тарихы және дінімен тығыз байланыста қарастыратын антропоэекті парадигманың үстемдік етіп келе жатқанына ширек ғасырға жуық уақыт болды. Лингвистикада, әсіресе, когнитивтік зерттеулердің алыңғы қатарға шығарылуы тілді талдауда оны тұйық, дербес жүйе ретінде шектеуге болмайтынын көрсетті. Сондықтан зерттеу жүргізу барысында бірнеше ғылым салаларының деректеріне жүгіну қазіргі тіл білімінде кеңінен өріс алып отырған үрдіс десек, қаталеспейміз. Олардың ішінде когнитивтік лингвистика мен лингвомәдениеттану айрықша маңызға ие.

Әрбір когнитивтік пәннің өз зерттеу нысаны болатыны мәлім. Соған қарамастан, адамның миында жинақталатын қандай да бірбілімдер құрылымын тектіл арқылыбарынша объективті түрде талдауға болады. Концептілер жиынтығы ғана адамның тілдікжәне когнитивтік санасында бейнеленетін ақиқат болмыстың менталдық моделін анықтауға мүмкіндік береді. Осымен байланысты, тілдік бірліктерді білімдер жүйесін көрсететін құрылымдар ретінде ұғыну қажеттілігі туындайды және ол өзекті мәселелер қатырынан орын алады.

Мақалада когнитологиялық және лингвомәдениеттанымдық бағыттардың қазіргі даму деңгейіне сай шығу тегі мен жүйесі әр түрлі тілдердегі ғалам бейнелерін, оларды құраушы негізгі, базалық, әмбебап концептілердің құрылымын – жалпы дүниені танудың негізі ретінде алып, салғастыра қарастыруға талпыныс жасалды. Зерттеу нысаны ретінде қазақ және ағылшын лингвомәдениеттеріндегі «От» концептісінің семантикалық және мәдени сипаттамалары таңдалды. Бұған оттың адам санасындағы, қабылдауындағы әр алуан сипаты, *біріншіден*, оның тіршілік үшін маңызы зор қажеттіліктердің бірі екендігі, *екіншіден*, адамға ырық бермейтіндей жойқын күшке ие стихиялардың бірі екендігі, сонымен байланысты адам санасында үлкен қауіппен ассоциацияланатын қорқыныш белгісі болатыны, *үшіншіден*, оның сандаған мәдени-мифологиялық мәнге иеаса байырғы жаратылыс, архетип екендігі себеп болды. Осы аталғандардың барлығы тілде көптеген тұрақты

тіркестер, бейнелі оралымдар, мақалдар мен мәтелдер түрінде көрініс табады. Сондықтан тарихи тамыры терең, әлемдегі ең көне мәдениеттерден бастау алатын түркі тілдерінің бірі қазақ тілінің деректерін шығу тегі басқа, соған орай дүниетанымы мен когнитивтік санасы да әр қилы болып келетін ағылшынтілді халықтардың тілдік санасында орныққан фразеологиялық және фразеоматикалық бірліктермен салыстыру арқылы олардың арасындағы айырмашылықтар мен кейбір ұқсастықтарды анықтауға болады. Ол ұқсастықтар оттың табиғи бірегей сапа-қасиеттеріне байланысты болса, айырмашылықтар екі халықтың когнитивтік санасында қалыптасқан түрлідіни-мифологиялық ұғым-түсініктердің тілдік санада айшықталуына қатысты туындайды.

Енді сол ұқсастықтар мен айырмашылықтардың екі тілдегі көрінісіне назар аударайық. Мәселен, қазақ тілінде «отқа май құйды» деген тіркес бар. Бұл тіркестің әуел баста білдірген тура мағынасы үйлену салтына байланысты түсініледі.

Отқа май құю – этн. дәстүрлі қазақ қоғамында күйеу қалыңдығын алып қайтуға барғанда қайын атасының үйінде, ал жаңа түскен келін қайын атасының үйіне келгенде ошақтағы отқа май салу түрінде От анаға, Май (Ұмай) анаға бағышталып орындалатын ырым. Осымен байланысты тілімізде «Отқа май салар» деген кәде атауы қалыптасқан: *Отқа май салар* – отқа май құйғанда жасалатын кәде [1, 35].

Алайда қазіргі тіл ұстанушылар санасында бұл тіркестің *дау-дамайды өршіте түсу, шағыстыру, жел беру* сияқты ауыспалы мағыналары орныққандықтан, ол осы мәнде жиірек және белсендірек қолданылады.

Ағылшын тілінде де дәл осы мағынаны беретін, дәл осы формада жасалған «*add fuel to the fire*» тіркесі кездеседі. «*Add fuel to the fire*» – жағдайды қиындату [2] немесе «*отпен ойнау*» – қауіп-қатерге ұрыну, соқтығу [1, 36]. Осындай тіркесті ағылшын тілінің сөздік қорынан да кездестіруге болады. «*Play with fire*» – қауіпті бір жағдайда болу [2].

«От» архетипі дүние жаратылысының түпкі негіздерінің бірі болғандықтан, оның оң да, теріс те мәнде жұмсалатын екіжақтылық сипатын көрсететін тілдік нұсқалардың болуы заңды. Алдымен «От» архетипінің қатысуымен жасалған оң, жағымды мәнді тілдік бірліктерге тоқталайық: «*Көкірегінде (кеудесінде) оты бар*» тіркесі қазақ тілінде – саналы, ойлы мағынасында қолданылады [1, 33]. Ал ағылшын тілінде осы мағынаны беретін «*fire in belly*» және «*ball of fire*»

тіркестері бар. Қазақ тілінде «көкірегінде оты бар» нұсқасында жұмсалса, ағылшын тілінде «от ішінде» (*belly*) деп айтылады. Сондай-ақ ағылшын тілінде саналы, ойлы адамды «*ball of fire*» деп *отты шарға* теңейді, яғни тура аудармасы – «отты шар». Қазақ тілінде өткір, өжет, жалынды адамға немесе жануарға қатысты «*екі көзінен от жанған*» деген де қолданыс бар [1, 33].

Академик І. Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде» осы айтылғанмен мағыналас «отты көз» тіркесі берілген: *Отты көз*. Жанарлы, өткір көз. Ылғи жүріс болған соң, жейтін шөбі, ішетін суы нашар болған, алты ай мінсе арымайтын *отты көз* күрең аттың қабағы қатып, жүдеді (Сәкен Сейфуллин) [3, 423].

Ағылшын тілінде де осындай қасиеттерге ие адамға немесе жануарға қатысты от сөзі тіркесе жұмсалады, яғни «*on fire*». Бұл тіркестің екінші нұсқада кездесетін мағынасы – *On fire* – жалынды, қауіпті, қиын жағдайда болу. Тура аудармасы – «от үстінде».

Осы тұста қазақтіліндегі «от кешу», «отқа түсу» фразеологизмдерін де еске алған жөн. Мысалы: *Отан үшін отқа түс – күймейсің; Отан үшін от кешкендер* т.б.

Бұлардан бөлек, ағылшын тіліндегі «от» атауының қатысуымен жасалған «қауіп-қатер», «қиындық көру», «азаптану» мағыналарында жұмсалатын мынадай тіркестерді мысалға келтіруге болады: *екі оттың арасында* – *between two fires*; *от кешті* – *come under fire*; *отқа түсті* – *under fire*; *от кешті* – *go through the fire*; *отпен ойнау* – *play with fire*; *от алды* – *take fire* т.б.

Қазақ тілінде кездесетін «от» атауымен келетін тіркестердің бірқатары қазақ халқының мәдениетімен, танымымен, салт-дәстүрімен байланысты қалыптасқан. Мысалы: *отқа шақыру, отпен аластау* т.б.

Отқа шақыру – этн. Босанған әйелді туыс-жақындары мен көрші-қоландары сыйлап, шақырып беретін сыйлы ас [1, 36]. Мұнда «от» сөзінің семантикасы *біреудің отбасы, ошағы, шаңырағы* мағынасымен сабақтас.

Ал *отпен аластаудың* сакралдық мәні бар. Оны тілімізде қалыптасқан «Алас-алас, отқа қалас» (немесе «Алас-алас, пәледен қалас») деген оралымға қатысты түсіндіруге болады. Яғни бұл оралым ертеде «екі жерге жағылған оттың ортасынан көш өткізілгенде айтылған» екен. Иран тілінде «алас» – *жанып тұрған от* дегенді білдіреді. Бұл ескі салт, көбіне, малға індет келгенде қолданылған» дейді академик І. Кеңесбаев [3, 32]. Бұл тілдік дерек оттың «тазалаушы», яғни ауру тудыратын зиянды микробтар мен ви-

рустарды жойып жіберетін қасиетке ие айрықша күш екенін нақтылай түседі. Қазақ тұрмысында қазірге дейін үйді кептірілген адыраспан шөбін жағып «аластаудың» бар екені мәлім. Мұны кейбіреулер «бала-шағаны тіл-көзден сақтау үшін» жасалатын ырым ретінде түсіндіреді. Шындығында, «адыраспан» (*Harmal, Peganum harmala*) түйетабандар тұқымдасына жататын терең тамырлы, көп жылдық өсімдік. Оның сабы мен гүлінде уы болады. Ерекше күшті сасық иісті, улы, дәрілік өсімдік. Құрамында бірнеше алкалоидтар болғандықтан, дәмі ащы, мал жемейді [4]. Сондай-ақ тұмау тиіп ауырғанда, отбасы мүшелерін адыраспанға тұз қоса отырып, жағып, түтету арқылы аластаудың магиялық функциясымен қатар ем дарытатын қасиеті де бар. Қалай десек те, бұл жерде оттың жағу/жағылу арқылы тазарту қасиеті маңызды болып отыр.

Оттың ерекше күш екенін дәлелдей түсетін тағы бір мәліметті қазақ және ағылшын тілдерінен бірдей кездестіреміз: «отқа табыну – *fire worship*». Бұл – екі халықтың да діни, мифтік танымымен байланысты анықталатын жайт. І. Кеңесбаевтың фразеологиялық сөздігінде «отқа табынды /шоқынды/» деген тұрақты тіркес келтірілген:

Отқа табынды. Көне. Отты құдай тұтынып сыйынды. *Сөйтсе де бұрыннан бақсы-балгерге иланып, отқа, шыраққа табынатын әдеттерімен исламға тез түсініп кете алмапты (Абай)* [3].

Бұлардан бөлек, «от» атауының қатысуымен жасалған, екі тілдегі мағынасы бір, бірақ формасы әртүрлі мынадай тіркестер кездеседі: *көкірегінде (кеудесінде) оты бар – fire in belly; ball of fire* (қазақша тікелей аудармасы: ішінде оты бар; отты дөңгелек); *от берді – fire someone up* (біреуді отпен жағу); *екі көзінен от жанған – on fire* (оттанған, отқа оранған); *отпен аластай – a baptism by fire; от салды – draw fire; отын өшірді – be no ball of fire* (ешқандай от дөңгелегі болмай); *отмай жылдам – get on like a house on fire* (отқа оранған үйдей), *отмай ыстық – hot as fire* т.б.

Ағылшынша баламасы жоқ, қазақ тіліндегі тіркестердің бірі – «отын тұтатты» – бір нәрсенің алғашқы бастамасы болды [1, 37]. «От» архетипімен келетін, тек ағылшын тілінде кездесетін тіркестер саны да өте көп. Мысалы: *fight fire with fire; fire back; hang fire; hold fire; drink from a fire hose; fire a shot across bows; no smoke without fire; open fire; fire away; fire off – жіберу; firewater; firework; a burnt child dreads the fire; a baptism by fire.*

«От» атауымен жасалған тұрақты тіркестер екі халықтың дүниетанымынан, ұжымдық тілдік және когнитивтік санасында қалыптасып, орныққан адамгершілік принциптерінен де хабар беретіндігімен құнды. Мәселен, қазақ халқы *жамандыққа жақсылықпен жауап қайтару керек* деп түсініп, «Таспен атқанды – аспен ат» десе, ағылшындар *жамандыққа жамандықпен жауап қайтару керек* деп түсінеді. Бұл «*fight fire with fire*» мәтелінен көрінеді. Яғни, тура мағынасы – «Отқа қарсы отпен шабуыл жаса!». *Fight fire with fire* – қарсылас, жау қолданған әдісті қолдану [2]. *Fire back* – бір адамға немесе белгілі бір топқа бір нәрсені лезде жіберу [2]. Яғни *fire back – тез жауап қайтару* мағынасында қолданылады. Ал тура аудармасы «от қайтару» түрінде болады. *Drink from a fire hose* идиомасы ағылшын тілінде *қиналу, өзін қолайсыз сезіну* мағынасын білдіреді [2]. Осы идиоманың тура аудармасы – «отты түтікшеден су ішу». Мысалы, *Жұмыстағы алғашқы күндерім отты түтікшеден су ішкендей болды.*

Fire a shot across bows – ағылшын тілінде ескерту жасау, белгі беру мәнінде қолданылады. Ал тура мағынасы – «біреудің еңкейгеніне қарап (аспанға) ату». *No smoke without fire* – «от» архетипімен келетін ағылшын мәтелі. Тура мағынасы – «от болмаса, түтін де болмас еді». Бұл мәтел ағылшын тілінде *әрбір қауесеттің артында бір шындық бар* деген мағынада қолданылады [2]. Ағылшындардың бұл мәтелі қазақ тіліндегі «Жел тұрмаса, шөптің басы қимылдамайды» деген тұрақты оралыммен мағыналас. Яғни ешнәрсе жайдан-жай болмайды, кез-келген тосын, оқыс, түсініксіз жағдайдың соңында бір себебі болады.

Ағылшын тілінде «от» архетипі *күш* ұғымымен де ассоциацияланады. Ол мынадай идиомаларда көрініс табады. *Fire work* – миен істелетін жұмыс [2]. Осы идиоманың тура мағынасы «отты жұмыс», яғни қиын жұмыс.

Ағылшын тілінде от архетипінің қатысуымен жасалған келесімәтел – *Aburnt child dreads the fire*. Оның тура мағынасы – *Бір рет отқа күйген бала оттан айналып өмеді* немесе *A burnt child dreads the fire* – бір нәрседен көңілі қалған адам, оған қайта бармайды [2]. Бұл қазақ тіліндегі «Аузы күйген үрлеп /үріп/ ішер» деген мәтел мағынасымен толық сабақтасады.

Ағылшын тілінде осы сияқты «От» архетипінің қатысуымен жасалған мақал-мәтелдер өте көп. Мысалы, *Fire that's closest kept burns most of all – жабық тұрған от күштірек жанады; The fire which lights up at a distance will burn us when*

near – Алыста тұрып жылытатын от жақындаса – өртейді; *A little fire is quickly trodden out* – *От шықпай тұрып, шоқты өшір* немесе *Отты өшіргенше, шоқты өшір*. Бұл тілдік оралымның мағынасы бір жағдайды ушықтырмай, үлкен дау-дамайға айналдырмай, енді басталған кезінде келісімге келу арқылы тоқтату, екі жақ үшін де оңтайлы шешім шығару дегенге саяды.

Fat is in the fire – жамандық болғалы тұр. Қазақтың «Отпен ойнама!» деген тыйымымен мәндес қолданыс.

Moving three times is as bad as a fire – Үш рет көшу оттай жаман. Ағылшын тілінде бұл мәтелдің мағынасы – үйінді немесе отбасынды үш рет көшірсең, көп нәрсені отқа жанғандай жоғалтасың [2].

Fire someone up – біреуді жігерлендіру; сендіру. Тура мағынасы – «біреуді өртеу». Мысалы, Егер сайлаушылар /дауыс берушілер/ саған дауыс берсін десең, оларды сендіруге тура келеді.

Fire breathing – тура мағынасы «отпен демалатын». Ағылшын тілінде бұл тіркес зат есімнің алдында тұрып, сөйлеудің немесе істің жігерлі, қаһарлы немесе ашулы түрде орындалу сипатын білдіреді.

To many irons in the fire – тура мағынасы «көп темірдің отта болуы». Ағылшын тіліндегі бұл идиоманың мағынасы – көп іс-әрекеттер мен міндеттердің бір уақытта істелуі. Бұл жерде *уақыт тапшылығы* мәселесі бой көрсетеді. Қазақ танымында мұндай жағдай «Тоғыз әйелдің толғағы қатар келуімен», «Жау жағадан алғанда, бөрі – етекпен /алар/», «мұрнынан шаншылу», «мұрнына су жетпеу» сияқты тұрақты оралымдармен, сондай-ақ «жанып /күйіп/ барады» (күйіп тұр, жанып барады) қолданысымен таңбаланатын.

Set the word on fire – өзінің тура мағынасына сай, ағылшын тілінде бұл идиома «сөзді отқа тастау», яғни *уәдеде тұрмау*, *берген уәдесін орындамау* деген мағынаны білдіреді. Бұл идиома қазақы тілдік санадағы «сөзін желге ұшыру» деген ұғымға сәйкес келеді.

Where is the fire? Бұл – ағылшын тілінде бір жаққа асығып бара жатқан адамға қойылатын сұрақ. Тура мағынасы – «От қайда?». Яғни «қайда асығып барасың?» дегенді білдіреді. Бұл сұрақтың мағынасы қазақ тіліндегі «Артыңнан жау қуып келе ме?», «От ала келдің бе?» деген сұраққа сай келеді.

Go through fire and water – (ескі) белгілі бір мақсатқа жету жолында қиыншылықтар мен қауіп-қатерді бастан кешіру. Тура мағынасы – от пен су кешу.

Jump out of the frying pan into the fire – қиын жағдайдан өте қиын жағдайға өту. Тура мағынасы – *ыстық табадан (қазаннан) отқа секіру*, демек, жағдайдың ушығуы, дау-дамайдың өршуі.

Draw fire – сынға алу, сын тудыру. Тура мағынасы – от (суретін) салу.

Fire away (at someone) – біреуге көп сұрақтар қою, сынау.

Fire drill – идиомасы ағылшын тілінде үш мағынада қолданылады:

1. Тура мағынасы – өрттің алдын алуға қатысты оқу-жаттығу жұмыстары, дайындық;

2. Белгілі уақыт бойы істелген іс-әрекеттің немесе жағдайдың нәтижесіз, бос, пайдасыз аяқталуы.

3. Кез келген күтпеген немесе асығыс орындалған жағдай, оқиға немесе ситуация.

Fire under someone – біреуге белгілі істі орындауға түрткі болатын уәж. М.: Мұғалім оқушыларға тапсырманы орындауға уәж бердіде, оқушылар бірден тапсырманы орындауға кірісіп кетті. Тура мағынасы – біреудің астына от жағу. *Great balls of fire* – тура мағынасы – үлкен отты дөңгелек. Ағылшын тілінде бұл идиоманы адам қатты қуанғанын білдіру үшін қолданады. М.: Том: Маған тұрмысқа шығасың ба? Джейн: Ия, шығамын! Том: (Great balls of fire), мен әлемдегі ең бақытты жанмын! *Put somebody's feet to the fire* – тура мағынасы «*біреудің аяғын отқа қою*». Ағылшын тілінде бұл идиоманың мағынасы «біреуді қысымға алу, қинау». *In the line of fire* – тура мағынасы «оттың жолында болу». Ағылшын тіліндегі мағынасы – барлығы таңдай бермейтін қиын, бірақ әділ жолда болу. *Keep the home fires burning* – идиомасы ағылшын тілінде «үйді таза ұстау» мағынасын білдіреді. Ал тура мағынасы «үйді өрттен сақтау».

Like a house on fire – *отқа оранған үйдей*. Бұл теңеу ағылшын тілінде жылдам, күшті деген мағынаны білдіреді. *Pull something out of the fire*. Бұл идиома ағылшын тілінде тура мағынасында және ауыспалы мағынада қолданылады. Тура мағынасы, аудармасына сай – «бір затты оттан алу». Ауыспалы мағынасы «тым кеш болмай тұрып, бір нәрседен бас тарту». *Put out of fires* – тура мағынасы «оттан алу». Ағылшын тілінде күнделікті қайталанатын іс-әрекетке қарамастан, маңызды немесе шұғыл шаруаларды бітіру. *Set someone on fire* – тура мағынасы «біреуді отқа қою». Ағылшын тілінде бұл идиома «біреуді толғандыру, құштарлығын арттыру» мағынасында қолданылады. Мысалы, *Тедтың*

баяндамасы мені қатты қызықтырмады, бірақ жобаны жақсы түсіндірді.

Ағылшын тілінде «от» архетипінің қатысуымен жасалатын аналитикалық сөзжасамдар кездеседі. Ондай компоненттер от сөзінің қатысуымен жасалып, жаңа мағынаға ие болады. Мысалы, *Fire something back* идиомасы. Бұл идиома ағылшын тілінде екі мағынада қолданылады. 1. *Әскери*. Біреуге қарсы оқ ату(жауап). 2. Біреуге бір нәрсені жылдам қайтару. Бұл идиоманың екінші мағынасы жаңа мәнге ие болып тұр. Яғни бұл жерден *Fire back* – от сөзінің қатысуымен жасалған, қайтару мағынасын білдіретін тіркесті етістікті көреміз. *Hang fire* – идиомасының тура мағынасы «от ілу». Ағылшын тілінде бұл қолданыс мүлдем басқа мағына береді – *кешігу* немесе *күту*. *Fire of* – от сөзі «of» көмекші сөзімен тіркесіп келіп жаңа – *бірнәрсені жылдам, ойланбастан сұрау* немесе *жылдам айту* мағынасын береді. Бұл тіркес *Fire of* – *қарумен ойланбастан жылдам ату* мәнінде қолданылатын тіркестің ауыспалы мағынасын білдіріп тұр. Осы сияқты «от» сөзі басқа да көмекші сөздермен (предлог\ prepositions up, in, over, through) тіркесіп келіп әртүрлі мағына туындатады. Мысалы, *fired up* – таңқалған, қызыққан. *Miss fire* – *жіберіп алу, қашу, сағыну, кешігу, өту* мағынасын білдіретін етістік пен «от» сөзі тіркесіп екі мағынаны білдіреді: 1. міндеттерден шыға алмау жағдайында болу; 2. мақсатқа жету барысында сәтсіздіктерге ұшырау. *Fire away* – от және алыста үстеулерінің тіркесуі арқылы жасалып, көп сұрақ қою іс-әрекетін білдіреді.

Ағылшын тіліне тән тағы бір қызық құбылыс – *от* және *су* сөздерінің тіркесуі арқылы жасалған, *шарап* мәнін білдіретін *Fire water* біріккен сөзі [2]. Қазақ тілінде «ащы су», «жынды су» тіркестері кездескенімен, «от су» деген қолданыс жоқ!

Сонымен жалпыадамзаттық танымға тән байырғы архетиптер жүйесінің бір тармағын құрайтын «От» концептісі вербалданған күйінде көп қабатты, күрделі құрылым болып табылады. Оның қазақ және ағылшын лингвомәдениеттеріндегі орны ерекше, маңызы зор. Оны шағын бір мақалада жан-жақты қарастыру я толық қамту мүмкін емес. Алайда екі тілдің лексикографиялық дереккөздерінен жинақталған тілдік материал негізінде мынадай тұжырымдар жасауға болады деп ойлаймыз.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі «От» концептісінің өзегін «fire» – «от» кілт сөздері құрайды, ал өзек маңы аймағына оттың әр түрлі

формаларын білдіретін лексемалар орналасады: ағылшын тілінде – *flame(s), blaze, spark* т.б., ал қазақ тілінде – *ұшқын, жалын, шоқ, алау, өрт* т.б.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологиялық, паремиологиялық материалдарға талдау жасау арқылы олардың құрамына «жарық көзі», «жылу көзі», «күш-қуат көзі» сияқты оң, жағымды мәнді, яғни адам баласының тіршілігін қамтамасыз ететін пайдалы, жақсы қасиеттерін білдіретін ұғымдар атауларымен қатар, қауіп-қатерді, жазалау құралын, қиналуды, қиындықты білдіретін «жанушы» «жандырушы», «қызыдырушы», «күйдіруші», «өртеуші», «жоюшы», «өрт», «тозақ оты»/ *hell fire*, «қайнатушы» сияқты ұғымдарды таңбалайтын атаулар да кіретіні анықталды. Мұндайда сөз мағынасының басты семантикалық компоненттері ғана емес, концептінің маңызды белгілері де өзектеледі.

Сонымен «От» архетипінің дара белгілеріне ағылшын ұжымдық санасындағы «жаңару/ жаңғыру», «мақсатқа ұмтылушылық», «сый», «күнә» ұғымдары жатса, қазақ санасында «соғыс» (от кешу), «тозақ», «нұр», «қуат», «үміт» (үміт оты жылтылдау) ұғымдары жатады. Ағылшын фразеологиялық-паремиологиялық қорында *от* стихиясына қатысты қиындықтарды көруге дайындық, оптимизм, шиеленіскен жағдайлардың шешімін табуға ұмтылыс т.б. туралы ақпарат көбірек қатталған. Қазақ тілінде оттың қауіпті стихия екендігін еске түсіретін ұғымдармен қатар оның қасиетті, киелі феномен ретіндегі ролін көрсететін тілдік бірліктер де көптеп саналады.

Ағылшын тілінде отты (алау, шам, шырақ, күн) діни ғұрыптардың бір бөлігі деп санау айрықша мәнге ие болса, дәл осындай көзқарас қазақ тілдік ұжымында да сақталған: *отқа май құю, отқа май салар, отпен аластау* т.б.

От пен *жалын* екі тілде де *шарасыздық, сұмдық, ашу, ыза, кек, қызғаныш, мазасыздық* сияқты негатив эмоцияларды білдіруші лексемалардың негізгілері болып табылады (*Ішім толған у мен өрт... Алдым – жалын, артым – өрт* т.б.).

Қорыта айтқанда, «От» концептісін репрезенттеуде онымен байланысты қандай да бір қауіп-қатердің болуы тіл ұстанушылардың оны негізінен теріс мәнде қабылдауына негіз болады. Мұны діни танымға тән «тозақ оты» атауына қатысты туындайтын *күнәлі болу, күнәсі үшін отқа кую, бетін отқа күйдіру* т.б. сияқты қолданыстар нақтылай түседі. От ұғымының мазмұны мақал-мәтелдер мен фразеологиялық тіркестерде барынша айқын

қатталады. Олар – халық тарихындағы ұзақ уақыт бойы қалыптасқан түсініктердің әр алуан көріністері. Оларды мынадай концептуалдық модельдерге топтастыруға болады: «От – қасиетті күш», «От – қауіп көзі», «От – аса маңызды құндылық». Бұл әмбебап концеп-

тінің ұлттық-мәдени ерекшелігі көптеген діни, мәдени, тарихи т.б. экстралингвистикалық факторларға байланысты болады, сондықтан туыс емес халықтардың тілдік және когнитивтік саналарында сәйкестіктер мен сәйкессіздіктердің болуы заңды.

Әдебиеттер

- 1 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 11-том. – Алматы: 2011. –752 б.
- 2 McGraw-Hill Dictionary of American Idioms and Phrasal Verbs. 2002. The McGraw-Hill Companies, Inc.
- 3 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.
- 4 Жетісу. Энциклопедия. – Алматы: 2004. – 712 б.

References

- 1 Qazaq a'debi' tilininh so'zdigi. On bes tomdy'q. 11-tom. – Almaty': 2011. –752 b.
- 2 McGraw-Hill Dictionary of American Idioms and Phrasal Verbs. 2002. The McGraw-Hill Companies, Inc.
- 3 Kenhesbaev I. Qazaq tilininh frazeologi'yaly'q so'zdigi. – Almaty': Ghy'ly'm, 1977. – 712 b.
- 4 Zhetisw. E'nci'klopedi'ya. – Almaty': 2004. – 712 b.

3-бөлім
**ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ
ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ**

Раздел 3
**МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ
ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ**

Section 3
**METHODS OF TEACHING LANGUAGE
AND LITERATURE**

Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю.,
Бектурганова Г.З.

**Описание как функционально-
смысловой тип речи**

В статье рассматривается учебный материал об описании как функционально-смысловом типе речи, предлагаемый в учебнике русского языка для экспериментальных 11-х классов 12-летней модели образования [1]. Осуществляется анализ особенностей композиции и способов выражения двух разновидностей текста-описания – фактографического и творческого, выделяемых в соответствии с целью и содержанием речи. Особое внимание уделено грамматическим средствам, используемым в текстах-описаниях, обосновывается связь видов текста-описания с разными функциональными стилями.

Ключевые слова: описание как функционально-смысловой тип речи, фактографическое описание, творческое описание, учебник русского языка для экспериментального 11 класса.

Altynbekova O.B., Zueva N.Ju.,
Bekturganova G.Z.

**Description as a functional-
semantic type of speech**

The article deals with the educational material about the description as a functional-semantic type of speech which is proposed in the textbook of the Russian language for the experimental 11-th grade of the 12-year education model [1]. It analyzes the characteristics of the composition and methods for the expression of two types of text-description – factual and creative, defined in accordance with the purpose and content of speech. Particular attention is paid to the grammatical means used in the description-texts; it justifies the link of description-texts types with different functional styles.

Key words: description as a functional-semantic type of speech, factual description, creative description, the Russian language textbook for experimental 11-th grade.

Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю.,
Бектурганова Г.З.

**Сипаттау сөйлеудің
функционалды-мағыналық
түрі ретінде**

Мақалада эксперименталды 11 және 12 сыныптарға арналған орыс тілі оқулығында ұсынылған сипаттау сөйлеудің функционалды-мағыналық түрі ретіндегі оқу материалы қарастырылады. Композициялық ерекшелігі мен сипаттау түрінде берілген мәтіннің білдіру тәсілінің екі – фактографиялық және творчестволық түрлеріне талдау жасалады. Сипаттау-мәтінінде қолданылған грамматикалық құралдарға ерекше назар аударылып, сипаттау-мәтінінің түрлі функционалды стилдермен байланысы негізге алынып қарастырылады.

Түйін сөздер: сипаттау сөйлеудің функционалды-мағыналық түрі ретінде, фактографиялық сипаттау, шығармашылық сипаттау, эксперименталдық 11 сынып үшін арналған орыс тілі оқулығы.

ОПИСАНИЕ КАК ФУНКЦИОНАЛЬНО- СМЫСЛОВОЙ ТИП РЕЧИ

Анализ учебного материала о функционально-смысловом типе речи описания из учебника русского языка для экспериментальных 11-х классов 12-летней модели образования, предлагаемый в настоящей статье, является продолжением цикла научно-методических комментариев к данному учебнику [2–3].

Изучение особенностей текста-описания и его видов начинается с дефиниции, декларирующей, что *описанием* является тип речи, при помощи которого изображается какое-либо явление действительности путем перечисления его постоянных или одновременно присутствующих признаков или действий (содержание описания можно передать на одном кадре, сделанном камерой или фотоаппаратом).

В описании больше всего используются слова, обозначающие качества, свойства предметов (существительные, прилагательные, наречия). Глаголы чаще употребляются в форме несовершенного вида прошедшего времени, а для особой наглядности, изобразительности описания – и в форме настоящего времени. Широко используются синонимы-определения (согласованные и несогласованные) и назывные предложения. В качестве яркого примера текста-описания в учебнике предложен отрывок из романа «Путь Абая» М. Ауэзова [1, 47], в котором использовано большое число назывных предложений, а также сказуемые, выраженные прилагательными и немногочисленными глаголами несовершенного вида настоящего времени, что типично для текстов-описаний:

Горы. Жгучее солнце, холодные воды... На западе – могучий хребет, на его груди – раздольные луга, белопенная речка; близ неё длинные ряды юрт. За хребтами и ущельями такие же луга, такие же аулы.

Над лугами сосновые дремучие боры, похожие на насплывшие мохнатые брови. Руслу горных ручьёв, сухие и влажные, пересекают кручи. Вдоль них взползает зелень лугов: чем она выше, тем нежнее, и горит, как румянец на смуглой коже. Лицо гор мужественно и молодо.

В учебнике предлагается таблица, содержащая определение типа речи описания, его типичной композиции и разновидностей текстов-описаний: портретная характеристика человека, описание места, состояния человека, состояния окружающей среды:

<p>Описание – это мир в покое, мир в статике (один кадр)</p>	<p>Типичная композиция текстов-описаний включает: 1) общее представление о предмете; 2) отдельные признаки предмета; 3) авторскую оценку, вывод, заключение</p>	<p>Разновидности описания: 1) описание предмета, человека (его характеристика);</p>	<p>Какой он (<i>предмет, человек, явление</i>)?</p>
		<p>2) описание места;</p>	<p>Где что находится? (<i>Справа, недалеко, вокруг, стоит, лежит, располагается</i>)</p>
		<p>3) описание состояния окружающей среды;</p>	<p>Каково здесь? (<i>Холодно, смеркается, тишина, небо и т. д.</i>)</p>
		<p>4) описание состояния человека</p>	<p>Каково ему? Какие у него чувства, ощущения? (<i>Радостно, весело, грустно, не по себе и т. д.</i>)</p>

Тексты-описания весьма разнообразны в зависимости от целого ряда условий. Во-первых, большую роль играет сам объект описания: одушевленный–неодушевленный, портрет, пейзаж, событие и т.д. Во-вторых, очень важно, является ли описание статическим, то есть таким, которое прерывает развитие текста, или динамическим – обычно небольшим по объему, которое не приостанавливает действия, а включено в событие. Наконец, принципиально значимыми являются цель описания, его функция и роль автора текста.

С этой точки зрения можно противопоставить *фактографические* и *творческие* тексты-описания.

Фактографические описания распространены в научно-технической сфере, инженерии, в инструкциях, технических руководствах, а также в различного рода справочных изданиях. Их отличает, с одной стороны, сухость, отсутствие эмоциональной оценочности, с другой – полнота, чёткость, точность и последовательность.

Расположение частей в фактографических описаниях следующее: 1. Общее назначение (функция) предмета; 2. Его составные части (в порядке убывающей важности), их назначение и работа.

Обычно фактографические написания представлены в инструкциях, словарях, например:

а) *Юрта* – переносное жилище у кочевников [*общая характеристика*]. Юрта полностью удовлетворяла потребностям кочевника в силу своего удобства и практичности [*назначение*]. Легко перевозится на верблюдах и лошадях, ее войлочное покрытие не пропускает дождь, ветер и умеренный холод. Наличие отверстия на

самой вершине купола создаёт тягу и позволяет легко пользоваться очагом [*функции, свойства частей*]. Сборка юрты [*инструкция*]. *Сначала ставят по кругу звенья – кереге – и связывают их тканой тесьмой. Затем поднимают обод – шанырак. Решётчатую стенку сверху связывают баскуром – широкой тканой полоской. Баскур обычно имеет орнамент и является обязательным декоративным элементом интерьера юрты [целое – составные части и их характеристика].*

Творческие описания обязательно содержат эмоциональный, эстетический, художественный элементы.

Наиболее типичной является следующая структура творческого текста-описания. Сначала представляется общая картина окружающего (место, время и т.д.), потом взгляд как бы фокусируется на предмете и дается его характеристика. Для создания яркого, эмоционального образа необходимо сохранить динамизм описания. Если это пейзажная зарисовка, т.е. предмет «бездействует» (например, озеро, холм, долина и т.д.), то могут быть описаны перемены в нем в разное время. Показательным для анализа является текст М. Ауэзова, данный в параграфе и являющийся творческим описанием, поскольку в нем содержатся все особенности этого типа речи, представлены яркие эпитеты, сравнения, олицетворение и другие выразительные средства языка [1; 48]:

Это продолговатая, глубокая, как колыбель, зелёная долина. На западе высится выпуклая гора, покрытая сбоку густыми кудрями хвои. ни дать ни взять – красавица с толстой чёрной косой. Стоит она в полный рост над колыбелью, прикрывая её спиной от ветров. На востоке

толпятся небольшие округлые вершины, точно подушки в изголовье.

Здесь много воды и до поздней осени чисто и зелено. Воды стекают с гор в реку, и она всё лето полноводна, дышит величаво.

Пришёл август; ночи похолодали, участились дожди. По утрам весь мир застилал туман, потом он поднимался и источал тёплую, нежную изморось. К полудню солнце разрывало белёсую пелену, и распахивалось небо, а долина хорошела, как в сказке.

Несомненно, наиболее разнообразны и индивидуальны описания в художественной литературе. Их структура и используемые в них средства определяются не только предметом речи, жанром, функцией в тексте, но и творческой манерой писателя.

Деление описаний на фактографические и творческие усваивается учащимися без каких-либо затруднений, однако самостоятельное составление тех и других потребует времени и обращения, скорей всего, к дополнительным источникам, особенно при написании фактографического текста, характерного для инструкций и словарей.

Задание найти в литературе или составить самостоятельно примеры разных описаний (портрет человека, пейзажная зарисовка, описание предмета)[1; 50]будет способствовать практическому усвоению и закреплению теоретического материала об особенностях данного типа речи. Учащиеся также должны аргументированно обосновать принадлежность подобранных примеров к текстам-описаниям, что послужитразвитию речи и навыков аналитического мышления.

Важной для школьников будет работа по сопоставлению двух разных описаний – фактографического, содержащегося в материале параграфа [1; 49], и творческого [1; 50] описания одного и того же предмета – юрты. Необходимо сосредоточить внимание учащихся на разных языковых средствах, используемых в том и другом тексте, при наличии общей цели – описать предмет и его признаки.

Юрта, предназначенная жениху, выделялась своей ослепительной белизной. Остова юрты виднелась: он был весь завешан богатыми шелковыми занавесями, коврами с пестрыми узорами. Яркие краски тканей делали юрту необыкновенно нарядной. <...>

От самой двери были настланы шерстяные ковры и кошмы с пёстрыми вышивками и узорчатыми украшениями. На них в несколько

рядов лежали шёлковые одеяла и подушки, которые сверкали белоснежными наволочками. Атласная занавеска с голубыми и алыми узорами закрывала изголовье (По М. Ауэзову).

Как известно, многие поэтические и прозаические произведения казахских авторов содержат описание одного из символов Казахстана – беркута (или национальной охоты с беркутом), например у Б. Каирбекова:

Беркут – птица счастья

Казахи чтут беркута как вестника весны, ведь он прилетает одним из первых, в конце марта. Огромная сила этого орла окружала его ореолом всемогущего существа. Прежде всего, силу ловчей птицы видели в её очах, точнее, в пламени, озаряющем глубину глаз беркута. Чем ярче и глубже в глазах птицы сполохи огня, тем более он пригоден к охоте.

Беркут участвует во многих ритуалах и обрядах казахов. Он – символ перемирия, потому что ловчих птиц в качестве ценных подарков дарили при заключении мира.

Учащимся предлагается задание найти отрывки из художественных произведений о беркуте, которые необходимо проанализировать и сравнить с фактографическим описанием птицы, данным в учебнике[1; 50]. Школьники, кроме того, должны охарактеризовать принципиально иные, чем художественные, языковые средства, которые соответствуют жанру энциклопедии, откуда взят текст:

Беркут – хищная птица семейства ястребиных. Очень крупный и сильный орел – длина тела 76–93 см, размах крыльев 180–240 см. Окрас оперения взрослой птицы колеблется от темно-бурого до черно-бурого с золотистыми перьями на затылке и шее. Клюв – типично орлиный: высокий и сжатый с боков, крючкообразно загнут вниз. Хвост слегка закругленный и более длинный, чем у других типичных орлов.

Обобщить полученные знания поможет выполнение задания написать два сочинения-миниатюры, которые бы содержали фактографический портрет человека (предмета, пейзажа), а также его творческое описание [1; 51].

Таким образом, в статье осуществлен анализ особенностей композиции и способов выражения двух разновидностей текста-описания – фактографического и творческого, выделяемых в соответствии с целью и содержанием речи, рассматривается учебный материал о типе речи – описании, предлагаемый в экспериментальном учебнике «Русский язык» для 11 класса 12-летней модели образования.

Литература

- 1 Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю. Русский язык. Пробный учебник для 11 классов общественно-гуманитарного направления 12-летних школ. – Алматы: Мектеп, 2013.
- 2 Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю. Переход на 12-летнюю модель образования в Казахстане: создание учебников русского языка // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №4 (144). – 2013. – С. 9–13; Русский язык в Казахстане: методические комментарии к разделу учебника для 11 классов 12-летних школ Казахстана // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №5–6 (145–146). – 2013. – С. 147–150; Средства связи предложений в тексте // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №3 (149). – 2014. – С. 55–59; Изучение текста в учебнике русского языка для 11 классов 12-летних школ Казахстана // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №2 (148). – 2014. – С. 27–30; Анализ понятия о сверхфразовом единстве // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №6 (152). – 2014. – С. 227–231; Модальность текста // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №4–5 (150–151). – 2014. – С. 161–164; Соотношение сверхфразового единства и абзаца // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №1 (153). – 2015. – С. 100–104.
- 3 Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю., Бектурганова Г.З. Типология текстов в учебнике русского языка 11 класса // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №4 (156). – 2015. – С. 141–144; Функционально-смысловые типы речи в экспериментальном учебнике: общая характеристика // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2015. – №6 (158). – С. 200–204.

References

- 1 Altynbekova O.B., Zueva N.YU. Russkij yazyk. Probnij uchebnik dlya 11 klassov obshchestvenno-gumanitarnogo napravleniya 12-letnih shkol. – Almaty: Mektep, 2013.
- 2 Altynbekova O.B., Zueva N.YU. Perekhod na 12-letnyuyu model' obrazovaniya v Kazahstane: sozdanie uchebnikov russkogo yazyka // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. – №4 (144). – 2013. – S. 9–13; Russkij yazyk v Kazahstane: metodicheskie kommentarii k razdelu uchebnika dlya 11 klassov 12-letnih shkol Kazahstana // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. – №5–6 (145–146). – 2013. – S. 147–150; Sredstva svyazi predlozhenij v tekste // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. – №3 (149). – 2014. – S. 55–59; Izuchenie teksta v uchebnike russkogo yazyka dlya 11 klassov 12-letnih shkol Kazahstana // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. – №2 (148). – 2014. – S. 27–30; Analiz ponyatiya o sverhfrazovom edinstve // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. – №6 (152). – 2014. – S. 227–231; Modal'nost' teksta // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. – №4–5 (150–151). – 2014. – S. 161–164; Sootnoshenie sverhfrazovogo edinstva i abzaca // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. – №1 (153). – 2015. – S. 100–104.
- 3 Altynbekova O.B., Zueva N.YU., Bekturganova G.Z. Tipologiya tekstov v uchebnike russkogo yazyka 11 klassa // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. – №4 (156). – 2015. – S. 141–144; Funkcional'no-smyslovye tipy rechi v ehksperimental'nom uchebnike: obshchaya harakteristika // Vestnik KazNU. Seriyafilologicheskaya. – 2015. – №6 (158). – S. 200–204.

Атабаева Ф.К., Атабаева Г.К.

**Формирования ИКТ
компетенции педагогов**

В статье рассматривается проблема формирования ИКТ компетенции педагогов высшего образования. ИКТ-компетентность современного преподавателя мы рассматриваем, как комплекс знаний, умений, владения способностей и интереса для модулирования учебной информации, конструирования информационно-обучающего поля, проектирования дистанционного взаимодействия, мониторинга качества обучения.

Проектируя использование ИКТ в учебно-воспитательном процессе, педагог должен проанализировать те возможные прямые и косвенные воздействия на личность обучаемого, которые и будут определять его развитие.

Ключевые слова: ИКТ компетентность, модулирование, конструирование, дистанционное обучение, информатизация, Интернет ресурсы.

Atabayeva F.K., Atabayeva G.K.

**Formation of ICT competence of
the teacher**

The article deals with the formation of the ICT competence of higher education teachers. ICT competence of the modern teacher, we consider as a set of knowledge, skills, abilities and possessions of interest to modulate the training information, construction information and training field, the design of remote interaction, training, quality monitoring.

Designing the use of ICT in the educational process, the teacher must analyze those possible direct and indirect effects on the student, which will determine its development.

Key words: ICT competences, modulation, construction, distance learning, information, Internet resources.

Атабаева Ф.К., Атабаева Г.К.

**Мұғалімнің акт-біліктілігін
қалыптастыру**

Мақалада жоғары оқу оқытушылары АКТ біліктілігін қалыптастыру мәселесі қарастырылған. Қазіргі заманғы мұғалімдердің АКТ біліктілігі, оқытуды ақпаратты коммуникативті технологияларды қолдану арқылы оқытуерісін модуляциялау, білім, біліктіліктілігін дағды және қызығушылық иелену жиынтығы, қашықтан өзара іс-қимыл жобалау, оқыту, сапалы мониторинг жасау болады.

Оқу процесіне АКТ пайдалану жобалау, оқытушы оның дамуын анықтайтын болады, ол оқушыға сол ықтимал тікелей және жанама әсерлерді талдау керек.

Түйін сөздер: АКТ құзыреттілік, модуляция, құрылыс, қашықтан-қыту, ақпараттық, интернет.

ФОРМИРОВАНИЯ ИКТ КОМПЕТЕНЦИИ ПЕДАГОГОВ

Важной особенностью современного этапа социально-экономического развития казахстанского общества является формирование особой области производства, характеризующейся не только развитием материальной базы, но и системой специфических технологий, которые принято называть информационно-коммуникационными (ИКТ).

Современное общество по праву называют информационным, и этому есть подтверждение. Компьютеры поэтапно внедряются во все сферы нашей жизни. Не стал исключением и процесс образования, в котором с приходом информационно-коммуникационных технологий происходят буквально революционные изменения. А с появлением спутниковой глобальной сети Интернет сделан еще более значительный шаг вперед. Преподаватели ВУЗов уже внедрили новинки технического прогресса в педагогический процесс. Применение информационно-коммуникационных технологий на занятиях языка уже доказало свою эффективность. Использование информационно-коммуникационных технологий помогает повысить уровень преподавания, обеспечивает наглядность, аудио поддержку, контроль, содержит большой объем информации, является стимулом в обучении.

Инновационный взрыв в сфере информационно-коммуникационных технологий стал ядром и основой современной «новой экономики», ориентированную на индустриально-инновационную модернизацию всей общественно-политической и экономической жизни Казахстана. Благодаря ИКТ, изменился способ передачи информации от производителя к потребителю, в целом, информационные процессы в обществе. Каналы передачи информации стали двухсторонними, преимущественно интерактивными, а информация превратилась в важную составляющую часть товаров и услуг. ИКТ сегодня выступают основой процессов глобализации и информатизации общества, способствуют формированию поликультурного мира и оказывают значительное влияние на изменение образа жизни современных людей [1].

Особенность современного этапа развития информационных технологий характеризуется необычайно высокой степенью их интеграции во все сферы человеческой деятельности.

Информационные технологии – это такие технологии, которые в качестве входного ресурса имеют информацию, которая одновременно является и результатом. Таким образом, информационные технологии представляют собой способы обработки, хранения, передачи информации; основным продуктом этих технологий является информация, идеальный ресурс. Именно автоматизация на основе компьютерной техники, информационных технологий ведет к становлению безбумажной индустрии переработки информации. Информационные технологии возникают как средство разрешения противоречия между накопившейся и продолжающей накапливаться ускоренными темпами информацией, с одной стороны, и возможностями и масштабами ее социального использования – с другой [2].

В Казахстане применение информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в системе образования, в том числе в вузах осуществляется в рамках государственной политики информатизации общества и образования. Информатизация общества осуществляется в русле концепции Национальной информационной инфраструктуры, направленной на создание электронного правительства; построение открытых инфокоммуникационных систем; стандартизацию и сертификацию средств и систем информатизации; обеспечение доступа к ресурсам локальных и глобальной сетей; расширение сферы применения государственного языка в цифровом поле; обеспечение безопасности и защиту государственных ресурсов.

Важным направлением государственной политики информатизации общества и образования является Программа снижения информационного неравенства, направленная на формирование компьютерной грамотности широких слоев населения и профессиональных сообществ.

В настоящее время становится важной такая подготовка студентов в вузах, которая позволила бы им активно использовать информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) для совершенствования процесса обучения, формирования у студентов умения использовать компьютер для решения различных учебных задач.

Информатизация образования позволяет эффективно использовать важнейшие преимущества ИКТ, которые являются средством дифференциации и индивидуализации обучения, позволяющим за счет изменений в структуре, содержании и организации образовательного процесса более полно учитывать интересы, ск-

лонности и способности студентов, создавать условия для обучения студентов старших курсов в соответствии с их профессиональными интересами и намерениями в отношении продолжения образования, что чрезвычайно актуально для Республики Казахстан, ориентированной на модернизацию и индустриально-инновационное обновление общества.

Использование ИКТ предоставляет возможность построения открытой системы образования, которая обеспечит каждому обучающемуся собственную траекторию самообучения и самосовершенствования в течение всей жизни; возможность организации процесса познания, поддерживающего деятельностный подход к учебному процессу; развитие толерантности в межэтнических взаимоотношениях, формирование способности к неформальному общению, накопление опыта коммуникации с представителями разных культур в рамках единого цивилизационного и социального пространства.

Появление глобальной сети Интернет обусловило значительные изменения в профессиональной сфере: с виртуализацией общества, можно вести речь о виртуализации межкультурной коммуникации в открытом пространстве Интернета. По определению И.В. Роберт, под информатизацией образования подразумевается «...процесс обеспечения сферы образования методологией, технологией и практикой разработки и оптимального использования современных ИКТ, ориентированных на реализацию психолого-педагогических целей обучения и воспитания» [3].

При подготовке к уроку с использованием ИКТ преподаватель не должен забывать, что это УРОК, а значит составляет план урока исходя из его целей, при отборе учебного материала он должен соблюдать основные дидактические принципы: систематичности и последовательности, доступности, дифференцированного подхода, научности и др.

Для урока с применением ИКТ свойственно следующее:

1) принцип адаптивности: приспособление компьютера к индивидуальным особенностям студента;

2) управляемость: в любой момент возможна коррекция преподавателем процесса обучения;

3) интерактивность и диалоговый характер обучения; – ИКТ обладают способностью «откликаться» на действия студента и преподавателя; «вступать» с ними в диалог, что и составляет

главную особенность методик компьютерного обучения.

4) оптимальное сочетание индивидуальной и групповой работы;

5) поддержание у студента состояния психологического комфорта при общении с компьютером.

Применение ИКТ в процессе обучения студентов повышают общий уровень учебного процесса, усиливают познавательную активность студентов. Для этого преподавателю необходимо овладеть рядом умений.

Основными являются: технические умения, необходимые для работы на компьютере в качестве пользования стандартного программного обеспечения; методические умения, необходимые для грамотного обучения студентов; технологические умения, необходимые для грамотного использования информационных средств обучения на разных уроках. Преимущества использования ИКТ: индивидуализация обучения; интенсификация самостоятельной работы учащихся; рост объема выполненных на уроке заданий; расширение информационных потоков при использовании Internet.

Все вузы имеют свои программы информатизации образования, направленные на развитие инфокоммуникационной инфраструктуры вузов; концепции непрерывной подготовки специалистов в условиях открытого дистанционного обучения; концепции создания вузовской информационно-образовательной среды и развития цифровых образовательных ресурсов. Утвержденные Учеными советами вузов Концепции информатизации вузовского образования на основе современных ИКТ конкретизируются в Программах информатизации образования и Планах мероприятий по их реализации. Нормативно-правовое обеспечение в области информатизации высшего образования на основе ИКТ также разрабатывается на вузовском уровне. Все вузы имеют свои программы информатизации образования, направленные на развитие инфокоммуникационной инфраструктуры вузов; концепции непрерывной подготовки специалистов в условиях открытого дистанционного обучения; концепции создания вузовской информационно-образовательной среды и развития цифровых образовательных ресурсов. Утвержденные Учеными советами вузов Концепции информатизации вузовского образования на основе современных ИКТ конкретизируются в Программах информатизации образования и Планах мероприятий по их реализации [4].

Нормативно-правовое обеспечение в области информатизации высшего образования на основе ИКТ также разрабатывается на вузовском уровне. Все вузы имеют свои программы информатизации образования, направленные на развитие инфокоммуникационной инфраструктуры вузов; концепции непрерывной подготовки специалистов в условиях открытого дистанционного обучения; концепции создания вузовской информационно-образовательной среды и развития цифровых образовательных ресурсов. Утвержденные Учеными советами вузов Концепции информатизации вузовского образования на основе современных ИКТ конкретизируются в Программах информатизации образования и Планах мероприятий по их реализации [5].

При определении составляющих ИКТ компетенции мы опираемся на стандарты профессиональной информационно-коммуникационной компетенции (ИКТ компетенции) преподавателей, разработанные Международным обществом информатизации образования для определения требований к формированию базовой информационно-коммуникационной компетенции преподавателей [6]. Они предназначены для всех преподавателей и включают шесть компонентов:

- 1) общие представления в области информационных технологий;
- 2) планирование учебного процесса с использованием информационных технологий и применения его на практике;
- 3) интеграция информационных технологий в программы конкретных дисциплин;
- 4) использование информационных технологий для оценки результатов обучения;
- 5) использование информационных технологий для повышения уровня профессиональной компетенции;
- 6) понимание социальных, этических, правовых и общественных ценностей использования информационных технологий.

Государственная политика в сфере информатизации общества и образования ориентирована на создание национальной информационной инфраструктуры, построение открытых инфокоммуникационных систем; обеспечение широкого доступа граждан к информационным и образовательным ресурсам глобальной и локальных сетей и т.д. и она осуществляется на основе нормативно-правового обеспечения информатизации образования Республики Казахстан.

Основными направлениями реализации блока информатизации являются:

- совершенствование нормативной правовой базы по внедрению ИКТ в учебный процесс;
- дальнейшая компьютеризация организаций среднего образования для достижения мировых показателей обеспеченности компьютерной техникой (число учащихся на один компьютер – 10-15);
- подключение к сети Интернет организаций среднего образования;
- разработка и внедрение технологий дистанционного обучения на всех уровнях образования;
- создание образовательных информационных ресурсных центров в регионах и образовательного портала Министерства;
- обеспечение организаций среднего образования электронными учебными изданиями в соответствии с образовательными программами;
- развитие корпоративной сети на базе существующих каналов связи для объединения портала и ресурсных центров регионов на основе интеграции с единой транспортной средой электронного Правительства РК;
- внедрение информационной системы мониторинга, анализа и управления организациями образования.

Данной программой предусматривается, что к 2020 году казахстанская система образования будет функционировать как часть единого мирового информационно-образовательного пространства. При этом будут обеспечены технологизация образовательного процесса, его персонализация с ориентацией на индивидуальную траекторию обучения, открытость и доступность образования. Программа определяет приоритеты по созданию единой информационной образовательной среды, которая позволит, прежде всего, «сформировать основы единой системы информационного и научно-методического обеспечения развития образования и создать отраслевую информационную систему для эффективного управления объектами и процессами образования».

ИКТ-компетентность современного преподавателя мы рассматриваем, как комплекс знаний, умений, владения способностей и интереса для модулирования учебной информации, конструирования информационно-обучающего поля, проектирования дистанционного взаимодействия, мониторинга качества обучения таких как:

1. Модулирование учебной информации знание предметной области знаний; знание научно-методических знаний в области изучаемого предмета;

знание психологической сущности процесса обучения; знание педагогических закономерностей процесса обучения; овладение способами анализа стандарта образования и учебной информации, овладение способами, логического структурирования учебной информации, овладение способами:

- дифференциации знаний по степени локальности, системности и функциональности;
- овладение способами анализа межпредметной связи;
- интерес к систематизации предметных и межпредметных знаний, стремление к структуризации и алгоритмизации содержания образования;
- направленность на объект профессиональной деятельности.

2. Конструирование информационно – обучающего поля знание современных информационных ресурсов, знание различных видов программных средств учебного назначения; знание методов сбора, анализа и систематизации информации; овладение способами поиска учебной информации; овладение способами анализа и переработки учебной информации; овладение способами систематизации информации как базы данных; интерес к современным информационно-коммуникационным технологиям, СМИ, литературе в области предметных знаний, стремление к овладению современными способами получения информации, направленность на ИКТ.

3. Проектирование дистанционного взаимодействия:

- знание сущности методов обучения, знание инновационных технологий обучения;
- знание способов активизации возрастных и индивидуальных особенностей младших школьников;
- знание методических приемов формирования умственных действий младших школьников, овладение способами дифференциации методов обучения;
- овладение способами создания рисунка методических приемов, овладение способами проектирования методов дистанционного взаимодействия;
- овладение способами реализации функциональных возможностей ИКТ;

– интерес к интерактивному взаимодействию; стремление к поиску новых форм творческого взаимодействия.

4. Мониторинг качества обучения:

– знание теории педагогической диагностики учебно-познавательной деятельности обучения;

– знание критериев и показателей оценки качества знаний;

– знание технологии педагогического анализа результатов процесса обучения, овладение способами автоматизированных технологий диагностики качества знаний;

– овладение способами конструирования содержания тестирующих и контролирующих программ;

– овладение способами педагогического анализа качества знаний с использованием ИКТ, интерес к автоматизированным технологиям изучения личности школьника, стремление анализировать успеваемость школьников с использованием ИКТ.

В настоящее время не менее важной становится углубленная подготовка к применению ИКТ учителей всех учебных предметов (учителей-предметников).преподавателей. В связи с интенсивным ростом цифровых образовательных ресурсов в форме электронных учебников (ЭУ), мультимедийных обучающих программ (МОП) и электронных дидактических пособий (ЭДП) по разным учебным предметам, необходи-

мо соответствующая подготовка учителей-предметников, в силу того, что учитель не столько является источником информации, фактов, знаний, сколько выступает в роли учителя-технолога, который советует, консультирует учащихся, помогая им понять сам процесс обучения в этой среде, координируя их деятельность.

Инфокоммуникационные технологии предоставляют возможность реализации принципа индивидуальности, наличие моментальной обратной связи, большие возможности наглядного предъявления языкового материала, объективную оценку результатов действий студентов, запись протокола последующего анализа работы студентов, активность обучаемого обусловленная интерактивной формой работы с учебным материалом. Студент работает на персональном компьютере самостоятельно, не отвлекаясь от содержания действий по решению задач, и имеет возможность развернутого контроля собственных действий. Кроме того, студенты оказываются в условиях большего эмоционального комфорта, поскольку нет отрицательного эмоционального воздействия со стороны возможных негативных эмоций преподавателя или однокурсников.

Проектируя использование ИКТ в учебно-воспитательном процессе, педагог должен проанализировать те возможные прямые и косвенные воздействия на личность обучаемого, которые и будут определять его развитие.

Аязбаева Б.К.
**Самоконтроль на уроках
русского языка в 6 классе**

В статье отмечается важность навыков самоконтроля. Большое внимание обращается на разработку методов, развивающих у обучающихся привычку систематически работать самостоятельно, постоянно проверять и закреплять свои знания. В связи с этим описываются приемы и методы формирования самоконтроля учащихся 6 класса на уроке русского языка, основанные на изучении теоретических предпосылок формирования самоконтроля. Обоснованно поднимается вопрос о необходимости работы учителя по формированию и совершенствованию навыков самоконтроля, проявляя собственное методическое творчество на основе анализа упражнений школьного учебника. Отмечается, что студенты в процессе подготовки к практике овладевают навыками анализа, синтеза и обобщения материала учебника. Таким образом, работа в данном направлении способствует правильному планированию и организации уроков русского языка в казахских классах. В результате анализа делается вывод о том, что система методических приемов и упражнений, направленных на развитие речи и овладение учащимися словарным богатством языка, должна стимулировать самостоятельное и творческое выполнение заданий, поиск оптимальных вариантов решения задачи. Отмечается, что это является важной частью совместной работы ученика и учителя.

Ключевые слова: самостоятельная работа, контроль и оценка, школьный учебник, словарная работа, методы и приемы.

Ayazbayeva B.K.
**Self-control of 6 classes at lessons
of the Russian language**

The article highlights the importance of self-management skills. Much attention is paid to the development of methods that the students develop in the habit of systematically work on themselves, constantly check and consolidate their knowledge. In this regard, described techniques and methods of forming self-control of 6 classes at lessons of the Russian language, based to study of theoretical assumptions of formation of self-control. Rightly raises the issue of the need to work on the formation of teachers and improve the skills of self-control, showing its own methodological work on the basis of the analysis of school textbook exercises. It is noted that the students in preparation for the practice master the skills of analysis, synthesis and compilation of textbook material. Thus, the work in this area contributes to the proper planning and organization of Russian language lessons in Kazakh classes. As a result, the analysis concludes that the system of instructional techniques and exercises aimed at the development of speech and to give students a vocabulary richness of language should encourage independent and creative performance of tasks, the search for optimal solutions to the problem. It is noted that this is an important part of collaborative student and teacher.

Key words: self-work, control and mark, school textbook, dictionary work, methods and receptions.

Аязбаева Б.К.
**6 сынып орыс тілі
сабақтарындағы өзін-өзі
бақылау**

Мақала авторы өзін-өзі бақылаудың маңызы зор деп есептейді. Оқушылардың жүйелі түрде өз бетімен жұмыс істеу дағдысын дамытатын әдістерді қалыптастыруға және өз білімдерін үнемі бақылауға көп назар аударуын айтады. Осыған орай, өзін-өзі бақылауды қалыптастырудың теориясын оқу негізінде, 6 сынып оқушыларының орыс тілі сабақтарында өзін-өзі бақылауды қалыптастыратын әдіс-тәсілдерді сипаттайды. Мұғалімнің жұмысын жетілдіру және өзін-өзі бақылау дағдысын мектеп оқулықтың тапсырмаларын талдау және әдістемелік шығармашылық негізінде қалыптастыру сұрақтары қарастырылады. Сондықтан автор студенттер тәжірибе өту процесінде оқулықтың ішіндегі материалдарды өзін-өзі бақылау аясында талдау, жинақтау және жалпылау дағдыларын тез қалыптастырады және дамытады деп санайды. Осылайша, болашақта мұғалім болатын студенттер орыс тілі сабақтарын дұрыс жоспарлау және ұйымдастыру бағытына ықпал етіп жақсы мұғалім болуға тырысады. Автор тіл дамыту мен сөздік қорын байытуға бағытталған жаттығулар мен әдістемелік тәсілдер жүйесі өздік пен шығармашылық тапсырмаларды орындауға әсер ету керек деп санайды. Ал бұл оқушы мен мұғалімнің бірлесіп жұмыс істеуінің маңызды бөлімі болып табылады деп қорытындайды.

Түйін сөздер: өздік жұмыс, бақылау мен бағалау, мектеп оқулығы, сөздік жұмыс, әдістер мен тәсілдер.

САМОКОНТРОЛЬ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В 6 КЛАССЕ

В настоящее время образовательные стандарты ориентируют учителей на развитие личности и формирование у школьников среднего звена универсальных учебных действий, одним из которых является способность к самоконтролю и самооценке на основе критерия успешности учебной деятельности. Для учителей русского языка в казахской школе эта проблема особенно важна, так как специфика предмета предполагает необходимость самоконтроля постоянно, при выполнении учениками даже самых простых речевых действий.

В круг наиболее общих вопросов по исследуемой проблеме входят: система формирования самоконтроля и самооценки учебных действий, повышение ответственности за качество учебы, развитие самостоятельности учащихся, формирование речевых умений, орфографического самоконтроля и другие узконаправленные вопросы. В зарубежной и российской психологии существуют разнообразные определения понятий самооценки и самоконтроля, акцентирующие внимание на различных аспектах этих понятий. Так, согласно исследованиям методистов, С.Л. Рубинштейн рассматривает самооценку и самоконтроль в виде стержневых образований личности [1, 56].

Считаем, что вопросы, связанные с формированием самоконтроля, будут актуальны постоянно, так как они имеют интегральный характер, тесно связаны с психологией, педагогикой и другими смежными науками. Следовательно, актуальность работы основана на важности разработки методов, развивающих у школьников привычку систематически работать самостоятельно, постоянно проверять свои знания и умения, полагаясь на себя, а не на учителя. Учителю в рамках урока сложно проследить за работой каждого учащегося и корректировать ее в соответствии с индивидуальными способностями обучаемых. Бесспорно, что качество образования во многом зависит от организованности и самостоятельного контроля ученика. Очевидно, что в данной ситуации практикант должен владеть методикой формирования навыка самоконтроля на основе анализа дидактического материала учебника для казахских школ.

В связи с этим обращаем внимание на вопросы описания разработанных авторами учебников приемов и методов фор-

мирования самоконтроля учащихся 6 классов на уроке русского языка, основанные на изучении теоретических предпосылок формирования самоконтроля. Это, в свою очередь, требует рассмотрения следующих задач:

- формирование навыков самоконтроля в учебной деятельности;
- определение места и объема самоконтроля в формате школьного и внешкольного времени;
- выявление приемов и методов формирования навыков самоконтроля в школьных учебниках 6 классов казахской школы.

Безусловно, вопросы формирования навыков самоконтроля следует рассматривать в контексте систематизации самостоятельной работы в учебной деятельности в целом, с учетом требований образовательной траектории современного школьника. Следовательно, как считают многие методисты, главным условием формирования познавательной активности школьников является содержание и организация урока [2, 12]. Каждый учитель, отбирая материал и продумывая приемы, которые будут использованы на уроке, оценивает их с точки зрения возможности проявить и поддержать интерес к процессу получения знаний.

Бесспорно, что от творчества учителя, его умения управлять процессом формирования знаний учащихся, формирования навыков самооценки и самоконтроля, развитием мышления во многом зависит, сможет ли ученик самостоятельно выполнить задание по изучаемой теме, приобрести навыки творческого труда для выполнения более сложных смежных заданий. Зачастую ученик не знает, как правильно выполнить задание, так как отсутствует этап объяснения и разъяснения со стороны учителя. В результате остаются неучтенными творческие навыки, потенциал, исследовательский рост ученика, интерес к предмету, психологический настрой и т.п.

Следует отметить, что понятие самоконтроля понимается как «установление степени совпадения того, что должно быть, с тем, что еще только может быть или фактически уже имеет место». Бесспорно, что в данном случае самоконтроль связан с понятием самооценки. Как считает Л.С. Выготский, уже в 7 лет «возрастает самостоятельность ребенка, изменяется его отношение к другим детям. При кризисе в 13 лет снижение продуктивности умственной работы учащегося вызвано тем, что здесь происходит изменение установки от наглядности к пониманию и дедукции. Переход к высшей форме интеллектуальной деятельности сопровождается вре-

менным снижением работоспособности. Это подтверждается и на остальных негативных симптомах кризиса: за всяким негативным симптомом скрывается позитивное содержание, состоящее обычно в переходе к новой и высшей форме» [3, 899]. Таким образом, самооценка позволяет увидеть учащемуся сильные и слабые стороны работы и выстроить на основе осмысления их результатов индивидуальные действия будущей учебной деятельности. Следовательно, у учащихся вырабатывается привычка анализировать свои учебные действия, правильно оценивать создавшуюся ситуацию достижения или отсутствия результата. Все это и должно лежать в основе определения понятия «самоконтроль». Все это и должен направлять, и держать под контролем учитель.

Логичен вопрос, как выстраивать систему действий в данной ситуации учителю, как предвидеть возможные ошибки учащихся и научить их работать на успех. Исходя из этого, имеется необходимость разработки методической системы формирования навыков самоконтроля [4] школьников 6 класса в процессе обучения русскому языку в нерусских школах. Следует отметить, что под методической системой понимается «единство и взаимосвязь ее цели и задач, содержания, деятельности субъектов, дидактико-методического комплекса и образовательных результатов» [5, 41]. Методическая система формирования навыков самоконтроля у школьников средних классов является методическим инструментом учителя, направленным на повышение качества образовательного процесса и развитие личности обучаемых. Ведь именно развитие личности ученика, умеющего учиться, является, в конечном счете, одним из основных задач любого педагога. Возможно, умение учителя и будет заключаться в правильном и своевременном воздействии на личность ученика, начиная уже с 6-7 лет. Ведь, согласно рассуждению Л.С. Выготского, «... за всяким переживанием стоит реальное динамическое воздействие среды в отношении к ребенку. С этой точки зрения, сущностью всякого кризиса является перестройка внутреннего переживания, перестройка, которая коренится в изменении основного момента, определяющего отношение ребенка к среде, именно в изменении потребностей и побуждений, движущих поведением ребенка. Рост и изменение потребностей и побуждений представляет собой наименее осознанную и наименее произвольную часть личности. И при переходе от возраста к возрасту у ребенка возникают новые побуждения, новые

мотивы, иначе говоря, двигатели его деятельности претерпевают переоценку ценностей.... Перестройка потребностей и побуждений, переоценка ценностей есть основной момент при переходе от возраста к возрасту. При этом меняется и среда, т.е. отношение ребенка к среде. Иное начинает интересовать ребенка, иная деятельность возникает у него, и перестраивается сознание ребенка, если сознание понимать как отношение ребенка к среде» [3, 997].

Таким образом, действия учителя должны быть направлены на углубление знаний школьников, разнообразие обратной диагностической информации, дающей учителю основания для уточнения методов работы и коррекции знаний, умений, навыков учащихся. На сегодняшний день является актуальным вопрос об умении применять полученные знания на практике, следовательно, направление учеников на самоконтроль и его формирование будут способствовать развитию самостоятельности действий на основе знаний. Возможно, умение самостоятельно контролировать свои учебные действия, а значит, совершенствовать умения, и есть применение знаний. Задача учителя в современной школе – помочь ученику организовать учебную деятельность для получения знаний на основе взаимосвязи действий учителя и ученика. Безусловно, организация самостоятельной работы ученика при этом очень важна. Необходимо обратить внимание на разнообразие системы заданий, найти возможность предложить новые формы их построения, использовать традиционные и нетрадиционные виды работы. К примеру, в учебнике «Русская речь» для 6 класса [6] заложены упражнения, выполнение которых требует обращения к словарям. В казахской школе обращение к словарю является очень важным аспектом обучения, так как словарный запас учеников требует систематического внимания. В этом плане учитель очень часто задает упражнения с применением словарей на дом, оставляя их впоследствии без проверки. Возможно, что у учителя не хватает времени на уроке, ведь нужно успеть выполнить очень много.

На наш взгляд, в 6 классе ученики уже должны приобрести навыки лексикографического самоконтроля. Словари активно можно использовать по теме «Лексика и фразеология. Культура речи», «Морфология. Орфография. Культура речи», а также в конце учебного года по теме «Повторение и систематизация изученного». Кроме того, рекомендуется использовать сами словари, отдельные словарные статьи,

необходимые списки слов из словаря для индивидуальной работы учащихся с целью выработки навыков самоконтроля, для творческих заданий по группам в классе и в качестве домашнего задания. Рекомендуется приучить учеников работать, заглядывая в словарь, и при чтении художественной литературы в рамках уроков литературы. Учиться говорить и писать, по словам Л.С. Лихачева, нужно все время [7, 152], а говорить и писать ученик может хорошо и правильно только тогда, когда ему позволяет его словарный запас. К примеру, при организации работы над словарём современная методика русского языка рекомендует исходить из следующих принципиальных положений:

1. Работа над словарем имеет большое воспитательное и образовательное значение для формирования личности ученика, его мировоззрения, для вооружения ученика навыками, необходимыми для будущей практической деятельности.

2. Содержанием словарной работы является объяснение новых, непонятных для учащихся слов, анализ и уточнение значений уже известных им слов, ознакомление школьников с исключительным богатством словаря и показ его стилистических возможностей.

3. Анализ значений слов должен производиться преимущественно с точки зрения словоупотребления в современном русском языке, хотя в ряде случаев слово может быть рассмотрено и в историческом аспекте.

4. Словарная работа – это систематическая, хорошо организованная, педагогически целесообразно построенная работа, связанная со всеми разделами курса русского языка.

Система методических приемов и упражнений, направленных на овладение учащимися словарным богатством русского языка, на наш взгляд, должна стимулировать самостоятельность выполнения заданий, поиск оптимальных вариантов решения задачи. С этой целью студенты предлагают ученикам во время педагогической практики в школе подготовить карточки для самостоятельной работы как в классе, так и для работы дома. При этом следует отметить, что содержание карточек включает комплексную информацию о слове, учитывая лексическое, словообразовательное, фразеобразовательное значения слова, сочетаемость слова. Конечно, можно предложить и другие задания. Например, разбивка списка слов на несколько тематических групп для написания самостоятельного тематического словарного диктанта, составление связ-

ного текста с использованием групп слов, моделирование речевой ситуации в игровой форме и т.п. Предлагаемые задания апробированы студентами на уроках во время практики.

Результатом такой работы может быть создание коллективного словаря конкретного класса, отражающего индивидуальный подход обучения языку, что актуально в условиях трехязычия. Такой словарь может помочь и при обучении орфографии. Так, для решения этой проблемы методист Н.К. Филиппова предлагает вести индивидуальную карту самоконтроля, которая является эффективным способом развития умения самооценки, самоконтроля, самопроверки, творческой самостоятельности в самоопределении последующего выбора шагов дея-

тельности в языковом умении с целью роста и совершенствования языковых знаний, культуры речи, что способствует в перспективе организации самообразования учащегося. Учитель, подводя итоги деятельности ученика на основе карты самоконтроля, имеет возможность логического перехода от дифференциации к индивидуализации работы с учащимся [8].

Итак, главное в работе по выработке самоконтроля – системность, в противном случае навык самоконтроля ослабевает и даже утрачивается. Считаем, что выработка у учащихся навыков самоконтроля, позволяющего анализировать, проверять, оценивать свою деятельность, исправлять ошибки и недочеты, является важной частью совместной работы ученика и учителя.

Литература

- 1 Особенности психического развития детей 6-7-летнего возраста /Под ред. Д.Б.Эльконина, А.Л Венгера. Науч.-исслед. ин-т общей и педагогической психологии Акад. Пед. наук СССР. – М.: Педагогика, 1988. – 136 с.
- 2 Баяманова Р.Г. Организация коммуникативно-ориентированного урока русского языка: учебно-методическое пособие. – Караганда: АРКО, 2006. – 128 с.
- 3 Выготский Л.С. Психология. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 1008 с.
- 4 Ижойкина Л.В. Методическая система формирования самоконтроля и самооценки учебных действий младших школьников в процессе обучения естествознанию // Интернет-ресурс. Режим доступа: <http://www.emissia.org/offline/2012/1911.htm>
- 5 Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий. – М.: ИКАР, 2009. – 448 с.
- 6 Гуревич Г.Ф., Бекишева Р.И., Шаймакова Р.К. Учебник для 6 класса общеобразовательной школы с казахским языком обучения. – Алматы: Атамұра, 2006. – 240с.
- 7 Лихачев Д.С. Заметки и наблюдения: из записных книжек разных лет. – М.: Советский писатель, 1989. – 607 с.
- 8 Филиппова Н.К. Индивидуальная карта самоконтроля – одно из средств создания условий для индивидуализации работы с учащимися на уроках русского языка // Интернет-ресурс. Режим доступа: <http://area7.ru/metodic-material.php?2930>

References

- 1 Osobennosti psihicheskogo razvitiya detey 6-7-letnego vozrasta / Pod red. D.B.Yel'konina, A.L Vengera. Nauch.-issled. in-t obshhey i pedagogicheskoy psihologii Akad. Ped. nauk SSSR. – M.: Pedagogika, 1988. – 136 s.
- 2 Bayamanova R.G. Organizatsiya kommunikativno-orientirovannogo uroka russkogo yazyka: uchebno-metodicheskoe posobie. – Karaganda: ARKO, 2006. – 128 s.
- 3 Vygotskiy L.S. Psihologiya. – M.: Izd-vo JeKSMO-Press, 2000. – 1008 s.
- 4 Izhojkina L.V. Metodicheskaya sistema formirovaniya samokontrolya i samootsenki uchebnyh deystviy mladshih shkol'nikov v protsesse obucheniya estestvoznaniyu // Internet-resurs. Rezhim dostupa: <http://www.emissia.org/offline/2012/1911.htm>
- 5 Azimov Je.G., Shchukin A.N. Novyy slovar' metodicheskikh terminov i ponjatiy. – M.: IKAR, 2009. – 448 s.
- 6 Gurevich G.F., Bekisheva R.I., Shaymakova R.K. Uchebnik dlya 6 klassa obshcheobrazovatel'noy shkoly s kazahskim yazykom obucheniya. – Almaty: Atamura, 2006. – 240 s.
- 7 Lihachev D.S. Zаметki i nablyudeniya: iz zapisnyh knizhek raznyh let. – M.: Sovetskiy pisatel', 1989. – 607 s.
- 8 Filippova N.K. Individual'naya karta samokontrolya – odno iz sredstv sozdaniya usloviy dlya individualizatsii raboty s uchashchimisya na urokah russkogo yazyka // Internet-resurs. Rezhim dostupa: <http://area7.ru/metodic-material.php?2930>

Егізбаева Н.Ж.,
Хайрушева Е.Е.

**Мәтіндегі қатысым қызметінің
тілді оқып үйренудегі тиімділігі**

Мақалада тіл білімінде мәтіннің теориялық жағынан жан-жақты зерттеліп, оның басты тілдік бірлік ретінде таныла бастауының тілді оқып-үйретуге тигізетін оң әсері жайлы айтылады. Тілді мәтіннің қатысымдық теориясын негізге ала отырып үйретудің тиімділігі, ол үшін қолдананылатын әдіс-тәсілдер көрсетіледі. Тіл үйренушінің сөздік қорын байытуда, қарым-қатынасқа түсе алуында мәтіннің атқаратын қызметі талданады. Тіл үйрену барысында мәтінді оқып, талдап қана қоймай, ондағы көтерілген мәселеге байланысты пікір білдіру, сын тұрғысынан қарау білім алушының дүниетанымын кеңейтіп, ойын ұштайды. Мақалада осы мақсатта қолданылатын тиімді тәсілдер көрсетіледі. Мәтіннің қатысымдық қызметтерінің мәтінмен жұмыс барысында іске асуы талданады. Мәтін арқылы репродуктивті әдіс нәтижесінде конструктивті білім беруге өту жолдары қарастырылады.

Түйін сөздер: мәтін, мәтінмен жұмыс, мәтіннің қатысымдық қызметі, сөздік қор, мәтіннің қатысымдық теориясы.

Yegizbaeva N.Zh.,
Khairusheva Y.E.

**The effectiveness of
communicative function of the
text in learning a language**

The article deals with theoretical research of the text in linguistics and with positive influence of the text as a linguistic unit on learning and teaching a language. The article also considers the effectiveness of teaching a language using the communicative function of the text and effectiveness of used methods. The article contains the analysis of the role of the text in enriching the vocabulary and in developing the communicative ability of a learner. Not only reading and analyzing of the text but also expressing learners' points of view and critical approach towards the text broadens learners' horizon on teaching a language. The effective methods used in working on the text are given in the article. There is also an analysis of effective use of the communicative function of the text given in the article. The article also deals with ways of constructive teaching with the help of the text as a result of reproductive method.

Key words: text, work on the text, communicative function of the text, vocabulary, communicative theory of the text.

Егізбаева Н.Ж.,
Хайрушева Е.Е.

**Эффективность
коммуникативной функции
текста в обучении языку**

В статье речь идет о теоретическом исследовании текста в языкознании и о позитивном влиянии текста как языковой единицы на обучение языку. В статье также говорится об эффективности использования коммуникативной функции при обучении языку и перечисляются используемые при этом методы. Отмечается роль текста в обогащении словарного запаса обучающегося и его коммуникативной способности. Кругозор обучающегося расширяют не только чтение и анализ текста, но и выражение своей точки зрения по проблеме текста и его критическое осмысление. В статье предлагаются эффективные методы для использования в работе над текстом. Дается анализ успешного использования коммуникативной функции текста. Рассматриваются конструктивные способы обучения языку с помощью текста с использованием репродуктивного метода.

Ключевые слова: текст, работа над текстом, коммуникативная функция текста, словарный запас, теория коммуникативной функции текста.

**МӘТІНДЕГІ ҚАТЫСЫМ
ҚЫЗМЕТІНІҢ ТІЛДІ
ОҚЫП ҮЙРЕНУДЕГІ
ТИІМДІЛІГІ**

Тіл білімінде мәтіннің қатысымдық теориясы жаңа бағыттардың бірі ретінде зерттеліп, белгілі бір арнаға тоғысып, жүйеленуде. Ғалымдардың мәтінтануға баса назар аударып, оны зерттеу нысаны ретінде қарастыруының да негізгі себебі – қазіргі ақпараттар ағыны заманында мәліметтерді қабылдау, өңдеу, жазу, дайындаудың тікелей мәтін арқылы іске асуында.

Мәтіннің теориялық жағынан жан-жақты зерттеліп, қатысымдық қызметінің жүйеленуі қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытуға да игі ықпалын тигізуде. Тілді оқытып- үйретуде практикалық жұмыстарды жүйелі жүргізу, аудиторияның деңгейіне қарай қазақ тіліндегі көркем шығармалар мәтіні, басқа да танымдық сипаттағы белгілі бір мәселе көтерілген мәтіндер ұсыну маңызды бағыттардың бірі болып табылады.

Мәтінді қатысымдық күзіретті қалыптастыратын құрал ретінде қолданудың өзектілігі оқу үдерісінің жаңғыруына, тілді оқып-үйренушілердің танымдық өресінің кеңеюіне ықпал етуінде екені белгілі. Қазіргі қоғамға білімді, тез тіл табыса алатын, қарым-қатынас жасау мәдениетін, тіл мәдениетін сақтай білетін, рухани құндылықтарды бағалай білетін тұлға қажет. Осы тұрғыдан алғанда, болашақ мамандарды әртүрлі саладағы тілдік қатысымды шебер меңгеруге даярлау маңызды. Аудиториядағы мәтінмен жұмыс бір жағынан болашақ мамандарды әртүрлі мәселелерді талқылауға дағдыландырса, екінші жағынан өзіндік пікірін құрастырып, жұрт алдында айта білуге үйрететін тілдік материал ретінде де танылады.

Мәтінді тіл үйрету мақсатында ұсынуда белгілі бір мақсат қоямыз. Оқу мәтіндерін іріктеуде тіл үйренушінің білім деңгейіне қарай бұрыннан білетін тілдік бірліктер мен жаңа сөздердің арасалмағын пайымдап, белгілі бір мәселені арқау еткен мәтінді таңдау арқылы, оның танымдық, елтанымдық сипатының болуына қарай, кәсіби бағдарлы болуын т.б. өлшемдерді ескереміз. «Мәтінмен танысқан тіл үйренушінің коммуникативті актіде, дискурста пайдалана алатындай мүдде ескерілгені жөн, яғни мәтін сөйлеуді дамытуға ықпал етуі керек» [1, 68]. Мәтіннің тілді оқытып үйретудегі басты материал екенін ескерсек, оның жоғарыда аталған ерекшеліктерінен басқа да тереңірек қарастыратын жақтары бар. Профессор А. Салқынбай әрбір оқырман мәтінді әрқалай қабылдағанмен, кез келген

мәтіннің ортақ мазмұндық сипаты болатындығын көрсетіп, мәтін мәнінің «өзекмән» және «өздікмәні» болатындығын айтады. «Өзекмән – мәтіннің өн бойындағы басты мазмұн, яғни оқырманға түсінікті болатын негізгі ой» болса, «жалпы оқырманнан бөлек, кеңірек үңіліп, сөздің мағынасын тереңірек тінте ашып, жалпылай ғана емес, ерекше де соны мағыналарына қайта қарап, ізденіп, өзіне түсінікті жаңа бір қырын ашып, өлең мәнін ерекше түсінуге талаптану да бар. Бұл мәтіндегі өздік мәнді іздеу болып табылады» [2, 16]. Тілді оқып-үйренуде, мәтінмен жұмыс жасауда тіл үйренушінің «өзекмән» мен «өздікмәнді» пайымдай біліп, аңғаруы да маңызды болмақ.

Профессор Б. Шалабай мәтіннің ішкі және сыртқы формасын «Сыртқы формасы – мазмұндық жағымен қоса алғандағы тілдік құралдар, олардың жиынтығы. Бұл мәтіннің тікелей қабылданатын, түсінілетін жағы. Ал түсінілуге тиіс мазмұндық жағы – мәтіннің ішкі формасы. Бұл – адам интеллектінде қалыптасатын ой құрылымы, ол сыртқы форманың әр элементі емес, тілдік құралдардың барлығының жиынтығымен байланысты болады» [2, 422] деп көрсетеді. Өзге тілді аудиторияға тілдік материалды оқу арқылы болсын немесе тыңдау арқылы болсын мәтін арқылы ұсынамыз. Мәтінді аудиторияның тілді меңгеру деңгейіне қарай ұсынғанда мәтіннің сыртқы формасын тілдік бірліктерді меңгерту бағытында қолдансақ, ішкі формасын тілдің ішкі құрылымдық ерекшеліктерін, жалпы бір ойдың берілу жолдарын көрсету үшін, тілдің табиғатын таныту үшін ұсынамыз.

Мәтін сол тілде сөйлеушілер үшін ғана емес, тілді екінші тіл ретінде үйренушілердің де, тілді оқытушылардың да танымдық нысаны болып табылады. Мәтінді күрделі синтаксистік тұтастық ретінде тілді жетік білмейтін аудиторияға ұсынуда оны қабылдап, талдап түсіну үшін тиімді әдіс-тәсілдерді қолданамыз. Зерттеуші-ғалымдар, педагогтер еңбектерінде мәтінмен жұмыс кезеңдері, түрлері осы уақытқа дейін жүйеленіп келеді. Мәтіннің тіл дамыту қызметі, сөздік қорды байытуға тигізетін әсері мол екені белгілі.

Мәтіннің теориялық жағынан жіті зерттелуі, мәтінді оқу материалы ретінде қолдану барысында онымен жұмыс жасау жаңа бағыттарды ұстануды, мәтінге сыни тұрғыдан қарап талдай алу әдістерін жетілдіруді де талап етеді. Мәтінді оқып, түсінгеннен кейін, студенттердің ондағы мәселені талдап, оған өз бетінше пікір білдіруі оқытудың жаңа бағыттарында басты

нысанға алынады. Осы мақсатта мәтінге дейінгі жұмыс барысында мәтіндегі басты көтерілетін тақырыпты алдын-ала ұсынып, ол жайлы студенттер не білетінін, не ойлайтынын жазады немесе ойын ортаға салады. Алдын-ала берілген мәтін тақырыбына қатысты ойларын айту барысында студенттер мәтіндегі берілетін ақпаратқа болжам жасайды. Мәтін бойынша жұмыс аяқталған соң қай болжамның қаншалықты сәйкес келгені анықталады. Мәтінді оқуға келгенде, ақпараттарды топтастырып қабылдауға дайындалады. Яғни, мәтіндегі өзіне таныс немесе өз біліміне сәйкес ақпарат, жаңа ақпарат, өзінің түсінігіне қарама-қайшы ақпарат, түсініксіз ақпарат деп жіктеп оқиды. Бұл мәтінді зерделей оқу арқылы іске асырылатын әрекет. Мәтіндегі ақпараттарды топтастыра оқу тәсілі мәтіндегі әр сөйлемнің қатысымдық қызметі арқылы іске асады. Яғни сөйлем арқылы белгілі бір ақпарат беріледі, оны не туралы, кім туралы, не іске асырылды деген сызбамен көрсетуге болады. Профессор Б. Шалабай сөйлем құрылымын «тема» мен «ремаға» бөледі. «Сөйлемдер тобында тыңдаушыға таныс немесе мәнмәтінмен белгілі болып келетін хабардың не туралы екендігін көрсететін бөлігі оның темасы, ал сол жайында жаңа мәлімет беретін, яғни сөйлемді құруға себеп болған бөлігі ремасы болады» [2, 426]. Тілді оқытып-үйрету барысында мәтін құрылымындағы әр сөйлемнің темасы мен ремасын ажырата алу оны түсінуге, талдауға пікір білдіруге, мәтін арқылы тілді дамытуға оң әсерін тигізеді.

Мәтінді ұсына отырып, оған лингвистикалық талдау жасау, шығармашылық-талдау жұмыстарын жүргізу, мәтіндерді салыстыру, интеллектуалды-лингвистикалық жаттығулар жасау, мәтіннің стилін анықтау, мәтіннің мағынасын басқа сөйлемдер арқылы беру, қатысымдық жағдаяттарды анықтау сияқты жұмыстар жасау мәтіннің қатысымдық қызметін ұтымды қолдануға жетелейді.

Мәтінтану бойынша зерттеу жасаған ғалымдар мәтіннің қатысымдық қызметін автор мен оқырманның арасындағы қатысымның орнауына байланысты айтушының қатысымдық қызметі және тыңдаушының қатысымдық қызметі деп екіге бөледі. Айтушының қатысымдық қызметіне:

- белгілі бір оқиға, фактілер, үдерістер туралы хабар беру;
- танымдық қызмет;
- адресатты идеяларға жетелеу, яғни апеллятивтік қызмет;
- экспрессивті;

- эмотивті;
- поэтикалық;
- қатысым орнататын қызмет;
- ал тыңдаушының қызметіне:
- қатынас қызметі;
- қабылдау, ұғыну;
- фатикалық, тыңдаушының қатысым орнату үшін қолданатын құрылымдары;
- эстетикалық, поэтикалық қызмет жататындығын талдап көрсетеді [3, 18].

Мәтіннің қатысымдық қызметінің түрлері кейбір зерттеулерде бұдан да көп түрлерге жіктеледі. Мәтіннің теориялық жағынан зерттеліп, талдануының тіл табиғатын танытудағы орны ерекше. Тілді оқытып-үйретуде мәтіннің жоғарыда аталған қатысымдық қызметтерін ескере отырып, мәтінді адресаттың қабылдауына сәйкес бейімдеп, іріктеп аламыз және соған сәйкес жаттығу жұмыстары мен тапсырмаларды ұйымдастырамыз және оның қатысымдық қызметтерін ескере отырып, оны оқытуды да әртүрлі жағдаяттарға бағыттауға болады. Мәтінді оқыту үшін іріктеуде адресатты нақтылап, аудиторияның деңгейі мен қызығушылығын, кәсіби бағдарын саралаймыз. Мәтіндегі берілетін хабардың немесе ақпараттың олар үшін тиімді болуын қатаң ескерген жөн. Ол ақпараттың тыңдаушы үшін танымдық қызметі болуын қадағалау өте маңызды. Көркем мәтіндер бойынша жұмыс жасауда шығармадан эмоциялық жағдайды, көңіл-күйді білдіретін құрылымдарды (риза болу, қамығу, уайымдау, үміттену) тауып, олардың тілдік қолданысын пайымдай білу де маңызды. Көркем шығарма мәтіндегі үміттену, мүдделі болу, қорқу, қарсылық білдіру эмоциялары мен эмотивтерін сипаттайтын құрылымдардың берілу ерекшелігін, тілдегі қолданысын, жазушының шеберлік қолданысын салыстыру жұмыстарын жүргізу де мәтіннің қатысымдық қызметін қолданудың тиімділігін арттыра түспек. Мәтіннің белгілі бір бөлігіне түсіндірме жазудың да қатысымға әкелер жағы мол. Мәселен, тіл үйренуші мәтіннің өзіне ерекше әсер еткен тұсын, назарын аударған немесе қарсы пікір тудыратындай жері болса сол туралы құрылымдарды қысқаша жазып алып, оған өз деңгейінде белгілі бір түсіндірме жасайды.

Мәтінді оқыту барысында тіл үйренушіде белгілі бір қатысымдық құзыреттіліктер қалыптасады:

- мәтінді түсініп оқу, қабылдау;
- мәтіннің «өзекмәні» мен «өздік мәнін» анықтау;

- өзінің мәтіндегі ақпараттарға байланысты көзқарасын пайымдау;
- өз пікірін әдеби тіл нормасын сақтай отырып жазбаша баяндау;
- тілдік бірліктерді дұрыс қолдана білу т.б.

Мәтінді қатысым құралы ретінде пайдалану тәжірибесі білім алушының сөз сөйлеу дағдысын жетілдіріп, әдеби тілді еркін меңгеруіне ықпал етіп, әртүрлі саладағы ақпараттарды қабылдап, талдай білуге дағдыландырады. Мәтінді түсініп, қабылдаудың өзі кезеңмен іске асқаны абзал, мәтінді бірінші оқығандағы түсінігіне қарағанда, оны талдағаннан кейінгі әсерінің басқаша болуы маңызды, мәтінді оқып отырған адресант тілдік бірліктердің қолданысын, жазушының сөз саптауындағы шеберлігін байқап, соны үлгі тұту арқылы өз сөзінің, пікірінің дұрыс құрастырылуын пайымдайды.

Тілді оқып-үйренуде мәтінді функционалдық тұрғыдан талдай білудің де маңыздылығы зор. Мәтін «кеңістік» және «уақыт» ұғымдық санаттарының берілуін тіл үйренушінің ұғынып, пайымдауына мүмкіндік береді. «Кеңістік» және «уақыт» ұғымдық санаттарын беруде тілдік бірліктердің қолданысын тіл үйренуші тікелей мәтін арқылы танып біледі.

Мәтінді қатысымдық құрал ретінде қолдану үшін мынадай мақсаттар қойылады:

- оқу, публицистикалық, көркем мәтіндерді үнемі оқып отыруға белгілі бір орнықты дағды қалыптастыру;
- тілдің эстетикалық қызметіне көңіл бөле отырып, мәтінді жан-жақты талдай білуге үйрену;
- мәтін арқылы тіл үйренушінің сөз сөйлеу, пікір білдіре алу дағдысын жетілдіру [5, 102].

Құзыреттіліктерді қалыптастыру барысында төмендегідей жаттығу жұмыстарын жүргізуге болады:

- мәтіннің стилін, жанрын анықтай білу;
- мәтінді бөліктерге бөлу, әр бөлікті талдау, бір-бірімен салыстыру;
- мәтіндегі көркемдегіш, бейнелегіш құралдарды анықтау, олардың қолданылу ерекшеліктеріне назар аудару;
- мәтіннің түрін анықтау: сипаттау, хабарлау, талқылау;
- мәтіннің композициялық құрылысын талдай білу т.б.

Мәтін арқылы тілді оқытып үйрету тәжірибесі жылдар бойы жалғасып келе жатса да, оның басты тілдік құрал ретіндегі ролі артқан сайын жан-жақты зерттеліп, жаңаша ізденістер нәтижесі ұсынылатыны мәлім. Сондықтан, тілді-

оқытып үйретуде мәтін тек дидактикалық материал ғана емес, қатысымдық қызметі арқылы тіл үйренушінің тілді үйрену, өз ойын шебер жеткізу, дүниетанымдық көзқарастарын қалыптасты-

рудың мықты құралы ретінде танылады. Мәтін теориясының жан-жақты зерттелуі оның құрастырылу, қолданылу аясында да жетістіктердің болуына зор ықпал етеді.

Әдебиеттер

- 1 Әзімжанова Г.М. Мәтіннің танымдық сипаты // «А. Байтұрсынұлы – қазақ тіл білімінің көшбасшысы» атты халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. – Алматы, 30 қараша, 2012 ж. – Б. 66-70.
- 2 Салқынбай А.Б. Абай сөзінің лингвопоэтикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 241 б.
- 3 Смағұлова Г.С. Көркем мәтін лингвистикасы. – Алматы: «Тіл» оқу-әдістемелік орталығы, 2010. – 147 б.
- 4 Шалабай Б. Мәтіннің қатысымдық құрылымы / Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар: Монография-оқулық/ Бас ред. Жақыпов Ж. – Алматы: Мемлекеттік тілді басқару институты, 2016. – 460 б.
- 5 Каменская О.Л. Текст и коммуникация. – М.: Высшая школа, 1990. – 152 с.

References

- 1 Äzimjanova G.M. Mätinniñ tanımdıq sıpatı // «A. Baytursınulı – qazaq til biliminiñ köşbasşısı» attı xalıqaralıq ǵılımı-ädistemelik konferenciya materialdarı. – Almatı, 30 qaraşa, 2012 j. – 66-70 b.
- 2 Salqınbay A.B. Abay söziniñ lıngvopoétikası. – Almatı: Qazaq wñiversiteti, 2015. – 241 b.
- 3 Smaǵulova G.S. Kórkem mätin lıngvistikası. – Almatı: «Til» oqw-ädistemelik ortalıǵı, 2010. – 147 b.
- 4 Şalabay B. Mätinniñ qatısmdıq qurılımı / Qazirgi qazaq tilindegi sintaksistik paradıgmalar: Monografiya-oqwlıq/ Bas red. Jaqıpow J. – Almatı: Memlekettik tildi basqarw institwtı, 2016. – 460 b.
- 5 Kamenskaya O.L. Tekst i kommwnikaciya. – M.: Vişşaya şkola, 1990. – 152 s.

Ержанова Ф.М.,
Егизбаева З.С., Игенбай Т.Е.

**Методика обучения
практическому курсу русского
языка, направленная
на формирование навыков
публицистического стиля**

Речь, прежде всего публичная, всегда подвергалась критике, не менее остро критикуется она и сегодня. Дело заключается не только в том, что снизился общий уровень речевой культуры. Современная речевая ситуация характеризуется вовлечением широких слоёв населения в практику публичного говорения, разнообразием родов и жанров публичной речи. Выработанные веками представления о качествах речи должны быть дополнены критериями, которые определяют права и обязанности адресанта и адресата речи [1]. От того, насколько лаконично, точно, целесообразно в соответствии со сложившейся речевой ситуацией и логично сформулирована коммуникантом мысль, зависит продуктивность процесса коммуникации. Следовательно, коммуникативно-речевое умение излагать свои мысли является крайне необходимым в жизнедеятельности людей. Но именно этот важнейший аспект в изучении русского языка недооценивается, поэтому в центре внимания на занятиях часто оказывается только письмо, т.е. закон взаимосвязи и взаимозависимости всех видов речевой деятельности в процессе их отработки и совершенствования.

Ключевые слова: компетенция и компетентность, комбинированное занятие, публичные выступления, дискуссии, обсуждения, полемика.

Yerzhanova F.M.,
Egizbaeva Z.S., Igenby T.E.

**The technique of training in
the practical course of Russian
directed to formation of skills of
publicistic style**

Modern speech practice dictates certain requirements to the level of preparation of students. Besides forming linguistic and communicative competences, there is a requirement in forming for the students of rhetorical competence. This, above all the public, always has been criticized, not less sharply criticized it today. Depleted centuries notions of speech quality must be supplemented by the criteria that determine the rights and obligations of the sender and the addressee [1]. On how concisely, precisely, it is appropriate, in accordance with the current situation of speech and logically formulated communicants thought it depends on the productivity of the communication process. Consequently, communicative and verbal ability to express their thoughts is essential to human activity. But this is the most important aspect in the study of the Russian language is underestimated, so the focus in the classroom is often only a letter, ie law relationship and interdependence of all kinds of speech activity in the course of their working and improving.

Key words: communicative and rhetorical competences, public speech, discussion, debates.

Ержанова Ф.М.,
Егизбаева З.С., Игенбай Т.Е.,

**Публицистикалық стильдің
дағдыларын қалыптастыруға
бағытталған практикалық орыс
тілін оқытудың әдістемесі**

Қазіргі заманғы сөйлеу тәжірибесінде басты қойылатын талап ол белгілі бір деңгейдегі дайындық болып табылады. Бұл дайындық барысында лингвистикалық және коммуникативтік құзыреттілікке деген қажеттілік туындайды. Сондықтан, студенттердің оқу үрдісінде риторикалық құзыреттілігін қалыптастыру керек. Басқа қалыптастырудың лингвистикалық және коммуникативтік құзыреттілігіне деген қажеттілік туындайды, қалыптастыру студенттердің риторикалық үрдістердің құзыреті. Бұл, әрқашан сынға ұшырады барлық жұртшылыққа, жоғарыда, кем күрт бүгін оны сынға емес нүктесі сөйлеу мәдениетінің жалпы деңгейін төмендеген деп ғана емес. Қазіргі заманғы сөйлеу жағдай көпшілік алдында сөз сөйлеу, еңбек әр түрлі және қоғамдық сөйлеу жанрларының тәжірибеде халықтың кең қабаттарының тарту сипатталады. Сөйлеу сапасын таусылып ғасырлар ұғымдар жөнелтуші мен алушының құқықтары мен міндеттерін айқындайды өлшемдерге толықтырылуы тиіс [1]. Адам өміріндегі ең негізгі сөйлеу, ойын білдіруі аспектілерінің бірі ол – коммуникативті сөйлеу дағдысы.

Түйін сөздер: коммуникативтік және риторикалық құзырет, көпшілік алдында сөйлеу, дискуссия, дебат.

**МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ
ПРАКТИЧЕСКОМУ
КУРСУ РУССКОГО ЯЗЫКА,
НАПРАВЛЕННАЯ
НА ФОРМИРОВАНИЕ
НАВЫКОВ
ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОГО
СТИЛЯ**

Современная речевая практика диктует определённые требования к уровню подготовки студентов. Помимо формирования лингвистической и коммуникативной компетенций, возникает потребность в формировании у студентов риторической компетенции. Поэтому достижением современной методики русского языка является переосмысление основных целей обучения практическому курсу русского языка в вузе.

Интересны различные формы обучения русскому языку, направленные на формирование навыков публичной речи: урок, факультатив, внеурочные мероприятия и пр. Основная, наиболее эффективная форма обучения русскому языку, – урок. Эффективность формирования навыков публичной речи зависит от того, как преподаватель умеет комбинировать урок с другими формами обучения, применять на практике различные виды работ [2]. Из форм работы, стимулирующих совершенствование коммуникативной и риторической компетенции студентов на уроках русского языка, можно назвать следующие: проведение заочных экскурсий по малоизвестным улицам своего города, городам мира (ролевая игра), приглашение в путешествие, различные дискуссии, составление вопросов для интервью с известным деятелем культуры, учёным. Эти упражнения, развивая у студентов умение соотносить содержание и форму высказываний с речевой ситуацией, «оттачивают» чувство языка, имеют большое воспитательное значение, так как повышают культуру поведения в целом и речевую культуру в частности.

Считаем необходимым разумное чередование устной и письменной форм речи на уроках русского языка, поскольку письменная речь развивается, если она сопоставляется с усвоенной устной речью. Результативность уроков русского языка находится в прямой зависимости от того, насколько рационально организована сменяемость устных и письменных заданий, как продумана взаимосвязь устной и письменной речи учащихся, созданы ли условия для преодоления учениками трудностей, возникающих при переходе от мысли к речи и наоборот [3]. В зависимости от поставленных преподавателем целей изменяется структура урока русского языка с элементами

риторики. Структура урока определяет его тип: лекция, семинар, практикум, ролевой тренинг, дискуссия и др.

Урок-лекция проводится с целью усвоения учащимися теоретических сведений, вооружения их алгоритмами действий при решении коммуникативных задач. Лекция требует тщательного отбора материала, строгой последовательности изложения, использования наглядности. Примерами тем лекций могут служить «Качества хорошей речи», «Речевая норма», «Типы речевых ошибок». В структуре урока-лекции можно выделить несколько этапов: введение (объявление темы, цели лекции, составление её плана), основная часть (чтение лекции и её запись); вопросы студентов по материалу лекции; краткие выводы и список литературы по изучаемому вопросу. В качестве СРС предлагается чтение и запоминание материала.

Урок-семинар проводится с целью закрепления, обобщения и проверки качества усвоения материала, полученного на лекциях. Для подготовки к семинару учащимся даются вопросы, рассмотренные на лекциях, в процессе самоподготовки и список литературы. Семинар обогащает речевую практику студентов. В ходе него прослушиваются доклады и используются такие приёмы, как учебный спор, дискуссия, беседа. Семинар может иметь следующую структуру.

1. Подготовительный этап (подбор материала, просмотр лекционных записей, выполнение заданий учителя, ответы на вопросы и т.п.).

2. Введение (ознакомление с целями работы, установление регламента).

3. Выступления студентов с докладами. Читая доклад, студенты приобретают опыт публичного выступления и сообщают теоретические сведения своим товарищам.

4. После каждого выступления предлагается задать докладчику вопросы или дополнить его, проанализировать качества его речи.

5. В конце занятия преподаватель предлагает контрольные вопросы с целью проверки усвоения материала, тестовые задания.

Можно рекомендовать уроки-практикумы, на которых отрабатываются умения и навыки построения, произнесения и анализа речи. В структуре этого типа урока большая часть времени отводится речевой деятельности студентов.

1. Подготовка речевого аппарата, устная работа над интонационным оформлением текстов.

2. Практическая работа с помощью карточек с индивидуальными заданиями. Если урок

посвящён отработке речевых норм, то необходимо использовать словари различных видов. Урок-практикум может быть посвящён отработке орфоэпических норм. Студентам даётся задание расставить ударение в словах: аналог, апартаменты, апостроф, баловать, банты, бармен, вероисповедание, включит, воры, газированный, глашатай, диспансер, договор, досуг, досыта, дремота, еретик, жалюзи, завидно, заморозить, завсегда, заговор, занял, звонишь, искра, камбала, каталог, квартал, маркетинг, мельком, набело, наверх, некролог, обеспечение, олигархия, оптовый, отрочество, петля, пригоршня, пуловер, рудник, свекла, созыв, столляр, табу, таможня, торты, туфля, уведомить, украинский, феномен, ходатайство, шасси, шавель, эпилог, юридический – и предлагается проверить себя по словарю.

3. Отчёт о проделанном на уроке. Если применялись групповые формы, то группы выдвигают представителей для сообщения о результатах совместной деятельности.

4. Краткие комментарии и нахождение путей исправления выявленных ошибок или недочётов.

В результате подключения визуального, аудиального и кинестического путей получения информации студент глубже усваивает учебный материал. Сотрудничество на занятии осуществляется через диалог равноправия, т.е. через такую организацию речи, при которой активны все её участники.

Комбинированный урок позволяет развивать не только орфографические и пунктуационные умения и навыки, но и произносительные.

Дискуссия – словесное состязание, в котором каждый отстаивает своё мнение. Основные цели её проведения – выяснение точек зрения, столкновение которых поможет найти истину, что способствует углублению знаний публицистики; воспитание у студентов культуры речевого общения и т.д. Предлагаемая нами методика состоит из трёх этапов: предварительная подготовка; проведение дискуссии; подведение итогов.

Задачи первого этапа:

1. Выбрать тему (она может быть предложена преподавателем, подсказана жизненной ситуацией или определена на основе изучения интересов студентов).

2. Изучить вопрос, который будет обсуждаться.

3. Создать инициативную группу по подготовке дискуссии.

4. Подготовить объявление о дискуссии (тема, вопросы, литература, время и место проведения), оформить помещение (афоризмы, правила ведения спора, выставка книг и т.д.).

Второй этап – проведение дискуссии. Необходимо знать средства, располагающие к дискуссии: парадокс – своеобразное мнение, расходящееся с общепринятым; неожиданный вопрос; реплика – краткое возражение с места; сопоставление различных точек зрения; предоставление слушателям возможности исправления заблуждающихся. Следует напомнить о правилах спора: продумывайте то, о чём будете говорить; кратко и ясно изложите свою точку зрения, приводите бесспорные факты; говорите ясно, точно; имейте мужество признавать правоту оппонента; помните о культуре общения.

На третьем этапе подводятся итоги дискуссии. Необходимо помнить, что далеко не всякий программный материал может стать предметом полемики. В научной сфере достаточно нерешённых проблем, и, хотя актуальные проблемы современной науки заведомо ориентированы на сглаживание научных противоречий, эти проблемы заставят обратить на себя внимание. Форма подачи материала облегчит практическую работу по теме, позволит донести до студентов мысль о сложности языковой материи. В рамках действующей программы по русскому языку могут стать следующие темы для дискуссий: «Прививка: за и против» «Генная инженерия», «Современная геополитика: новый передел мира» и др.

Потребность в дискуссии в рамках изучения русского языка необходима. Источником её выступит речевая практика студентов. Основная цель дискуссии – защита и пропаганда истины. Эту форму педагогического общения можно рекомендовать для работы по тем направлениям вузовской программы, которые объединены рубрикой «Культура речи». Конкретными темами пропагандистской дискуссии могут стать следующие: «Почему нужно учиться говорить правильно?», «Чистота речи – не образе ли?», «Красноречие – для всех или для избранных?» и т.п. Пропагандистская дискуссия может использоваться и на уроках развития речи, посвящённых морально-этическим проблемам (уроки подготовки к сочинениям рассуждениям типа «Какого человека можно назвать милосердным?» и т.п.).

Расскажем подробнее об одной из таких дискуссий: «Почему нужно говорить правильно? В качестве темы дискуссии предлагает-

ся правильность речи – её соответствие литературному языку. Центральным вопросом дискуссии станет следующий: «Нужно ли соблюдать нормы литературного языка?» Цель полемики – развенчать представление о том, что нормы – искусственное изобретение учёных, которое в речевой практике не нужно. Чтобы достичь этой цели, учитель должен решить ряд задач: 1) выслушать мнение каждого; 2) помочь найти убедительные аргументы в пользу грамотной речи.

Возможен и вариант дискуссии – ролевой игры, которая предполагает деление класса на условных противников. Одна группа студентов опровергает норму, другая защищает её. Игровая форма представляется наиболее эффективной, поскольку позволяет провести подготовительную работу с каждой группой.

Предварительная работа по подготовке дискуссии сложна и многоаспектна: необходимо подготовить каждую из сторон к защите своей ситуации. Для этого рекомендуем студентам список книг для чтения (например: Язовицкий Е.В. Говорите правильно; Скворцов Л.И. Правильно ли мы говорим по-русски; Люстрова З.Н., Скворцов Л.И., Дерягин В.А. Беседы о русском слове; Горбачевич К.С. Нормы современного русского литературного языка, Зверева Н.В. Я говорю – меня слушают. Уроки практической риторики, учебники по риторике Т.А. Ладыженской и др.).

Целесообразно предложить каждой стороне список вопросов, которые будут затронуты в дискуссии, рекомендовать литературу. Например, сторонники нормы готовятся к дискуссии по следующему плану: 1) история борьбы за правильность русской речи; 2) понятие нормы, источники нормы; 3) норма и литературный язык; 4) подбор высказываний о борьбе за правильность нашей речи.

Интересны и внеурочные мероприятия по русскому языку, способствующие эффективному формированию навыков публичной речи: конкурс «Лучший оратор», игры «Слабое звено», «Дебаты».

Во всех вузовских программах по практическому курсу русского языка последних лет подчёркивается важность формирования всех видов речевой деятельности, определяющих способность осознанно воспринимать устную речь и печатное слово, грамотно, точно, логически стройно, выразительно передавать в устной и письменной форме собственные мысли, учитывая условия речевого общения. Недооценка таких видов речевой деятельности, как

аудирование и чтение, приводит к тому, что студент не может в полной мере овладеть навыками говорения и письма. Современное понимание функции предмета русского языка определяет

нацеленность курса на формирование важнейших над учебных умений и навыков: коммуникативных, интеллектуальных, информационных, организационных.

Литература

- 1 Ипполитова Н.А. Текст в системе обучения русскому языку в школе: учеб. пособие для студентов пед. вузов. – М.: Флинта, Наука, 1998. – 176 с.
- 2 Львов М.Р. Роль родного языка в становлении духовного мира личности: Опыт моделирования // Рус. яз. в школе. – М., 2001. – № 4.
- 3 Федоренко Л.П. Анализ теории и практики обучения русскому языку. – Курск, 1999.

References

- 1 Ippolitova N.A. Tekst v sisteme obucheniya russkomu yazyku v shkole: ucheb. posobie dlya studentov ped. vuzov. – M.: Flinta, Nauka, 1998. – 176 s.
- 2 L'vov M.R. Rol' rodnogo yazyka v stanovlenii duhovnogo mira lichnosti: Opyt modelirovaniya // Rus. yaz. v shkole. – M., 2001. – № 4.
- 3 Fedorenko L.P. Analiz teorii i praktiki obucheniya russkomu yazyku. – Kursk, 1999.

Жанкалова З.М.,
Бактыбаева А.Т.

**Состояние и перспективы
развития трехязычного
образования в высшей школе
Казахстана
(на примере КазНМУ
имени С. Асфендиярова)**

Одним из приоритетов современной образовательной политики в Республике Казахстан является внедрение трехязычия. Овладение казахским, русским и английским языками способствует формированию не только профессиональной мобильности, но и конкурентоспособности современных граждан. Задача статьи – показать основные направления развития программы трехязычного обучения в КазНМУ на 2014–2020 г. Внедрение данной программы может быть реализовано в ходе решения таких задач, как анализ условий и возможностей современной системы образования в КазНМУ для реализации идей триединства языков; определение приоритетных направлений развития полиязычного образования. Наряду с этим разработаны учебно-методические комплексы, которые содержат: учебные программы, учебники, учебные пособия, трехязычные терминологические глоссарии, словари, а также мультимедийные ресурсы, пересмотрены положения НИРС, координируется работа учебных департаментов, комитета образовательных программ и библиотеки по обеспечению учебного процесса кафедр/модулей университета учебной литературой на английском и государственном языке, принимается активное участие в формировании заявки на учебно-методическую литературу на английском и государственном языках.

Ключевые слова: трехязычие, языковая политика, трехязычное образование.

Zhankalova Z.M.,
Baktybayeva A.T.

**The state and prospects of
the development of trilingual
education in higher schools of
Kazakhstan (on the example of
KazNMU after S. Asfendiyarov)**

One of priorities of modern educational policy in the Republic of Kazakhstan is introduction of trilingualism (possession of three languages). Mastering Kazakh, Russian and English languages promotes formation not only professional mobility, but also a competitiveness of modern citizens. The task of this article is to show the main directions of development of the program of trilingual training in KAZNMU for 2014–2020. Introduction of this program can be realized during the solution of such tasks as the analysis of conditions and opportunities of a modern education system in KAZNMU for realization of ideas of trinity of languages; definition of the priority directions of development of polylingual education. Along with it educational and methodical complexes which contain: training programs, textbooks, manuals, trilingual terminological glossaries, dictionaries, and also multimedia resources, are revised provisions of scientific students research, work of educational departments, committee of educational programs and library on ensuring educational process of departments/modules of university with educational literature in English and a state language is coordinated, active part in formation of the application for educational and methodical literature in the English and state languages is taken.

Key words: polylingualism, language policy, trilingual education.

Жанқалова З.М.,
Бактыбаева А.Т.

**Қазақстанның жоғары
мектебінде үштілді білім беру
жүйесінің жағдайы және даму
болашағы (С.Ж. Асфендияров
атындағы ҚазҰМУ мысалында)**

Қазақстан Республикасында замануи білім беру саясатының бастамашысының бірі ретінде үштілді жүйесін енгізу болып табылады. Қазақ, орыс және ағылшын тілдерді меңгеру замануи азаматтардың тек маман ретінде кәсіби икемділігін ғана емес, сондай-ақ бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыруға ықпалын тигізбек. Мақаланың міндеті – ҚазҰМУ-да 2014–2020 жылдарға арналған үштілді жүйесі арқылы оқыту бағдарламасы дамуының негізгі бағыттарын көрсету. Осы бағдарламаны енгізу деген, үштұғырлы тіл идеясын іске асыру үшін ҚазҰМУ-да замануи білім беру жүйесінің жағдайлары мен мүмкіндіктерін талдау; көптілді білім беруді дамытудың негізгі бағыттарын анықтау тұрғысынан осындай міндеттерді жүзеге асыру барысында аталмыш бағдарламаны енгізуге болады. Осымен қатар оқу бағдарламалары, оқулықтары, оқу құралдары, үштілді терминологиялық глоссарийлері, сөздіктері, ал сондай-ақ мультимедиялық қорлары, СҒЗЖ қайта қаралған ережелері бар, оқу-әдістемелік кешендері әзірленген, оқу департаменттерінің, білім беру бағдарламалар комитетінің және кітапхананың жұмыстары университеттің кафедраларын/модульдерін оқу процесінде ағылшын және мемлекеттік тілдерінде қажетті оқу әдебиеттерімен қамтамасыз ету бойынша жұмысы үйлестіріледі, ағылшын және мемлекеттік тілдерінде оқу-әдістемелік әдебиеттерге өтінімдерін жасауда белсенді қатысады.

Түйін сөздер: үштұғырлы тіл, тіл саясаты, үштілді білім беру.

**СОСТОЯНИЕ
И ПЕРСПЕКТИВЫ
РАЗВИТИЯ
ТРЕХЪЯЗЫЧНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ
В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ
КАЗАХСТАНА
(на примере КазНМУ
имени
С. Асфендиярова)**

Трехъязычие – это современная и обязательная языковая норма современного мира. В эпоху глобализации она способствует формированию не только профессиональной мобильности, но и конкурентоспособности граждан. В 2002 г. на Барселонском Саммите Европейского Совета был введен принцип «родной язык плюс два иностранных». Данная парадигма образовательного процесса стала широко внедряться в более чем 20 странах Европы. В свои образовательные программы школы обязаны включать как минимум 1 иностранный язык.

Обобщая мировой опыт, Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев неустанно подчеркивает: «...наша задача состоит в том, чтобы к 2017 году число казахстанцев, овладевших государственным языком, достигло не менее 80-ти процентов. А к 2020 году – не менее 95-ти процентов. Через десять лет 100 процентов выпускников школ будут владеть государственным языком. И мы всё для этого делаем. Мы также будем развивать русский язык и языки других казахстанских этносов. Я всегда говорил, что для современного казахстанца владение тремя языками – это обязательное условие собственного благополучия. Поэтому считаю, что к 2020 году доля населения, владеющего английским языком, должна составлять не менее 20-ти процентов...» [1]. Большим подспорьем в решении этого вопроса играет внедрение и развитие политики трехъязычия в образовании.

По мнению современных исследователей, преимущества трехъязычного обучения заключаются в том, что изучение второго и третьего языков способствуют развитию более высокого уровня функциональной грамотности в чтении, письме, говорении и аудировании [2]. Наряду с этим повышается уровень владения родным языком. Все это вместе совершенствует развитие межкультурной компетенции.

Отличительной чертой трехъязычного образования от традиционного является то, что язык преподавания – это не только средство для получения новых знаний, но и самацель. Овладение языком успешно происходит если есть важный и актуальный контекст. Это, в свою очередь означает, что для достижения обозначенных выше целей необходимо балансировать между занятием, в основе которого усвоение предмета

обучения и самой специфической языковой направленностью. В данном словосочетании «трехязычное образование» мы акцентируем внимание на второй составляющей, на образовании. На сегодняшний день существует несколько видов и форм его обучения. Рассмотрим некоторые из них:

– раздельное обучение, это такая форма обучения, когда одни предметы ведутся на одном языке, другие на втором и третьи на третьем языке. Например, история Казахстана на казахском, экология на русском, международное здравоохранение на английском. Конечно возможны варианты.

– согласованное использование, то есть во время занятий три языка используются в зависимости от цели и содержания урока. При этом для объяснения нового материала пользуются преимущественно первым языком. Его применение помогает облегчить восприятие и понимание нового материала. А для повторения и закрепления используется второй и третий языки. Некоторые исследователи называют такой метод соперничающим или конкурирующим. В ряде западных школ, где активно используют данную технологию обучения выпускники гимназий овладевают таким уровнем взаимозаменяемости языков, что зачастую вообще не обращают внимания на то, на каком именно языке проводилось занятие.

Как видно из представленной информации, выбор конкретной обучающей программы и определяющих подходов зависит от многих факторов. В первую очередь от педагогического состава, от технического оснащения, отношение как студентов, так и их родителей к трехязычному образованию. Но при любых условиях важным фактором является мотивированность самого студента учить три языка. Значит, учитывая все выше сказанное мы можем отметить, что современная модель трехязычного образования включает в себя несколько составляющих. Кроме тех, которые мы отметили выше есть нормативно-правовые. Сюда мы относим правительственные документы, которые позволяют организовать трехязычное обучение в условиях КазНМУ имени С. Асфендиярова. К ним относится пакет документов, который содержит: Концепцию развития полиязычного образования в Республике Казахстан; Основные направления развития программы трехязычного обучения в КазНМУ на 2014-2020 г. Цель данных документов – разработка стратегии и тактики реализации идей трехязычия в рамках новой парадигмы высшего образования

Республики Казахстан. Она может быть реализована в ходе решения таких задач, как анализ условий и возможностей современной системы образования в КазНМУ для реализации идей триединства языков; определение приоритетных направлений развития полиязычного образования. На сегодняшний день такая работа предполагает реальное овладение казахским языком как государственным. При этом должна быть сохранена социолингвистическая активность трех языков.

Следующая составляющая – это теоретико-методологическое направление. Оно включает в себя проведение педагогических, социолингвистических, лингводидактических исследований. Цель таких исследований – научный анализ языковой ситуации, разработка мировоззренческих основ трехязычного образования, изучения и обобщения казахстанского и зарубежного опыта обучения трехязычию, а также разработки научно обоснованных рекомендаций по формированию трехязычной личности. В этом направлении в 2014-2015 гг. в КазНМУ был: а) организован учебный департамент профессионального развития языков; б) формируется банк данных и информационных ресурсов (электронных учебников, пособий) по трехязычному обучению.

Подготовка и переподготовка педагогических кадров для трехязычного образования с дидактическим обеспечением участников трехязычного образования – это следующая неотъемлемая черта современной стратегии обучения трехязычию. С учетом этих требований идет систематическая работа по подготовке педагогических кадров, которые способны осуществлять свою профессиональную деятельность, охватывая социологические, культурологические, исторические, психологические, этнологические, лингвистические, дидактические и другие аспекты обучения языкам в КазНМУ имени С. Асфендиярова. Система трехязычного образования, обусловленная современной языковой ситуацией, диктует создание условий для целевой подготовки специалистов, и наряду с этим активизирует другие формы профессиональной подготовки: переподготовка, повышение квалификации, а также самообразование. Содержание вышеуказанных форм профессиональной подготовки во внедрении трехязычного образования требует инновационно-педагогической деятельности. Такую деятельность осуществляет Центр образовательных технологий им. В.С. Аванесова при КазНМУ. В задачу центра входит формирование у педагога потребности в постоянном пополнении и обновлении

знаний, совершенствовании умений и навыков, превращении их в компетенции. Внедряемые ими новые технологии обучения свидетельствуют об уровне их профессиональных качеств, об учете и ориентированности на студента, умении сотрудничества в педагогическом сообществе; о языковых и ИКТ-компетенции; об организованности, то есть умении планировать и вести тайм менеджмент. Проведенные занятия с использованием инноватики характеризуют и личностные качества педагога, его толерантность; стремление к обучению на протяжении всей жизни; высокие этические нормы знания, умения и навыков; глубокие предметные знания и навыки возрастной психологии; рефлексивную позицию, умение корректировать свою деятельность; умение использовать разные подходы к оцениванию результатов студентов.

Все это требует методической направленности в обучении трехязычию. Оно включает следующие виды работ:

1) участие в «Зимних школах», посещение курсов по изучению английского языка как в КазНМУ имени С. Асфендиярова, так и за его пределами для обновления содержания и разработки элективных курсов, обучающих программ в целях совершенствования целенаправленной языковой подготовки;

2) разработку учебно-методических комплексов, которые содержат: учебные программы, учебники, учебные пособия, трехязычные терминологические глоссарии, словари, а также мультимедийные ресурсы (глобальная сеть Интернет, спутниковое телевидение, электронные библиотеки) и т.д. Наряду с этим разработаны дифференцированные программы и УМКД на языковых кафедрах:

Кафедра иностранного языка: 3 программы:

- Beginners,
- Elementary,

– Pre-intermediate

Кафедра русского языка: 2 программы:

– для оралманов,

– для иностранных студентов

Кафедра казахского языка: 2 программы:

– для иностранцев

– для студентов русского отделения (продолжающих);

2. Созданы глоссарии к практическим занятиям на трех языках (согласно принятому плану на 50% по кафедрам);

3. Пересмотрены УМКД с учетом основных положений программы развития трехязычного обучения (политика дисциплины, критерии оценки коммуникативной компетенции, вопросы для разбора на английском и втором языке, перечень тем СРС для выполнения на английском и втором языке);

4. Пересмотрены положения НИРС в соответствии с программой реализации трехязычного обучения;

5. Координируется работа учебных департаментов, комитета образовательных программ и библиотеки по обеспечению учебного процесса кафедр/модулей университета учебной литературой на английском и государственном языке, принимается активное участие в формировании заявки на учебно-методическую литературу на английском и государственном языках;

6. Координируется работа учебных департаментов, комитета образовательных программ по анализу обеспеченности образовательного процесса ППС, ведущих занятия на английском языке;

7. Создание трехязычной базы экзаменационных заданий. Ниже мы представляем таблицу в которой отмечены основные этапы постепенного перехода на трехязычную систему сдачи тестовых экзаменов.

Таблица 1

№№	Год	Обязательное наличие трехязычной базы теста	Факультативное наличие трехязычной базы теста	Реализация итогового контроля в ЦТ по трехязычному тесту
1	2014-2015	1-3 курсы	4-7 курсы	1-3 курсы и 4-7 курсы – выборочно при наличии английской базы теста, первоначальное соотношение (в%) – 5 англ – 15 второй язык – 80 родной язык; или тест на двух языках – 15:85
2	2015-2016	1-4 курсы	5 – 7 курсы	1-4 курсы 5-7 курсы выборочно при наличии английской базы теста, первоначальное соотношение (в%) – 10англ-20 второй язык-70родной язык; или тест на двух языках – 20:80

Политику трехязычия в действии подтверждает и количество участников конференций для преподавателей и студентов на трех языках, что видно в таблице 2

Таблица 2

НИР

№ п/п	Количество научных конференций, в которых принимали участие сотрудники КазНМУ на:	970
	– университетском уровне	84 (9%)
	– республиканском уровне	154 (16%)
	– международном уровне	732 (75%)

НИРС

№ п/п	Количество докладов студентов	359
	– на государственном языке	106 (29,5%)
	– на русском языке	243 (67,7%)
	– на английском языке	10 (2,8%)

Как видно из представленных таблиц, ППС и студенты представляют доклады не только на русском, но и государственном и английском языках.

Однако для целенаправленного и успешного развития полиязычия в вузе необходимо учитывать и такие факты, как недостаточное количество преподавателей, ведущих занятия на английском языке. Недостаточный объем литературы на английском языке. Недостаточное количество литературы на казахском языке на электронных носителях. Трудностями начального этапа внедрения полиязычия являются и

разный уровень знания языка студентов, их неуверенность при изучении специальной дисциплины на иностранном языке.

Таким образом культурный проект «Триединство языков» – один из долгосрочных образовательных стратегий развития современного Казахстана. Его реализация во многом обусловит становление нового поколения казахстанцев, владеющих несколькими языками, имеющих широкие перспективы развития и формирования конкурентоспособности как в профессиональной сфере, так и в личной самореализации.

Литература

- 1 Назарбаев Н.А. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 28 января 2011 г.
- 2 Полиязычное образование: теория и методология. – Алматы, Наука, 2008.

References

- 1 Nazarbaev N.A. Poslanie Prezidenta Respubliki Kazahstan N. Nazarbaeva narodu Kazahstana. 28 yanvarya 2011 g.
- 2 Poliyazychnoe obrazovanie: teoriya i metodologiya. – Almaty, Nauka, 2008.

Жаппар К.З., Хайрушева Е.Е.

Методология творческого преобразования мира в рамках профессионально-ориентированного обучения русскому языку

Zhappar K.Z., Khairusheva E.E.

The methodology of the world's creative transformation in the frame of professionally oriented Russian language teaching

Жаппар К.З., Хайрушева Е.Е.

Орыс тілін кәсіби-маман ретінде оқыту аясындағы әлемнің шығармашылық нығайту әдістемесі

Статья о применении метода проблемной ситуации. Данная технология способствует развитию у студентов творческих способностей в рамках профессионально-ориентированной системы обучения русскому языку.

Ключевые слова: современное образование, инновационные методы, профессионально-ориентированное обучение, проблемная технология.

The article is about implementation of problem situation method. This technology furthers development of students creativity in the frames of professionally oriented Russian language studying system.

Key words: modern education, innovative methods, professionally oriented teaching, problem technology.

Мақала проблемалық технологиясын қолдану әдісі жайлы[№] бұл тәсіл орыс тілін игеру барысында студенттердің болашақ мамандығы бойынша шығармашылық қабілетін дамытады.

Түйін сөздер: қазіргі білім беру саласы, инновациялық әдістемелер, кәсіби-мамандық жағынан оқыту, мәселе технологиясы.

**МЕТОДОЛОГИЯ
ТВОРЧЕСКОГО
ПРЕОБРАЗОВАНИЯ
МИРА В РАМКАХ
ПРОФЕССИОНАЛЬНО-
ОРИЕНТИРОВАННОГО
ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ
ЯЗЫКУ**

В современном образовательном пространстве нашего государства все большую актуальность приобретает применение инновационных методов в обучении и воспитании подрастающего поколения. Основным принципом педагогического процесса на уровне применения инновационных технологий является личностно-ориентированное обучение, при котором создаются условия для развития учащегося как личности.

Данное направление образовательной деятельности имеет весьма важное значение в высшем учебном заведении, где инновационные подходы в преподавании дисциплин базируются на формировании коммуникативной и профессиональной компетенции, на регулярной тренировке творческой деятельности студента. Благодаря такому подходу обучаемый наравне с преподавателем является создателем педагогического процесса, развивая в себе стремление к самопознанию и самосовершенствованию, что будет способствовать достижению успехов, как в учебной, так и в будущей профессиональной деятельности [1, 38].

Современные информационные технологии существенно расширяют диапазон возможностей для изучения и преподавания дисциплин. В частности, при выполнении заданий по русскому языку доступ к огромному количеству электронных ресурсов позволяет объединить текстовые, аудио, видеоматериалы и способствовать формированию социокультурной и лингвострановедческой компетенции студентов; интерактивные учебные задания и обучающие программы позволяют работать над развитием навыков во всех видах речевой деятельности; использование мультимедийных средств делает возможной эффективную презентацию языкового материала; дистанционный доступ к учебным ресурсам позволяет сделать более гибкой и мобильной организацию обучения, значительно индивидуализировать его, увеличить объем самостоятельной и творческой работы студентов, усилить роль преподавателя как консультанта и координатора (фасилитатора) учебного процесса. Позиция педагога как фасилитатора основана на том, что он не доминирует, а ненавязчиво направляет деятельность студентов путем стимулирования, одобрения, поощрения, установления

благоприятной обстановки в общении и выполнении заданий [2, 59].

Важным аспектом образовательного процесса с применением инновационных методов является системный подход к типам заданий с позиции их индивидуального и коллективного выполнения. Задания, рассчитанные для индивидуального выполнения, позволяют «запустить» процесс развития личности обучаемого, состоящий из следующих основных этапов: самоизучение, самонаблюдение, самоанализ, познание своего внутреннего мира, определение собственных возможностей в достижении поставленных целей в настоящем и будущем. Решение задачи, поставленной преподавателем перед творческой группой (из двух и более человек), развивает такие качества, как взаимоуважение, взаимовыручка, умение работать в коллективе с учетом мнения партнера; овладение этими качествами за студенческой партией будет способствовать развитию корпоративного духа в статусе специалиста на предприятии.

К основным инновационным технологиям обучения относятся проблемная, модульная и проектная технологии.

Проблемно-ориентированное обучение – вид обучения, направленный на создание и разрешение проблемных ситуаций, на решение нестандартных задач, в ходе которого учащиеся усваивают новые знания, умения и навыки.

Формирование профессионального мышления студентов – это, по сути дела, выработка творческого, проблемного подхода. Вузская подготовка в рамках применения инновационных технологий обучения имеет своей целью сформировать у будущих специалистов необходимые творческие способности, основными из которых являются: 1) как с помощью педагога, так и самостоятельно увидеть и сформулировать проблему; 2) выдвинуть гипотезу, найти или изобрести способ ее проверки; 3) собрать данные, проанализировать их, предложить методику их обработки; 4) сформулировать выводы и увидеть возможности практического применения полученных результатов; 5) осознать проблему в целом, ее аспекты и наметить этапы решения, а при коллективной работе – определить меру личного участия в решении проблемы [3, 47].

Таким образом, суть проблемной интерпретации учебно-научного материала состоит в том, что преподаватель не сообщает знаний в

готовом виде, а ставит перед учащимися проблемные задачи, побуждая искать пути и средства их решения. Проблема сама прокладывает путь к новым знаниям и помогает студенту определить свои потенциальные творческие возможности.

Студентам, изучающим русский язык, можно предложить серию заданий, соответствующих программе курса, с применением метода проблемной ситуации. Как показывает практика, студенты проявляют большую активность и заинтересованность при выполнении таких заданий.

Хотим предложить коллегам свой опыт применения проблемной технологии обучения по теме «Экологические проблемы города Алматы, пути их решения (тема: Рассуждение как функционально-смысловой тип речи, виды рассуждения)». Данная тема настолько актуальна, что ее можно использовать на занятиях для студентов любых вузов, немного подкорректировав с учетом специфики будущей специальности.

На этапе закрепления темы «Рассуждение как функционально-смысловой тип речи, виды рассуждения» студентам предстоит ответить на следующие вопросы: 1) Что представляет собой рассуждение как тип речи? 2) Каковы виды текста-рассуждения? 3) По каким схемам строится содержание текста-рассуждения по видам: объяснение, доказательство, размышление? 4) Употребление каких языковых средств характерно для рассуждения?

Для практического достижения поставленной цели занятия используется публицистический материал об экологических проблемах города Алматы.

1. Рассуждение-объяснение. Дается объяснение понятию экологическая проблема; перечисляются проблемы, касающиеся охраны природы.

2. Рассуждение-доказательство. Проводится круглый стол, на котором студенты (в группах по 2 чел.) представляют подготовленный материал об экологических проблемах города Алматы; доказывают, что проблемы действительно существуют: высокая степень загрязнения воздуха, дефицит пресной воды, кислотность атмосферных осадков, нерациональное использование территорий мусоросвалок, низкая экологическая культура граждан города и др. После выступлений участников круглого стола под руководством ведущего (студента группы) начинается обсуждение вопросов и проблем, затронутых в докладах.

В целях успешного проведения круглого стола, во время которого используется метод мозговой атаки, желательно учесть несколько важных моментов. Студентам могут быть высказаны следующие основные рекомендации: 1) соблюдать последовательность в изложении содержания подготовленного материала, который должен быть заранее распределен между двумя членами творческой группы; 2) во время выступления придерживаться ясности, четкости, доступности, избегать повторов; 3) проявлять уважение к ведущему круглого стола и его участникам во время обсуждения докладов; 4) кратко записывать важную для себя информацию; 5) по возможности использовать мультимедийные средства в целях эффективной презентации материала.

3. Рассуждение-размышление. На данном этапе студент готов поделиться своими размышлениями по данной проблеме и о путях ее решения, написав рассуждение-размышление на тему «Мои предложения по улучшению экологической обстановки города Алматы».

Основными шагами движения к решению рассматриваемой проблемы являются: 1) изучение предложенной темы по материалам газет и журналов; 2) понимание сути проблемы, предложенной для обсуждения; 3) объяснение основных понятий (терминов) по теме; 4) анализ и оценка ситуации; 5) применение языковых средств, присущих рассуждению как типу речи, во время изложения своих мыслей в устной и письменной форме; 6) выборочной конкретной проблемы из комплекса рассмотренных и создание текста рассуждения-размышления о своем отношении к данной проблеме (с учетом впечатлений, полученных в результате обсуждения) с изложением собственных идей и предложений по решению сложившейся ситуации.

Почему подобные задания побуждают студентов быть активными? Во-первых, была создана благоприятная творческая обстановка: самостоятельный выбор тематики докладов, подготовка к выступлению в составе малой группы (развитие навыков партнерских отношений), возможность выдвинуть свои предложения по решению проблемы с позиции будущего специалиста. Во-вторых, собранный материал и

собственные идеи могут послужить основой для создания научных статей и проектов в процессе дальнейшего обучения.

В процессе проведения занятия с применением метода проблемной ситуации педагог пребывает в роли фасилитатора. Преподаватель придерживается позиции наблюдателя, при этом ненавязчиво направляет деятельность студентов в нужном русле развития: заранее проводит беседу с ведущим об эффективных способах координации процесса круглого стола, в необходимых случаях позволяет себе выразить одобрение либо предупредить нежелательную форму поведения. В конце занятия можно попросить студентов заполнить карточку обратной связи, в которой нужно будет ответить на поставленные вопросы и высказать свои замечания или комментарии.

Таким образом, главная задача современного образования видится в овладении будущими специалистами методологией творческого преобразования мира. Процесс творчества включает в себя, прежде всего, открытие нового: новых объектов, новых знаний, новых проблем, новых методов их решения. В связи с этим проблемное обучение как творческий процесс заключается в решении нестандартных учебно-научных задач нестандартными методами. Если традиционные тренировочные задачи предлагаются учащимся с целью закрепления знаний и отработки навыков, то проблемные задачи – это всегда поиск нового решения. Данный аспект является весьма важным для нас, преподавателей-русологов, поскольку наша педагогическая деятельность в рамках профессионально-ориентированной системы обучения русскому языку направлена на оказание помощи и содействия в получении студентами доступа в русскоязычное научное пространство.

В заключение хочется отметить, что тенденция возрастания интереса к инновационным технологиям обучения в сфере высшего образования, являясь одним из важных принципов образовательной политики вузов, способствует получению хороших результатов в процессе обучения и воспитания учащегося как личности, стремящейся к постоянному самосовершенствованию [4, 72].

Литература

- 1 Мартиросян Н.В. О некоторых инновационных технологиях в преподавании РКИ // Материалы международной конференции «Автомобилетракторостроение в России: приоритеты развития и подготовка кадров». – М., 2011.
- 2 Русский язык в современном мире: традиции и инновации в преподавании русского языка как иностранного и в переводе // Материалы II международной конференции. – М.: ВШП МГУ им. М.В. Ломоносова, 2011.
- 3 Лисаченко Д.А. Использование знаний по основной специальности в ускоренном изучении иностранного языка. – СПб., 2007.
- 4 Салагаев В.Г. Риторика. Технология сотрудничества. – Астана: Дарын, 2007.

References

- 1 Martirosjan N.V. O nekotoryh innovacionnyh tehnologijah v prepodavanii RKI // Materialy mezhdunarodnoj konferencii «Avtomobiletraktorostroenie v Rossii: priority razvitija i podgotovka kadrov». – M., 2011.
- 2 Russkij jazyk v sovremennom mire: tradicii i innovacii v prepodavanii russko-go jazyka kak inostrannogo i v perevode // Materialy II mezhdunarodnoj konferencii. – M.: VShP MGU im. M.V. Lomonosova, 2011.
- 3 Lisachenko D.A. Ispol'zovanie znanij po osnovnoj special'nosti v uskorennom izuchenii inostrannogo jazyka. – SPb., 2007.
- 4 Salagaev V.G. Ritorika. Tehnologija sotrudnichestva. – Astana: Daryn, 2007.

Жаутикбаева А.А.,
Абдуллаева Г.А.

**Анализ результатов зимней
сессии по иностранному
языку на физико-техническом
факультете КазНУ
им. аль-Фараби
2015-2016 учебного года**

Zhautikbayeva A.A.,
Abdullaeva G.A.

**Analysis of the results of the
winter session of the 2015-2016
academic year of the foreign
language on the Physico-
Technical Faculty of Al-Farabi
Kazakh National University**

Жаутикбаева А.А.,
Абдуллаева Г.А.

**Қазақ ұлттық университетінің
физика-техникалық
факультетінің шет тілін
2015-2016 оқу жылының
қысқы сессиясының
нәтижелерін талдау**

В данной статье рассмотрены итоги зимней сессии 2015-2016 учебного года по иностранному языку среди студентов 1 курса физико-технического факультета КазНУ им. аль-Фараби. Общие требования к системе оценивания качества знаний должны заключаться в следующем: простота конструкции, универсальность методологической схемы, легкость формализации, относительно малая трудоёмкость определения. При рейтинговой системе контроль является не только проверкой приобретенных знаний, но и важным звеном во всей цепи образования студента. В статье рассматриваются особенности при обучении иностранному языку студентов, а также, каким образом можно повысить эффективность учебного процесса.

Ключевые слова: сессия, иностранный язык, инновационные технологии, рейтинг.

This article describes the results of the winter session 2015-2016 academic year of the foreign language among students of the 1st course of the Faculty of Physics and Technology. We discuss general requirements for evaluating the quality of knowledge. They should be the following: simplicity of design, the versatility of the methodological scheme, ease of formalization, relatively low labor intensity determination. In rating system control is not only a test of acquired knowledge and skills to use them, but also an important link in the whole chain of student education. It is an essential part of the learning and training process. The author analyzes the peculiarities of the technique of students training. The paper discusses the features in teaching foreign language. We suggest how to increase the effectiveness of the educational process.

Key words: session, foreign language, innovative technology, rating.

Бұл мақалада физика-техникалық факультетінің 2015-2016 ж. 1 курс арасындағы шетел тілінен қысқы сессияның қорытындылары қарастырылған. Білім сапасын бағалау жүйесінің жалпы талаптары: құрылым қарапайымдылығы, әдістемелік құрылымның жалпылама болуы, формалаудың (рәсімдеудің) жеңілдігі, салыстырмалы түрде жеңіл анықтауы. Бақылаудың рейтинг жүйесі алған білімі дағдысы ғана емес, сондай-ақ студенттің білім деңгейінің барлық сатысын бақылауды қамтып. Сонымен қатар бұл мақалада шетел тілін үйрену үшін дұрыс таңдалған жаттығулар оқу үдерісінің қарқынына және шетел тілін оқу өз мамандығы емес студенттердің тілді үйренуге деген мотивациясын арттыруға ықпалын тигізетіндігі туралы айтылған.

Түйін сөздер: сессия, шетел тілі, инновация технологиясы, рейтинг.

**АНАЛИЗ РЕЗУЛЬТАТОВ
ЗИМНЕЙ СЕССИИ
ПО ИНОСТРАННОМУ
ЯЗЫКУ НА ФИЗИКО-
ТЕХНИЧЕСКОМ
ФАКУЛЬТЕТЕ КАЗНУ
ИМ. АЛЬ-ФАРАБИ
2015-2016 УЧЕБНОГО
ГОДА**

Зимняя экзаменационная сессия закончена со следующими результатами: абсолютная успеваемость – 99,4,1% , качество знаний – 90,4% . Имеет место повышение показателя абсолютной успеваемости по сравнению с прошлым годом на 9,1%, при этом показатель качества знаний повысился на 10% (смотрите таблицу 1).

В этом учебном году студенты первого курса физико-технического факультета показали высокий уровень успеваемости, более 99 % по сравнению с прошлым годом. В разрезе специальностей более чем на 10% повысилась качественная успеваемость по специальностям «Теплоэнергетика» (10,7%), «Техническая физика» (10,5%), «Физика и астрономия» (10,0%), «СМС» (12,2%), «Материаловедение и технология новых материалов» (15,3%). Самый высокий результат у студентов по специальности «Ядерная физика»(100% успеваемость). Данные по успеваемости на казахском отделении I курса представлены в графике 1.

В течение семестра учебный процесс постоянно находился в центре внимания кафедры иностранных языков факультета филологии и мировых языков. Вопросы о состоянии учебы постоянно присутствуют в повестках заседаний кафедры. Система контроля и управления качеством направлена на коррекцию контролирующей функции. Но все эти новации не дают осязаемого эффекта. Как подсистема учебного процесса система оценивания качества знаний должна удовлетворять некоторым общим требованиям, чтобы обеспечить нормальное функционирование общей системы в целом. Общие требования к системе оценивания качества знаний, по нашему мнению, должны заключаться в следующем: простота конструкции, универсальность методологической схемы, легкость формализации, относительно малая трудоёмкость определения. Новая современная организация учебного процесса требует адекватной новым системным связям и отношениям системы оценивания качества знаний, которую можно и нужно построить только на принципиально новых идеях[2,33].

– Целенаправленность предполагает четкое определение цели каждой контрольной точки системы оценивания качества знаний, обоснование используемых форм, методов и средств проверки.

– Действенность означает стимулирование системой оценивания качества знаний деятельности и студентов, и преподавателя для достижения дальнейших успехов.

– Регулярность (систематичность) предписывает учебному процессу непрерывность контроля и оценки качества знаний на протяжении единицы обучения (семестра), этапа обучения (года образования), всего процесса обучения (ступени образования), определенную последовательность, постепенное усложнение задач и содержания образования. Получение систематической информации о том, как протекает обучение, как формируется качество образования, позволяет преподавателю проникнуть в процесс эффективного воздействия на формирование знаний и положительных качеств личности.

– Всесторонность – это охват большого по содержанию проверяемого материала: и освоение основных идей данного курса, и усвоение учебного материала по определенным содержательным стержневым линиям курса, и знание отдельных существенных фактов, понятий, закономерностей, утверждений, способов действий и способов деятельности.

– Дифференцирование предполагает определение количественных и качественных различий в знаниях, умениях и навыках. Оценка должна четко указывать на эти различия в момент проверки, причем разница в знаниях должна быть зафиксирована и выражена в оценочных баллах.

– Объективность требует выявления подлинных знаний студента. Она зависит от многих факторов: от четкого выделения и отбора объектов и содержания проверки, адекватности проверочных заданий целям проверки, обеспеченности методами обработки анализа, оценивания результатов и организованности проведения проверки.

– Единство требований означает, что один и тот же уровень знаний, умений и навыков должен оцениваться всеми преподавателями одинаково, причем такой подход распространяется и действует во всех контрольных точках оценивания.

– Индивидуализация – это использование в контрольной точке оценивания пакета заданий значительного объема, эквивалентных уровню знаний, умений и навыков, с одной стороны, и различных по своим формулировкам, с другой [4,87].

Таблица 1 – Динамика качественной успеваемости по итогам зимней экзаменационной сессии

Учебный год	Количество студентов	% успеваемости	% качества
2013-2014	570	88.5	74.5
2014-2015	545	90.5	80.4
2015-2016	473	99.4	90.4

Система оценивания качества знаний должна представлять собой совокупность контрольных точек, оптимально расположенных на всем временном интервале изучения дисциплины, сопряженных с внутренней логикой построения содержания дисциплины, с одной стороны, и соответствующих таким видам индивидуальной учебной деятельности студента, выполнение которых должно реализовывать сформированную выше цель качества знаний, с другой.

Текущий контроль проводится в целях определения качества учебного процесса и его результатов в межсессионный период, позволяет обеспечивать ритмичную учебную деятельность преподавателей и студентов, своевременно выявлять трудные для усвоения разделы курса, вводить соответствующие коррективы в учебный процесс, организовывать индивидуальную

работу творческого характера с наиболее подготовленными студентами [1,77].

Промежуточный (рубежный) контроль проводится 2 раза в течение семестра и позволяет определить качество усвоения знаний по конкретному разделу (модулю) дисциплины. Целью промежуточного контроля является оценка способности обучаемого к установлению структурно-логических связей в группе понятий, законов, закономерностей дисциплины и интерпретации определенного круга экспериментальных данных.

Второй год мы проводим *Midterm examination*. Он проводится устно и конечно для студентов это ещё один этап подготовки к сессии.

Итоговый контроль проводится в конце семестра, он должен выявить и оценить результаты изучения данной дисциплины, установить

степень адекватности проявляемого студентом качества знаний, действующим образовательным квалификационным требованиям [5,205].

Контроль устойчивости знаний как элемент системы оценивания имеет только методическую нагрузку. С одной стороны, он позволяет определить оптимальное содержание дисциплины, исключив из него «невысвоенные знания», с другой – оптимизировать методы обучения на основе углубления их психофизической обоснованности. В целом контроль устойчивости знаний служит проверкой эффективности и объективности действующей системы оценивания качества знаний. Предполагаемая структура контрольных точек системы оценивания качества знаний достаточно динамична и легко

модифицируется с учетом содержания (объема) дисциплины, её места в учебном плане специальности. Она также открыта для реализации в своем содержании дидактических принципов построения систем оценивания качества знаний.

Предполагается выделение и постоянное развитие видов индивидуальной учебной деятельности студентов (оцениваемых в баллах) как контрольных точек разного уровня значимости. Важно при этом учитывать дидактические особенности различных видов учебной деятельности; соответствие целей того или иного вида учебной деятельности студента новой формулировке качества знаний; расширение спектра видов индивидуальной учебной деятельности. [3,52]

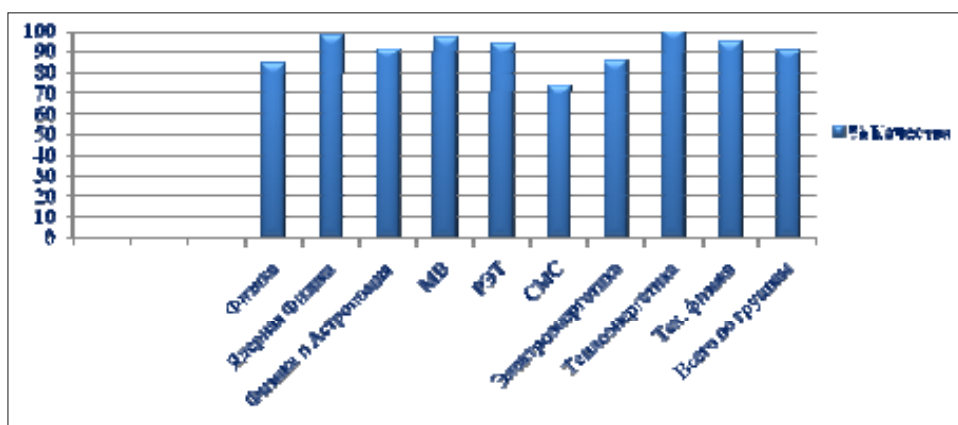

График 1 – Результаты зимней экзаменационной сессии на 1 курсе по специальностям казахского отделения

При преподавании иностранного языка преподаватели нашей кафедры использовали следующие виды индивидуальной учебной деятельности студента:

- работа со словарями
- накопление словарного запаса
- лексико-грамматические упражнения
- перевод выражений и терминов, употребляемых в данной дисциплине
- работа со спец. текстами
- реферирование
- поливариантные домашние и аудиторские практические задания

Анализ действующих в мировой высшей школе систем оценивания качества знаний показывает, что существенный прорыв достигается в системах, основанных на рейтинге студента, определяемом по совокупности оце-

нок (баллов) в различных контрольных точках процесса изучения дисциплины.

При рейтинговой системе контроль является не только проверкой приобретенных знаний и умения их использовать, но и важным звеном во всей цепи образования студента, составляет существенную часть учебного и воспитательного процесса. Преподаватель при тактичном проведении контроля может помочь студенту осознать имеющиеся пробелы в знаниях (если они существуют) и тем самым избежать подобных недостатков при дальнейшем обучении.

Повышение эффективности учебного процесса может быть достигнуто путем совершенствования методики промежуточного контроля знаний студентов, методической работы преподавателей нашей кафедры для обеспечения самостоятельной работы студентов, совершенствования

ования методического обеспечения рейтинга студентов. Существенной мотивацией к повышению качества подготовки студентов является использование инновационных форм и методов работы: рейтинговой оценки, введение заданий по созданию творческих проектов, презентаций.

Литература

- 1 Конышева А.В. Современные методы обучения иностранному языку. – СПб КАРО, Мн: Четыре четверти, 2005. – 215 с.
- 2 Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. 2-изд. – М.: Просвещение, 2002. – 344 с.
- 3 Абалкина П.И. Совершенствование методики преподавания английского языка. – М.: ВЛАДОС, 2004. – 252 с.
- 4 Лопатухина Т.А., Рябова М.В. Современный методический подход к обучению иностранному языку. – Ростов-на Дону: РВВКИУ РВ, 2008. – 87с.
- 5 Китайгородская Г.А. Методика интенсивного обучения иностранным языкам. – Киев: Высшая школа, 2005. – 344 с.

References

- 1 Konysheva A.V. Sovremennye metody obucheniya inostrannomu yazyku. – SRb KARO, Mn: CHetyre chetverti, 2005. – 215 s.
- 2 Passov E.I. Kommunikativnyj metod obucheniya inoyazychnomu govoreniyu. 2-e izd. – M.: Prosveshchenie, 2002. – 344 s.
- 3 Abalkina P.I. Sovershenstvovanie metodiki prepodavaniya anglijskogo yazyka. – M.: VLADOS, 2004. – 252 s.
- 4 Lopatuhina T.A., Ryabova M.V. Sovremennyj metodicheskij podhod k obucheniyu inostrannomu yazyku. – Rostov-na Donu: RVVKIU RV, 2008. – 87 s.
- 5 Kitajgorodskaya G.A. Metodika intensivnogo obucheniya inostrannym yazykam. – Kiev: Vysshaya shkola, 2005. – 344 s.

Жусанбаева С.Б.,
Жусанбаева А.Т.

**Дидактикалық көпөлшемді
құралдарды құрудың
теориялық-әдістемелік
негіздері**

Мақалада дидактикалық көпөлшемді аспаптар мәселесі қарастырылады. Бұл мәселені педагогика ғылымдарының докторы В.Э. Штейнберг терең қарастырған, ол осы құралдарды жасап шығарды және сипаттама берді. Дидактикалық көпөлшемді технология қазақ тілі мен әдебиеті мұғаліміне тілдік қызметтің барлық түрлерін практикалық тұрғыдан қолдануға мүмкіндік береді. Олар әр оқушымен жеке және түрліше жұмыс істеуді қамтамасыз етеді.

Түйін сөздер: дидактикалық көпөлшемді құралдар, сананың көпөлшемділігі, ойлаудың креативті және технологиялық сатылары, бөлшектену қағидасы, оң жақ мишық, бейнелік-ұғымдық форма.

Zhusanbaeva S.B.,
Zhusanbaeva A.T.

**Theoretical and methodical basis
for the development of didactic
multidimensional tools**

This article discusses a didactic multidimensional tools. They was developed and described by Pr. pedagogical sciences V.E. Steinberg. Didactic multidimensional technology allows the teacher of the Kazakh language and literature opportunity of practical using all types of speech activity. They provide a personalized and differentiated approach to every student.

Key words: didactic multidimensional tools, consciousness, thinking, creative and technological stages, fragmentation principle, visual and conceptual forms.

Жусанбаева С.Б.,
Жусанбаева А.Т.

**Теоретические и методические
основы разработки
дидактических многомерных
средств**

В статье рассматриваются вопросы дидактических многомерных инструментов. Они были разработаны и описаны доктором педагогических наук В.Э. Штейнбергом. Дидактические многомерные технологии представляет возможности учителю казахского языка и литературы практически использовать все виды речевой деятельности. Они обеспечивают индивидуальный и дифференцированный подход к каждому ученику.

Ключевые слова: дидактические многомерные средства, сознание, мышление, творческие и технологические этапы, принцип фрагментации, визуальные и концептуальные формы.

**ДИДАКТИКАЛЫҚ
КӨПӨЛШЕМДІ
ҚҰРАЛДАРДЫ
ҚҰРУДЫҢ ТЕОРИЯ-
ЛЫҚ-ӘДІСТЕМЕЛІК
НЕГІЗДЕРІ**

Дидактикалық көпөлшемді құралдар мынадай теориялық-әдістемелік қағидаларды ескере отырып жасалынды: объективтілік (шынайылық) жүйелілік, даму, қарама-қайшылық, вариативтілік, сонымен қатар сананың көпөлшемділігі мен тұтастығы қағидасы, яғни сананың барлық сыңарлары қамтылды: вербальді-логикалық, бейнелік, бағалық, мәнмәтіндік, интуициялық.

Бұлардан басқа дидактикалық көпөлшемді құралдардың жасалу негізіне бірқатар арнайы технологиялық қағидалар салынған:

1. Элементтерді бөлшектеу-біріктіру арқылы жүйеге келтіру қағидасы:

- білім кеңістігін оқу іс-әрекетінің ішкі және сыртқы жоспарларына бөлшектеу және оларды бір жүйеге біріктіру;
- ақпаратты ұғымдық және бейнелік сыңарларына бөлшектеу және оларды бейне-модельдерге біріктіру;
- объект туралы қарама-қайшы бейнелі-вербальді рефлексия және бөлшектеу (жарты мишықтар арасындағы диалог).

2. Ішкі және сыртқы жоспарлардың көпдиалогы мен оларды сәйкестендіру қағидасы;

- ішкі және сыртқы жоспарлар өзара(байланысының мазмұны мен формасын сәйкестендіру және жоспарлар арасындағы диалогты сәйкестендіру;

3. Білімді талдау мен елестетудің көпөлшемді қағидасы немесе білімнің әр түрлі элементтерін жүйеге біріктіру. Ол жүйе танымдық, талдаушылық және жобалау іс-әрекетін жасау үшін ыңғайлы болуы қажет. Мысалы, координаттық-матрицалық жүйенің көмегімен.

4. Іс-әрекеттің қос жолдылығы қағидасы, оның негізінде ойлаудың бір жолдылығы жойылады. Осының нәтижесінде ақпаратты беру – қабылдау жолы сөйлеу (вербальді) және көру жолдарына; «Мұғалім – оқушы» өзара іс-әрекет жолы – ақпараттық және қатысым (коммуникативтік) жолдарына; жобалау жолы – оқу модельдерін тікелей конструкциялау жолына (контур) бөлінеді.

5. Іс-әрекеттің қос элементтілік қағидасы:

- ақпаратты беру мен қабылдаудың вербальді және оны толықтыратын көру жолдары;

– табиғи тілде білімді елестетуді тура және кері контурларымен жобалау модельдері;

– білімді елестетудің бейне-модельдерінің логикалық (ұйымдастырушылық және мағыналық (мазмұндық) сыңарлары;

– ойлаудың креативті және технологиялық сатылары;

– білімді талдау мен елестетуде көпөлшемді технологияның логикалық және эвристикалық сыңарлары.

6. Мағыналық топтарды елестетудің үштік қағидасы:

– «дүние объектілері» үштігі: табиғат, қоғам, адам;

– «дүниені меңгеру салалары» үштігі: ғылым, өнер, мораль;

– «іс-әрекеттің негізгі түрлері» үштігі: таным, қуаныш-қайғыру, баға.

– «негізгі қабілеттер» үштігі: танымдық, қуану-қайғыру, (эмоциональді-эстетикалық), бағалаушылық;

– «1 сипаттау» үштігі: құрылысы, қызмет ету, дамуы;

– «2 сипаттау» үштігі: құрылым, қызметтер, өлшемдер;

– «пәндік циклдар» үштігі: жаратылыстану, гуманитарлық, құралдық.

Бөлшектену қағидасының терең генетикалық тамыры бар: дүниенің пайдаболуы туралы мифологиядан басталады (бірінші бөлшектену – аспан мен жердің бөлінуі). Көпөлшемді мағыналық кеңістіктерді қалыптастыруда объектілерді бөлшектеу пайдаланылды: алғашқыда үйренетін тақырып құрылымдарға жіктелмеген жалпы білім кеңістігі түрінде көрінеді, ең бірінші өзгеріс оны мағыналық топтарға бөлуден тұрады; содан кейін ол мағыналық топтар берілген негіз бойынша бөліктерге жіктеледі; мағыналық топтардың бөліктері түйіршікгерге – тірек түйіндерге өзгереді; тірек түйіндердің жан-жақта бағыттарды координацияланды. Координаторларды жан-жақ бағыттағы (радиальді) күшті сызықтар деп айтуға болады. Координаттар – көпөлшемді мағыналық кеңістіктің өлшегіштері; тірек түйіндер арасындағы байланыстар мен қатынастар анықталады, дөңгелек «күшті сызықтар» пайда болады.

Шындық дүниенің көпөлшемді бейнелеу тұжырымдамасы Ф.Ш. Трегуловтың биоэлеуметтік педагогикасына негізделеді. Білім беру үдерісінде ойлау органы стихиялы түрде де, мақсатты әрі жедел түрде де қалыптасуы мүмкін және оны басқаруға болады дейді. Сезім органдары арқылы қабылданатын дүниенің картинасы қажет,

бірақ затты жан-жақты, терең тану үшін жеткіліксіз. Онда қоршаған дүниенің көпөлшемділігі көрінбейді, әр түрлі заттардың өзара әрекеті, өзгерістердің себеп-салдарлық байланыстары анықталмайды. Таным үдерісі шындық дүниені абстрактылы – ойлау түрінде бейнелеудің көмегімен аяқталады, соның арқасында ғылыми ақпараттың едәуір өсуі жүзеге асады. Іс-әрекет екі фазаға – дайындық фазасы мен жүзеге асыру фазасына жіктелгенде ғана интеллект қалыптасады, сонымен қатар іс-әрекет құбылыс деңгейінде және объективті дүниенің мәні деңгейінде де интеллект пайда болады. Іс-әрекет санада сәулеленгендіктен адам өзіне қажеттілік, мүдделілік пен жағдайын ескере отырып жұмыс істейді, бағалайды және жоспарлайды. Сол себепті іс-әрекеттің идеальді бейнесі сыртқы жоспарға сәйкес ішкі жоспарды құрайды. Тірексіз, бейнесіз және құралдарсыз оймен жасалынған экспериментті түсіну өте қиын. Танымдық іс-әрекет оқып үйреніп жатқан объектімен немесе олардың орынбасарларымен (көшірмесі, модельдері, сызбалары) өзара іс-әрекет контакт түрлері арқылы жүзеге асады, яғни оқып үйреніп жатқан объектімен бірінші контакт өзара әрекет сыртқы жоспарда орындалып, содан кейін ғана ішкі жоспарға ауысады.

Оқыту үдерісінде қалыптасатын бейнелердің тұрақтылығы көпөлшемді қаңқалармен қамтамасыз етіледі. Бұл қаңқалар оларды қоршаған ақпараттық өріске құрылымдық сипат береді, ал олардың арқасында бейненің қасиеттеріне ие болған шағын көпөлшемді модель қалыптасады. Бұл эмпирикалық және теориялық ойлаудың қызметтерін құралдармен қолдауды жаңаша қарастырудың мүмкіндігін береді: эмпирикалық ойлау мида сақталған сезімдік бейнелеудің тікелей тәжірибесіне сүйенеді, ал екіншісі сыртқы жоспардағы бейне-модельдерге сүйенеді. Бейне-модельдердің көмегімен одан кейінгі іс-әрекеттер жоспарланып орындалады. Сонымен бейне-модельдер сезімдік бейнелер мен алғашқы материалдық сыртқы жоспарды ауыстырады. Білім тек қана есте сақтау қабілетке негізделмеген жағдайда, бейне-модельдер білімді меңгеру мен қайта өңдеу, елестету үдерісін қолдайды.

Оң жақ мишық сыртқы дүниені тұтастай қамтамасыз етеді, ал сол жақ мишық көбіне сөйлеуді және онымен байланысты үдерісті басқарады. Оң жақ мишық мүмкін болатын объектілер мен олардың белгілерін кеңістік қалыптастырады, ал сол жақ мишық кеңістікте қабылданатын нақты объектілер мен олардың

белгілеріне орын береді. Бұл қызметтер эмпирикалық ойлауда ғана орындалып қоймайды, сонымен қатар теориялық ойлауда да, модель-орынбасарларда да орындалады. Ал табиғи тілдегі білімді талдау мен елестетуді соған сәйкес құралдармен қолдап отыру қажет, себебі ақпаратты елестетудің (берудің) вербальді формасының басым болуы танымдық іс-әрекетте оң жақ мишықтың қатысуын қиындатады. Бірақ дәстүрлі көрнекі құралдар ақпаратты өңдеу үдерісін қолдамайды, демек көпөлшемді құралдар мидың екі мишығын да іске қосады. Жасанды интеллект саласындағы негізгі жетістіктер сол жақ мишықтың қасиеттерін модельдеуге негізделген, ал оң жақ мишықтың ерекшеліктері аз зерттелінген. Бірақ оң жақ мишықтың мүмкіндіктерін зерттеу арқылы ЭВМ-мен шешіле бермейтін, мысалы, метафораларды тану мағыналық ассоциацияларды және түсіндіру секілді міндеттерді анықтауға болады.

Дидактикалық құралдардың және басқа да оқытудың көрнекі құралдарының педагогикалық қызметі оқып үйреніп жатқан шындық өмірдің соған сәйкес бейнесін қалыптастыру мен сезімдік тәжірибені кеңейту ғана емес, сонымен қатар ең алдымен, оқып-үйреніп жатқан құбылыстың мәнін ашу, бүтіннің бөліктерінің арасындағы қатынастар мен байланыстарды анықтау, белгілі бір ғылыми қорытындыларға келтіру.

Басқаша айтқанда, дидактикалық көпөлшемді құралдардың басты қызметтері мынадай:

- бағдарлық қызмет;
- танымдық қызметтің ішкі және сыртқы жоспарлар жүйесі ретінде «дидактикалық қос-жоспарды» сезімдік деңгейде ұйымдастыру;
- жоспарлардың өзара іс-әрекеті үдерісінде білімді меңгеру мен өңдеудің еркіндігін, басқаруын жетілдіру;
- модельдерді жасау мен заңдылықтарды тұжырымдау, өзара байланыстардың себеп-салдарын анықтау;

Тәжірибені – практиктер суреттердің, мультимедиялардың, тірек сигналдардың, құрылымдық – логикалық сызбалардың, технологиялық карталардың және т.б. көмегімен оқушылардың оқу іс-әрекетінің жеке ішкі жоспарын жасауға үнемі талаптанып отырған. Бірақ табиғи тілде білімді елестетудің әмбебап дидактикалық құралдары жасалынған жоқ. Бұл арада оқыту технологиясын басқару мен жобалауда соған сәйкес сыртқы құралдарды пайдалану білімді арттыратыны ескерген орынды. Оқушы мен оқып-үйренетін шындық арасында орналасқан

дидактикалық құралдар адам мен оның санасын жанама түрде байланыстырушы бөлігі табылады. Бұл арада сыртқы жоспар ішкі жоспардың қосымша алаңына айналады. Модельдеу мен жобалауға негізделген қосымша алаңда ойша тәжірибе жүреді де ол оқыту технологиясының интеллектуалдық деңгейін көтереді.

Ішкі және сыртқы жоспарлардағы интеллектуалдық экспериментті «жетістік+табыс» терминдерімен бағалау жеткіліксіз. Оны эвристикалық ізденіс құралдары мен стратегиясының жақсару деңгейімен бағалайды.

Әуелі адам таным объектіні елестетеді, содан кейін оны талдайды және сипаттайды, яғни дидактикалық құралдар ең бірінші бейнелік-ұғымдық формада берілуі керек, себебі ол ойлауда дамытумен қолдау үшін қажет.

Дидактикалық құралдарды бейнелік-ұғымдық формада дайындау қажеттілігі қоршаған әлемнің жалпы материалдығынан, оның объектілерінің өзара жалғас байланысты әрекетінен туындайды.

Дидактикалық көпөлшемді іс-құралдардың міндеті – мидың бейнелі және вербальді тілдерін біріктіру арқылы шындық дүниені тұтастықта бейнелеу. Бейнелеуде білімді образдар – модельдер түрінде елестетеді. Себебі сипаттаудың бейнелі формасы генетикалық тұрғыдан алғашқы, сондықтан да дидактикалық құрылыстарды сыртқы жоспарда жасағанда ең бірінші кезекте бейнелі қасиеттерге ие болуы керек. Сол кезде ойлау оларға сүйеніп, талдау мен қорытындылаудың көмегімен, ішкі және сыртқы сөйлеу арқылы, ақпаратты жинау және өрістету арқылы оқу материалын түсіне алады. Бірақ білімнің сыртқы материалдық бейнесі ретінде пәндік-арнаулы құралдар: формулалар, сызбалар, макеттер және т.б. түрінде көрінеді, бірақ бұлар көрнекіліктің жүйелі сипатын ескермейді.

Дәстүрлі көрнекіліктің келешілігі – көрнекілік пен танымдық іс-әрекет түрлерінің көлемі арасындағы сәйкессіздікте. Мысалы, сөйлеу мен модельдеу іс-әрекеттің өзара ара қатысы 30:60:10, соған сәйкес көрнекілік түрлерінің ара қатысы 60:30:10.

Оқу технологиясында танымдық іс-әрекеттің үш негізгі формасына сәйкес көрнекіліктің үш түрін пайдалану қажет, олардың әрқайсысы ақпараттық және басқарушылық қызметтер орындауы керек: объект туралы білім мен оқу іс-әрекетін программалау. Басқарушылық қызметті дидактикалық көпөлшемді құралдарға жүктеген орынды.

Meyramgaliyeva R.M.

**Scientific and methodical
bases of literary program
implementations discipline in the
context of the works of Chingiz
Aitmatov**

Мейрамғалиева Р.М.

**Ш. Айтматов шығармалары
контекстінде әдебиеттану
пәндері бағдарламаларын
жүзеге асырудың ғылыми-
әдістемелік негіздері**

Мейрамғалиева Р.М.

**Научно-методические основы
реализаций программы
литературоведческой
дисциплины в контексте
произведений
Чингиза Айтматова**

There are actual problems of literary criticism in the article: the scientific and methodological basis of implementation of the program in the contexts of the works of Chingiz Torekulovich Aitmatov, «Jamila», «The Scaffold», and «Stormy Whistle Stop». The author emphasizes the idea of fundamental problems of humanity, which are put on the agenda in the new way: the majesty of man, the grace of nature and eternal life. The writer's works depict reality, everyday life, which passes our existence, but it can be seen through the perfection of life to what we aspire. Great attention is paid to «discovery» of the writer in the article; it contains novelty creations, and stands out the idea that creativity of Chingiz Aitmatov was the authentic sample of artistry. There is a statement of his bibliographer, Abdylidzhan Akmatallyev said, «since Soviet times Aitmatov was Kyrgyzstan's face, her «spiritual passport», people knew better him than the whole Kyrgyzstan.

Key words: biography, story, novel, artistic world, novelty, evolution, work, characters, problem.

Мақалада әдебиеттанудағы актуалді мәселелері көрсетіледі, ол – Ш. Айтматовтың «Джамиля», «Плаха», «Буранный полустанок» атты шығармаларының ғылыми-әдістемелік негіздерін бағдарлама бойынша оқытуы. Мақаланың авторы жазушының шығармаларындағы жаңа көзбен жалпы адамгершілікті мәселелердің бірі – Адамның айбындылығы, Табиғаттың берекелігі және Өмірдің мәңгілігі, шығармалардың авторы шындық сезіммен біздің күнделікті өмірімізге көп көңіл аударады. Бұл мақаланың авторы жазушының «ашуы» не себептен болғанына және ол негізгі жазушының сонылығы екеніне, жалпы Ш. Айтматовтың шығармашылығы нақ кәсіби шеберлік болуына көңіл аударды. Мақалада Ш. Айтматов туралы Абдылдажан Акматалиев атты библиографы айтқан ойлары дәлелденді.

Түйін сөздер: өмірбаян, повесть, роман, көркемдік әлем, сонылық, дамуы, шығармашылық, бейнелер, өзекті мәселе.

В статье рассматриваются актуальные проблемы литературоведения: научно-методические основы реализации программы в контексте произведений Ч.Т. Айтматова: «Джамиля», «Плаха», «Буранный полустанок». Автор статьи подчеркивает мысль о том, что в произведениях писателя кардинальные проблемы человечества ставятся на повестку дня по-новому: в ней воспеваются величавость Человека, благодатность Природы и вечность Жизни, также в произведениях писателя изображается действительность, повседневность, в которой проходит наше бытие, но сквозь неё просматривается совершенство жизни, к которому мы стремимся. В данной статье большое внимание уделяется «открытиям» художника, что и составляет новизну творений, выделяется мысль о том, что творчество Чингиза Торекуловича Айтматова стало подлинным образцом мастерства. В статье приводится заявление библиографа Ч. Айтматова Абдылдажана Акматалиева о том, что «с советских времен Айтматов был лицом Киргизии, ее «духовным паспортом», так как о нем одном мир ведал больше, чем обо всей Киргизии».

Ключевые слова: биография, повесть, роман, художественный мир, новизна, эволюция, творчество, образы, проблема.

**SCIENTIFIC AND
METHODICAL BASES OF
LITERARY PROGRAM
IMPLEMENTATIONS
DISCIPLINE IN THE
CONTEXT OF THE
WORKS OF CHINGIZ
AITMATOV**

Implementation of the program by the literary disciplines in the context of the works of Chingiz Aitmatov help focus on some important, from his perspective, the faces of Aitmatov's poetics. The literature about Chingiz Aitmatov's creations are huge and increasing every year. We investigate the biography of the writer, his artistic career, influence on other writers and other forms of art, and so on. Implementation of understanding the responsibility for the world's destiny and the word's art constitutes the core of the aesthetic position of Chingiz Aitmatov. Because in the opinion of the writer, all human problems are inseparable from the literature. From his viewpoint, there is no more urgent task for modern literature like to reproduce life in its fullness, to create images that reflect the complexity of the human being. The formulation of the problem may be the key to enter the artistic world of Chingiz Aitmatov.

Chingiz Torekulovich Aitmatov attracted the attention since the publication of the first novel ending with the appearance of his latest novels. The artistic world of Aitmatov in all its possible completeness of research is that nobody has been able to describe – or those who took up only for aesthetic analysis, nor those who were going to trace the evolution of creativity of the writer.

The difficulty amounts the transmission of proportion of the human person, who lives concurrently in the works, and outside the artistic fixed form, even Chingiz Aitmatov said that «outside the book it's usually still remains a lot of things that lives in us waiting for their shape, their imaginative expression»[2, 13].

The works of Chingiz Torekulovich Aitmatov belong to the number of the most widely read and respected throughout the civilized world, not only in the independent states of the Commonwealth of Nations.

It would seem, the generation preceding Aitmatov, affected all topics and kind of exhausted all artistic methods and techniques of literary reflection of the world. Should be emphasized that the writer, referring, apparently, to the same problems and issues, using, in general, the same artistic techniques, newly reconsidered, substantially supplemented literature with open classics – like-minded people, and it is «augmented» in the context of an universal aesthetic culture imposes on his work its own seal, pushes him forward as a banner of deep advanced thought.

The novelty of the works of Chingiz Aitmatov first consists in this «discovery».

Cardinal problems of humanity are newly put on the agenda in Aitmatov's works: it is chanted majesty of Man, the grace of Nature and eternal life.

In the works of the writer we can see how reality of daily life, wherein passes our existence, portrayed, but through this view there are perfection of life to which we aspire.

The artist describes it realistic in two processes: simple and complex, traces the different sections and layers of life in their contradiction and dialectical relationship: callousness and morality, joy and sorrow, victory and defeat, bitter tears and happy smiles, honesty and knavery.

The tragic or happy endings of the works aren't the main thing here, the main thing is that the artist makes the reader to experience, to empathize with the heroes – and thereby he as though makes them responsible for everything is done on Earth.

The pleiad of writers, literary scholars and critics rightly note that the work of Chingiz Torekulovich Aitmatov became a genuine example of mastery; it has made a significant contribution to the development of the literature of many nations, especially in the aspect of inliterary interaction and mutual enrichment.

Writer formulated his artistic credo as follows: «The most sublime and the simplest matters, which operate the literature, ultimately, have to resurrect all the best in us, in others. This means to promote educating kindness in human, reflections on a reasonable and fair organization of life on earth, thinking about the fate of modern man, about his present and future»[3, 202].

«Taking this into account, one can see why a prominent French writer Louis Aragon is not only who translated into their own language young Aitmatov's story «Jamila», and in the foreword of it with a polemical ardor called it «the most wonderful story about love in the world». This is the high estimation of a small work, a story about how the Kyrgyz's beautiful woman, breaking the age-old customs, left her house, went away with a lame soldier named Daniyar. First of all it is caused by that in the love-story «Jamila» the very essence of the new ethics and new aesthetics were expressed poetically concentrated manner.

Such a great a place in the story of the love of Jamila and Daniyar takes the image of the narrator – a teenager, the younger brother of Sadaka. It is not by chance.

Boy is the narrator who grew up and became a painter. There were setbacks, difficult moments.

Then he looks on his graduate work – painting, which depicts, leaving Daniyar and Jamila into the distance on an autumn steppe road...

«I look at them and hear Daniyar's voice. He calls me to the path – it is time to get ready. I will go through the steppe to my aul, there I will find new paint.

Let in each smear sounds the melody of Daniyar! Let in each smear sounds the heartbeat of Jamila! [1, 143].

Thus, this story comes to an end. It is highly symbolic that «topic of true love inextricably woven with the theme of this art, pouring into new forces in human, opening his true beauty and truth» [4, 304].

In the numerous critical literature, caused by the advent of the Chingiz Aitmatov's novel «The scaffold», in spite of the duality of assessments, discussion of different opinions, there was the only one common and same consideration: the problems and the heroes, regarding those vital topics. The opinions converged in 1986, when the novel was published in the «New World» and in 1987, when the work became the most widely read story.

The novel made everyone to think not about inliterary problems, not about the compositions of it, the novel made everyone to think about sick, human values, those eternal themes like world art, particularly Russian literature. Maybe because of it every purely literary conversation begun about «The scaffold», has always slipping in a circle of extraliterary issues – from the ecology to the problems of drug addiction, the loss of civilization, or one of the characters in the terminology of the novel: the end of the world, the second coming and the Last Judgement.

Initially journalistic side of the novel explained by almost all of its features, including the purely novelistic structure – the way of presentation, disruptiveness of composition, the dictionary which gives (according to one critic) «the newspaper style» even when the scenes from biblical stories are depicting. Believing the words of Aitmatov the insignificant and purely random moment, when the second part of the novel was printed not after the first, and after the next one, fortified the opinion of a hurry writing a novel, meaning, again, the essence of its newspaper. Exactly in this regard nearly everybody talked about incoherence of work's composition seeing three plots, of which it is consists (the topic of wolves and their death, the stories of Avdii and Boston), and its exists separately from each other in some kind of almost indifference sequence.

This fact has led one critic called the novel «Centaur» [5, 12], and one of the participants of the readers' conference called it «Chimera», a mon-

strous creature with three heads, staring in opposite sides.

The appearance of the novel was preceded by the pain of the artist, who personally saw «the fire in his own house» – in the home of their country and in the common home of humanity.

Of course, not anashists were the first push to create a novel – appeal, novel – anxiety, novel – caution.

Consequently it is pertinent that the novel has the meaning that intoxicating potion that has become a symbol of universal harm, which consists in the unconsciousness, it grows in their native steppes of Kyrgyzstan, on Moyunkums' expanses, rich riotous thickets of grass, which was regarded as a simple weed, but suddenly found kinship with a distant and exotic marijuana.

That is why, one of the most important fable (but not the plot) lines in the novel linked with the collection of wild hemp – extremely profitable business, which took up the criminal world.

According to the general opinion of critics, the second, the middle part of the work played central and culminating role. The most important and, apparently, the most explosive ideological and philosophical complex, associated with Christ, idea of revenge, a crucifix and a death of Avdii and rapidly approaching the denouement of tragic history of wolves undistracted there.

The third and final chapter is usually treated as the most traditional for creation of Chingiz Aitmatov. Actually, after the Jerusalem scenes, the exotic history with anashists and pages devoted to the extermination of the saigaks, after the crucifixion of Avdii, we are acquainted with the life of people who busy working on the shepherd pastures, living in a normal simple life with every day's chores and operating concerns at village. The figures themselves seem quite familiar to us, because we have often met such conservative, bureaucratic heads not only in the works of Chingiz Aitmatov, but also in the other authors' stories. There is also new, but acquainted conflict linked to brigadier's order, the need to strengthen self-interest – in other words, after the Avdii's theological and philosophical discussions and the worries of the life of Boston, his altercation with Bazarbai, with the director Chotbaev and group organizer Kochkorbaev seem abruptly earthbound, tightly tied to everyday life. The steppes and foothills where the herder Boston is grazing his sheep are integral with great Moyunkums' savannas. Nothing happened far away in the first two chapters happened, but very close. One of the first evidences – wolves, Akbara

and Tashchaynar came to the mountains to deduce the pups of wolf, died during the raid on the saigaks. Akbara just saw crucified Avdii, and might be heard last words addressed to her: «You came ...» [1, 239]. Akbara remembers human's kindness and knows human's trouble, astoundingly similar to her own pain. Common pain and anguish intermarry them in the face of a cruel world. She could not forget how tenderly and credulously Avdii played with wolf's pups. Akbara and Tashchaynar were well-known magnificent couple for local herders – they appeared at their edges from time to time. So unexpectedly how the incompatible two worlds close, the world of animals and the world of humans. Thus, the writer connects all three chapters into one artwork. The tragic story of animal's death, which hysterically painful sounded began in the first part, switched to the second, final part of the work to significantly, and symbolically link up with the topic of human guilt and inevitability of retaliation.

In the novel of Chingiz Aitmatov «Stormy Whistle Stop» (1980) recreated the pictures of life of a small railway halt, its few inhabitants, selfless, honest workers, abandoned by fate to the border of Sarah-Ozen's desert lands. Hard shell-shocked in the war, Stormy Yedigei left his home in search of work he can afford, Kazangap left his village because of particularly Aul's ginger group that obliged him to abandon his father who was innocently caught on the bend. The fate of the arrested for slander and perished, Abutalip Kuttybaev, was dramatic too. All these particles of full-blooded stream of existence which isn't lost its temporal specificity, also appears in the fantastic space sections at the level of the pure understanding myth of Naiman-Ana and her son, who killed his mother.

Thus, polysemantic structure of the story «Jamila» characterizes the best features of the new society ethics and aesthetics of the new literature. Love shown in all its force, but it is not taken only to ineradicable thirst of flesh; love elevated, but it's not exalted in colorless spheres of abstract constructions, as well suitable for all times and people. Hot and living love – like a revival child, who brought by social revolution as one of the powerful forces of this revival. This is the way that Chingiz Aitmatov explicated the imperishable subject.

The novel «The scaffold» is devoted to the analysis of the crisis of morality, general misfortune of humanity that unfixed own supports of existence.

She-wolf of Akbar, which had lost her pups again, stolen from her lair by Bazarbai, tormented by maternal instinct, filched Boston and Gulyuhan's child, Kendzhesh. In pursuit of the she-wolf, Boston

shot and killed his son instead of her. After that, nothing left as to kill Bazarbai, the perpetrator of the tragedy.

In the next place, there were deaths of Avdii, followed his great predecessor on the block, and Boston, who wanted to save and bring the pups to their mother, Akbar, who was accidentally shot and beautiful animals of savanna – antelopes. Does the world ruin? – That is the question, which has been prepared by all three heads of the tragic – frescoes, unfolded in front of us a broad and tragic panorama of world history of humanity.

Chingiz Aitmatov focused and revealed the philosophical polysemantic multifaceted narrative structure due to his novel named «Stormy Whistle Stop». It is the myth of Naiman-Ana and her son Mankurt, fantastic story of astronauts from the US-Soviet orbital station «Parity».

According to statements Aitmatov's biographer Abdyldazhan Akmatiev, from soviet times Aitmatov was Kyrgyzstan's face, her «spiritual passport», because everyone knew about him more than about the whole Kyrgyzstan.

His works considered a classic part of Russian and Kyrgyz literature. They were shooting the film in Kazan that based on his novel «The Day Lasts More Than a Hundred Years», in which process the writer was taken to hospital.

The final chord of article describes the tragedy occurred June 10, 2008 in the hospital of Nuremberg, Germany: «Such things happened when mountains

fall. News of his death shocked us so much that only now we really understand and realize what person he was for us and how much we loved him. Only now, we bitterly understand how difficult will be without him.

He was gone so unexpectedly and by insensible degrees. But he left something priceless. Something huge, incredibly beautiful and perfect. He left his epos, epos about the time and about himself, his universe, whose inhabitants live for a long time, filling and overflowing our inner world. It is the moment, when it is so important not to leave them in the present and in the future, to be and live like them, although it is unique and maybe impossible.

Aitmatov as a writer and thinker was a planetary phenomenon. As a man of Kyrgyz nationality, he was an incredible and prophetic phenomenon. Following the words of Dostoevsky, Aitmatov was actually a direction and clear path for Kyrgyz people, and we think, that is truly important to stay on this road. Chingiz Aitmatov will be always a faithful guide and just a basis of everything in this ever-changing world with his ethical universalism, clear national definitions, commitment to languages, openness to the cultures and the rejection of national chauvinism.

Aitmatov's life ended the way in which he spoke about it – as «the tragedy with an optimistic end». He was gone, leaving behind a huge spiritual heritage, dedicated to the eternal questions of man's soul, his feelings and conscience.

References

- 1 Aitmatov CH. Polnoesobraniesochinenij v 8 tomah. – T. 3. – Almaty, 2008.
- 2 Bocharov A.G. Sovremennayarusskayasovetskaya literature: V 2-h chastyah. – CHast' 2. – Moskva: Prosveshchenie, 1987.
- 3 SHoshin V.A. Literaturanarodov SSSR. – Moskva: Prosveshchenie, 1982.
- 4 Andreev YU.A. Sovetskayaliteratura. – Moskva: Prosveshchenie, 1988.
- 5 Annenskij L. Skachkakentavra // Druzhbanarodov. – 1986. – № 12.
- 6 belletrist.info/literaturnuee. MaterialyDleex, опубликовано: 11 iyunya 2008.

Литература

- 1 Айтматов Ч. Полное собрание сочинений в 8 томах. – Т.3. – Алматы, 2008.
- 2 Бочаров А.Г. Современная русская советская литература. В 2-х частях. – Часть 2. – Москва: Просвещение, 1987.
- 3 Шошин В.А. Литература народов СССР. – Москва: Просвещение, 1982.
- 4 Андреев Ю.А. Советская литература. – Москва: Просвещение, 1988.
- 5 Анненский Л. Скачка кентавра // Дружба народов. – 1986. – № 12.
- 6 belletrist.info/literaturnuee. Материалы Dleex, опубликовано: 11 июня 2008.

Оразаева Г.А., Артықова Е.У.

**Личностно-ориентированный
подход в обучении
английскому языку**

В данной статье говорится о новых дидактических формах организации обучения в современной системе образования, т.е. личностно-ориентированном подходе, который позволяет внедрить в учебный процесс активные формы в обучении, способствующие развитию творческих способностей студентов. В частности, говорится о методе проектов, в основе которого лежит развитие познавательных навыков студентов направлен на реализацию творческого потенциала, креативность, нестандартность мышления. Этот вид деятельности нацелен также на самостоятельный поиск новых решений и информации.

Индивидуализация связана со становлением и проявлением индивидуальности человека, его неповторимого внешнего облика и внутреннего мира, уникального стиля его жизнедеятельности. Это и позволяет ему стать, быть и оставаться самим собой. Индивидуализация способствует развитию ярко индивидуального в человеке. В настоящее время итогом благополучной социализации является личность, в которой ярко проявляются специфические, присущие только ей качества, характеризующие ее как индивидуальность. Отсюда возрастание общественного интереса к проблемам личности, ее индивидуальности, способам воздействия на нее. Образование невозможно без обращения к личности.

Ключевые слова: личностно-ориентированном подход, английский язык, реализацию творческого потенциала, креативность, нестандартность мышления.

Orazaeva G.A., Artykova E.U.

**Learner-centered approach in the
teaching english language**

The article under consideration deals with the new deductive forms in teaching in contemporary education system, that is about learner-centered approach, which enables to implement the active forms into the teaching process that help to develop students' creative abilities. Particularly the project based learning grounded in the development of students' cognitive skills is directed to unlock creativity and fresh thinking. This kind of activity is oriented to personal retrieval of new solutions and new information.

Self regulated learners are successful because they control their learning environment. They exert this control by directing and regulating their own actions toward their learning goals. Self regulated learning should be used in three different phases of learning. The first phase is during the initial learning, the second phase is when troubleshooting a problem encountered during learning and the third phase is when they are trying to teach others (Palincsar & Brown, 1984).

Key words: English language, learner-centered approach, cognitive skills is directed to unlock creativity and fresh thinking.

Оразаева Г.А., Артықова Е.У.

**Ағылшын тілін оқытудағы жеке
тұлғалық мәселелер**

Бұл мақалада студенттің жеке тұлға ретінде қалыптасуына арналған мәселелер талқыланған. Оқу процесіне жаңа дидактикалық үлгінің енуі студенттердің жаңа ізденіспен жұмыс жасауын қалыптастырады. Жеке тұлғааралық: жауапкершілікке дайындайды, сәттілікке ұмтылуға көмектеседі, көшбасшылық қасиеттерін дамытады, өзінің ойын жеткізу, өзіндік шешімдерді қабылдау білу, креативтік түрде ойлай білуге үйретеді. Тілдік білім беру нәтижесінің жеке-тұлғалық деңгейі тіл үйренушінің тілдік білім беру үрдісінде меңгерген білім, білік, дағдыларымен анықталады. Бұл жағдайда нәтиже тілді қарым-қатынас құралы ретінде меңгерудің сандық және сапалық сипаттамалары тұрғысынан анықталады. «Жеке тұлғалық тәсіл жағдайында студенттердің өзіндік жеке ерекшеліктерінің болуы қойылған мақсатқа жетудің-яғни, қайталанбас жеке тұлға ретінде әрбір студенттің дамуын қамтамасыз етудің қажетті шарты».

Түйін сөздер: жеке тұлға, жауапкершілікке дайындайды, сәттілікке ұмтылуға көмектеседі, көшбасшылық қасиеттерін дамытады.

ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННЫЙ ПОДХОД В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

В процессе развития ребенка можно условно выделить две генеральные линии – социализацию и индивидуализацию. Первая из них, социализация, связана с усвоением растущим человеком социально одобряемых идеалов, норм и способов поведения и деятельности. Это способствует формированию у детей представлений об обществе, о его культуре и укладе, развитию у них социально значимых качеств, становлению их адаптационных возможностей и механизмов жизни среди людей. Социализация формирует в человеке социально типичное. Вторая линия, названная индивидуализацией, связана со становлением и проявлением индивидуальности человека, его неповторимого внешнего облика и внутреннего мира, уникального стиля его жизнедеятельности. Это и позволяет ему стать, быть и оставаться самим собой. Индивидуализация способствует развитию ярко индивидуального в человеке. В настоящее время итогом благополучной социализации является личность, в которой ярко проявляются специфические, присущие только ей качества, характеризующие ее как индивидуальность. Отсюда возрастание общественного интереса к проблемам личности, ее индивидуальности, способам воздействия на нее. Образование невозможно без обращения к личности.

Всё это выводит на необходимость реализации в практике личностно ориентированного обучения. Это образно можно представить формулой:

«Индивидом рождаются. Личностью становятся. Индивидуальность отстаивают». «Личностно-ориентированное обучение – это такое обучение, где во главу угла ставится личность ребенка, ее самобытность, самоценность, субъектный опыт каждого сначала раскрывается, а затем согласовывается с содержанием образования.» (Якиманская И.С. Разработка технологии личностно-ориентированного обучения. Директор школы. – 2003. – №6)

В данный момент стала очевидна необходимость серьезной модернизации казахстанского образования. Поскольку традиционное образование устарело, нужны новые дидактические формы организации обучения в современной системе образования. Проблема личностно-ориентированного подхода в обучении является одной из главных проблем в современном обуче-

нии. Сложившееся авторитарное преподавание в ВУЗах в течение многих десятков лет обезличивает студента, делает его несамостоятельным, безвольным, безынициативным, т.е. стирает в студенте те качества, которым должен обладать высокообразованный воспитанный человек. Поэтому всё больше внимания сегодня обращается на создание на уроке такой образовательной среды, в которой происходит социализация и развитие личности студента, среды, создающей условия для творчества и самоактуализации личности. Каждый студент, таким образом, воспринимается как уникальная целостная личность, которая должна развиваться.

В основе личностно-ориентированного подхода в обучении лежит признание индивидуальности, самобытности, самоценности каждого студента.

Личностно-ориентированный подход предполагает особый акцент на социокультурной составляющей иноязычной коммуникативной компетенции. Это должно обеспечить культуроведческую направленность обучения, приобщение студентов к культуре страны изучаемого языка, лучшее осознание культуры своей собственной страны, умение её представить средствами иностранного языка, включение студента в диалог культур. Всё это повышает требования к уровню обученности студентов по иностранному языку.

Признание важности овладения иностранными языками является следствием интернационализации всех сфер жизни нашего общества, вхождение его в мировое сообщество.

Как влияет личностно-ориентированный подход на выбор технологий обучения?

Необходимость поставить студента в центр учебного процесса, сделать его активным субъектом деятельности учения, организовать его взаимодействие с другими студентами, придать учебному процессу реальную практическую направленность заставляет отдавать предпочтение таким технологиям обучения, как «обучение в сотрудничестве» и «метод проектов».

Проектная методика имеет большую практическую направленность (направленность на создание реального речевого и часто неречевого/материального продукта);

- позволяет сочетать самостоятельную индивидуальную работу с групповой и коллективной работой;

- обеспечивает выход речевой деятельности в другие виды деятельности: трудовую, эстетическую;

- стимулирует самостоятельный поиск студента нужной информации;

- требует развития творческой фантазии для того, чтобы выигрышно организовать найденную информацию и представить её другим.

Метод проектов направлен на реализацию творческого потенциала, креативность, нестандартность мышления, на развитие мыслительной деятельности, учит отбору и анализу информации. Метод проектов хорош тем, что он предполагает совместное целеполагание студентов и преподавателя, предоставляет студентам право выбора, развивает мышление и рефлексию. Проектная деятельность предполагает рефлексивную деятельность, потому что данный вид деятельности нацелен также и на самостоятельный поиск новых решений и информации

Метод проектов активизирует все стороны личности студента: его интеллектуальную сферу, его типологические особенности и черты характера: целеустремленность, настойчивость, любознательность, трудолюбие, толерантность, его коммуникативные умения, чувства, эмоции.

Личностно-ориентированная образовательная концепция позволяет поставить в центр образовательной системы студента, интересы его развития, личностные структуры сознания. На основании сказанного можно сделать вывод о том, что система образования, базируясь на личностно-ориентированной концепции, нацелена на создание условий, в которых обучаемый развивает собственную универсальную сущность.

На занятиях необходимо создавать своеобразную образовательную среду, которая включает:

- организацию и использование учебного материала разного содержания, вида и формы;

- использование на всех уроках английского языка технических средств (магнитофона, проектора, интерактивная доска);

- предоставление студенту свободы выбора способов выполнения учебных заданий для снятия эмоционального напряжения в связи с боязнью ошибиться в своих действиях;

- использование нетрадиционных форм групповых и индивидуальных занятий в целях активизации творчества студентов;

- создание условий для творчества в самостоятельной и коллективной деятельности;

- постоянное внимание преподавателя к анализу и оценке индивидуальных способов учебной работы, побуждающих студента к созданию им не только результата, но и про-

цесса своей работы. Важно, чтобы студенты могли рассказать, как организовывали свою работу, какими способами пользовались, чем им больше понравилось заниматься и т.д.;

- особую подготовку преподавателя к систематическому осуществлению такой работы на уроке, в ходе организации внеклассных занятий;

- разработку и использование индивидуальных программ обучения, моделирующих поисковое мышление;

- организацию занятий в малых группах на основе диалога, имитационно-ролевых игр, тренингов учебного общения.

Таким образом, занятия английского языка превращаются в такие занятия, где каждый студент не только усваивает те или иные знания, но и познает самого себя, учится управлять собой, оценивать свои реальные возможности, прогнозировать пути их развития, т.е. не только проявлять, но и строить себя как личность.

В этих условиях меняется и вся режиссура урока. Студенты не просто слушают преподавателя, а потом повторяют за ним, а постоянно сотрудничают с ним в диалоге, высказывают свои мысли, проектируют и исполняют ролевые игры, сами организовывают различные игры, соревнования на уроках;

Личностно-ориентированное воспитание средствами иностранного языка предполагает использование учебного общения, сотрудничества и активной творческой деятельности у студентов, и поэтому преподавателю необходимо найти способ «ввести» реальный иностранный язык в аудиторию, включить студента в реальную языковую коммуникацию, в информационный обмен, не выходя из учебной аудитории, смоделировать реальный процесс вхождения в культуру. Именно метод проектов, обеспечивающий личностно-ориентированное воспитание, дает возможность изучать практику жизни средствами иностранного языка в реальном информационном пространстве.

Урок был и остаётся основным элементом образовательного процесса, но в системе личностно-ориентированного обучения существенно меняется его функция, форма организации – это та учебная ситуация, та «сценическая» площадка, где не только излагаются знания, но и раскрываются, формируются и реализуются личностные особенности учащихся. Исследовательский подход в обучении. Его характерная черта-реализация идеи «обучение через открытие». В рамках этого подхода студент должен сам открыть явление, закон спо-

соб решения задачи неизвестные ему ранее. При этом он может опираться на цикл познания. Таким образом, проектная исследовательская культура – это часть информационной культуры; самовыражение личности через процесс и результат творчества на основе научных методов поиска, отбора, анализа и переработки информации с целью получения общественно или культурно значимого результата (продукта).

Личностно-ориентированный подход позволяет внедрить в учебный процесс и другие активные формы в обучении, способствующие развитию творческих способностей студентов, мышлению, умению перестраиваться в быстро меняющемся современном обществе. Делается акцент на групповые и парные работы, которые «вытесняют» фронтальные формы работы. В качестве наиболее адекватных технологий обучения выступает обучение в сотрудничестве, включение таких видов работ, которые вызывают эмоциональную разрядку студентов.

Положительный результат для формирования аналитических умений студентов находится в прямой зависимости от средств и условий, в которых будет формироваться данное качество. Выделяются следующие условия:

- 1) индивидуальный подход к студенту;

- 2) создание комфортных (психологических) условий, в которых будет раскрываться творческий потенциал студентов;

- 3) тщательный отбор учебного материала, значимый и интересный для студентов;

- 4) применение новых технологий в обучении иностранным языкам (групповая, парная работа, индивидуальная).

Как отмечают многие исследователи, аналитические умения формируются в различных познавательно-исследовательских упражнениях, ситуативно-игровых упражнениях, проблемных ситуациях, различных конкурсах, ролевых играх. Все это способствует активизации мыслительной деятельности студентов, а именно умению сравнивать, сопоставлять, делать выводы, то есть активизации аналитических операций.

Активные методы обучения могут быть использованы на разных этапах учебного процесса.

Как показывает практика, студенты принимают активное участие в дискуссиях, в ролевых, деловых, ситуативных играх. В основе метода проектов лежит развитие познавательных навыков студентов, умений самостоятельно конструировать свои знания и ориентироваться в информационном пространстве, а также развивать критическое мышление.

Таким образом, личностно-ориентированное образование предполагает обязательную опору на внутреннюю структуру познавательной деятельности студента: знание того, как выполняют творческие работы, умеют ли они проверить правильность собственной работы, скорректировать её, какие умственные операции они должны выпол-

нить для этого и т.д. Для реализации личностно-ориентированного подхода на уроках английского языка нетрудно создать конкретные субъектно-личностные технологии, которые позволяют развивать и совершенствовать индивидуальные познавательные стратегии студентов, обеспечивая заметный рост эффективности обучения.

Литература

- 1 Маслыко Е.А. и др. Настольная книга преподавателя иностранного языка. – Минск: Высшая школа, 2001.
- 2 Подласый И.П. Педагогика. – М.: Владос, 2001. – Т. 1, 2.
- 3 Панов Е.М. Основы методики обучения иностранным языкам. – М., 1997.
- 4 Рогова Г.В., Верещагина И.Н. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в средней школе. – М.: Просвещение, 1988.
- 5 Widdowson H.G. Teaching Language as Communication. – Oxford, 1979. – 273 p.

References

- 1 Maslyko E.A. i dr. Nastol'naya kniga prepodavatelya inostrannogo yazyka. – Minsk: Vysshaya shkola, 2001.
- 2 Podlasyj I.P. Pedagogika. – M.: Vlados, 2001. – T. 1, 2.
- 3 Panov E.M. Osnovy metodiki obucheniya inostrannym yazykam. – M., 1997.
- 4 Rogova G.V., Vereshchagina I.N. Metodika obucheniya anglijskomu yazyku na nachal'nom eh tape v srednejshkole. – M.: Prosveshchenie, 1988.
- 5 Widdowson H.G. Teaching Language as Communication. – Oxford, 1979. – 273 p.

Раимбекова А.А.,
Койшыбаева Г.С.

**Метод наглядного
моделирования как система
поэтапного усвоения языка**

В статье рассматривается использование в учебном процессе метода наглядного моделирования, которое позволяет преподавателю переосмыслить цели образования, переориентировать свою профессиональную деятельность на достижение конечного результата каждого этапа урока отдельно взятым студентом. Преподаватель при проектировании данной образовательной среды сам определяет цель развития учащегося, стараясь учесть индивидуальность каждого, не предъявляет цель в явном виде, а концентрирует внимание на способах организации самостоятельной активности для ее достижения.

Данная модель образовательного процесса позволяет четко планировать, контролировать и отслеживать процесс обучения и усвоения иностранного языка, облегчает и ускоряет процесс запоминания и усвоения материала, формирует приемы самостоятельной работы студента, что свидетельствует об актуальности использования метода наглядного моделирования в работе с иностранными студентами.

Ключевые слова: наглядное моделирование, модельные схемы, визуализация, механизм, проектирование.

Raymbekova A.A.,
Koyshybaeva G.S.

**Method of visual modelling
as a system of stage-by-stage
assimilation of language**

In the article use in educational process of evident modeling method which allows the teacher to rethink the education purposes, to reorient the professional activity on achievement of the end result of each stage of the lesson by separately taken student is considered. The teacher at design of this educational environment itself defines the purpose of development of the pupil, trying to consider identity of everyone, and concentrates attention on ways of the organization of independent activity for achievement the final purpose in an explicit form.

This model of educational process allows planning, controlling and tracing accurately process of training and assimilation of foreign language, facilitates and accelerates process of storing and digestion of material, forms methods of independent work of the student that testifies to relevance of use of the method of evident modeling in work with foreign students.

Key words: visual modeling, model schemes, visualization, mechanism, design.

Раимбекова А.А.,
Койшыбаева Г.С.

**Көрнекі үлгілеу әдісі тілді
кезеңдеп оқыту жүйесі ретінде**

Мақалада оқытушыға оқу үдерісінде білім берудің мақсатын өзгеше етіп құруға, студент үшін таңдап алынған сабақта соңғы нәтижеге жетуде өзінің кәсіби қызметін қайта бағдарлауға мүмкіндік беретін көрнекі түрде үлгілеу әдісінің қолданылуы қарастырылады.

Оқытушы бұл әдісті берілген білім беру ортасында жобалау үшін оқушылардың даму мақсатын әрбір студенттің жеке ерекшелігін ескере отырып өзі анықтайды, мұнда ол мақсатты айқын түрде көрсетпейді, оған жету үшін жеке белсенділікті ұйымдастыру қабілетіне ерекше көңіл бөледі.

Білім беру үдерісінің бұл үлгісі оқыту үдерісі мен шет тілін меңгеруді нақты жоспарлауға, оны бақылауға, қадағалауға мүмкіндік береді, материалды оңай есте сақтау мен меңгеруді жеңілдетеді, студенттердің өз бетінше жұмыс істеу әдістерін қалыптастырып, шетелдік студенттер арасында көрнекі үлгілеу әдісінің қолданылуы өзекті екендігінің куәсі бола алады.

Түйін сөздер: көрнекі үлгілеу, үлгілік сызбалар, визуалдау, механизм, жобалау.

МЕТОД НАГЛЯДНОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ КАК СИСТЕМА ПОЭТАПНОГО УСВОЕНИЯ ЯЗЫКА

Инновационные технологии – это система методов, способов, приемов обучения, образовательных средств, направленных на достижение позитивного результата за счет динамичных изменений в личностном развитии учащегося в современных условиях. Они сочетают прогрессивные креативные технологии, доказавшие свою эффективность в процессе педагогической деятельности.

В современных образовательных технологиях передача знаний идёт в форме постоянного решения проблем. В настоящее время существуют разные программы и технологии, где предполагается обучение составлению различных моделей для развития устной и письменной речи. Одной из таких программ является метод наглядного моделирования при обучении языку. В реальном учебном процессе технология дифференцированного обучения – это способ реализации содержания обучения, предусмотренного учебными программами, представляющими систему форм, методов и средств обучения, обеспечивающих наиболее эффективное достижение, поставленных целей.

Также данную технологию часто называют «трехмерной методической системой обучения» [1]. Здесь «трехмерность» означает наличие многоуровневости, иерархии, т.е. вертикали (высоты) относительно каждого из его компонентов (цели, содержание, методы, формы и средства обучения). Педагогическая технология характеризуется тем, что цели обучения характеризуются через результаты обучения, выраженные в действиях учащихся, которые можно точно опознать и измерить.

Данная технология основывается на изучении и понимании языковой системы. Педагог изучает особенности обучающихся при помощи наблюдения, делает соответствующие заметки в виде карт индивидуального восприятия иностранного языка. На основе длительного сбора информации преподаватель отмечает достижения студента.

В схеме содержания карты прослеживается уровень зрелости нервных процессов, умственное развитие, в которое входит: внимание, память, мышление. Отдельное место отводится речевому развитию: звуковая сторона речи, смысловая сторона речи – а это развитие устной речи, активизация словаря, грамматического строя речи. При использовании данного метода строит-

ся принцип: *играя – развиваем – обучаем – воспитываем*.

К моменту начала изучения иностранного языка студент уже обладает определенным опытом, представляющим скорее его потенциал. К тому, чтобы реализовать этот потенциал в обучении, призвана данная технология, основанная на применении различных развивающих методик. В них сочетаются все основные аспекты гармоничного развития и расширения словарного запаса и повышения уровня владения языком. В таких поуровневых заданиях взаимосвязаны знания и эмоции, внешние и внутренние действия, активность может быть как индивидуальная, так и групповая.

Все развивающие задания, построенные по системе уровневой сложности, подразумевают совместные действия преподавателя и студента. Преподаватель при помощи данной технологии стимулирует интерес к обучению. Все задания строятся по определенным правилам, причём правила подразделяются на две группы. Первая группа – это как действовать с данными схемами-клише, предусматривающими последовательность и темп воспроизведения и построения фразы и текста. Вторая группа – это правила общения. В такой форме студенту легче осознать новые грамматические формы, быть более организованным и собранным.

Задания каждого этапа обязательно должны соответствовать не только языковому уровню студента, но и возможностям конкретного обучающегося, так как у каждого студента свой путь развития. Недопустимо «перепрыгивание» через уровни владения языком. Задания должны идти от простого к более сложному. В таких развивающих заданиях, при соответствующей лингвистической подготовке со стороны преподавателя, студент может самостоятельно двигаться вперёд. Ему могут быть под силу даже такие задания, с которыми не каждый преподаватель справится.

Развивающие задания будут бессмысленны, если они не опираются на тот потенциал, которым владеет студент, с учетом того, что на каждом лингвистическом уровне задания постепенно усложняются и видоизменяются. При этом в процессе двустороннего обучения и сотрудничества недопустимо какое-либо принуждение, коммуникация строится на заинтересованности.

Качество знаний учащихся во многом определяется их интересом к предмету. Интерес к предмету можно развивать в различных видах деятельности, применяемых на занятиях, совер-

шая методы и формы работы. Поскольку практическое занятие – это одна из основных форм обучения, нельзя недооценивать его возможности в развитии познавательного интереса учащихся. Стремясь сделать обучение более интересным, преподаватели все чаще стараются применять элементы разнообразных интересных для них технологий.

Использование в учебном процессе новейших педагогических технологий на сегодня являются актуальной проблемой. Системное использование метода наглядного моделирования в учебном процессе позволяет преподавателю переосмыслить цели образования, переориентировать свою профессиональную деятельность на достижение конечного результата каждого этапа урока отдельно взятым студентом.

Преподаватель при проектировании данной образовательной среды сам определяет цель развития учащегося, стараясь учесть индивидуальность каждого, не предъясняет цель в явном виде, а концентрирует внимание на способах организации самостоятельной активности для ее достижения.

Данная педагогическая технология имеет одно несравненное преимущество, характеризующее ее в большей степени как авторитарную модель, т. к. только данная модель образовательного процесса позволяет четко планировать, контролировать и отслеживать процесс развития учащихся. Об этом свидетельствует наличие многочисленных оценочных ведомостей и индивидуальных мониторинговых таблиц развития каждого отдельно взятого учащегося и всей группы в целом.

Концептуальный подход к построению данной педагогической технологии имеет прочную психолого-педагогическую основу, исходящую, в частности, из психологических утверждений С. Л. Рубинштейна о включении объекта мысли в новые связи в процессе мышления и тем самым выявления в нем новых свойств, приводящих к изобретениям и открытиям [2].

Другой психологической основой технологии является теория Л. С. Выготского о переходе в процессе обучения умственного развития учащегося из зоны «актуального развития» к зоне «ближайшего развития», которое может быть осуществлено на основе деятельности, переходящей от репродуктивного уровня к продуктивному [3].

Эти уровни деятельности обеспечивают разные уровни усвоения учебного материала учащимися. В.П. Беспалько уровни усвоения

учебного материала делит на 4 вида: ученический, алгоритмический, эвристический и творческий [4].

В развивающих поуровневых заданиях прослеживается один из основных принципов обучения – от простого к сложному. Используемые тексты очень разнообразны по своему содержанию и, кроме того, их выполнение и совместное составление не терпит принуждения и создает атмосферу свободного и радостного творчества. Например, задания для обучения чтению, развитию логического мышления, памяти, поуровневые задания, включающие сюжетно – дидактические видеofilмы и слайды, игры – инсценировки, театрально – игровая деятельность, пальчиковый театр.

Данная система наглядного моделирования представляет собой процесс поэтапного включения студента в деятельность обучающегося и постепенного усложнения образовательного материала. Также необходимо отметить использование данного метода в создании образовательных проектов. В основе любого проекта лежит проблема, для решения которой необходим исследовательский поиск в различных направлениях, результаты которого обобщаются и объединяются в одно целое. Разработку тематических проектов можно связать с использованием модели «трёх вопросов» – суть этой модели заключается в том, что педагог задаёт учащимся три вопроса:

- Что мы знаем?
- Что мы хотим узнать, и как мы это будем делать?
- Что мы узнали?

Все эти задания и методы направлены на развитие устной и письменной речи иностранного студента, так как любая из них требует изучения правил, запоминания текстового сопровождения, выполнение движений по тексту. Данная модель позволяет иностранным студентам легко запомнить информацию и применять её в практической деятельности. Такие задания-схемы особенно эффективны при пересказе, составлении рассказов, заучивании стихотворений. Данный метод наглядного моделирования помогает студенту зрительно представить абстрактные понятия (звук, слово, предложение, текст), научиться работать с ними. Это особенно важно для иностранцев, поскольку мыслительные задачи у них решаются с преобладающей ролью внешних средств, наглядный материал усваивается лучше вербального.

Научные исследования и практика подт-

верждают, что именно наглядные модели являются той формой выделения и обозначения отношений, которая доступна студентам в иностранной аудитории. Ученые также отмечают, что использование заместителей и наглядных моделей развивает лингвистические возможности обучающихся.

Все мы знаем, как трудно бывает иностранцу построить связный рассказ, даже просто пересказать знакомый текст. Дело тут не только в уровне владения языком. Студентов часто сбивают детали произведения, которые на их взгляд показались наиболее важными, и они могут повторить их неоднократно, забывая о дальнейшем развитии событий. А ведь основное для рассказчика – это передать сюжет произведения, быть понятым другим человеком, а не просто выразить свои чувства. Иными словами, студент должен научиться выделять самое главное в незнакомом тексте, изобилующем новыми словами и выражениями, последовательно излагать основные действия и события.

Использование данных модельных схем, включающих в себя схематичное изображение предмета или события широко используются в образовательной деятельности: это макеты, чертежи, карты, планы и графики. В области развития мышления основным является овладение действиями наглядного моделирования. Моделирование рассматривается как совместная деятельность преподавателя и студента по построению, выбору и конструированию моделей. Основная цель визуального моделирования – обеспечить успешное освоение обучающимися знаний об особенностях объектов природы, окружающем мире, их структуре, связях и отношениях, существующих между ними. Моделирование основано на принципе замещения реальных предметов, предметами, схематично изображенными или знаками. Модель даёт возможность создать образ наиболее существенных сторон объекта и отвлечься от несущественных в данном конкретном случае.

По мере осознания студентами способа замещения признаков, связей между реальными объектами, их моделями становится возможным привлекать студентов к совместному с преподавателем, а затем и к собственному моделированию.

Любое моделирование начинается с простого замещения предметов, ведущего к использованию символов и знаков. Именно наглядные модели наиболее применимы и для занятий с иностранными студентами, потому,

что иностранцу намного легче представить предмет, выявить отношения между предметами, их связями, видя их зрительно, а часто принимая участие в их создании.

В результате, хотелось бы отметить особую важность и актуальность использования метода наглядного моделирования в работе с иностранными студентами, которая состоит в том, что: во-первых, использование наглядного моделирования вызывает интерес к предмету и к языку, в частности; во-вторых, использование символической аналогии облегчает и ускоряет процесс запоминания и усвоения материала, формирует приемы работы с памятью. Ведь одно из правил укрепления памяти гласит: «Когда учишь – записывай, рисуй схемы, диаграммы, черти графики»; в-третьих, применяя графическую аналогию,

мы учим студентов видеть главное, систематизировать полученные знания.

Наиболее разнообразна и продуктивна работа с модельными схемами по развитию устной речи и творческому рассказыванию. Моделирование достаточно распространено в различных областях научного знания, в том числе в специальной педагогике, которая разрабатывает теоретические и практические аспекты образования. Следовательно, моделирование в специальной педагогике представляет собой целенаправленный процесс исправления речевых ошибок путем построения и изучения моделей каких либо явлений, предметов или систем объектов. В процессе моделирования окружающих объектов совершенствуется ориентировочная деятельность, формируются перцептивные и практические действия.

Литература

- 1 Фрумкина Р.М. Психоллингвистика: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Академия, 2001. – 320 с.
- 2 Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – Составители А.В. Брушлинский, К.А. Абульханова-Славская. – СПб.: Питер, 1991. – С. 468.
- 3 Выготский Л. С. Педагогическая психология. – М.: Педагогика, 1990. – 374 с.
- 4 Аркусова И. В. Современные педагогические технологии при обучении иностранному языку (структурно-логические таблицы и практика применения). – М., 2010.
- 5 Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – М., 1989. – 402 с.
- 6 Чернявская А.П., Байбородова Л.В., Харисова И.Г. Технологии педагогической деятельности. Часть I. Образовательные технологии: учебное пособие / под общ. ред. А.П. Чернявской, Л.В. Байбородовой. – Ярославль: Изд-во ЯГПУ, 2012. – 311 с.

References

- 1 Frumkina P.M. Psiholingvistika: Ucheb. dlya stud. vyissh. ucheb. zavedeniy. – M.: Akademiya, 2001. – 320 s.
- 2 Rubinshteyn S. L. Osnovy obshchey psihologii. – Sostaviteli A.V. Brushlinskiy, K.A. Abulhanova-Slavskaya. – SPb.: Piter, 1991. – S. 468.
- 3 Vyigotskiy L. S. Pedagogicheskayapsihologiya. – M.: Pedagogika, 1990. – 374 s.
- 4 Arkusova I. V. Sovremenniyepedagogicheskietehnologiiipriobucheniinostrannomuyazyiku (strukturno-logicheskietablitsyipraktikaprimeneniya). – M., 2010.
- 5 Bepalko V.P. Slagaemyiepedagogicheskoyetehnologii. – M., 1989. – 402 s.
- 6 Chernyavskaya A.P., Bayborodova L.V., Harisova I.G. Tehnologii pedagogicheskoy deyatelnosti. Chast I. Obrazovatelnyie tehnologii: uchebnoe posobie / pod obsch. red. A.P. Chernyavskoy, L.V. Bayborodovoy. – Yaroslavl: Izd-vo YaGPU, 2012. – 311 s.

Рахова К.М.

**Психологические особенности
изучения иностранного языка**

В статье рассматриваются психологические особенности студентов в процессе обучения иностранному языку. Раскрываются типы темпераментов, психологические условия и подходы изучения иностранного языка. Анализируется роль темперамента в процессе учебной деятельности. Описываются основные проблемы при изучении иностранного языка. Подчеркивается роль мотивации в изучении иностранного языка студентами. Изучение психологических особенностей учебной деятельности имеет большое значение в процессе усвоения иностранного языка. Учитывая индивидуально-психологические особенности студентов, можно развить интерес к накоплению знаний, изучая иностранный язык.

Ключевые слова: психология, мотивация изучения иностранного языка, личность, темперамент, психологические особенности.

Rakhova K.M.

**The psychological features in
learning a foreign language**

The article deals with the psychological features of students in learning a foreign language. It considers psychological conditions and approaches for the development of the motivation of future specialists in learning a foreign language. The role of temperament in the process of studying is analyzed. The basic problems of foreign language learning are described. The importance of motivation by learning a foreign language is emphasized. Studying psychological features of educational activity is important to develop students' interests in the learning process.

Key words: psychology, motivation of learning a foreign language, personality, temperament, psychological features.

Рахова К.М.

**Шет тілін үйренудегі
психологиялық ерекшеліктер**

Бұл мақалада шет тілін үйренудегі студенттердің психологиялық ерекшеліктері қарастырылды. Шет тілін меңгеру кезеңіндегі психологиялық жағдайлар, тәсілдер мен темперамент түрлері деанықталады. Оқу үрдісіндегі темпераменттің қажеттілігі қарастырылады. Шет тілін үйренудегі негізгі проблемалар көрсетіледі. Студенттердің шет тілін меңгеру барысындағы мотивациясы айқындалды. Шет тілін оқу үрдісінде психологиялық ерекшеліктерді білу маңызды. Студенттердің жеке тұлға ретіндегі ерекшеліктерін ескере отырып, олардың шет тілін үйрену кезеңінде білім алуға құштарлығын дамытуға болады.

Түйін сөздер: психология, шет тілін үйренудегі мотивация, жеке тұлға, темперамент, психологиялық ерекшеліктер.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Иностранный язык является важным средством не только общения, но и познания и расширения мира. Повышение требований к уровню языковой подготовки студентов обусловлено новой социально-политической и экономической ситуацией.

В современном мире, знание иностранного языка является реально востребованным в интеллектуальной и практической деятельности человека. Владение студентами иностранным языком в современных условиях, повышает их статус как специалистов, усиливает конкурентоспособность. Знание иностранного языка расширяет поле деятельности будущего специалиста, делая его профессиональное поле шире, за счет большей доступности информации. Таким образом, престижность знания иностранного языка, актуализирует психологические аспекты в обучении иностранному языку.

Успешность получения высшего образования, частью которого является овладение иностранным языком, определяется некоторыми обстоятельствами. Среди них, особое место занимают психологические особенности, способствующие повышению мотивации изучению иностранного языка, а так же повышению качества овладения иностранным языком. Предметом изучения психологов являются не только особенности познавательной деятельности студентов в процессе изучения иностранного языка, но и особенности мотивационной сферы, интересы личности, особенности мышления, и в особенности темперамента.

Понятие темперамент было введено древнегреческим врачом Гиппократом. Под темпераментом он понимал не только анатомио-физиологические, но и индивидуально-психологические особенности. Слово темперамент, традиционно переводят как «надлежащее соотношение частей», что соответствует греческому слову «красис», слияние, смешение [1,9].

Понятие «темперамент» объединяет устойчивые характеристики личности, реакции человека, как на социальные условия, так и на других людей. Активность и эмоциональность, два основных компонента представленные в большинстве психологических классификаций и теорий о темпераменте. Эмоциональность – характеризует особенности проявлений настроений, чувств, эмоций, а так же их качество. А активностью зачастую, определяют скорость, стремительность или же инертность и пассивность различаются по интенсивности, впечатли-

тельности, темпу, устойчивости эмоций, то есть их можно выделить как динамические особенности не только поведения, но и учебной деятельности в целом.

В психологии под темпераментом понимают устойчивое сочетание индивидуальных особенностей личности, тесно связанных с динамическим особенностями деятельности.

Темперамент, оказывает существенное влияние и на динамику деятельности и ее продуктивность. В ходе учебной деятельности свойства темперамента необходимые для успешной деятельности, имеют большое значение, однако необходимо учитывать и мотивацию в обучении иностранному языку.

Мотивация, являясь сложным объединением, определяет человеческую деятельность в целом. Учебная мотивация входит в учебную деятельность, и определяется специфическими факторами. Проблема мотивации наиболее остро ощущается в высшем учебном заведении. Большинство студентов хотят разговаривать на иностранном языке, понимать о чем песня, переписываться. Но возникающие сложности меняют отношение студентов. Преодоление трудностей в обучении иностранному языку отодвигает достижение результата, поскольку иностранный язык требует постоянной и кропотливой работы. Мотивация, во многом зависит от преподавателя, так как определяется субъективными потребностями студентов. Обнаружение связи между типом темперамента, мотивацией и направленностью студентов в обучении иностранному языку, способствует повысить понимание важности иностранного языка, как в профессиональной, так и личной сфере.

Проблема трудностей в обучении языку, не являющимся родным, была изучена психологами, среди которых, Зимняя И.А., Артемов Б.А, Беляев В.Б. и другие. Авторами выделяется своеобразное соотношение знаний, умений и навыков в обучении иностранному языку. В частности, Зимняя И.А. отмечает такую специфическую особенность иностранного языка с точки зрения обучающихся, как субъективное, зачастую негативное отношение как к трудному предмету, практически не поддающемуся изучению [2, 5].

Преподаватели иностранного языка в высших учебных заведениях недостаточно акцентируют внимание на индивидуально-психологические особенности студентов, отдавая предпочтение умению читать, писать, переводить профессиональные тексты. К сожалению, большинство учащихся заканчивая школу не умеют пользоваться иностранным языком на практике,

и при поступлении в высшее учебное заведение изучение иностранного языка при отсутствии мотивации, не является для студента важным.

В многочисленных исследованиях была установлена зависимость способа осуществления деятельности от темперамента. Так, было показано, что учащиеся могут различаться не только окончательным результатом, но и способом достижения этих результатов. Проводились исследования для установления зависимости между особенностями темперамента и способа выполнения действий. Результатом явилось рассмотрение индивидуального стиля в деятельности, как возможность достижения результатов и способы для решения задач, обусловленных во многом типом нервной системы [3, 11].

Таким образом, важно отметить, что тип темперамента необходимо учитывать при обучении иностранному языку, поскольку именно тот или иной тип нервной системы оказывает большое влияние на формирование, а в дальнейшем и развитие определенного стиля деятельности.

Изучение психологических особенностей учебной деятельности в обучении иностранного языка позволяет выяснить, благодаря каким именно особым средствам обучения, учитывая индивидуально-психологические особенности студентов, можно развить интерес к накоплению знаний, изучая иностранный язык.

Использование в ходе занятий различных приемов и способов не только стимулирует студентов, но и активизирует и развивает разнообразные способности. Подобный учет интересов студентов невозможен без учета типа темперамента обучающихся иностранному языку.

Учитывать особенности темперамента того или иного человека, с которым приходится взаимодействовать в процессе общения, возможно не только эффективное взаимодействие с ним, но и достижение высоких результатов в процессе обучения.

Динамические черты личности, или особенности темперамента оказывают существенное воздействие не только в учебной, но и дальнейшей трудовой деятельности. Они проявляются не только в работоспособности, мотивации, интеллектуальной сфере, но и во внешней манере поведения студента.

Учитывая особенности в своеобразии проявлений темперамента в обучении иностранному языку, возможно изменение самой деятельности, но уже не по уровню возможностей психики того или иного студента. Таким образом, в нормальной ситуации, результаты деятельности будут зависеть уже от уровня мотивации и способнос-

тей, а не от реактивности или степени подвижности индивида.

Студенты по-разному ведут себя, взаимодействуя не только с сокурсниками, но и с преподавателями. В одних случаях студент может быть активным собеседником, в других больше анализирует, слушает, оценивая социальную ситуацию. Причинами этого являются как внешние факторы, так и индивидуальные свойства личности. Все разнообразие индивидуально-психологических свойств обучающихся традиционно рассматривается в проявлениях темперамента, динамики психических состояний, активности индивида, его эмоциональности.

Психические различия между обучающимися иностранному языку в высшем учебном заведении обусловлены по нашему мнению, не только темпераментом, проблема которого остается неоднозначной и спорной в данное время, но и проблемой принятия ответственности в обучении иностранному языку. Однако, несмотря на неоднозначность в понимании проблемы темперамента, он является биологическим фундаментом, на основе которого формируется личность. Отражая динамические особенности поведения, в основе своей врожденного характера, свойства темперамента постоянны и устойчивы, в сравнении с другими характеристиками личности.

Под темпераментом мы понимаем своеобразные свойства психики, отличающиеся индивидуальностью, одинаково проявляющиеся в различных видах деятельности, остающиеся постоянными.

В многочисленных исследованиях была установлена зависимость способа осуществления деятельности от темперамента. Так, было показано, что учащиеся могут различаться не только окончательным результатом, но и способом достижения этих результатов. Проводились исследования для установления зависимости между особенностями темперамента и способа

выполнения действий. Результатом явилось рассмотрение индивидуального стиля в деятельности, как возможность достижения результатов и способы для решения задач, обусловленных во многом типом нервной системы [4,16].

Проведенный теоретико-методологический анализ литературы по проблеме обучения иностранному языку студентов выявил недостаточную разработанность вопроса влияния темперамента и направленности в обучении. Большинство исследований указывают лишь на причины и сложности, возникающие при обучении иностранному языку, и не выявляют особенности и способы преодоления трудностей с учетом индивидуально-психологических особенностей студентов.

Изучение иностранного языка с учетом особенностей темперамента, а также интересов студентов расширяет возможности в обучении иностранному языку и достижению результатов. Специально организованное обучение способно стимулировать мотивационную, ценностную и смысловую деятельности студентов. Так, внешними средствами возможно создание мотивационной, то есть внутренней готовности студентов к изучению иностранного языка.

Психологический анализ по проблеме ошибок и трудностей в обучении иностранному языку свидетельствует о необходимости учета индивидуально-психологических факторов в процессе обучения иностранному языку. Среди индивидуально-типологических особенностей личности выделяют понятие о темпераменте, понимая под ним устойчивое сочетание индивидуальных особенностей личности, тесно связанных с динамическими особенностями личности.

Таким образом, учет индивидуально-психологических особенностей личности, с учетом, например, таких качеств, как тип темперамента, направленности и мотивации – это особые качества, отличающиеся на системном уровне в процессе обучения иностранному языку.

Литература

- 1 Еникеев М.И. Психологический энциклопедический словарь. – СПб.: Проспект, 2010. – 189 с.
- 2 Зимняя И.А. Педагогическая психология. – Ростов-на-Дону, 2004. – 250 с.
- 3 Стреляу Я. Роль темперамента в психическом развитии. – М., 1982. – 128 с.
- 4 Теплов Б.М. Современное состояние вопроса о типах высшей нервной деятельности человека и методика их определения // Психология индивидуальных различий. Хрестоматия. – М., 2000. – 163 с.

References

- 1 Enikeev M.I. Psihologicheskij ehnciklopedicheskij slovar'. – SPb.: Prospekt, 2010. – 189 s.
- 2 Zimnyaya I.A. Pedagogicheskaya psihologiya. – Rostov-na-Donu, 2004. – 250 s.
- 3 Strelyau YA. Rol' temperamenta v psihicheskom razvitii. – M., 1982. – 128 s.
- 4 Teplov B.M. Sovremennoe sostoyanie voprosa o tipah vysshej nervnoj deyatel'nosti cheloveka i metodika ih opredeleniya // Psihologiya individual'nyh razlichij. Hrestomatiya. – M., 2000. – 163 s.

Савчиц Н.Е.,
Кудиярбекова М.К.,
Исмаилова Ш.А.

**Формирование устойчивой
мотивации в процессе
обучения русскому языку
в вузе**

В статье рассматривается проблема формирования мотивационной основы при обучении русскому языку как неродному. Мотивация является важнейшим компонентом в этом процессе, обеспечивающим его результативность. Мотивация к обучению представляет собой достаточно непростой и неоднозначный процесс изменения отношения личности, как к отдельному предмету изучения, так и ко всему учебному процессу. Мотивами или, другими словами, причинами, стимулирующими человека и побуждающими его к активной деятельности, в данном случае – учиться, – могут быть самыми различными. Решающая роль в формировании мотивационной основы студентов при изучении русскому языку принадлежит преподавателю, который должен работать не со студентом «вообще», а с конкретной личностью, с ее сильными и слабыми сторонами, индивидуальными способностями и наклонностями.

Ключевые слова: мотивация, процесс обучения, личность, учебная деятельность, русский язык.

Savchits N.E.,
Kudiyarbekova M.K.,
Ismailova Sh.A.

**The formation of sustainable
motivation during the russian
language teaching process in the
high education institute**

The article considers the problem of formation of motivational basis for teaching Russian as a foreign language. Motivation is a critical component in this process, ensuring its effectiveness. Motivation for learning is a rather complicated and ambiguous process of changing the relationship of personality, as a separate subject of study, and to the entire learning process. Motives or, in other words, the causes that stimulate human and motivating him to be active, in this case – to learn – can be very different. The decisive role in shaping the motivational basis of students in the study of Russian language belongs to the teacher, who should work not with the student «in general», but with a particular personality with his strengths and weaknesses, individual abilities and inclinations.

Key words: motivation, the process of teaching, personality, learning activity, Russian language.

Савчиц Н.Е.,
Кудиярбекова М.К.,
Исмаилова Ш.А.

**ЖОО-да орыс тіліне оқыту
үдерісі кезінде тұрақты
уәждемесінің қалыптасуы**

Бұл мақалада орыс тілі үйрету уәждемелік негізін қалыптасуы мәселе зерттеледі. Уәждеме осы үдерісте басты компонент болып табылады. Оқу уәждемесі тұлғаның бүкіл оқу процессіне көзқарасын өзгеруі күрделі үдерісі болып саналады. Әрекет етуге түрткі болатын мотивтер, немесе себептер, әр түрлі болады екен. Студенттердің орыс тілге уәждемелік негізін қалыптасуы процессінде маңызды рөл мұғалімге беріледі, сол қалпында ол «жалпы» студентпен емес, нақты тұлғаның мықты және нашар жағы, дербес өзгешеліктермен айналасу керек.

Түйін сөздер: уәждеме, оқыту үдерісі, тұлға, оқу қызметі, орыс тілі.

ФОРМИРОВАНИЕ УСТОЙЧИВОЙ МОТИВАЦИИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В ВУЗЕ

Одной из важнейших задач современной высшей школы является подготовка и удовлетворение потребности общества в специалистах, обладающих высоким уровнем профессиональной культуры, способных оперативно откликаться на производственные задачи, видеть и ставить проблемы, и, используя имеющийся мировой опыт, успешно решать задачи по-новому, совершенствуя существующие правила и технологии. Условием успешной профессиональной деятельности становятся глубокие профессиональные знания, желание постоянно самостоятельно пополнять их, используя новейшие достижения мировой науки и техники. Знания и квалификация становятся приоритетными ценностями в жизни человека в условиях информационного общества. Для специалиста уже недостаточно владеть информацией на родном языке. Необходимо быть в курсе развития своей области в мировой практике. Именно поэтому ЮНЕСКО обозначило ближайшее столетие как век полиглотов. Кроме того, возрастает интерес к языкам как средству общения между народами в связи с условиями новой экономической, политической, социальной жизни страны, в связи с тем, что происходит интеграция материальных и духовных ценностей народов мира.

На сегодняшний день для Казахстана национальными целями образования могут стать несколько широких базовых компетенций: «трехязычие, евразийская поликультурность, коммуникативность и т. д.» [1]. В этой связи ведущей тенденцией языкового развития современного казахстанского общества также становится дву- и многоязычие, и актуализируются проблемы обучения языкам, проблемы формирования билингвальной и полилингвальной языковой личности.

При обучении русскому языку как неродному следует помнить о том, что речь, которой овладевает обучающийся, должна стать компонентом его личностной структуры. Лишь при таком условии возможно достижение успеха в изучении другого языка.

В освоении неродного языка немалую роль играет мотивационная основа. Как пишет И.А. Зимняя, мотивация яв-

ляется «запускным механизмом» всякой человеческой деятельности, в том числе и познания [2, 195].

Мотивация – широкое и сложное понятие, определяющее поведение, которое складывается из множества разных факторов, причем не стабильных, а меняющихся, вступающих в разные отношения друг с другом. Мотивация изучается в самых разных аспектах и в связи с этим понятие трактуется по-разному. Сложность и многоаспектность проблемы мотивации обуславливает множественность подходов к пониманию ее сущности, природы, структуры, а также к методам ее изучения. По Х. Хеккаузену мотивация не является единым процессом, равномерно от начала и до конца пронизывающим поведенческий акт. Она, скорее, складывается из разнородных процессов, осуществляющих функцию саморегуляции на отдельных фазах поведенческого акта, прежде всего до и после выполнения действия [3, 5].

Расценивая мотивацию как важнейшее начало процесса овладения неродным языком, обеспечивающую его результативность, нужно иметь в виду следующее: мотивация – сторона субъективного мира обучаемого. Она определяется в первую очередь его собственными побуждениями и пристрастиями, осознаваемыми им потребностями.

Мотивационная сфера личности имеет иерархическое строение и подвижна, в связи с чем появляется принципиальная возможность для целенаправленного педагогического воздействия на перестройку мотивации. По утверждениям психологов, если мотивацией не управлять, то создается возможность снижения ее действенности [4, 87]. Поэтому мотивация перестала быть только психологической категорией, стала неотъемлемым компонентом учебно-воспитательного процесса и проблемой дидактических исследований.

Таким образом, преподаватель может и должен влиять на мотивацию, создавая предпосылки и формируя основания, на базе которых у студентов возникает личная заинтересованность в изучении неродного языка.

Формирование устойчивой мотивации как свойства личности представляет собой важный процесс, но положительная динамика прослеживается не сразу, а проявляется даже спустя многие месяцы педагогического воздействия.

«В иерархии мотивов изучения русского языка, – пишет Ф.Будзиш, – доминируют познавательные, профессиональные и развлекательные мотивы – они составляют ядро мотивации; остальные образуют мотивационную периферию... доминирующие мотивы высоко коррелируют с показателями уровня мотивации: а) с осознанием потребности в знании языка; б) с количеством времени, отводимого на изучение языка; в) с осознанием успехов в усвоении языка; г) с положительными эмоциями» [5, 185].

Кроме того в условиях многонационального общества мотивом изучения русского языка становится и то, что он является средством межнационального общения, проводником новых технологий, научной и культурной информации. По данным исследователей, несмотря на определенное сужение сфер использования, позиции русского языка достаточно сильны и он сохраняет важнейшее место в образовательном пространстве Казахстана [6, 89].

Анализ и знание мотивов учения важны, поскольку различные мотивы обладают различной побудительной силой. Ценность знаний о побудительных причинах человеческих действий и способах регуляции деятельности и поведения неоспорима. Именно удовлетворение интересов способствует восполнению пробелов в знаниях, стремлению повысить свой уровень владения языком, пониманию, ознакомлению с фактами, которые приобрели значимость. Через воспитание интереса к объекту познания – русскому языку, к самому процессу учебной деятельности осуществляется наиболее полное воздействие не только на саму учебную деятельность, но и на личность учащегося, на развитие ее положительных качеств.

Как выше было сказано, мотивация бывает разная. Так, основным мотивом учебной деятельности считается познавательный, который заключается в положительном отношении обучаемых к самой языковой материи, к изучению основных языковых знаков. Возможны два пути формирования познавательного интереса к процессу обучения: опосредованный, т.е. через коммуникативную мотивацию и непосредственный, путем стимулирования поисковой деятельности обучаемых в языковом материале.

Коммуникативная мотивация представляет собой овладение умением общаться, т.е. становится первой и естественной потребностью изучающих чужой язык. Независимо от возраста

и социального статуса каждый обучающийся основной целью при изучении другого языка ставит цель говорить и общаться на иностранном языке с другими людьми, с коллегами, друзьями из разных стран, читать литературу на изучаемом языке для расширения кругозора.

К возникновению ситуационной коммуникативной мотивации приводит учёт личностных свойств студента. Из всего многообразия свойств личностная индивидуализация, обеспечивающая вызов коммуникативной мотивации, традиционно предлагает учёт шести методически наиболее значимых свойств студента как личности: контекста деятельности, личного опыта, сферы желаний, интересов, склонностей, эмоционально – чувственной сферы, мировоззрения, статус студента в группе. Всё это побуждает студентов к обучению. Однако при обучении в вузе неродной язык выступает не просто как средство коммуникации, а в ином, более сложном качестве – как средство учебно-познавательной деятельности. Важнейшим мотивом при изучении другого языка становится профессиональный интерес и соответственно осознание практической и теоретической значимости получаемых знаний для будущей профессиональной деятельности. Поэтому большое значение имеет связь содержания изучаемого материала на русском языке с научными и специальными проблемами, интересующими студентов, с НИР профилирующих кафедр, с курсовым проектированием. Рекомендуется активнее использовать взаимосвязь со специальными кафедрами. С их помощью на занятиях проще всего показать студентам, как может примениться русский язык в их будущей профессии. Потребность студентов-казахов в усвоении русского языка определяется также потребностью получения новой информации по вопросам своей специальности из источников на русском языке для изучения специальных дисциплин, для подготовки докладов, сообщений по специальности, выполнения самостоятельной работы, написания дипломного проекта, для проведения научно-исследовательской работы по актуальным проблемам профилирующей специальности и др.

Как всякую деятельность человека, учебную также сопровождают различного рода эмоции: чувство удовлетворения от преодоления трудностей, радости от достигнутых успехов, гордости, либо, наоборот, неудовлетворение, разочарование, напряжение, боязнь неудачи.

Психологами установлено, что положительные эмоции стимулируют учащихся к закреплению достигнутых успехов и являются обязательным условием для формирования интереса к изучению русского языка. Несоблюдение этого условия при выполнении заданий и упражнений ведет к исчезновению интереса к языку в целом и, в частности, познавательного. Интерес к изучению русского языка нужно развивать путем использования разных видов деятельности, а также раскрытия познавательных возможностей языка.

Любое задание или упражнение, выполняемое студентом, должно обладать определенной информативной ценностью. При выполнении задания студент будет ощущать необходимость собственной активности в усвоении новой информации для того, чтобы в дальнейшем использовать эту информацию по назначению.

Основной причиной потери интереса к изучению языка является то, что студенты не вовлекаются на занятии в активную позицию для них русскоязычную речевую деятельность. Другая, не менее важная причина потери интереса – сопровождение процесса обучения отрицательными эмоциями. Боязнь неправильного ответа, неудовлетворенность, закомплексованность ведут к потере интереса, а иногда и полному неприятию языка.

Можно перечислить наиболее значимые в преподавании русского языка в нерусской аудитории условия, способствующие формированию внешней мотивации: формирование ситуации успеха, вознаграждение за успешно выполненное задание, формирование у учащихся уверенности в своих силах; осознание студентами своих неудач, а также осознание их истоков; в тоже время четкие требования преподавателя, под которыми подразумевается установление сроков освоения той или иной темы, сдачи работ, что ведёт к развитию личной ответственности студентов; обязательный контроль знаний; соревнование на занятиях (как межличностное, так и между подгруппами).

Отрицательные эмоции являются следствием низкого уровня сформированности умений и навыков. Как показывает практика, с каждым годом уровень подготовки по русскому языку становится все ниже. Незнание лексики и грамматики влечет за собой неумение строить высказывание, понимать содержание заданий и смысл текстов. Из-за этого возникает чувство

страха, неуверенности и неудовлетворенности, пропадает желание говорить, чтобы не выглядеть хуже других в группе. Перед преподавателем встает вопрос, как вовлечь учащихся, имеющих разный уровень владения русским языком, в активную работу на занятии. Помимо того, что для слабых учащихся желательнее разработать систему заданий и упражнений для самостоятельной работы в целях восполнения пробелов в знаниях, на занятиях по практическому курсу русского языка в казахских группах необходимо к каждой теме подбирать упражнения различного уровня сложности. При этом все задания важны в равной степени, взаимосвязаны и выполнение каждого из них необходимо для работы в целом. Таким образом, возникает ситуация свободного выбора задания, что является стимулом для познавательной деятельности учащихся.

На занятиях по практическому курсу русского языка на казахских отделениях вузов можно использовать следующую систему заданий, которая может быть предложена к любому тексту, содержащему новые сведения по той или иной теме:

- 1) Прочитайте текст и сделайте краткое сообщение по прочитанному;
- 2) Прочитайте текст, найдите абзац, в котором выражена основная идея;
- 3) Прочитайте текст, разбейте его на смысловые части, озаглавьте их;
- 4) Прочитайте текст и выскажите свою точку зрения относительно того, в чем заключается основная идея текста;
- 5) Прочитайте текст, обратите внимание на подробности, характеризующие основное содержание текста;
- 6) Прочитайте текст и задайте уточняющие вопросы по его содержанию;
- 7) Прочитайте текст, ответьте на вопросы по содержанию текста;

8) Прочитайте текст, составьте план текста, перескажите текст по полученному плану;

9) Прочитайте текст, сделайте краткую аннотацию по содержанию текста.

10) Прочитайте текст, дополните полученную информацию той, что вы знаете по данной теме.

Предложенная система заданий может быть дополнена и откорректирована в соответствии с целями, задачами и содержанием занятий.

Студенты могут самостоятельно выбирать предложенные им задания и активно включаться в работу. При этом снимается напряженность, ущемленность, негативные эмоции. Каждый студент находит в выбранном задании привлекательные для себя моменты, побуждающие его к активной познавательной деятельности. Отсутствие положительных моментов в обучении не будут повышать внутреннюю мотивацию студентов. Преподаватель должен быть тонким психологом, чувствующим, как часто нужно подбадривать похвалами и делать замечания.

Еще одним способом стимулирования мотивации является включение учащихся в проблемные и коммуникативные ситуации, разнообразие учебных материалов и приемов работы с ними, показ учащимся нового, неожиданного в обыденном и привычном. «Акт удивления» – начало активного мышления. Изучающий при такой манере подачи учебного материала активнее приобщается к процессу поиска истины, постигая ее не только умом, но и сферой эмоций.

Таким образом, процесс обучения неродному языку сопровождается положительными эмоциями, которые в свою очередь стимулируют мотивационную основу и способствуют успешному освоению русского языка.

Литература

- 1 Государственная программа развития языков в Республике Казахстан на 2011-2020 гг.// edu.gov.kz
- 2 Зимняя И.А. Педагогическая психология. – М.: Логос, 2004. – 384 с.
- 3 Хеккаузен Х. Мотивация и деятельности. – М.: Просвещение, 2010. – 432 с.
- 4 Маркова А.К., Матис Т.А., Орлов А.Б. Формирование мотивации учения. – М.: Просвещение, 1990. – 192 с.
- 5 Будзиш Ф. Мотивы изучения русского языка студентами технического вуза // Тезисы докладов VI международного конгресса МАПРЯЛ. – Будапешт, 1986. – С.180-194.
- 6 Алтынбекова О.Б. Изменение языковых приоритетов в сфере образования Казахстана//Материалы международного Конгресса «Русский язык и литература в XXI в.: теоретические проблемы и прикладные аспекты. – Астана, 2007. – 267 с.

References

- 1 Gosudarstvennaya programma razvitiya yazykov v Respublike Kazahstan na 2011-2020 gg.// edu.gov.kz
- 2 Zimnyaya I.A. Pedagogicheskaya psihologiya. – М.: Logos, 2004. – 384 s.
- 3 Hekkauzen X. Motivaciya i deyatel'nosti. – М.: Prosveshchenie, 2010. – 432 s.
- 4 Markova A.K., Matis T.A., Orlov A.B. Formirovanie motivacii ucheniya. – М.: Prosveshchenie, 1990. – 192 s.
- 5 Budzish F. Motivy izucheniya russkogo yazyka studentami tekhnicheskogo vuza // Tezisy dokladov VI mezhdunarodnogo kongressa MAPRYAL. – Budapesht, 1986. – S.180-194.
- 6 Altynbekova O.B. Izmenenie yazykovyh prioritetov v sfere obrazovaniya Kazahstana//Materialy mezhdunarodnogo Kongressa «Russkij yazyk i literatura v HKHI v.: teoreticheskie problemy i prikladnye aspekty. – Astana, 2007. – 267 s.

Strautman L.E., Gumarova Sh.B.

An interdisciplinary approach to teaching professionally-oriented English

The paper considers application of interdisciplinary approach to teaching professionally-oriented English for the students of physics. Interdisciplinary pedagogical practice allows the teacher to cross the traditional boundaries of discipline-centered teaching by drawing knowledge from two or more academic disciplines. In teaching foreign languages at non-linguistic faculties it is especially important to develop skills of rendering of special scientific texts. This work fully implements possibilities of interdisciplinary approach to teaching foreign languages. Therefore, one of the tasks of teaching English at the natural science faculties is to form skills of working with the original English-language literature on specialty, and in particular, to develop skills of writing summaries of the texts. Students have to learn how to write annotations and abstract in the English language to the scientific articles written in their native language. On the example of teaching English at the of Physics & Technology it is shown that interdisciplinary approach helps students to gain better understanding of physical laws.

Key words: interdisciplinary approach, professionally-oriented English language, writing summary.

Страутман Л.Е., Гумарова Ш.Б.

Кәсіби-бағдарлы ағылшын тіліне оқытудағы пәнаралық әдіс

Бұл мақалада физика мамандығы бойынша оқитын студенттерге кәсіби-бағдарлы ағылшын тілін оқыту үдерісінде пәнаралық әдістің қолданылуы қарастырылады. Пәнаралық педагогикалық практика оқытушыға оқыту үдерісінде немесе академиялық пәндерден алынатын білімді қолдана отырып, жекелеген пәндердің дәстүрлі шекарасын игеруге мүмкіндік береді. Тілдік емес факультеттерде шетел тіліне оқытуда студенттерге арнайы ғылыми мәтіндерді аудару дағдысын дамыту өте маңызды. Мұндай жұмыстың түрі шетел тіліне оқытуда қолданылатын пәнаралық әдістің мүмкіндіктерін толық іске асырады. Сондықтан да ғылыми бағыттағы жаратылыстану факультеттерінде ағылшын тіліне оқытудың бірден-бір міндеті – бұл мамандық бойынша оқилатын ағылшын тілінде жазылған түпнұсқа әдебиеттермен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру және жекеше алғанда, ғылыми мәтіндермен жұмыс істеу дағдысын дамыту болып табылады. Студенттер ана тілінде жазылған ғылыми мақалаларына аннотация және түйін жазып үйренулері қажет. Мысалы, физика-техникалық факультетінде ағылшын тілін оқытуда қолданылып жүрген пәнаралық әдіс студенттерге физика ғылымы заңдылықтарын терең түсінуге мүмкіндік беретінін көрсетті.

Түйін сөздер: пәнаралық әдіс, кәсіби-бағдарлы ағылшын тілі, түйін жазу.

Страутман Л.Е., Гумарова Ш.Б.

Междисциплинарный подход к преподаванию профессионально-ориентированного английского языка

В статье рассматривается применение междисциплинарного подхода к процессу обучения профессионально-ориентированному английскому языку студентов-физиков. Междисциплинарная педагогическая практика позволяет преподавателю преодолеть традиционные границы отдельных дисциплин, используя в процессе обучения знания из двух или более академических дисциплин. В обучении иностранным языкам на неязыковых факультетах особенно важно развивать навыки перевода специальных научных текстов. Эта работа полностью реализует возможности междисциплинарного подхода в обучении иностранным языкам. Поэтому одной из задач преподавания английского языка на естественнонаучных факультетах является формирование навыков работы с оригинальной литературой по специальности на английском языке, и, в частности, развитие навыков реферирования научных текстов. Студенты должны научиться писать аннотации и резюме на английском языке к научным статьям, написанным на родном языке. На примере преподавания английского языка на физико-техническом факультете показано, что междисциплинарный подход помогает студентам достичь более глубокого понимания физических законов.

Ключевые слова: междисциплинарный подход, профессионально-ориентированный английский язык, написание резюме.

**AN INTERDISCIPLINARY
APPROACH
TO TEACHING
PROFESSIONALLY-
ORIENTED ENGLISH**

Nowadays, the relationships in the scientific community are characterized by broad international cooperation and active information exchange. Therefore, special attention is paid to teaching foreign language in the university system, the purpose of which is to provide graduates with the ability to become part of the international educational space with active intercultural communication in the framework of their professional and scientific activities.

To succeed in university and in our rapidly changing work force, students today must learn to be more critical, inventive, collaborative and technically skilled, than ever before. But these new demands on students mean new demands for educators, especially in learning to deal with new and changing strategies. In recent times, there have been numerous academic discussions of the problem of interdisciplinarity. Interdisciplinary pedagogical practice allows the teacher to cross the traditional boundaries of discipline-centered teaching by drawing from two or more academic disciplines to approach the text.

Educators are seeking ways to help students make sense out of the variety of life experiences and bits and pieces of knowledge being taught in the curriculum typically divided into special subjects not interconnected with each other. To reduce some of the fragmentation, the teacher must apply his creativity and flexibility. Curriculum integration is necessary to teach about topics that cut across university subjects. Even when integration is not necessary, it is often desirable, and when the content drawn from one subject is used, it enriches the teaching of another subject. It is especially important to use interdisciplinary teaching working with professionally-oriented language. The title of the subject itself tells us about the necessity of interdisciplinary approach.

Interdisciplinary teaching is a method, or a set of methods, used to teach a unit across different curricular disciplines. There are many different types, or levels, of interdisciplinary teaching. The most common method of implementing integrated, interdisciplinary instruction is the thematic unit, in which a common theme is studied in more than one content area [1, 57]. Scholars that advocate for curriculum integration argue that the topics studied should originate from students and their teachers, and not from imposed curriculum packages.

Thematic units can also fall short of teaching in-depth content to students. Often a theme is used to link unrelated subjects, with little deference to students' prior knowledge or interests. This superficial coverage of a topic can give students the wrong idea about teaching, perhaps missing the idea of curriculum integration in the first place. Thematic units can contain pointless busywork and activities created solely to make a link to a theme.

Barton [1, 58] identifies ten models of integration that fall into three general categories:

- 1) integration within single disciplines,
- 2) integration across several disciplines, and
- 3) integration within and across learners.

She defines the goal of integration as follows: «to help young minds discover roots running underground whereby contrary and remote things cohere and flower out from one stem.»

As such, integration represents a way of thinking rather than simply an overlapping of curriculum. Perkins and Salomon [2, 17] utilize the term «transfer» to describe this way of thinking. They distinguish between «learning» and «transfer». «Learning» is characterized by the ability of the student to demonstrate performance in a context that is more or less the same as the learning situation. «Transfer» takes place when the student is able to apply knowledge acquired to different situations.

Is interdisciplinary integration desirable? There are those who question whether it is, in fact, advisable to engage in interdisciplinary integration in our schools. From a Jewish perspective, we find some hesitancy, even among those who advocate the concept of Torah Umada, the integration of Torah and general studies. In his address to alumni of Yeshiva University on the school's fiftieth anniversary, Dr. Norman Lamm, president of the university, quoted his predecessor, Dr. Samuel Belkin: «Our job is to give the students the material; their job is to let the materials interact within their minds.» To use the word interdisciplinary, one must show that particular disciplines have been mastered and appropriately joined. Such interdisciplinary synthesis is simply not feasible for most youngsters during the middle years of childhood, or for most of their teachers. Most so-called interdisciplinary curricula can be considered as proto-disciplinary activities.

Heidi Hayes Jacobs [3, 27] indicates that the largest obstacle to curriculum integration is that people try to do too much. Successful implementation must take into account various levels and phases of integration that might be possible in a school.

1) Integration does not have to be interdisciplinary. The first step toward integration is to foster integrated thinking with each discipline.

2) Teachers who are capable of drawing on information from other disciplines should be encouraged to do so when appropriate, but not at the expense of the mastery of their own discipline.

3) Interdisciplinary integration can be fostered, as well, without interdisciplinary instruction. Such integration involves the process defined by Fogarty as integration within and across learners. An example of this process would be a project that calls on the student to draw on a variety of disciplines in order to complete the work.

The realms of theatre, dance, music and art are closely associated with the Humanities, different branches of arts drawing upon each other for inspiration. Film studies is another area that cannot be ignored when studying texts which have been adapted into feature films. In that sense, an interdisciplinary study is an old hat for English teachers. They have to take a holistic approach to the text—which means that they have been using this method of teaching long before it became popular as a new method of pedagogy.

The most common example of interdisciplinary study in English teaching can be seen in the complex and interrelated relationship between history and literature. Understanding of history is fundamental to the analysis of literary texts. Literature reflects history, and history shapes literature.

We can state that not only history and literature can be used as an example of interrelation between subjects. Interrelation is in the title of the subject «Professionally-Oriented Foreign Language».

Interdisciplinary instruction fosters the acquisition of foundational knowledge, promotes integration of ideas from multiple disciplines and provides insight on how to apply knowledge which advances students' understanding of how to learn. Moreover, students are encouraged to account for the contribution of disciplines that highlight the roles of social interaction when analyzing problems. Thus, the very structure of interdisciplinary learning is consistent with the core features of significant learning, so students are expected to find interdisciplinary education engaging and thus an effective way of advancing their understanding of topics under investigation.

Moving from a disciplinary oriented form of teaching to an interdisciplinary form is not something absolutely new for a teacher. First, most educators are familiar with the methodologies and empirical practices of related disciplines so acquiring the necessary cross disciplinary knowledge to become an interdisciplinary teacher will not be overly stressful or time consuming. Second, most educators are

familiar with task modeling, an instructional strategy that promotes learning through observation, which is fundamental to interdisciplinary teaching since most students are unfamiliar with interdisciplinary approaches to learning, so instructors do not have to learn an entirely new form of pedagogy. Third, synthesis of information from across disciplines, the most demanding element of interdisciplinary teaching, is an activity that most scholar-educators have engaged in previously or can learn to do with modest effort. Finally, instructors can determine the share of the course that is interdisciplinary, so they insert into their course the level of interdisciplinarity that is ideal for them given their experience with this form of teaching and the nature of the course they are leading.

It is a common concern of educators and parents how being taught in the foreign language will affect learners' knowledge, skills, and understanding of the subject. Because the medium of learning is less perfectly known than the L1, it is feared that this will lead to reduced subject competence as a result of either imperfect understanding or the fact that teachers preempt this problem and simplify content [4, 186]

In teaching foreign languages at non-linguistic faculties of universities it is especially important to develop skills of rendering of special scientific texts. This work fully implements possibilities of interdisciplinary approach in teaching foreign languages. In everyday practice, many specialists often need to make oral or written presentation in his native language of the summary of papers containing valuable information written in a foreign language. It is also common practice for the publication of scientific articles in journals and thematic collections in the native language with the abstract in the English language. Therefore, one of the tasks of teaching English at the natural science faculties is to form skills for working with the original English-language literature on specialty, and in particular, to develop skills of writing summaries of the texts.

In addition to writing summaries of the English-language texts in the English language it is useful to do such types of work as writing summaries of the English-language technical texts in Russian and the Russian-language texts in English. These skills are essential both for undergraduates and specialist with master's degree, who should get acquainted with modern information technologies, methods of producing, processing and recording of scientific information. At the present stage of development of the world science all stages of work with scientific information necessarily include the ability to work with literature in various languages.

Teaching English we can consider some topics taught in the course of physics. The same theme can be considered at the lessons of physics and English. In the course of physics students study Newton's laws and there are groups where physics is partially taught in English. An important contribution to the interdisciplinary approach is learning physical terms at the lessons of English. The students get to know definitions of terms from science popular texts and it is a kind of introduction to more precise definitions, which they find in their textbooks on physics. For example, the students can find the following definition of plasma in the English textbooks:

For example: If the weight of the object in water is less than the weight of the water displaced, the object will float. This is known as buoyancy or the Archimedes principle.

The students get to know such term as «buoyancy» and it is easier for them to learn a more difficult definition from the textbook on physics:

Buoyancy is an upward force exerted by a fluid that opposes the weight of an immersed object. In a column of fluid, pressure increases with depth as a result of the weight of the overlying fluid, the pressure at the bottom of an object submerged in a fluid is greater than at the top of the object.

As an introduction to learning terms and definitions of physical laws, we used the lessons of Dan Fullerton in *Aplusphysics*.

The law of conservation of mechanical energy is written as:

$$mgh = \frac{mv^2}{2} + \frac{I\omega^2}{2},$$

where h is the distance traveled by the load from the beginning of movement till its fall from the platform;

v is the linear velocity of the translational motion of the load at the time when it touches the platform;

ω is the angular speed of rotation of the disk when it touches the platform with the load.

We see that there are many common terms and calculations, though the level of calculations in the video is lower as it is a school subject.

Video lessons help the students to learn how to pronounce the words properly. The necessary supplement to the course of physics in English is listening to the extracts from lectures on differentiation and integration as it is impossible to present physical laws without this mathematical apparatus. Here we present an extract from the lecture:

Functions satisfying the condition are called orthogonal, and the system functions is called an

orthonormal basis formed by harmonic functions with multiple frequencies. The orthogonality condition can be written in compact form, using the Kronecker delta:

$$\int_0^T u_i(t)u_k(t)dt = \delta_k$$

where

$$\delta_k = \begin{cases} 0, & i \neq k, \\ 1, & i = k. \end{cases}$$

The choice of video material for the classroom was limited by the range of themes studied by the students and the level of their knowledge of English. In one of the articles on interdisciplinary approach to teaching students of non-linguistic specialties it was suggested to use lectures of the Nobel Prize laureates for the master course students. We tested the possibility of usage of the lectures, but it turned out to have too disadvantages. The first one is the complexity of the subjects discussed by the lecturers, the second one is the level of English. Therefore we came to the conclusion that it is more efficient to use the texts and video close to the studied subjects.

References

- 1 Barton, K.C. & Smith, L.A. Themes or motifs? Aiming for coherence through interdisciplinary outlines. *The Reading Teacher*, 54(1), 2000. – P. 54 – 63.
- 2 Perkins, D.N. and Salomon, G. Teaching for Transfer, *Educational Leadership* 46(1), 1988.
- 3 Jacobs, H.H. Planning for curriculum integration. *Educational Leadership*, 49(2), 1991. – P. 27 – 28,
- 4 Christiane Dalton-Puffer. Content-and-Language Integrated Learning: From Practice to Principles? *Annual Review of Applied Linguistics*, Cambridge University Press, 31, 2011. – P. 182–204.

Turebekova R.S., Kalieva A.J.

**Communicative aspect
of studying of features
of the scientific speech**

In this article forms and types of speech activity in system of communicative situations are considered, various stages of scientific and technical cooperation are analyzed. The first year university students of the Kazakh departments studying Russian according to the program of discipline «Professionally oriented Russian language» learn a quite extensive volume of lexical and grammatical material. On the basis of educational and scientific texts students get acquainted with a wide range of data on their specialty and as a result get a large supply of terms and syntactic structures, typical for the language of this specialty. Text-books on scientific style of Russian and the concrete situations which future specialists meet in their practical professional activity aren't considered. It means that more attention should be paid to the communicative-functional aspect which can be realized in the course of training on the specialty language. Therefore one of the main objectives of the course «Professionally oriented Russian language» is not further expansion of a stock of terminological lexis which future young specialists have to acquire, but training students' abilities to cope with the communication situations which can appear in their practical professional work.

Key words: speech situation, speech activity, scientific style, communicative methods, terminology of texts, terminological vocabulary.

Төребекова Р.С., Калиева А.Ж.

**Ғылыми сөйлеу ерекшеліктерін
коммуникативті аспектіде
зерттеу**

Мақалада ғылыми-техникалық ынтымақтастықтың әртүрлі сатыда талдануы, коммуникативті жағдаят жүйесінде сөйлеу қызметінің түрі және формасы қарастырылады. Университеттің қазақ тобының бірінші курс студенттері орыс тілі «Кәсіби мақсаттарға арналған орыс тілі» бағдарламасының пәнін оқи отырып, грамматикалық және лексикалық мәліметтерді кең ауқымда меңгереді. Аталмыш мамандықтың нәтижесінде тілдің синтаксистік құрылымы мен үлкен терминдер қорын меңгереді және студенттер ғылыми мәтіндермен танысып, мамандықты кеңірек түсінеді. Оқулықта орыс тілінің ғылыми стилінде болашақ мамандардың тәжірибелік кәсіби жұмыстары үшін нақты жағдаяттар қарастырылмаған. Бұл дегеніміз, тіл мамандығын оқу барысында коммуникативті-функционалдық аспектіге үлкен көңіл бөлу қажет. Сондықтан да, тәжірибелік кәсіби жұмысқа әсер етуші, қаншама студенттердің оқуы және олардың қарым-қатынас жағдаяттарынан шыға білуі, болашақ және жас мамандардың терминологиялық лексика қорын меңгеруі «Кәсіби мақсаттарға арналған орыс тілі» курсының негізгі міндеті болып табылады.

Түйін сөздер: сөйлеу жағдаяты, сөйлеу қызметі, ғылыми стиль, коммуникативтік тәсіл, терминологиялық лексика.

Туребекова Р.С., Калиева А.Ж.

**Коммуникативный аспект
изучения особенностей
научной речи**

В этой статье рассматриваются формы и виды речевой деятельности в системе коммуникативных ситуаций, анализируются различные стадии научно-технического сотрудничества. Студенты первых курсов казахских отделений университета, изучая русский язык по программе дисциплины «Профессионально ориентированный русский язык», постигают довольно обширный объём лексического и грамматического материала. На основе учебно-научных текстов студенты знакомятся с широким спектром сведений по специальности и в результате приобретают большой запас терминов и синтаксических структур, характерных для языка данной специальности. В учебных пособиях по научному стилю русского языка не учитываются те конкретные ситуации, с которыми будущие специалисты встречаются в своей практической профессиональной деятельности. Это значит, что большее внимание следует уделять коммуникативно-функциональному аспекту, который может быть реализован при обучении языку специальности. Поэтому одной из основных задач курса «Профессионально ориентированный русский язык» является не столько расширение запаса терминологической лексики, которым должны владеть будущие и молодые специалисты, сколько обучение студентов в их умении справиться с ситуациями общения, возникающими в практической профессиональной работе.

Ключевые слова: речевая ситуация, речевая деятельность, научный стиль, коммуникативные способы, терминологическая лексика.

**COMMUNICATIVE
ASPECT OF STUDYING
OF FEATURES OF THE
SCIENTIFIC SPEECH**

The students learning Russian are trained in specialty language on a quite volume of lexical and grammatical material reflecting a wide profile of disciplines. It gives them both a lot and not enough. It is a lot in the sense that on the basis of educational and scientific texts students get acquainted with a wide range of data on the specialty and as a result get a large supply of the terms and syntactic structures characteristic of language of this specialty. It isn't enough in the sense that this stock remains more or less passive as in the textbooks at such system of training those concrete situations which future experts will meet in their practical professional activity aren't considered. It means that the bigger attention should be paid to the communicative functional aspect which can be realized when training in specialty language. Therefore one of the main objectives of the course «Professionally oriented Russian» and «Russian for the Professional Purposes» is not so much expansion of a stock of terminological vocabulary which future specialists should acquire (it is already quite large), but training students' ability to cope with the situations of communication arising in practical professional work.

Theoretically, for the solution of this goal it is necessary to carry out the analysis, which situations, themes and types of speech activity are shown and with the help of which language means they are realized [1]. First, this analysis has given us more clear idea of types (forms) of scientific -technical cooperation. Secondly, we have received the data on scientific-technical cooperation allowing to indicate some general tendencies of the speech in such communicative situations. Thus, it is possible to draw conclusions what communicative situations are met at separate stages of scientific-technical cooperation as well as communicative methods corresponding to them, and also what types of speech activity prevail in these or those situations. It should be noted that communicative situations (conference), communicative methods (the report, discussion) and types of speech activity (speaking, listening) are in close dependence from each other.

The scientific-technical cooperation presented as a complex of communicative situations can be divided into certain stages. The lower stages are such forms of scientific-technical cooperation which symbolically can be called «scientific tourism». Texts of 'scientific tourism' in most cases are in the form of dialogues of the oral scientific speech. Prevailing there are such communicative situations as conversations, exchange of information of research or

production character, speaking in the form of monologues at discussion or participation in working meeting. Such communicative ways as a question, the answer, expression of desire, request, the recommendation, rejection of the offer, consent, objection, etc. are typical for the oral scientific speech. Among types of speech activity here prevail speaking and listening while reading and writing in Russian occupy insignificant share. Writing, in particular, acts in the form of drawing up and discussion of simple statements and protocols, a formulation of intentions, drafts of working programs, etc. As circumstances of creation of these texts are deprived of a strict legal or diplomatic ceremonies and the obligations following from such documents don't reach the level of agreements or contracts it is enough for authors of such documents to have general ideas of their form, so that formulations should be exact and unambiguously clear. Such conversations are remarkable for a quite high degree of ease, uncertainty and non-obligation that predetermines using language means of non-strict scientific speech [2].

'Scientific tourism' accompanies such type of scientific -technical cooperation which would be possible to call «work with literature on the specialty». It is possible to define passive and active work with literature. Passive work with literature consists in drawing up secondary texts in Kazakh on the basis of primary texts in Russian. At this level creation of translations, preparing different types of papers, drawing up the summaries, abstracts, plans are carried out. Language means used while oral and written transforming of primary texts into secondary are defined by the theory and practice of translation. As scientific-technical cooperation between countries becomes closer, active work with literature gets the increasing distribution among experts. This form of work with literature consists in creation of primary texts in Russian – articles, reports, abstracts or summaries to self-publications, reports, offers, catalogs, and writing of monographs as well.. It is possible to add that the most important communicative ways in these cases are the description, definition, statement, proof, denial, revealing of advantages and shortcomings, exposition and discussion of figures, schedules, charts, etc. Reading is the dominating speech activity while drawing up secondary texts, but in the case of primary texts it's writing. Oral types of speech activity during the passive work with literature take place in the cases of references' search or verifying of contents of the processed primary texts. Active work with literature assumes more frequent conversations for discussion and editing primary texts, and also for coordination of plans and terms of their delivery, discussion of results, final editing, etc.

The following stage of scientific-technical cooperation assuming higher level of requirements is a stage of the meetings which are taking place within more strict organization on more definite protocol, than at the level of 'scientific tourism'. This kind of meetings are the congresses, symposiums, colloquiums, working meetings, etc. During these meetings speech situations of the first stage of scientific-technical cooperation «are synthesized». Specialists participating in this form of scientific-technical cooperation have to be able to use them more intensively and purposefully, for example, to be ready to perception of the content of longer pieces of the oral monologue speech typical for reports, discussions (listening), and also to acquaintance to the materials connected with this meeting (reading) and for purposeful collecting and competent transfer of data on the specialty (speaking) as well.

The texts created in these conditions in many respects are similar to texts at a stage of 'scientific tourism' or working with literature, but there are also essential distinctions between them both in an external form and according to contents. So, in oral and written types of the speech uncertainty is replaced with definiteness, validity and obligation; ease of conversations remains only at meetings between acquaintances, on receptions, etc., and oral scientific and everyday informal conversation intertwine with each other – the phenomenon presenting special difficulty for young specialists. As for contents, the increasing value gains 'terminology' of texts. Except exact terms, the specialist has to know «concretizing» means of expression as well and be able to use them pertinently without complete excluding, however, and «soft» formulations [3].

At the following stages of scientific -technical cooperation there is a difference in complexes of communicative situations: while for specialists of science and technology and of culture and art professional development during Master's and doctoral studies is of primary importance, for specialists of industrial sector on the primary place is a working business trip for the purpose of expansion and deepening of scientific – technical cooperation which foundations are laid at the previous stages. It is possible to stop shortly at stages of Master's course, doctoral studies and training. At these stages there is one aim – replenishment and expansion of the knowledge acquired earlier. Such purpose puts in the forefront the communicative situations connected with work at departments or in laboratories of higher education institutions and at research institutes, search of literature in libraries (both in real, and in virtual), visits to scientific, technical institutions or manufacturing enterprises, etc. The com-

municative ways corresponding to these situations have already been presented at subordinate stages of scientific-technical cooperation, but at the stages of doctoral studies and training they obviously prevail and demand from the specialist more independence in their realization.

At recognition of situations and adaptation to them the crucial role is played by self-experience of specialists. The specialists passing the lower steps of scientific-technical cooperation experienced more difficulties, than the experts having such experience who, though haven't reached fluency of the speech, associated situations with the language means, necessary for their realization, easier. It is interestingly that participants of the congresses and working business trips improve their knowledge and skills more successfully, than doctoral candidates and trainees. Apparently, it is connected with strong mental and intellectual tension mobilizing will and forces which are typical for such events, especially in the foreign-language speech environment. Trainees and doctoral candidates consider their knowledge and skills acquired during a long term in small «portions» and with high frequency repeatability, rather strong.

At the stage of working business trips of scientific-technical cooperation specialists meet absolutely new communicative situations. For example, the negotiations assuming big independence at promotion of offers and decision-making, discussion and coordination of documents, visits not only to research establishments, but also to the industrial enterprises or the economic organizations. At this stage the same communicative ways, as at the lower steps of scientific-technical cooperation are presented, but they are realized by speech means which provide the highest degree of clearness, concreteness and argumentativeness of the formulations having legal character. The summaries which are orally formulated during discussions, conclusions, decisions often coincide with formulations of written language [4]. It demonstrates

the great value which is got by skills and abilities in the field of written language at the considered stage of scientific and technical cooperation

At higher stages of scientific-technical cooperation the most part of work is preparation of documents – from development of preliminary projects to final editing the coordinated and approved resolutions. The communicative situations typical for these stages – negotiations. In the beginning they have a character of consultations which during work on the document gain the increasing concreteness peculiar to discussion and coordination. Communicative ways on this top stage of scientific-technical cooperation have all those features of scientific and technical communication which have been already said about – from the non-obligation of advisory conversations typical for scientific tourism, to the severity of formulations typical for negotiations at the level of working business trips. Mastering communicative situations at the top stages of scientific-technical cooperation requires strong possession of oral and written «legal» terms in the wide range, and deep knowledge of the corresponding scientific terminology as well. Language training of technical staff has to be concentrated on development of the skills and abilities necessary for implementation of scientific-technical cooperation at the lower steps in the beginning – to a step of working business trips during the performing of professional duties or business [5].

In the conclusion we should emphasize that language ensuring of the scientific-technical cooperation is very complex and perspective problem. Here training of language means a joint of scientific and official styles. The elective course of Russian in national and foreign audiences «Russian for the professional purposes» just assumes studying of language means of scientific- technical cooperation at the senior years of university's course. This course is updated and improved every year, reacting and responding to modern requirements.

Литература

- 1 Мотина Е.И. Язык и специальность. – М., 2008.
- 2 Солганик Г.Я. Стилистика текста. – М., 2005.
- 3 Федосюк М.Ю., Ладыженская Т.А. Русский язык для студентов-нефилологов. – М., 2007.
- 4 Шаяхметова Н.К. Научный стиль речи. – Алматы, 2000.
- 5 Жуков Г.Н. Основы общей профессиональной подготовки: Учебное пособие. – М., 2005.

References

- 1 Motina E.I. The language and the specialty. – M., 2008.
- 2 Solganik G.Iy. The style of the text. – M., 2005.
- 3 Fedosuyk M.Uy. The Russian language for students of non-philological specialties. – M., 2007.
- 4 Shayahmetova N.K. The scientific style of speech. – Almaty, 2000.
- 5 Zhukov G.N. The basis of general professional training: A textbook. – M., 2005.

Umyrbekova R.K.,
Daniyarova G.D.,
Zhumagulova A.J.

The methods and principles of teaching foreign language

The article deals with the problem of teaching foreign language. The main principles of teaching and its useful methods. Speech patterns contain vocabulary, and colored guides for pronunciation are used to assist the teacher in guiding the students' understanding while saying the least amount possible. One effective way of valuing children's work as well as providing a real incentive, is to plan for a range of ways to publish their writing. This article also deals how children access stories, poems and other texts if their minds and imaginations not fully engaged. We have found that immersing children in a range of creative activities before reading the text means that they are fully prepared, and excited, about the reading journey ahead of them. Through painting, music composition, a film project, in role drama or sculpture, the kids have had a chance to share vocabulary, ideas and concepts which gives their reading fresh meaning and purpose.

Key words: approach, teaching methods, variety of techniques, linguistic capabilities, learner, learning, pronunciation, listening comprehension, fluency, communicative ability.

Өмірбекова Р.Қ.,
Даниярова Г.Д.,
Жұмағұлова А.Ж.

Шетел тілін оқытудың қағидалары мен әдістері

Бұл мақалада шетел тілін оқыту барысында қолданылатын тиімді әдіс-тәсілдер қарастырылады. Ағылшын тілін үйренуде студенттердің меңгеретін құзіреттіліктері кеңінен беріліп, оларды бағалаудың жолдары да жан-жақты талқыланған. Сөйлеу үлгілері лексикаға бағытталған сөздерді дұрыс дыбыстай алуын қамтиды және оқытушыға көмек ретінде білім алушының шетел тілінде сөйлеуін түсінуін басқаруына арналады. Сонымен қатар, бұл мақалада қысқаша әңгімелер, өлеңдер және мәтіндердің білім алушыларға түсінікті болуы қарастырылады. Мәтінді оқымас бұрын біз балаларды шығармашылық іс-әрекеттерге дайындап алуымыз қажет, ол білім алушылардың кітап оқуға деген қызығушылығын арттырады. Көркем өнер, музыка, кино жоба, скульптура және драма рөлдерін оқу арқылы білім алушылар игерген сөздік қорларымен, пікірлерімен және түсініктерімен бөлісе алады.

Түйін сөздер: коммуникативті тәсіл, оқыту әдістері, техниканың әртүрлілігі, лингвистикалық мүмкіндіктер, білім алушы, оқу, тыңдап-түсіну, коммуникативтік қабілет, киножоба композициясы, сөздік қор, мәтінді оқу.

Умирбекова Р.К.,
Даниярова Г.Д.,
Жұмағұлова А.Ж.

Методы и принципы в обучении иностранному языку

В данной статье рассматриваются полезные методы обучения иностранному языку. В том числе использование аудио-лингвального, когнитивного метода и креативные пути обучения английского языка. Речевые образцы содержат лексику направляющие слова для произношения используются для оказания помощи учителю в руководстве обучающихся понимания говорению. И эффективные способы оценивания работ обучающихся, а также обеспечения стимула чтобы планировать целый ряд способов для публикации их письма. Данная статья также рассматривает про доступность детских рассказов, стихов и текстов. Мы считаем что, прежде чем читать текст мы должны погружать детей в диапазон творческой деятельности что означает они полностью готовы и будут в восторге чтением. Через живопись, музыку, композиции кинопроекта, роли драмы или скульптуры дети имеют возможность делиться словарными запасами, идеями и понятиями которые чтение приводит к цели и смыслу.

Ключевые слова: коммуникативный подход, методы обучения, разнообразие техники, лингвистические возможности, ученик, обучение, аудирование, беглость, коммуникативная способность, композиции кинопроекта, словарные запасы, читать текст.

**THE METHODS AND
PRINCIPLES OF
TEACHING FOREIGN
LANGUAGE**

Today the professional language teacher has a good grounding in the various techniques and new approaches, and they know and understand the history and evolution of teaching methodologies. The modern teacher will in fact use a variety of methodologies and approaches, choosing techniques from each method that they consider effective and applying them according to the learning context and objectives. They prepare their lessons to facilitate the understanding of the new language being taught and do not rely on one specific «best method».

There are some examples of it:

– The teacher proposes a variety of exercises, both written and oral, to improve the learner's accuracy, fluency and communicative ability.

– The teacher corrects errors immediately if the scope of the classroom activity is accuracy, but if the scope of the activity is fluency these errors will be corrected later on.

– The teacher develops all four linguistic capabilities (reading, writing, listening and speaking).

– To improve pronunciation the teacher uses drills, where students repeat automatically the phrases spoken by the teacher.

– The teacher helps the student personalize the use of grammatical and lexical elements used in class.

– The teacher understands that a didactic program has to include not only grammar and lexis, but also linguistic functions, colloquialisms, idioms, etc.

– The teacher introduces exercises of guided discovery for new grammar rules.

– At times the teacher may translate – but only if they know both languages very well and believe it is the most efficient way to provide the meaning of a new concept in that moment, especially for abstract ideas.

– The teacher is committed to developing a wide range of resources in order to give relevant, stimulating, and productive lessons.

It is impossible to do everything if only one method is used. As a result, professional EFL teachers follow what is described as the Principled Eclecticism approach, where students are also encouraged to be autonomous in their learning.

However, some private schools and training companies still prefer to promote a specific in-house branded method or approach, though often mainly for commercial or marketing reasons rather than for didactic reasons.

Suggestopedia. This method is based on the idea that the mind has great potential and can retain information by the power of suggestion. This teaching method uses relaxation as a means of retaining new knowledge.

In their initial lessons learners receive large quantities of information in the new language. The text is translated and then read aloud with classical music in the background.

The scope is to supply an atmosphere of total relaxation where understanding is purely accidental and subliminal. Using large quantities of linguistic material introduces the idea that language understanding is easy and natural.

In the following lesson, learners use the material in a variety of communication activities. The original learning techniques and theory developed in 1970s to 1980s by Georgi Lozanov have since developed into the Accelerated Learning movement. This method is focused on meaningful texts and vocabulary.

Total Physical Response (TPR). This method draws on the basic principles of how young children learn their first language. Developed by James Asher, this teaching method involves a wide range of physical activities and a lot of listening and comprehension, as well as an emphasis on learning as fun and stimulating.

Total Physical Response has limitations, especially when teaching abstract language and tasks, but is widely considered to be effective for beginners and is still the standard approach for young learners.

The Silent Way. Another example of a method categorized under the Humanistic Approaches, with this technique the teacher is supposed to be practically silent – hence the name of the method – and avoids explaining everything to the students.

This method is based on a problem-solving approach to learning, whereby the students' learning becomes autonomous and co-operative.

The scope is to help students select the appropriate phrases and know how to control them, with good intonation and rhythm. The teacher does not repeat the material nor supplies the phrases that the student has to imitate, and there is no use of the learner's native language.

Patterns contain vocabulary, and coloured guides for pronunciation are used to assist the teacher in guiding the students' understanding while saying the least amount possible.

Each method has a different focus or priority, so let's look at what this means in practical terms in the classroom.

The more common methods have a link to a separate page with more details and an explanation of how they work, including the most common method currently used – Communicative Language Teaching:

Method	Focus	Characteristics
Grammar Translation	Written literary texts	Translate from English into your native language
Direct Method (also called Natural Method)	Everyday spoken language	Student learns by associating meaning directly in English
Audio-Lingual Method	Sentence and sound patterns	Listening and speaking drills and pattern practice only in English
Cognitive Code Approach	Grammar rules	English grammar rules deduced and then understood in context
Humanistic Approaches – 4 popular examples:		
- The Silent Way	Student interaction rather than teacher	Teacher is silent to allow student awareness of how English works
- Suggestopedia	Meaningful texts and vocabulary	Relaxed atmosphere, with music; encourages subliminal learning of English
- Community Language Learning	Student interaction	Understanding of English through active student interaction

Method	Focus	Characteristics
- Comprehension Approach (Natural Approach, the Learnables, and Total Physical Response)	Listening comprehension	English speaking delayed until students are ready; meaning clarified through actions and visuals
Communicative Language Teaching	Interaction, authentic communication and negotiating meaning	Understanding of English through active student interaction; role play, games, information gaps
Content-based, Task-based, and Participatory Approaches	What is being communicated, not structure of English	Content based on relevance to students' lives: topics, tasks, problem-solving
Learning Strategy Training, Cooperative Learning, and Multiple Intelligences	How to learn?	Teach learning strategies, cooperation; activities vary according to different intelligences

10 creative ways to teach English that deliver outstanding results. As a creative school, with a track record in fantastic English results, we are often asked what our specific approach is: how do we

teach through the arts yet manage to maintain such high expectations from all our pupils?

I'd like to share some of these approaches with you.

References

- 1 Douglas Brown. Principles of Language Learning & Teaching. – Pearson Longman, 2001.
- 2 Stephen Krashen. Modern methods of Teaching Foreign Language. – Pearson Longman, 2003.
- 3 SAT. The College Entrance Examination. – Board, 2003.

Утебалиева Г.Е.,
Есбулатова Р.М.

**Интегративный метод
как условие усвоения
целевого языка**

В статье дается определение и краткая характеристика интегративного метода. Данный метод разработан как технология обучения взрослых пользователей неродному языку в условиях его функционирования. Авторы предлагают свою собственную интерпретацию метода обучения целевому языку. Интегративный метод рассматривается как совокупность наиболее эффективных и оптимальных методических способов и приемов, стимулирующих и активизирующих коммуникативно-когнитивную деятельность вторичной языковой личности. В статье определяется основная идея интегративного метода, его главные характеристики. Технология обучения неродному языку в условиях его функционирования на основе интегративного метода обучения трактуется как инновационная. Данная технология способствует оптимизации и интенсификации обучения, стимулирует деятельность языковой когниции и обеспечивают мотивацию к организации коммуникативно-когнитивной деятельности вторичной языковой личности.

Ключевые слова: метод обучения, интегративный метод, коммуникативно-когнитивная деятельность, вторичная языковая личность, неродной язык, технология обучения.

Utebalieva G.E.,
Yesbulatova R.M.

**Integrative method as a condition
of the digestion of a target
language**

The article provides a definition and a brief description of the integrative method. This method was developed as a teaching technology of the foreign language to the adult users in the conditions of its functioning. The authors offer their own interpretation of the teaching method of the target language. Integrative method is considered as a set of the most effective and optimal teaching methods and techniques, that stimulate and activate the communicative-cognitive activity of the secondary language personality. The article defines the basic idea of an integrative method and its main characteristics. The technology of a foreign language teaching in the conditions of its functioning based on the integrative teaching method is treated as innovative. This technology helps to optimize and intensify the teaching, stimulates the activity of the language cognition and provides motivation to the organization of communicative-cognitive activity of the secondary language personality.

Key words: teaching method, integrative method, communicative-cognitive activity, secondary language personality, nonnative language, teaching technology.

Өтебалиева Г.Е.,
Есболатова Р.М.

**Интегративті әдіс мақсатты
тілдің шарты ретінде**

Мақалада интегративті әдіске анықтама мен қысқаша сипаттама беріледі. Аталған әдіс оның тәсілдерін ескере отырып, ересек екінші тілді пайдаланушыларды оқыту технологиясы ретінде жобаланған. Авторлар мақсатты тілді оқыту әдістемесіне өздерінің жеке түрлі түсіндірілуін ұсынады. Интегративті әдіс екінші тілдік тұлғаның коммуникативті-когнитивті қызметін ынталандыратын және белсендіретін, ең тиімді және оңтайлы оқыту әдістері мен тәсілдерінің жиынтығы ретінде қарастырылады. Мақалада интегративті әдістің негізгі идеясы және оның негізгі сипаттамасы анықталады. Интегративті әдіс негізінде тәсілдерді ескере отырып, екінші тілді оқыту технологиясы инновациялық болып табылады. Бұл технология оқытуды оңтайландыруға және дамытуға көмектеседі, ол тілдік танымның қызметін ынталандырады және екінші тілдік тұлғаның коммуникативті-когнитивті қызметін ұйымдастыру уәждемесін қамтамасыз етеді.

Түйін сөздер: оқыту әдістемесі, интегративтік әдіс, коммуникативті-когнитивті қызмет, екінші тілдік тұлға, екінші тіл, оқыту технологиясы.

ИНТЕГРАТИВНЫЙ МЕТОД КАК УСЛОВИЕ УСВОЕНИЯ ЦЕЛЕВОГО ЯЗЫКА

Обязательным условием процесса усвоения целевого/неродного языка является выбор и определение метода или методов обучения участниками коммуникативно-когнитивной деятельности.

Анализ методической основы теории овладения языком показывает, что в качестве ведущих направлений, методов и способов обучения в современной методике преподавания неродного языка выступают как традиционные, так и интенсивные. И те и другие формы, методы обучения характеризуются как развивающие и активные.

Метод обучения, будучи базисной категорией методики и направлением в обучении, определяющим стратегии деятельности субъекта познания, является компонентом системы обучения. Именно метод обучения становится основным механизмом по реализации целей и задач обучения. Метод обучения становится ядром, вокруг которого организуются остальные компоненты системы обучения. Любая система или технология обучения, в том числе и система обучения целевому/неродному языку, организована вокруг определенного метода. Метод в теории обучения языку определяют как направление в обучении, реализующее цели, задачи, содержание обучения целевому/неродному языку, предоставляющее пути и способы их достижения. Метод как образ действия дает представление о стратегии обучения. На базе стратегии обучения и метода-направления выстраивается тактика учебной деятельности субъекта познания в конкретных условиях обучения. Тактика обучения реализуется в виде модели обучения, которая представляет собой индивидуальную интерпретацию субъектом обучения концепции метода-направления.

Наша собственная интерпретация традиционных и интенсивных методов обучения русскому языку как иностранному позволила интегрировать их в инновационную технологию, обозначаемую нами как интегративный метод. Интегративный метод представляет собой совокупность наиболее эффективных и оптимальных методических способов и приемов, стимулирующих и активизирующих коммуникативно-когнитивную деятельность вторичной языковой личности в процессе усвоения целевого/неродного языка. Мы определяем наш

метод как интегративный, так как его применение предполагает реализацию наиболее эффективных способов достижения целей, задач и содержания обучения целевому/неродному языку, заимствованных из других направлений. Это обучающая система, которая выступает в качестве основного способа демонстрации прикладного аспекта интегративной теории усвоения неродного языка. Данная обучающая система представлена инновационной технологией, обеспечивающей интенсивность и высокую результативность усвоения целевого языка взрослыми пользователями в естественных языковых условиях. В качестве модели обучения выступает модель языковой коммуникации как основы обмена знаниями.

Ведущей идеей интегративного метода является представление коммуникативно-когнитивной модели усвоения неродного языка как наиболее эффективной и оптимальной для реализации коммуникативно-когнитивной деятельности вторичной языковой личности. Под коммуникативно-когнитивной моделью усвоения неродного языка мы понимаем описание механизма усвоения неродного языка как совокупности процессов взаимодействия всех компонентов модели, которые определяют усвоение неродного языка как коммуникативно-когнитивную деятельность вторичной языковой личности, с целью демонстрации позитивного воздействия обучающей системы, включающей интегративный метод, стимулирующий и оптимизирующий познавательную и коммуникативную активность взрослого пользователя в процессе усвоения им целевого языка. Коммуникативно-когнитивная деятельность в неродном языке – это активная, сознательная деятельность вторичной языковой личности, направленная на формирование концептуальной системы целевого языка в структуре коммуникативной компетенции для материализации всей системы индивидуальных знаний вторичной языковой личности и получения новых знаний средствами усваиваемого языка. Организация коммуникативно-когнитивной деятельности вторичной языковой личности в рамках модели языковой коммуникации как основы обмена знаниями является одной из задач системы обучения посредством интегративного метода.

Теоретической базой интегративного метода являются положения интегративной теории усвоения неродного языка о языковой когниции и коммуникативно-когнитивной деятельности вторичной языковой личности. Понимание суц-

ности когниции как интерактивной системы, объединяющей язык, мышление и сознание в их взаимодействии, взаимопроникновении в процессе функционирования всех составляющих системы, позволяет говорить о деятельностном характере языковой когниции, проявляющемся в виде коммуникативно-когнитивной деятельности вторичной языковой личности в процессе усвоения языковых знаний.

Сознательное овладение вторичной языковой личностью в процессе усвоения неродного языка коммуникативной компетенцией носит коммуникативно-когнитивную направленность, так как предполагает реализацию когнитивной и коммуникативной функций языка для приобретения новых языковых знаний, с одной стороны, и использование этих же функций для генерации имеющихся знаний, с другой. Речемыслительная активность или постоянная вовлеченность вторичной языковой личности в процесс познания и общения в непосредственно вербальной или опосредованной, т.е. мыслительной форме является проявлением коммуникативно-когнитивной направленности деятельности субъекта познания.

Формирование языковых знаний происходит с опорой на концептуальную систему родного языка и сопровождается частичной «утратой» в целевом языке некоторых смысловых признаков концептов родного языка, когда факультативные или фоновые знания становятся более актуальными для создания ассоциативно-смысловой базы значения языкового знака. Концепты в целевом языке образуются благодаря их способности к расширению за счет «уплотнения» содержания концептов в родном языке. Формирование концептуальной системы целевого языка связано с расширением имеющейся концептуальной системы за счет создания и актуализации новых концептов и с расширением и обогащением приобретенных концептов. Учет особенностей родного языка способствует преодолению отрицательного воздействия родного языка или интерференции и использованию положительного переноса из родного языка в целевой язык.

Интегративный метод обучения неродному языку придерживается системности и функционального подхода к отбору и презентации учебного материала на лексическом, грамматическом, ситуативном, тематическом уровнях. Формирование языковых знаний вторичной языковой личности происходит на основе информации о целевом языке как системе язы-

ковых знаков, обладающих определенными функциями, и правил пользования ими для достижения познавательных и коммуникативных целей.

Интегративный метод отличает активное использование средств обучения, стимулирующих и оптимизирующих познавательную и коммуникативную активность взрослого пользователя в процессе усвоения им целевого языка. К средствам обучения относятся разработанные нами учебные пособия, с помощью которых можно организовать коммуникативно-когнитивную деятельность вторичной языковой личности в процессе обучения на уроке, а также самостоятельную работу [1; 2; 3]. К средствам, стимулирующим и оптимизирующим коммуникативно-когнитивную деятельность вторичной языковой личности, относятся средства наглядности в виде и форме таблиц, схем, алгоритмов поведения, алгоритмов решения мыслительных и речевых задач, опорные сигналы, символы и т.д. В рамках интегративного метода обязательным является использование видео- и аудиоматериалов, которые повышают интерес обучаемых к учебному процессу, используют их слуховой и зрительный потенциал, разнообразят деятельность.

Интегративный метод предполагает максимальное приближение условий процесса обучения к условиям естественной коммуникации, при которых все виды речевой деятельности (аудирование, чтение, говорение и письмо) выступают в тесной взаимосвязи. В такой же тесной взаимосвязи осуществляется обучение видам речевой деятельности. По утверждению Л.С. Выготского, путь интенсификации обучения языку как средству общения связан с комплексным подходом к обучению всем видам деятельности, а начинать обучение следует с устной речи, которая воспринимается легче за счет ситуативного контекста общения [4].

При разработке технологии обучения неродному языку в условиях его функционирования мы учитывали тот факт, что развитие умений общения на целевом языке обусловлено становлением механизмов развития разных видов речевой деятельности. Каждый из механизмов говорения, слушания, чтения и письма имеет свою специфику, и его развитие может быть эффективным только при условии грамотного использования методических приемов, соответствующих внутренним процессам становления каждого механизма.

Интегративный метод обучения неродному языку предполагает единство обучения

и развития личности в целевом языке и инокультуре. Формирование коммуникативной компетенции вторичной языковой личности представляет собой развитие личности в целевом языке. Обучение интегративным методом, благодаря предлагаемым средствам обучения в виде опорных схем, сигналов, алгоритмов и т.д., способствует развитию внимания, памяти, мышления вторичной языковой личности и языковой когниции в целом. Следование данному требованию системы обучения вытекает из целей технологии обучения, которые помимо формирования и расширения базы знаний вторичной языковой личности, развивают умения корректно пользоваться приобретенными знаниями, адекватно реагировать на условия задач и ситуаций, адаптироваться к иноязычной среде и инокультуре.

Интегративный метод как система методических способов и приемов вовлечения взрослых инофонов в процесс усвоения ими языкового знания совмещает в себе имитационные свойства с коммуникативной направленностью и основан на концептуальном конструировании и поэтапном формировании умственных действий. Интегративный метод способствует развитию у вторичной языковой личности умения приобретать знания активным путем и предполагает системное усвоение языковых знаний.

Применение интегративного метода обучения неродному языку предполагает коллективное взаимодействие всех участников языковой коммуникации как основы обмена знаниями. Коллективное взаимодействие как принцип заимствован нами из метода активизации возможностей личности и коллектива (Г.А. Китайгородская) [см. 5]. Данный принцип реализуется через организацию таких форм коллективной работы в процессе обучения как работа в паре, работа в микрогруппе, в системах «студент – группа», «студент – преподаватель», «преподаватель – группа». Названные формы организации коммуникативно-когнитивной деятельности вторичной языковой личности способствуют быстрой адаптации инофона к иноязычной среде и инокультуре, раскрытию интеллектуальных, творческих, организаторских способностей личности, повышают активность субъекта познания, стимулируют его самостоятельную деятельность. Благодаря умению вторичной языковой личности участвовать в коллективных видах деятельности становится возможной моделирование языковой коммуникации как основы обмена знаниями в фор-

ме кооперативного диалога как наиболее оптимального типа диалогов при организации коммуникативно-когнитивной деятельности вторичной языковой личности. Следование принципам кооперации коллективного взаимодействия в деятельности способствует формированию и развитию у вторичной языковой личности чувства терпимости, ответственности за выполняемые действия, ощущения поддержки со стороны партнеров по коммуникативно-когнитивной деятельности, умения корректно решать общие проблемы и задачи.

Интегративный метод индивидуализирует обучение и, соответственно, требует учета индивидуально-психологических особенностей субъекта познания. Результатом воздействия интегративного метода на деятельность вторичной языковой личности становится перевод исполнительской деятельности на уровень продуктивного творчества, объективируемого в форме коммуникативно-когнитивной деятельности. При обучении неродному языку интегративным методом обязателен учет индивидуально-психологических особенностей субъекта познания. Индивидуализация обучения с опорой на индивидуально-психологические характеристики вторичной языковой личности является основным средством создания мотивации обучения и средством, способствующим самоидентификации личности.

Технологию обучения неродному языку в условиях его функционирования на основе интегративного метода обучения мы определяем как инновационную. Инновация – категория, активно вводимая в современные обучающие системы. Инновационное обучение неродному языку предполагает организацию процесса усвоения целевого языка в соответствии с принципами сознательного, развивающего, проблемного, креативного обучения. Инновационное обучение на основе коммуникативно-когнитивной модели усвоения неродного языка представляет собой процесс одновременного усвоения языковых знаний и формирования языковых и речевых умений вторичной язы-

ковой личности в целевом языке. Познание и развитие умений вторичной языковой личности обеспечивается определенной организацией процесса усвоения неродного языка – способом развития речи через формирование умения строить когнитивный монолог, моделированием языковой коммуникации как основы обмена знаниями – технологией обучения на основе коммуникативно-когнитивной модели усвоения неродного языка.

Технология обучения неродному языку в условиях его функционирования на основе коммуникативно-когнитивной модели усвоения неродного языка демонстрирует новый подход к организации этапа включения в деятельность субъекта познания, к развитию положительной мотивации, к обеспечению сознательного усвоения языковых знаний. В условиях функционирования усваиваемого языка обучение на базе данной технологии способствует «развитию ментальности» вторичной языковой личности, так как в основе обучения лежит языковая коммуникация, предполагающая диалог субъектов коммуникативно-когнитивной и обучающей деятельности, диалог носителей разных языков и культур, построенный на принципе толерантности, исключая ксенофобию – неприятие всего чужого, незнакомого и незнаемого.

Технология обучения неродному языку в условиях его функционирования на основе коммуникативно-когнитивной модели усвоения неродного языка способствует оптимизации и интенсификации обучения, так как предполагает использование активных форм обучения. Активные формы обучения стимулируют деятельность языковой когниции и обеспечивают мотивацию к организации коммуникативно-когнитивной деятельности вторичной языковой личности. Данная технология обучения направлена на мобилизацию когнитивных резервов вторичной языковой личности для приобретения новых знаний с опорой на имеющуюся базу знаний, на развитие лингвистического и речевого потенциалов, компетентности в организации и ведении языковой коммуникации.

Литература

- 1 Утебалиева Г.Е. Здравствуй, Казахстан! Учебное пособие по русскому языку для студентов-иностранцев. – Алматы: Казак университеті, 2002. – 144 с.
- 2 Утебалиева Г.Е. и др. Слушаем и говорим по-русски. Учебное пособие по русскому языку для студентов-иностранцев. – Алматы: Казак университеті, 2005. – 96 с.
- 3 Есбулатова Р.М., Абдуллаева Ж.Т. Русский язык: учебное пособие по развитию навыков устной речи / Р.М. Есбулатова, Ж.Т. Абдуллаева – Алматы: Казак университеті, 2015. – 115 с.

- 4 Выготский Л.С. Мышление и речь // Собрание сочинений в 6-ти томах. – Т.2. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1982. – 504 с.
- 5 Щукин А.Н. Методика преподавания русского языка как иностранного. – М.: Высш. шк., 2003. – 334 с.

References

- 1 Utebaliyeva G.E. Zdravstvuy, Kazahstan! Uchebnoe posobie po russkomu yazyiku dlya studentov-inostrantsev. – Almaty: Kazak universiteti, 2002. – 144 s.
- 2 Utebaliyeva G.E. i dr. Slushaem i govorim po-russki. Uchebnoe posobie po russkomu yazyiku dlya studentov-inostrantsev. – Almaty: Kazak universiteti, 2005. – 96 s.
- 3 Yesbulatova R.M., Abdullaeva Zh.T. Russkiy yazyik: uchebnoe posobie po razvitiyu navyikov ustnoy rechi / R.M. Yesbulatova, Zh.T. Abdullaeva – Almaty: Kazak universiteti, 2015. – 115 s.
- 3 Vyigotskiy L.S. Myishlenie i rech // Sobranie sochineniy v 6-ti tomah. – Т.2. Problemyi obschey psihologii. – М.: Pedagogika, 1982. – 504 s.
- 4 Schukin A.N. Metodika prepodavaniya russkogo yazyika kak inostrannogo. – М.: Vyissh. shk., 2003. – 334 s.

Турдиева Д.А., Бесирова Н.С.,
Абдрахманова Ж.А.

Ролевые игры в обучении иностранному языку

В данной статье речь идет об актуальности использования нетрадиционных форм обучения иностранному языку, в частности французскому. Важную роль в обучении занимают ролевые игры, которые способствуют развитию коммуникативной компетенции, а также способствуют повышению мотивации у учащихся в процессе обучения. Обучение иностранному языку может и должно обеспечивать достижение практической, воспитательной, образовательной и развивающей целей, тесно взаимосвязанных между собой, при этом ведущей является практическая цель, а воспитательная, образовательная и развивающая цели достигаются в процессе овладения языком в условиях активной познавательной речемыслительной деятельности обучаемых. Таким образом, одной из ведущих тенденций современной методики обучения иностранному языку является поиск таких методов обучения, которые наиболее полно соответствовали бы поставленным целям. Примеры ролевых игр, представленных в статье могут использоваться в классах французского языка, на разных уровнях (A1-A2, B1). Для достижения положительной конечной цели необходимо правильно организовать урок и правильно применить ролевую игру. Если методика применена должным образом, результат не заставит долго ждать.

Ключевые слова: ролевая игра, инновационная технология, мотивация, организация урока, коммуникативная компетенция.

Turdiyeva D.A., Bessirova N.S.,
Abdrakhmanova J.A.

Role playing in learning a foreign language

In this article we are talking about the relevance of the use of non-traditional forms of foreign language learning, in particular French. Role-plays are of great importance in the training that contribute to the development of communicative competence, as well as to the motivation of the students in the learning process. Learning a foreign language can and should ensure the achievement of practical, educational, educational and developmental objectives are closely interrelated, thus leading a practical purpose, and educational, educational and developmental objectives are achieved in the process of language acquisition in terms of active informative ideational activity of students. Thus, one of the leading trends in modern methods of foreign language teaching is the search for such teaching methods that would be most fully consistent with its objectives. Examples of role-playing games, presented in this paper can be used in classes of French at different levels (A1-A2, B1). To achieve a positive final goal it is necessary to organize the lesson and apply role-play correctly. If the technique is applied properly, the result will not wait long.

Key words: role-play, innovative technology, motivation, lesson organisation, communicative competence.

Турдиева Д.А., Бесирова Н.С.,
Абдрахманова Ж.А.

Шет тілін оқытуда қолданылатын рөлдік ойындар

Бұл мақалада шетел тілін оқытудағы, соның ішінде, француз тілін оқытудағы дәстүрлі емес әдістердің қолдану өзектілігі туралы айтылған. Шетел тілін оқытуда ерекше орын алатын – рөлдік ойындар, олар коммуникативтік құзыреттіліктің дамуына, сонымен бірге, оқыту процесінде оқушылардың ынтымақтасуын арттыруға ықпал етеді. Шетел тілін оқыту бір-бірімен тығыз байланысты практикалық, тәрбиелік, білімдік және дамыту мақсаттарына қол жеткізуді қамтамасыз етуге тиіс, соның ішінде ең бастысы, практикалық мақсат болып табылады, ал тәрбиелік, білімдік және дамыту мақсаттарына оқушылардың белсенді тілдік ойлау танымдық жағдайларында тілді меңгеру процесінде жетуге болады. Сондықтан, шет тілін оқыту әдістемесінің басты үрдістерінің бірі – алға қойылған мақсаттардың бәріне сәйкес келетін осындай оқыту әдістерін іздеу болып табылады. Мақалада мысалға келтірілген рөлдік ойындарды барлық деңгейдегі (A1-A2, B1) француз тілін оқытын сыныптарда қолдануға болады. Алдымызға қойған ақырғы мақсатқа жету үшін сабақты дұрыс ұйымдастыра білу керек және рөлдік ойындарды дұрыс қолдана білу керек. Егер әдістеке сай болса, қорытындысы табысты болмақ.

Түйін сөздер: рөлдік ойындар, жаңа технологиялар, мотивация, сабақтың ұйымдастырылуы, коммуникативтік құзыреттілік.

РОЛЕВЫЕ ИГРЫ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

На современном этапе развития инновационных технологий в обучении иностранных языков остро встает вопрос о заинтересованности учащихся в учебном процессе, в их реальном участии в различных мероприятиях по ходу урока, практического занятия. Речь идет о полноценном взаимодействии ученика с учителем и другими учениками на уроке, полному раскрытию и развитию индивидуальных качеств учащихся.

Изучения иностранного языка способствует формированию творческой самостоятельности, т.к. в рамках данного предмета есть возможность использовать творческие задания и упражнения, которые требуют от учащихся самостоятельной деятельности и учат их использовать языковой материал для выражения своих мыслей в различных видах речевой деятельности.

Игра активизирует стремление учащихся к общению друг с другом и с учителем, создает условия равенства в речевом партнерстве, разрушает традиционный барьер между учителем и учеником. Игра дает возможность робким преодолевать неуверенности, т. к. в ней каждый получает роль и должен быть активным партнером в речевом общении. В играх учащиеся овладевают такими элементами общения, как умение начать беседу, поддержать ее, прервать собеседника, в нужный момент согласиться с его мнением или опровергнуть его, умение целенаправленно слушать собеседника, задавать уточняющие вопросы и т. д. [1, 56].

Использование игр на уроке продиктовано следующими причинами: во-первых, традиционная урочная организация обучения часто бывает монотонна и однообразна. Ежедневно на уроках повторяется: проверка домашнего задания, опрос, объяснение нового материала и серия упражнений по его отработке. Однообразность обучения является одной из основных причин снижения мотивации у учащихся. Необходимо оживить и разнообразить урок через внедрение активных методов обучения. Одним из таких методов и является игра.

Во-вторых, следует отметить, что начало обучения иностранному языку является периодом сложным и ответственным. Необходимо изучить основные моменты не только родного языка, но и иностранного.

До начала обучения в школе дети заняты преимущественно игрой. При обучении они начинают овладевать учебной деятельностью: запоминать учебный материал, формулировать задачи различного характера. Вся учебная деятельность построена на основе произвольных усилий учащегося. Он обязан делать то, что ему не всегда хочется делать. Он должен произвольно контролировать своё поведение, быть внимательным на уроке и не отвлекаться.

Следует отметить, что смена видов деятельности происходит не естественным путём, не по воле ученика, а привносится взрослыми.

Одним из методов, снижающих адаптационные издержки перехода, является учебная игра, которая может принимать различные формы. Это сюжетные и рольевые игры, игровые импровизации, игры-фантазии и т.д.

В-третьих, данные виды работы помогают учителю развивать творческую активность учащихся: они способствуют работе воображения и развитию художественных способностей каждого ребёнка.

Использование игрового метода обучения, как достаточно интересного и эффективного в организации учебной деятельности учащихся, помогает решать важные методические задачи. Использование игры помогает сделать урок более интересным и увлекательным. Игровая деятельность не только организует процесс общения на данном языке, но и максимально приближает его к естественному общению. ни в каких видах деятельности человек не демонстрирует такого проявления своих интеллектуальных способностей, как в игре [2, 56].

Причина столь повышенного в настоящее время интереса кразличного рода играм – это, в первую очередь, отстранение от традиционных форм и методов обучения. Следует также отметить, что при сохранении достаточно высокой мотивации возникает снижение познавательного интереса к изучению иностранного языка. Данное явление происходит в связи с тем, что учащиеся сталкиваются с некоторыми трудностями, которые кажутся им непреодолимыми. Игровая же деятельность, являясь одним из методов, стимулирующих учебно-познавательную деятельность, позволяет использовать все уровни усвоения знаний.

Опыт многих специалистов показывает, что без игровых методов закрепление в памяти ребёнка иностранной лексики происходит менее эффективно и требует чрезмерного умственного напряжения, что нежелательно. Игра, введенная

в учебный процесс на занятиях по иностранному языку, в качестве одного из приемов обучения, должна быть интересной, несложной и оживленной, способствовать накоплению нового языкового материала и закреплению ранее полученных знаний.

Использование игр на уроках иностранного языка помогает учителю глубже раскрыть личностный потенциал каждого ученика, его положительные личные качества (трудолюбие, активность, самостоятельность, инициативность, умение работать в сотрудничестве и т.д.), сохранить и укрепить учебную мотивацию [3, 56].

Обучение иностранному языку может и должно обеспечивать достижение практической, воспитательной, образовательной и развивающей целей, тесно взаимосвязанных между собой, при этом ведущей является практическая цель, а воспитательная, образовательная и развивающая цели достигаются в процессе овладения языком в условиях активной познавательной речемыслительной деятельности обучаемых.

Таким образом, одной из ведущих тенденций современной методики обучения иностранному языку является поиск таких методов обучения, которые наиболее полно соответствовали бы поставленным целям.

Для реализации поставленных задач предлагаем ряд рольевых игр, способствующих речемыслительному развитию учащихся в процессе обучения иностранного языка, на примере французского языка.

Игра «Профессия»

Цель деятельности: Определить название профессии

Подготовительный этап: Подготовить изображения различных профессий на бумаге: учитель, врач, ветеринар, механик, парикмахерская, рыбак, пекарь, художник, сантехник, аниматор, официант, почтальон, стоматолог, водитель трамвая, массажистка, столяр, дворник, садовник.

Задача: Разделить класс на две части. Каждая группа строит напротив доски. Последний из каждой команды (группы) смотрят на преподавателя. У него в руке все изображения профессий. Учитель показывает любую картину последнему участнику игры, который должен идентифицировать и передать другому, прошептав в ухо. Таким образом, друг другу передаются слова. Команда, которая является первой, зарабатывает одно очко.

Образовательные цели (языковые коммуникативные компетенции)

Прагматический компонент: название профессий, их идентификация

Социолингвистические и социокультурные компоненты: использование нейтрального регистра

Языковой компонент: C'est un / une.....

Мы так же предлагаем другие виды деятельности для активизации вашего класса FLE (французский как иностранный язык).

Игра «*На крыльях*»

Ход игры: Учитель дает учащимся подсказки (мимика, буквы, цифры, номера ...), из которых участники должны извлекать информацию (код, название ...).

Игрок или команда, которая находит ответ, зарабатывает одно очко.

Игра «*Второе я*»

Ход игры: Каждый ученик отвечает на вопросы анкеты. Затем он должен пройтись по классу опрашивая членов своей группы, чтобы идентифицировать того, с кем он имеет наиболее распространенные ответы.

Игра «*Музыкальная прогулка*»

Ход игры: Необходимо поставить музыку (по желанию) и пригласить учеников подвигаться. На каждой остановке музыки или сигнала преподавателя, каждый ученик должен задавать вопросы или отвечать на заданные вопросы ближе стоящего учащегося. Обучающиеся возобновят свою прогулку, как только музыка возобновится.

Целью данного вида деятельности является взаимодействие с различными участниками, чтобы получить максимум информации, не обязательно получить всю информацию. Аккумулирование возможно в конце деятельности.

Игра «*Рыбалка*»

Ход игры: Каждый ученик хранит определенную информацию. Целью игры является собрать как можно скорее всю информацию, чтобы выполнить действие (классифицированных в хронологическом порядке, в алфавитном порядке ...). Для этого, учащиеся циркулируют по классу, чтобы запросить информацию и отвечать на запросы других. Каждый ученик не может обратиться к одному ученику дважды. Если ученик не имеет запрашиваемой информации, он отвечает: «К сожалению (е), я не знаю.»

Игра «*Арабский или китайский телефон*»

Ход игры: первый учащийся должен прошептать короткое предложение своему соседу, который повторяет услышанное от соседа и т.п. ... последний ученик говорит слово вслух.

Игра «*Я путешествую и я беру с собой ...*»

Ход игры: первый ученик говорит одно предложение указывая на то, что он берет с собой в путешествие, а следующий в свою очередь, повторяет предложение и добавляет свое слово, показав его своему соседу и т.д. ...

Игра «*Слова в картинках*»

Команда получает одни карточки с картинками, а другие со словами.

При помощи полученных слов необходимо составить рифмы к картинкам;

- соединить текст и рисунок;
- найти лишнее слово и т.д.

Выигрывает та команда, которая быстрее справится с заданием.

Эта игра формирует способность детей к социальному взаимодействию, помогает лучше усвоить лексический материал, развивает логическое мышление, память, внимание.

Игра «*В гостях*»

Выбирается одна «хозяйка», которая предлагает своим «гостям» разные блюда. Например: Voulez-vous du thé? – Merci, donnez-moi un café. Эта игра сочетает одновременно отработку лексики по теме «Еда» и употребление артиклей.

Игра «*На вечеринке*»

Один изучающих получает карточку с надписью «Вечеринка». Все другие участники получают карточки с основаниями для отказа: «работа», «к бабушке в гости», «нет времени», «с родителями по магазинам» и т.д. Ведущий приглашает по очереди всех на вечеринку, каждый отвечает согласно своей карточке. Когда приглашают того, у кого карточка с надписью «вечеринка», он благодарит за приглашение и договаривается о времени и месте. Далее этот участник становится ведущим.

Игра «*Ответы на вопросы*»

Цель данной игры научиться задавать вопросы в прошедшем времени. Например,

Cherchez dans la classe quelqu'un.....
 qui a bu du thé ce matin .....
 qui a regardé la télévision hier .....
 qui a dîné au resto hier soir .....
 qui a lu un magazine hier soir .....
 qui a étudié le piano .....
 qui est né au mois de mars ..... etc.

Как уже было сказано выше, в свете современных тенденций в образовании, нетрадиционные формы обучения являются наиболее эффективными. Так как основной целью нетрадиционных форм обучения или игровых способствуют активизации класса в целом и

каждого учащегося в отдельности. Для достижения положительной конечной цели необходимо правильно организовать урок и правильно применить рольевую игру. Если методика применена должным образом, результат не заставит долго ждать. Учащиеся сами будут способствовать развитию речевых навыков, вступая активно в игру. Не стоит оставлять без внимания подготовительный этап. Этот этап очень важен для организации рольевой игры. Подготовка поз-

волит достичь поставленной цели и направить учащихся в нужном направлении. Вот почему важно правильно и точно поставить цели и организовать ход урока.

Таким образом, использование различного вида рольевых игр на уроках иностранного языка активизирует класс и способствует повышению мотивации у учащихся, а также способствуют развитию коммуникативной и лингвострановедческой компетенции.

Литература

- 1 Арутюнов Ю.С., Ухин Ю.Ю. Игровая деятельность в учебном процессе. – М., 2013.
- 2 Шмакова С.А. Игра учащихся – феномен культуры. – М., 1996.
- 3 Суворова Н. Интерактивное обучение: новые подходы. – М., 2005.
- 4 Christophe Lavignasse. Pratiques de classe : jouons !
- 5 Gilles Chamberland et Guy Provost. Jeu, simulation et jeu de rôle. – Presses de l'Université du Québec, 1996.
- 6 <http://lewebpedagogique.com/>

References

- 1 Arutyunov Yu.S., Uhin Yu.Yu. Igrovaya deyatel'nost' v uchebnom processe. – M., 2013.
- 2 SHmakova S.A. Igra uchashchihhsya – fenomen kul'tury. – M., 1996.
- 3 Suvorova N. Interaktivnoe obuchenie: novye podhody. – M., 2005.
- 4 Christophe Lavignasse. Pratiques de classe : jouons !
- 5 Gilles Chamberland et Guy Provost. Jeu, simulation et jeu de rôle. – Presses de l'Université du Québec, 1996.
- 6 <http://lewebpedagogique.com/>

Қамзаева Г.С.

**«Қазақ тілін оқыту әдістемесі»
пәнінде оқу-танымдық
іс-әрекетті ұйымдастыру
әдістерін пайдалану
ерекшеліктері**

Аталмыш мақалада «Қазақ тілін оқыту әдістемесі» пәнін оқытуда қолданылатын негізгі әдістер талданады және тиімділігі көрсетіледі. Атап айтар болсақ, қатысым әдісін қолдану арқылы тілдік қатынас үш түрлі жолмен іске асырылатындығы, түсіндіру әдісінде мұғалім тақырыпты түгел түсіндіруді, оқулықтағы материалдың негізгісін ғана түсіндіруді немесе оқушыларға бағыт беруді көздеуі мүмкіндігі айтылады. Сонымен бірге грамматикалық білім беруде қолданылатын әңгіме әдісі үш түрлі: хабарлайтын әңгіме, эвристикалық әңгіме, еске түсіретін әңгіме болып бөлінетіндігі, олардың өзіндік ерекшеліктері айқындалады. Оқушыларға қазақ тілі грамматикасынан саналы білім беруді қамтамасыз ететін оқыту әдістерінің ең негізгілерінің бірі – байқау әдісі екендігі де нақтыланып, мұғалімге қойылатын талаптар көрсетіледі. Жаттығу әдісінің оқушыларға терең білім беруде көрсететін ықпалы нақтыланады.

Түйін сөздер: қатысым әдісі, түсіндіру әдісі, әңгіме әдісі, байқау әдісі, жаттығу әдісі.

KamzaevaG.S.

**Features of the use of
educational and informative
methods of the subject «Methods
of teaching of the Kazakh
language**

This article deals with the main methods of studying the subject «Methods of teaching of the Kazakh language» and shows its benefits. Rather through the methodology of visits describes the use of language relationships in three ways: in the method of explanation refers to a full explanation of topics, the most important explanation of the material from the textbook and the possibility of sending students. And found out the peculiar features of grammar, three kinds of methods in grammar teaching: the story, the story of a heuristic, the story resembles. Shows the requirements for teacher training provides the Kazakh language grammar. Refined technique exercises in training.

Key words: type of training, attendance method, narrative technique, competition technique, exercise technique.

Қамзаева Г.С.

**Особенности использования
учебно-познавательных
методов предмета «Методика
обучения казахского языка»**

В данной статье рассматриваются главные методы изучения предмета «Методика обучения казахского языка» и показана его польза. Через методику посещения рассказывается использование языкового отношения тремя путями: в методике объяснения говорится о полном объяснении темы, об объяснении самых главных материалов из учебника и о возможностях направления учащихся. А также выясняются своеобразные особенности грамматики, три вида методики в грамматическом обучении: рассказ, эвристический рассказ, рассказ напоминающий. Показаны требования для учителя обеспечивающие обучением грамматикой казахского языка. Уточняется методика упражнений в обучении.

Ключевые слова: вид обучения, методика посещаемости, методика рассказа, методика конкурса, методика упражнения.

**«ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ
ӘДІСТЕМЕСІ» ПӘНІНДЕ
ОҚУ-ТАНЫМДЫҚ
ІС-ӘРЕКЕТТІ
ҰЙЫМДАСТЫРУ
ӘДІСТЕРІН
ПАЙДАЛАНУ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Әрбір мұғалімнің үнемі біліктілігін арттырып, педагогикалық шеберлігін жетілдіріп отыруы және жалпы мектептің кәсіби мәдениетін дамытуы – білім беру сапасын арттырудың басты шарты. Ұстаз еңбегінің ең негізгі және басты көрсеткіші шәкірттерінің еңбексүйгіштігімен, білімімен, өнегелілігімен, адамгершілік қасиеттерімен өлшенеді. Шәкірт бойында қалыптасқан жақсы қасиеттердің барлығы ұстаз еңбегінің көп жылдық жемісі. Білімді меңгеру үшін оқушының ынта-ықыласын туғызу, оқу мәдениетін оның әдеттегі дағдарысына, рухани қажеттілігіне айналдыру керек.

Еліміздің білім жүйесінің әлемдік білім кеңістігіне толығымен кірігуі оның халықаралық талаптарға сай болуын қажет етеді. Осыған байланысты білімнің мақсаты, мазмұнымен инновациялық технологиялар ғылыми тұрғыдан зерттелуде, білім берудің жаңа жүйесі жасалуда.

Қазіргі ғылыми-техникалық қарқынды даму үдерісі білім беру жүйесінің алдына жаңа міндеттер қойып отыр. Білім кеңістігінде оқу үдерісінің тиімділігін арттыру – ғасырлар бойы қарастырылып келе жатқан өзекті мәселе. Білім беруді оңтайландыру үдерісі кейінгі жылдарда белсенді қарқын алды.

Білім – ұлттың ақыл-ойымен ерік жігерін қалыптастырушы тірек. Білім берудің ұлттық жүйесін қалыптастыру – ұлттық дәстүрлерді сыртқы кері күштерден қорғаныс ретінде біліммен сабақтастыра пайдалану деген сөз. Ана тілін оқытуда қазіргі уақытта мынадай негізгі тенденциялар үндесіп жатыр:

- ана тілін оқытудың түпкі мақсаты етіп тілдің грамматикасын үйретумен қатар, оқушылардың сөз мәдениетін жетілдіруді қою;
- ана тілін ұлттық – мәдени құндылықтардың ажырамас бөлігі ретінде меңгерту;
- ана тілін оқушының логикалық ойлауын, жалпы жеке бас қабілеттерін дамытудың тетігі ретінде қолдану;
- ана тілін оқытудың бүкіл әдістемелік жүйесін жаңа бағыт қалайық оқытудың жаңа технологияларымен сәйкестендіру;
- жалпы білім беретін мектептің әр сатысындағы игерілетін білімнің түпкі нәтижеге бағытталу жүйесін берік ұстану.

Оқыту деген не? Білім беру қызметінің стратегиясы мен тактикасында, мекемедегі білім ортасының сипатымен ерекшелігіде

адамдардың, үйретушілердің өздерінің қандай оқыту үлгісін басшылыққа алатыны туралы жауаптарына байланысты болады. Оқыту әдістері туралы «Қысқаша педагогикалық сөздікте» [1] оқу-тәрбие мақсаттарына жетуге бағытталған мұғаліммен оқушының өзара байланысты іс-әрекеттерінің тәсілдері деп көрсетеді. Сонымен бірге оқыту әдістерінің үш тобына сипаттама береді. 1) Оқу-танымдық іс-әрекетті ұйымдастыру әдістері; 2) Оқу-танымдық іс-әрекетті туғызу әдістері; 3) Оқу-танымдық іс-әрекетінің тиімділігін бақылау әдістері [2].

Сонымен бірге мұнда оқыту әдістерінің бірінші тобына сөздік, көрнекілік, тәжірибелік әдістердің жататындығын көрсетеді. Оған баяндау, әңгіме, лекция, жасап көрсету, тәжірибелік жаттығулар ұйымдастыру, тапсырмалар орындатудың болатындығын айтады. Бұл әдістердің әрқайсысы оқу материалын индуктивті және дедуктивті әдістер деп аталатыны белгілі.

Оқыту әдістері – оқытушының оқып-үйренушілерге көмектесу тәсілі, осы тәсіл арқылы білімді, дағдыны игеру оқушылардың көзқарасын қалыптастыру арқылы таным күштерін дамытады және оқу үдерісінде өтетін оқу формасы, оқуға үйрету тәсілдері. Қазақ тілін оқытуға қатысты әдістің анықтамасымен түрлерін қарастырған Ә. Исабаев: «Әдіс қазақ тілінен теориялық білім берудің тәсілдерін, соған байланысты практикалық дағдымен тәлім-тәрбие берудің амалдарын саралайды, соны практика жүзінде іске асырудың тәсілімен жолдарының дәл жүйесін көрсетеді» дей келіп қазақ тілінен білім беру әдістерін төмендегіше жіктейді:

1. Қазақ тілін теориялық жақтан үйрету әдістері

2. Қазақ тілін практикалық жақтан үйрету әдістері

3. Қазақ тілін теория -практикалық жақтан үйрету әдістері [3].

Ұлттың басты ерекшелігі – тіл екені белгілі. Тіл ұзақ уақыт даму деңгейінен өтіп, өзіндік ерекшелігі пайда болады. Осы ерекшеліктерге байланысты әр тілдің өзіндік фонетикалық, морфологиялық ерекшеліктері қалыптасады.

Сабақта қатысы мәдісін қолдану арқылы тілдік қатынас үш түрлі жолмен немесе қалыппен іске асырылады: жұптық, топтық, ұжымдық. Жұптық оқыту кезеңінде тілдік қатынас екі адамның арасында жүреді. Онда негізгі мақсат екі білім алушының өзара тілдесу ерекшелігіне, олардың қабілетіне, тілді білу дәрежесіне т.б. сүйене отырып іске асырылады. Мұнда әр

оқушының өзіндік қабілетін дәл тануға және жетілдіруге мүмкіндік беріледі, адамдардың бір-бірімен тез тіл табысуы қамтамасыз етіледі. Ерекшелігі: диалог арқылы жүзеге асады. Ал топтық оқыту кезеңінде сөйлеуші өзінің ойын, пікірін, атқарылатын жұмыстың мақсатын бірнеше адамдарға қатар жеткізеді. Тілдік жұмыс жүргізіледі, сөйлейді, тапсырманы орындайды, жауап береді, оқиды, білімдерімен бөліседі, пікірталасуға үйретеді. Ұжымдық оқыту кезеңінде арнайы тапсырмалармен жұмыс істей білу көзделеді. Мысалы, берілген сұрақтар, жаттығулар тақырыбы жағынан ортақ бола келіп, құрылысы тарапынан әртүрлі болады.

Қазақ тілінен берілетін білімнің бәрі бірдей оқушылардың байқауы арқылы меңгеріле бермейді. Көбіне тілдік-теориялық материалдар оқушыларға мұғалімнің түсіндіруі арқылы да меңгертіледі. Түсіндіру әдісінде мұғалім тақырыпты түгел түсіндіруді, оқулықтағы материалдың негізгісін ғана түсіндіруді, оқушыларға бағыт беруді көздеуі мүмкін. Жаңа тақырыпты бастар алдында міндетті түрде өткен материалмен байланыстыра отырып, жетелеуші сұрақтар қояды. Кейде бұл әдісті «Мыйға шабуыл» деп те атайды. К.С. Меридиттің, Д.Л. Стиллдың, Ч. Тэмплдың «Оқу және жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» жобасы бойынша таныс сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиясы ERR – қызығушылық ояту – жаңа ақпаратпен жұмыс істеу және оны түйсіну – рефлексия білім беру үлгісінің үш жақты міндетінен туындайтын әдістерді оңтайлы пайдалануға да болады. ERR үлгісінің бірінші кезеңі әрбір сабаққа қатысушыны берілген тақырып жөнінде өзінің білетінін өзектілендіру, кейіннен егжей-тегжейлі қаралатын тақырып бойынша өз білімдері мен түсініктерін талдау процесіне таратуға бағытталған. Бұл кезеңнің мақсаты сондай-ақ қызығушылық ояту, жаңа ақпаратты бұрынғысымен байланыстыру үшін психологиялық жағдайлар жасау болып табылады.

Грамматикалық білім беруде қолданылатын әңгіме әдісі үштүрлі: хабарлайтын әңгіме, эвристикалық әңгіме, еске түсіретін әңгіме болып бөлінеді. Хабарлайтын әңгіме дегеніміз – оқушылардың бұрыннан білетін білімі мен тәжірибесіне және байқауына сүйене отырып, сұрақ-жауап арқылы мұғалімнің жаңа материалды түсіндіруі. Ал эвристикалық әңгіме – сұрақ-жауап арқылы жаңа материалды оқушылардың өзіне меңгерту. Эвристикалық әңгімеде оқушылар тұрақты тіркестерді сөз тіркесімен немесе осы екеуін күрделі сөздермен салысты-

ра отырып, олардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктерін таниды, ой қорытындысын шығарады. Еске түсіретін әңгіме дегеніміз – қайталау, жинақтау арқылы оқушылардың грамматикадан бұрыннан білетін білімін бір жүйеге келтіру және соларды практикада қолдандыру. Бұл әдіс кезінде мұғалім мейлінше аз сөйлеп, керісінше оқушылар көп сөйлеулері тиіс. Ереже айту, мысал келтіру, жолдастарының жауабын талдау сияқты әрекеттер жасалуы қажет. Мұғалім сыныпқа қоятын сұрағын анық, әрі түсінікті қоя отырып, қойылған сұраққа оқушылардың қысқаша да, толық жауап беруін талап ету керек.

Оқушыларға қазақ тілі грамматикасын саналы білім беруді қамтамасыз ететін оқыту әдістерінің ең негізгілерінің бірі – байқау әдісі. Мұғалім оқытудың байқау әдісіне қойылатын мына талаптырды білуге тиіс:

1. Оқушылардың нені байқайтынын дұрыстап түсіндіру. Мәселен, мұғалім тақтаға меңгеріле байланысатын сөз тіркестеріне мысалдар жазғанда, меңгерудің қандай формада келетінін байқап отыр деп тапсырма береді. Немесе соның көрнекі құралын тақтаға ілгенде, қызылмен жазылған объект нені көрсететінін байқауды тапсырады.

2. Байқанда, оқушы назары алдымен не нәрсеге, сонан кейін қайсысына аударылатынын айту, яғни байқаудың жоспары мен жүйесін үйрету.

3. Байқаудың мақсатын және оның пайдасын таныту. Мәселен, сөз тіркестерін жазуда да, сөйлеуде де дұрыс қолдана білу үшін, оның мағынасы мен формаларын білудің міндет екенін аңғару.

4. Байқалған фактілерінің негізінде дұрыс ой қорытындысын шығару.

Байқау аз уақыттық та, көп уақыттық та болып келеді. Біріншісі сабақтың әр кезеңінде бола береді. Ал көп уақыттық байқау тіл сабағында қазір онша көп орын алмайды. Қазақ тілі грамматикасынан білім беруде ең тиімді байқау – аз уақыттық байқау болып табылады.

Оқушыларға қазақ тілінен білім мазмұнын игеруіне оқулық пен көмекші оқу құралдары, ғылыми көпшілік әдебиет, журнал мен газет материалдарының мәні зор. Мұғалімнің түсіндіруі мен жаттығу жұмыстары кітапқа сүйенгенде ғана нәтижелі болады. Сондықтан да мұғалім оқушыларға кітапты пайдалануды үнемі үйретіп отыруы керек. Кітаппен жұмыс істеу әдісі сабақтың барлық кезеңінде қолданылады. Мұғалім тілдің белгілі бір еңицасын түсіндіргеннен кейін оқушылардың сұрауларына жауап беріп болған соң, оқулықты

алдырып, өтілген материалды кітаптан оқып шығуды тапсырады. Оқулық пен дидактикалық материалдардың оқушыларға үйде тигізетін көмегі де мол.

Қазақ тілінен білім беруде жаттығу әдісінің де өзіндік ерекшелігі зор. Белгілі бір жаттығуды орындау үшін, оқушылардың сол жаттығуды орындай алатын білімі болуы шарт. Жаттығу оқушылардың қызығуын, ынтасын, ықыласын арттыруы тиіс. Әр жаттығу оқушы еңбегінің нәтижесін көрсетіп отыруға тиіс. Жаттығулар осы талапқа сай болғанда ғана оқушылардың дағдысын қалыптастыра алады.

Оқушының білімге деген ынта-ықыласын, зейінін жетілдіріп тәрбиелеу үшін әр оқушының психологиялық ерекшелігін, білімді қабылдау мүмкіндігі мен қабілетін анықтау мұғалімге оқуға басшылық жасауға көмектеседі. Оқуға басшылық жасауды мұғалім сабақ үстінде баланың ойлау, қиялдау қызметін үнемі бақылап, оны дамытып отыру қажет. Содан кейін ғана ол баланың шамасына қарай оған сабақта және сабақтан тыс уақытта оқуына бағыт-бағдар беріп, басшылық жасай алады. Оқу мәдениетінің ең негізгі проблемаларының бірі оқығанды есте сақтап, оны адам ойында бекіте білу, яғни жылдам еске түсіру, ойда сақтау, оқығаныңды таба білу, уақытында және дәл айта білу.

«Оқыту – білім беру құралы, білімді, іскерлік пен дағдыларды, сондай-ақ адамның үздіксіз білім алып отыруын іске асыруға қажетті танымдық қызмет тәсілдерін беру және белсенді түрде меңгеру процесі... Оқыту процесі екі қырлы болып келеді, оған оқыту – яғни, білім беру және оқушылардың өзіндік жұмысын басқару жөніндегі педагог қызметі мен оқу – білім, іскерлік, дағдылар жүйесін белсенді түрде меңгеру бойынша оқушылардың қызметі жатады» [4], деп көрсеткендей білім берудің басты міндеті – қоғамдық шарттар мен міндеттерді ескере отырып, адамның өмірлік мақсаттарын жүзеге асыру құралы ретінде оны оқытуға қажетті жағдайлар жасау қажет.

Қазіргі таңдағы мұғалімнің басты мақсаты: оқушыларды қоғамда өзін-өзі белсенді етуге дайындау, өзгермелі даму үстіндегі ортаға бейімдеу, бәсекеге қабілетті және құзыретті, шығармашыл, білімді, тұлғаны дамыту және қалыптастыру. Ұстаздың осы мақсатына сай әдістеме ғылымында оқушы бойында жеткі түрлі құзыреттілік қалыптасады деген де тұжырымдар жасалынып жүр.

Білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың басымды бағыты өскелең ұрпақты тәрбиелеу

жүйесін дамыту болып табылады. Осыған орай, «Біздің балаларымыз – еліміздің және әлем азаматтарының ертеңгі болашағы. Олар тарихты жасайды. Біздің балаларымыз – болашақ аналар мен әкелер. Олар да өздерінің балаларын тәрбиелейтін болады. Балаларымыздың тамаша азамат болып өсулері қажет. Алайда, әңгіме мұнымен бітпейді, балаларымыз – бұл біздің ертеңгі қарттығымыз. Дұрыс тәрбие – бұл біздің бақытты кәрілігіміз, нашар тәрбие – бұл біздің болашақ қайғымыз, көз жасымыз: басқа адамдар алдындағы, ел алдындағы кінамыз болып табылады» [5], – деген пікірмен келісуге де болады.

Ұрпақ тәрбиесінде әлем халықтары өзінің сан ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан тарихи тәжірибесін қолданады. Келешек иелерін тәрбиелеудің негізі – өздері әрқашанда өткен уақыттан қалған бай мұра болмақ. Жылдар

өтіп, ел жаңарған сайын жаңғыра түсетін, қайта айналып соға беретін тақырып білімді ұрпақ тәрбиелеу. Кеңестер Одағы кезінде ұрпақ тәрбиесіне қатысты мәселелерде одақтағы әр ұлттың өз салт-дәстүрі, әдет-ғұрып, мәдени ерекшеліктері ескерілмеді. Бүгінгі тәрбие үрдісін халқымыздың әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін ұлттық ерекшеліктерін ұстана отырып, жаңарту керек. Бала ең алдымен өз ұлтының мәдениетін, ана тілінің ерекшеліктерін бойына сіңіріп, сонан соң өзге халықтардың мәдениетінің игі мұрасын меңгергені дұрыс. Жалпы дүниежүзілік өркениет әр ұлттың рухани қазынасы арқылы дамып, байып отыратыны сөзсіз.

Қорыта айтқанда, оқушылар тарапынан жоғарыда аталған оқытудың түрлерін мұғалімдер күнделікті сабақтарында қолданып отырса, бұл шәкірттерге үлкен көмегін тигзері хақ.

Әдебиеттер

- 1 Қоянбаев Р.М. Қысқаша педагогикалық сөздік. – Алматы: Абай атындағы Алматы мемлекеттік университеті, 1999. – 63 б.
- 2 Қоянбаев Р.М. Қысқаша педагогикалық сөздік. – Алматы: Абай атындағы Алматы мемлекеттік университеті, 1999. – 38 б.
- 3 Исабаев Ә. Қазақ тілін оқытудың дидактикалық негіздері. – Алматы, 1993. – 17 б.
- 4 Косов Б.Б. Личность и педагогическая одаренность: новый метод. – М: Институт практической психологии, 1998. – 128 с.
- 5 Күмісбайұлы Ш. Балалар әдебиетіне деген ықыласты күтемін// Қазақ әдебиеті. – 1 маусым, 2007.

References

- 1 Koyanbaev R.M. Kyskasha pedagogikalik sozdik.– Almaty: Abaiyatyndagy Almatymemlekettikunibersiteti, 1999. – 63 b.
- 2 Koyanbaev R.M. Kyskasha pedagogikalik sozdik.– Almaty: Abaiyatyndagy Almatymemlekettikunibersiteti, 1999. – 38 b.
- 3 Isabaev A. Kazak tilin okytudin didaktikalik negizderi. – Almaty, 1993. – 17 b.
- 4 Kosov B.B. Lishnost I pedagogisheskaya odarennost: nobyi metod. – M: Instityt praktisheskoi psikologii, 1998. – 128 s.
- 5 Kumisbaiyly Sh. Balalar adebietine degen ykylasti kytemin// Kazak adebieti. – 1 mausim, 2007.

4-бөлім
**АУДАРМАНЫҢ ТЕОРИЯСЫ
МЕН ӘДІСНАМАСЫ**

Раздел 4
**ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ
ПЕРЕВОДА**

Section 4
**THEORY AND METHODOLOGY
OF TRANSLATION**

Қазыбек Г.Қ., Бектурова Э.К.

**Татьяна Васильченконың
аудармашылық еңбегін оқыту
жолдары**

Мақалада ақын, аудармашы Татьяна Васильченконың аудармашылық еңбегі туралы айтылады. Аудармашының өзіндік ерекшеліктері нақты мысалдар арқылы беріледі. М. Жұмабайұлы, Н. Оразалин, С. Қамшыгер сынды ақындардың өлеңдерін орыс тіліне аударылу тарихы сөз болады.

Түйін сөздер: аударма, түпнұсқа, ақын, поэзия, ақын.

Kazybek G.K., Bekturova E.K.

**Translation work of Tatyana
Vasilchenko**

The article is spoken about translational work of a translator Tatyana Vasilchenko. Characteristic features of the translator were illustrated by exact examples. The history of translation into the Russian language the poems by such poets like M. Zhumabayuly, N. Orazalin, S. Kamshiger were also given in the article.

Key words: translation, original text, poet, poetry.

Қазыбек Г.Қ., Бектурова Э.К.

**Переводческий труд Татьяны
Васильченко**

В статье говорится о переводческом труде поэтессы, переводчика Татьяны Васильченко. Характерные особенности переводчика иллюстрируются конкретными примерами. В статье приводится история переводов поэзии таких поэтов как М. Жумабайұлы, Н. Оразалин, С. Камшыгер на русский язык.

Ключевые слова: перевод, оригинал, поэт, поэзия, поэт.

**ТАТЬЯНА
ВАСИЛЬЧЕНКОНЫҢ
АУДАРМАШЫЛЫҚ
ЕҢБЕГІН ОҚЫТУ
ЖОЛДАРЫ**

Аударманы халық пен халықты байланыстыратын құрал деп, аудармашыны осы байланысты нығайта түсетін дәнекер деп айта аламыз. Неміс халқының талантты ақыны, мемлекеттік қайраткері Иоганн Вольфганг Фон Гетенің аудармашының еңбегін сипаттайтын мына сөзіне көңіл бөлейік: «Аудармашы еңбегі бүкіл жер шарын біріктіретін, байланыстыратын маңызды істердің бірі болып қалды және қала береді». Яғни, аударма көне де жаңа өнер деп есептелінеді.

Аудармашылардың еңбегін, олардың аударма туралы зерттеу еңбектерін жинау, жариялау және зерттеу ісі біршама қарқынмен дамып келеді.

Қазіргі кездегі аудармашылар туралы арнайы қарастырылатын күрделі теориялық еңбектер де бар. Біз осы мақаламызда қазақ ақындарының орыс оқырмандарына, одан басқа жақын және алыс шетел оқырмандарына жетуіне көп еңбек сіңірген Татьяна Васильченконың аудармашылық еңбегіне арнайы тоқталамыз. Студенттерге аударматануда өзіндік орны бар аудармашының еңбектерімен таныстыру. Аудармашы қолданған әдіс-тәсілдерді ол жасаған нақты аудармалары арқылы еркін аударма түрінің кемшіліктері мен жетістіктеріне тоқталуды мақсат етеміз.

Мақалада аударма нұсқаларды жан-жақты талдау негізгі мақсат болмағандықтан, біз аудармашының қай қазақ ақындарының шығармаларын аударды, аудармада қандай тәсілді қолданды деген мәселелерге тоқталамыз.

Татьяна Васильченко 1947 жылы 20 маусымда Алматы қаласында туған. 1970 жылы Абай атындағы Қазақ мемлекеттік педагогикалық институтының физика факультетін тәмамдамаған. Әр кезеңдерде «Жазушы» баспасында корректор, «Арай-Заря» журналында бөлім меңгерушісі, «Доживем до понедельника» газетінде журналист, «Простор» журналында корректор кейіннен бөлім меңгерушісі қызметтерін атқарған. Оның «Солнце в окне», «Я мечтаю», «Зеленый иероглиф» атты жыр жинақтары жарық көрген.

Т. Васильченко аударма саласына зор үлес қосқан ақын. Ол М. Жұмабайұлы, Ж. Әбдірәшев, Н. Оразалин, С. Қамшыгер, Ә. Шегебаев, Қ. Құныпияұлы, Б. Үсенбаев т.б. ақындар шығармаларын орыс тіліне тәржімалаған.

Т. Васильченко өзінің аудармашылық қызметі туралы былай деген болатын: «Я всегда сажусь за перевод с легким настроем. Это нужно, чтобы проникнуться состоянием души автора стихотворения, которое я собираюсь перевести. Начинаю входить в образ другого человека – мужчины или женщины – с его судьбой, с его суждениями. Мысленно я как бы обращаюсь к автору, которого перевожу: «Ты – это ты, от колыбели до седин. Я – это я... Но дух един! Сольем два голоса в тиши, Мы схожи оттиском души...» [1]. Бұдан Т.Васильченконың аудармаға зор жауапкершілікпен қарағандығын байқаймыз.

Бірде Т. Васильченкодан аудару кезінде түпнұсқаның стилін, ырғағын сақтау қажет пе деген сауалға былай деп жауап қайтараған: «У каждого народа свои особенности языкового строя. Поэтому при переводе с одного языка на другой не всегда есть возможность в точности повторить ритмический рисунок. Скажем, по-английски: «Loveyou», три слова – три слога. По-русски это же: «Я люблю тебя», те же три слова, но уже целых пять слогов. По-казахски: «Мен сені сүйемін», три слова – шесть слогов.

Как быть? А нужно делать выбор, искать точку равновесия. И здесь полагаешься прежде всего на свое внутреннее чутье» [1].

Т. Васильченко қазақ тілін білмейді, ол қазақ ақындарының шығармаларын аудару барысында сөздіктерді, алдын-ала жасалған жолма-жол аудармаларды да пайдаланған. Бұл туралы аудармашы: «Сейчас у меня есть не меньше 10 казахско-русских, русско-казахских словарей и разговорников. Я работаю и с подстрочниками, и оригиналами стихов, обязательно сама проверяю те места, которые вызывают сомнения», – деген екен [1]. Бұдан аударылатын халықтың тілін білмесең де жолма-жол аударма арқылы жақсы аудармалар жасауға болатындығын көрсетеді.

«Жолма-жол аударманың көптеген кемшіліктерімен қатар даусыз бір артықшылығы бар, ол артықшылығы – түпнұсқадан тікелей жасалатындығы. Жолма-жол (подстрочный) аудармамен жолына жол (строкавстроку) аударманың арасын ашыпалу керек. Жолма-жол аударма деп түпнұсқаның мәтінін егжей-тегжейіне дейін, дәлме-дәл түсіріп беретін сөзбе-сөзге жақын аударманы айтамыз, алжолынажолмаударма–түпнұсқаныңжолынатәржіменіңжолытаптүсетіндейтіпаудару. Өлеңде жолына жол келтіре тұрып шебер шығару, жатық жеткізу болмайды емес, болады», – деген Сауытбек Абдрахмановтың пікірі аударманың осы түрінің мән-мағынасын аша түседі [2].

Ақын Жарасқан Әбдірашев қайтыс болғаннан кейін үлкен ұлы, режиссёр, суретші, сценарист Рүстем әкесінің жарияланбаған «Ауылдан келген қыз» деген поэмасының қолжазбасын тауып алады. Сол қолжазбаның негізінде «Остров Возрождения» деген көркем фильм түсіреді. Осы фильмнің режиссері Р. Әбдірашев: «В фильме звучат стихи Жараскана Абдрашева. Перевод сделала Татьяна Васильченко. Подстрочник писали вместе, через неделю Татьяна принесла свои первые переводы. По мнению Рустема, она «попала в десятку», – жолма-жол аударманы көркем аудармаға айналдыра білген Т. Васильченконың аудармашылық қызметіне жоғары баға береді [3].

Алаш қозғалысының қайраткері, ақын Мағжан Жұмабайұлының шығармаларын орыс тіліне С. Нұртазин, Б. Канапьянов, Ә. Қодар, Қ. Бақбергенов, Л. Степанова, Л. Шашкова, Б. Пастернак, Н. Чернова, М. Әдібаев, А. Жовтис, А. Соловьев т.б. тәржімалаған. М. Жұмабайұлының отызға тарта өлеңін аударған. Т. Васильченко М. Жұмабайұлының «Тілегім» өлеңін «Мое желание» деп аударған.

Түпнұсқа:

Көрмейін рақат, жанайын,
Жалын болсын маңайым,
Күйейін, азап шегейін.
Жырыммен жаным жұбатам,
Жырыммен жұрттымды оятам,
Несіне жас төгейін?! [4].

Аударма нұсқа:

Слышишь, судьба, не хочу подаяний,
Полною мерой отмерь мне страданий,
Жги на огне, втри погибели гни!
Если народ разбужу я стихами,
Горе отступит, и жаркое пламя
Высушит слезы, к чему мне они! [5].

Сыршыл, өзіндік қолтаңбасы бар, ұлтжанды ақын Мағжан Жұмабайұлының осы өлеңін аударуының өзі аудармашы талғамының жоғары болғандығын көреміз. Себебі, аударманың деңгейі аудармашының білімі мен біліктілігінен хабар беретіні сөзсіз. Ақынның мұң-зарын бейнелеген өлең жолдарын аудармашы еркін жеткізген. Аудармада орын алмастыру, ауыстыру сынды аударма трансформацияларын сәтті қолданған. Аудармада түпнұсқаның стилін сақтап, барабарлыққа жету аудармашы түрлі тіларалық өзгертулер жасайды. Ал мұндай өзгертулерді аударматануда трансформациялар деп атайды. Аудармашы алдыменен жолма-жол аударма

жасаған, содан кейін көркем аударма жасағандығы байқалады. Түпнұсқа мен аударманы салыстыра көз жүгіртсек, аударманың біршама сәтті шыққандығы байқалады. Аударма түпнұсқаны орыс оқырмандарына сай етіп аударуға талпыныс жасаған. Аударма жеңіл оқылады. Әрине, біз мұнда аударма өте керемет шықты деуден де аулақпыз. Оны басқа зерттеулерімізде жан-жақты талдауды жоспарлап отырмыз. Әр аудармашының өзіне ғана тән аудармашылық ерекшелігі болады. Ал аудармашы Т. Васильченконың ерекшелігі деп ең алдымен өзі аударатын шығармаларды таңдауы, автордың айтайын деген ойын, мағынасын сақтауға тырысуы деуімізге болады. Ақынның жан дүниесін ашатын детальдарды нақты тауып, соны аударатындығы, ұлттық колоритті сақтауы да аудармашы талантының бір қырын көрсетеді.

М. Жұмабайұлы «Ал ішіндер, бұл – қымыз» өлеңін «Кумыс» деп аударған. Түпнұсқа 11 жолдан ал 12 аударма нұсқа жолдан тұрады.

Түпнұсқа:

Ал ішіндер,
Бұл – қымыз.
Бұл қымыздың арғы атасын сұрасаң,
Құлаша құлық бие сүті еді,
Томсарған ер қазақтың асы еді.
Бұл қымызды кім ішсін?
Бұл қымызды
Айлы күні айналған,
Бұлтты күні толғанған,
Құрығын қу найзадай таянған,
Томсарған ер қазақтың өзі ішсін! [6].

Аударма нұсқа:

Подходи и пей, народ,
Вот кумыс, кто знает, – пьет.
Ты спроси, что за питье, – ответ простой –
Молоко от кобылицы молодой.
Знал напиток этот издавна казах,
Забывал в бою про страх.
Кому пить кумыс? – нальем,
С ним светлее хмурым днем.
Опершись на свой сундук,
Примет чашу он из рук –
Не таящий страх в глазах
Соплеменник наш – казах [7, 236].

Аударма еркін жасалған. Аудармашы алдымен жолма-жол аударма жасап, содан кейін барып көркем аударма жасағандығы байқалады. Біздің ойымызша аударманы орыс оқырмандарына түсінікті етіп аударуға талпынған. Аударманы бұдан да жақсы аударуға да болар еді деген қорытындыға келеміз.

Нұрлан Мырқасымұлы Оразалин 1947 жылдың 13 маусымында Алматы облысы, Ұйғыр ауданы, Көкбастау ауылында дүниеге келген. Нұрлан Оразалин – қазақ поэзиясының көрнекті өкілі, ҚР Мемлекеттік сыйлығының иегері, Қазақстан Жазушылар Одағының төрағасы, Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің кеңесшісі қызметін атқарады. Ақынның «Жас керуен», «Көктем тынысы», «Беймаза көңіл», «Көктем кеші», «Жетінші құрлық», «Құралайдың салқыны» т.б. жинақтары шыққан. Н. Оразалиннің өлеңдері орыс, украин, болгар, молдава, өзбек тілдеріне аударылған. Н. Оразалиннің өлеңдері орыс тілінде 2008 жылы «Жибек жолы» баспасынан «Зеленый огонь» деген атпен жарияланған. Оның өлеңдерін орыс тіліне Қ. Бақбергенев, С. Мнацаканян, Б. Жылқыбаев, О. Жанайдаров, А. Матвеев, Л. Шашковой, Н. Чёрновой, В. Антонов аударған.

«Аударманы тек бір жазушының шығармасын насихаттайтын көз деп қарамау керек. Іргелі әдебиетті жасайтын – үлкен қаламгер. Үлкен қаламгер және оның шығармасы – ұлтты танытудың үлгісі», – деп аудармашыларға жоғары талап қоя білген ақын шығармасын аударған Т. Васильченкоға ризашылығымызды білдіреміз [8].

Т. Васильченко Н. Оразалиннің өлеңдерін «Я от тебя другого слова жду...», «Снова мысли огонь погас...», «Диалог», «Я взывал к рассекающей небо заре...», «Даже на кончик иглы – во мне...», «Кто проиграл, кто выиграл...», «Новый век... Народ кочует...», «Слава Создателю! Я – человек...», «Сердце в заплатах – русло моих стихов...», «Ревность, войдя в твою душу, теснит твой простор...» деген атпен аударған. Н. Оразалиннің өлеңдерін аудармашы еркін тәсілмен аударған.

«И как бы ни было нам трудно судить о силе поэтического дара Оразалина по переводам, отметим, что благодаря мастерской работе С. Мнацаканяна и Б. Джилкибаева, Т. Васильченко, а также О. Жанайдарова, А. Матвеева, Л. Шашковой, Н. Чёрновой, В. Антонова, были найдены адекватные и, вероятно, единственно возможные русские слова, выражающие мысли и чувства поэта. Яркие картины из памяти детства, исторические ретроспективы и современность возникают перед глазами читателя. Можно сказать с уверенностью, что поэзия Оразалина заняла своё достойное место на огромном пространстве российской литературы», – Борис Лукин айтқандай ақын өлеңдерінің орыс тіліне аударылу сапасын жан-жақты саралау келешекте атқарылатын игілікті істердің бірі болатындығына сенімдіміз.

«Серпер» жастар сыйлығының лауреаты Саят Қамшыгер көптеген жыр мүшәйраларының жеңімпазы, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, ақын Марфуға Айтхожина: «Саяттың жырларында тазалық, мөлдірлік тұнып тұр. Ақындық қуаты, шұрайлы тілі, шеберлігі оқыған жанды тамсантады. Ол – поэзияға келіп қосылған тың екпін, жаңа күш...»», – деп жоғары баға берген болатын. Осындай талантты ақынның бірнеше өлеңдерін аударған. Мысалы, «Жарыма» деген өлеңін «Супруге» деп аударған.

Түпнұсқа:

Ол кездері ойнақтаған құлынбыз,
Бақ-сезімнің сезе алдық па сырын біз?
Бүгін менің ақ ордамның гүлісің,
Бір кездегі шекер, шәрбат, шырын қыз [9].

Аударма нұсқа:

Мы тайны любви познавали когда-то...
Ты помнишь, резвились мы, как жеребята?
Как мёд, ты душиста, сладка, словно сок.
Теперь в моём доме ты – чудный цветок [10, 347].

Түпнұсқаның ойын аудармашы өте әдемі жеткізе білген. Аударма еркін жасалған. Өлең жолдарының орнын ауыстырған. «Шекер, шәрбат, шырын» дегенді «Мед, душиста, сок» деп берген. Бұдан аударманың көркемдігіне зиян келмеген. Түпнұсқадағы «шырын қыз» дегенді «сладка, как сок» деп аударған. Қыздың айтқан сөздерін аудармай қалдырып кеткен. Бұл аудармада да аударма трансформацияларын қолданған. Жақсы жасалған жолма-жол аудармада тармақтық композиция, өлең өлшеуі, өлеңнің буын мөлшері, түпнұсқаның ұйқас жүйесі болуы шарт. Осындай аудармаларды Т. Васильченко жасай алған. Мысалы,

Түпнұсқа:

Ерің сенен береке мен бақ тапты,
Тағдыр бізге мол сыбаға сактапты.
Сарайымның салтанаты сендерсің,
Сенен туған ұл-қыз қандай тәп-тәтті! [9].

Аударма нұсқа:

Всегда буду счастлив с тобою, я верю!
Мы вместе открыли в грядущее двери...
По жизни идём и продолжимся в ней
Улыбками наших прекрасных детей! [10, 347].

Түпнұсқадағы «сыбаға, сарай, салтанат, тәп-тәтті» деген сөздерді орыс оқырмандарына тү-

сінікті етіп аударуға тырысқандығы байқалады. Аудармашы еркіндікке барған.

Аудармашы, ақын Н. Чернова Т. Васильченко туралы былай деген: «Татьяна Васильченко переводит не только с казахского, но и с курдского, а также с английского, причем английских поэтов читает в оригинале». Яғни, аудармашы қазақ тілінен ғана емес, басқа тілдерден де орыс тіліне аударма жасаған.

Аударматану ғылымында айтулы орны бар аудармашының өмірі мен ол жасаған аудармалардың сапасы туралы мағлұмат беру болашақ аудармашыларға пайдалы болатынына сенімдіміз.

Жақсы кәсіби аудармашы Т. Васильченко жақсы аудармалар жасаған, осы аудармалармен танысу арқылы студенттердің болашақ мамандықтың қыр-сырын үйренеді. Жақсы аудармашы болу үшін үнемі ізденіс керек. Өз білімін жетілдіруге, сөздік қорын байытуға талпыныс жасамаған аудармашы сәтті әрі көркем туындылар жасай алмайтындығы сөзсіз. Аудармашы тәжірибесі шеберлігін арттыру мақсатында әлемнің озық аударма нұсқаларымен танысуы арқылы түрлі әдіс-тәсілдерді үйрене алады.

Әдебиет сыншысы, филология ғылымдарының докторы И. Фрадкиннің: «Аудармашы шығарманы бір тілден екінші тілге сол күйінде көшіріп апарып қоя салмайды; аударған туындысын ол өзінше интерпретацияға түсіреді... осы тұрғыдан алып қарағанда аудармашының шығармашылық еңбегі әдебиеттанушы мен сыншының еңбегіне жақынырақ тұр», – деген осы пікірі Т. Васильченконың аудармашылық қызметіне дәл айтылғандай.

Аудармашылық еңбек жоғары жауапкершілікті талап етеді, сондықтан да аудармашы мамандығын таңдаған студенттер білімді, білікті, жоғары интеллектуалды, тәжірибе алмаса алатын, қиындыққа мойымайтын, ана тілін және өзі аударатын тілді жетік меңгерген болуы шарт. Сондықтан да қазақ ақындарының орыс оқырмандарына жол тартуына үлес қосып жүрген Т. Васильченко сынды аудармашылардың еңбегін бағалап, аударматану ғылымындағы рөлін анықтау қазіргі кездегі өзекті мәселелердің бірі деп есептейміз. Осындай аудармашылар бар кезде қазақ ақындарының асыл мұраларымен басқа халықтардың танысуына жол ашылатыны да заңды құбылыс. Болашақ аудармашылар сарапталады, аударма шығармасын талдап, тұжырымдап, бағалайды.

Әдебиеттер

- 1 Мы схожи оттиском души... // Известия Казахстан. 22.04.2011.
- 2 Сауытбек А. Өлең аудармасының теориясы мен поэтикасы: филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2007.
- 3 www.np.kz. 20.02.2004.
- 4 Жұмабаев М. Шығармалары: Өлеңдер, поэмалар, қарасөздер. – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 б.
- 5 jumabaev.nklibrary.kz
- 6 <https://www.zharar.com/kz/olen/5166-magjan>
- 7 Жұмабаев М. Пророк. – Астана: Аударма, 2010. – 368 с.
- 8 Зеленый огонь: стихи / Пер. сказ. Оразалин, Нурлан. – Алматы: Жибекжолы, 2007. – 286 с.
- 9 Қамшыгер С. Көзімде – жас, Жүрегімде – сағыныш... // Қазақәдебиеті. – №42 (3310).
- 10 Дорог небесных вежи. Независимый Казахстан: Антология современной литературы в трёх томах. Поэзия. – Том III. – М.: Художественная литература, 2013. – 464 с.

References

- 1 My shozhi ottiskom dushi... // Izvestija Kazahstan. 22.04.2011.
- 2 Sauytbek A. Өлең аудармасының теориясы мен поэтикасы: филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2007.
- 3 www.np.kz. 20.02.2004.
- 4 Zhumabaev M. Shygharmalary: Өлеңдер, poemalar, qaraseszder. – Almaty: Zhazu-shy, 1989. – 448 b.
- 5 jumabaev.nklibrary.kz
- 6 <https://www.zharar.com/kz/olen/5166-magjan>
- 7 Zhumabaev M. Prorok. – Astana: Audarma, 2010. – 368 s.
- 8 Zelenyj ogon': stihy / Per. skaz. Orazalin, Nurlan. – Almaty: Zhibekzholy, 2007. – 286 s.
- 9 Kamshyger S. Kozimde – zhas, Zhyregimde – sağynysh... // Kazakәdebieti. – №42 (3310).
- 10 Dorog nebesnyh vehi. Nezavisimyj Kazahstan: Antologija sovremennoj li-teratury v trjoh tomah. Pojezija. – Tom III. – M.: Hudozhestvennaja literatura, 2013. – 464 s.

Тиливалди-Хамраев А.
**Эстетическая интерференция
оригинала и перевода
(на примере произведений
Абая на английском языке)**

Статья посвящена проблемам эстетической интерференции оригинала и перевода, где на примере произведений Абая на русском и английских языках рассматриваются узловые вопросы взаимопроникновения и взаимодополнения разных эстетических систем между собой. Одним из таких факторов является интерференентность системы стихосложения, рифменной организации и способов рифмования оригинала и перевода. Ритмическая и рифменная система казахской, русской и английской поэзии своеобразна. Она различна не только по структурному составу, но и по характеру функционирования и звуковой организации в стихе. Передать такое своеобразие казахского стиха в переводе чрезвычайно трудно.

Ключевые слова: эстетическая интерференентность, рифма, способы рифмования, параллелизм, имплицитные качества.

Tilivaldi-Khamraev A.
**Aesthetic interference of the
original and translation (based on
the example of Abai in English)**

The article is devoted to the issues of aesthetic interference of the original and translation, where based on the example of Abai in Russian and English languages the key issues of interpenetration and complementarity between different aesthetic systems have been considered. One of such factors is the interferential rhyme system and methods of rhyme of the original and translation. Rhythmic and rhyme systems of Kazakh, Russian and English poetry are original. They differ not only by structural composition, but also by the nature of functioning and sound organization in verse. It is very difficult to transmit such peculiarity of Kazakh poetry in translation.

Key words: aesthetic indifference, rhyme, rhyming techniques, concurrency, implicit quality.

Тиливалди-Хамраев А.
**Мәтін және аудармадағы
эстетикалық қайшылық
(ағылшын тіліндегі Абай
шығармалары негізінде)**

Бұл мақалада аударма және мәтін арасында жүзеге асатын эстетикалық қайшылықты қарым-қатынас мәселесі қарастырылған. Осы мәселені жан-жақты ашып көрсету үшін ағылшын және орыс тіліне аударылған Абай өлеңдерін салыстыра отырып, мәтін мен аударманың эстетикалық жүйелерінің өзара бір-біріне алмасып, бір-бірін толықтыратынына назар аудардық. Осындай фактордың бірі – ол аударма және мәтіннің ұйқас-дыбыстық жүйесі, сонымен бірге мәтіннің ұйқастық ұйымдастырылуымен байланысты. Олар құрылымы жағынан да және өлеңдегі дыбыстардың қызметі жағынан да ерекшеленіп тұратыны анық. Сондықтан қазақ өлеңінің бойындағы барлық қасиеттерді аудармада жеткізіп беру өте қиын.

Түйін сөздер: эстетикалық қайшылық, ұйқас, ұйқас түрлері, параллелизм, имплициттік сипат.

**ЭСТЕТИЧЕСКАЯ
ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ
ОРИГИНАЛА И
ПЕРЕВОДА (на примере
произведений Абая
на английском языке)**

Казахская поэзия второй половины XIX века с точки зрения системы стихосложения чрезвычайно организована [1]. Силлабический стих становится доминирующим в казахской поэзии постепенно приобретает каноническую устойчивость и структурную целостность. Законы реалистического изображения действительности наряду с фольклорными достижениями в поэзии ведут к устойчивости поэтических традиций в казахском словесном искусстве. В художественной системе казахской лирики функционируют канонизированные стиховые формулы. Наряду с традиционными размерами, многими поэтами используются новые абаевские строфические формы – «алтыаяк» и «сегизаяк». Изменение формальных свойств казахского стиха обусловлено наполнением его жанровых и содержательных компонентов. В их основе лежат традиционные и нетрадиционные национальные символы, метафоры и ассоциации, которые в совокупности обнажают целостность структуры национального мировоззрения казахского народа, оформившегося на рубеже XIX и XX вв. и характеризуют, в свою очередь, некую специфичность национальной картины мира и ее отличительные признаки от других. Данное обстоятельство выявляет уровень художественно – эстетического познания окружающей среды и своеобразие эстетико-культурного и художественного переживания казахских поэтов обозначаемого времени. По нашему мнению, подобные проблемы представляют серьезные трудности для переводчиков, которые стремятся к адекватной передаче идейно-тематического содержания оригинала [2; 3]. В этом плане Антология казахской литературы, вышедшая на английском языке в 2013 году в США, красноречиво свидетельствует о наличии в переводах многочисленных признаков художественно-эстетической интерферентности.

Сравнительное исследование оригинала и перевода с точки зрения адекватной передачи формальных компонентов стиха, позволяет выявить факторы, связанные с проблемой художественно – эстетических несоответствий [4; 5]. Одним из таких показателей является интерферентность рифменной системы и способов рифмования оригинала и перевода. В литературоведении подобные трудности в области перевода рассматриваются в русле проблемы «переводимости» и «непереводимости»

оригинала, уходящему к философской теории о «познаваемости» и «непознаваемости» существа [6].

В процессе чтения произведений Абая на английском языке в сравнительном плане с подлинником прослеживаются дискретность художественно-эстетической системы, которая проявляется во всех уровнях стиха. К примеру, в переводе лирического произведения Абая «Осень» мы наблюдаем различные способы звуковой организации стиха, которые возникают из-за эстетической интерференции. Сравните:

1. Кемпір-шал құржаң қағып, бала бұрсең,
2. Көңілсіз кара суық қырда жүрсең.
3. Кемік сүйек, сорпа-су тимеген соң,
4. Үйде ит жоқ, тышқан аулап, қайда көрсең.
5. Күзеу тозған, оты жоқ елдің маңы,
6. Тұман болар, жел соқса, шаң-тозаңы.
7. От жақпаған үйінің сұрық ашып,
8. Ыстан қорыққан қазақтың құрысын заңы.

Перевод на русский язык:

Дуют ветры, становится все *холодней*.
Стужа мучает и стариков и *детей*.
Псы голодные ловят мышей полевых,
Не найдя, как бывало, *объедков, костей*.

Ветер пыль поднимает – над степью *черно*.
Осень, сыро. Но так уж *заведено* –
Плох обычай! – нельзя разжигать очага.
В наших юртах теперь неуютно, *темно*.

Перевод на английский язык:

Windsblow. With every day it gets colder:
young children and old men complain bitterly.
Not finding the usual scraps and bones,
village dogs chase after field mice.

The wind are kicking up dust, darkening the skies
over the steppe. Inside it is cold and damp.
But such is our melancholy custom:
No fires may be lit in the dreary yurts

В переводах отчетливо видны различия рифменной системы. Абай применил традиционную систему рифмования в стихе: ааха, ббхб и т.д. В русском тексте сохранены способы рифмования оригинала, но они не выполняют ту функцию, которая была в произведениях Абая. В английском же тексте мы наблюдаем совершенно другую ситуацию.

Следует особо подчеркнуть, что поэзия для Абая – это особая, не ограниченная ничем, зона

выражения свободы. Вопреки жестоким условиям Царского режима, он стремился свободно высказывать свои мысли, находил свою нишу, особые слова Правды. Казахская степная традиция воспевания свободы второй половины XIX века была продолжением традиции великих свободолюбивых жырау XV-XVI вв. Казтуган жырау, Бухаржырау и других – это поколение, которое говорило на свободном, совершенном, красивом казахском языке. Язык данной эпохи был эстетически эффективным и абсолютно свободным не только в истории казахской литературы, но и всех тюркских народов. Знаменитый лингвистический всплеск на стыке XIX и XX веков красноречиво свидетельствовал о том, что казахский язык сбросил с себя оковы усредненности, вступил в свободное плавание, как это было во времена великий гениев – Жырау. Это свойство казахской поэзии чрезвычайно сложно передавать на ином языке. К примеру в последнем четверостишии Абая ключевые слова неслучайно использованы в качестве рифменных повторов «елдің маңы», «шаң-тозаңы», «құрысын заңы». Поэт выносит суровый приговор общественной атмосфере того времени. Он смело свободно и открыто выражает свое отношение к существующим порядкам. А в переводах фактически нивелирован подтекст оригинала.

Следует отметить, что творчество Абая также глубоко связано с традицией тюркского восточного классицизма. Как известно, рифменные каноны восточного стиха глубоко переплетены с структурой бейта, который и определяет жанровую принадлежность произведения. Рассмотрим отрывок стихотворения «Зима»:

1. Қар тепкенге кажымыс қайран жылкы
2. Титығы құруына аз-ақ қалды.
3. Қыспен бірге тұмсығын салды қасқыр,
4. Малшыларым, қор қылма итке малды.
5. Соныға малды жайып, күзетіндер,
6. Ұйқы өлтірмес, қайрат қыл, бұз қамалды!
7. Ит жегенше Қондыбай, Қанай жесін,
8. Құр жібер мына ант ұрған кәрі шалды.

Как видим, в оригинале рифмованы только четные строки, как в восточном бейте. Абай фокусирует внимание читателей на сквозные рифмы «қалды – малды – қамалды-шалды и т.д. Рифменная система в поэзии Абая отражает не только его широкий словарный диапазон и лексические пристрастия поэта, но и идейно-тематическое своеобразие его творчества, особенности художественного стиля и эстетичес-

кие позиции. При переводе чрезвычайно тяжело сохранить формальные свойства оригинала. Они обусловлены художественно-эстетическими проблемами.

Даже русский вариант перевода, имеющий рифмовку ааха и приближенный к оригиналу, благодаря рифме – предикату, до конца не выдержан (см. 6, 7, 8, 9 строки):

1. Конь разбить безуспешно пытается лед,	А
2. И голодный табун еле-еле бредет.	А
3. Скалит жадную пасть волк – приспешник зимы. X	
4. Пастухи, день и ночь охраняйте свой скот!	А
6. Угоняйте на новое место табун,	Х
7. Не беда, если вам не придется поспать,	Б
8. Лучше вам с бедняками делиться скотом!	Х
9. Не давайте волкам средь степей пировать!	Б

В целом, поэтическое творчество Абая показывает, что в казахской поэзии во второй половине XIX века происходит коренная перестройка стиховой культуры: появляются новые жанры лирики, новые темы и идеи, образы и символы, ведущие к разнообразию ритмо-рифменной системы.

1. Қан сонарда бүркітші шығады аңға,	А
2. Тастан түлкі табылар аңдығанға.	А
3. Жақсы ат пен тату жолдас – бір ғанибет,	Х
4. Ыңғайлы ықшам киім аңшы адамға.	А
5. Салаң етіп жолықса қайтқан ізі,	Х
6. Сағадан сымпын қағып із шалғанда.	А
7. Бүркітші тау басында, қағушы ойда,	Х
8. Іздің бетін түзеті паңдағанда.	А
9. Томаға сын тартқанда бір қырымнан,	Х
10. Қыран құс көзі көріп самғағанда.	А

Стихотворение Абая написано в форме бейта *касыды* с рифмовкой аа ха ха, ха ха, ха и т.д. Здесь х – холостая нерифмованная строка. Тем самым абаевский стих имеет характер сквозного рифменного скрепления: аңға-аңдығанға-адамға-шалғанда-аңдағанда-самғағанда и т.д. Таким образом, казахский поэт соединил две традиции в своем творчестве: восточно-тюрк-

ский и народно-силлабический, основанный на принципах нового для своего времени художественного метода – реализма. Кстати, в русском переводе предлагается близкая к оригиналу формула. Стихотворение Абая переведено по форме бейта с рифмовкой аа ха ха, ббхб, хб и т.д. Здесь х-также холостая нерифмованная строка. Тем самым абаевский стих имеет характер шестистишия. Сравните:

1. Всадник с беркутом скачет в ранних <i>снегах</i> .	
2. Будет зорек – добудет лису в <i>горах</i> .	
3. Вот находка в пути: удобный наряд,	
4. Конь хороший, да спутник, забывший <i>страх</i> ,	
5. Да лисы осторожной обратный след,	
6. Обнаруженный чудом в горных <i>кустах</i> .	
7. У подножья горы – охотников <i>сбор</i> .	
8. Всадник с беркутом скачет во весь <i>опор</i> .	
9. Он сорвет клубочек у беркута с <i>глаз</i> –	
10. Беркут крылья расправит, глядя в <i>упор</i> .	
11. «Слишком низко мы скачем: уйдет лиса!» –	
12. Так подумав, он взмоет к вершинам <i>гор</i> .	

Следует отметить, что ритмическая и рифменная система каждого этапа казахской литературы также своеобразна, как и художественно-образная. Она различна не только по традиционным мотивам, но и по функционированию изобразительных и выразительных параллелизмов, звуковых повторов и т.д. Передать такое своеобразие казахского стиха чрезвычайно трудно. Между тем оно становится определяющим при установлении стихотворных размеров и стиливых поисков писателей и поэтов т.д. Наибольшую трудность с нашей точки зрения представляет вопрос передачив переводах процесса обновления рифменной системы казахской поэзии, который могли бы показать ее имплицитные эволюционные качества и происходящие изменения в структуре рифм. Таким образом, проблема эстетической интерференции охватывает не только сами явления как таковые, но и их динамику и эволюцию, в целом. Это убедительно показывает творчество Абая.

Литература

- 1 Ахметов З. Основы теории казахского стиха. – Алматы, 2002. – 302 с.
- 2 Бельгер Г.К. Энергия оригинала / Избранные сочинения. – Т.8. – Алматы: Балалар әдебиеті, 2011. – 480 с.
- 3 Латыпова З.Х. Проблемы поэтического перевода/ Монография. – Алматы, 2008. – 286 с.
- 4 Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы. – М.: Прогресс, 1979. – 318 с.
- 5 Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). – М.: Высш.шк., 1990. – 253 с.
- 6 Копанев П.И. Вопросы истории и теории художественного перевода. – Минск: изд. БГУ, 1972. – 295 с.

References

- 1 Ahmetov Z. Osnovy teorii kazahskogo stiha. – Almaty, 2002. – 302 s.
- 2 Bel'ger G.K. EHnergiya originala / Izbrannye sochineniya. – T. 8. – Almaty: Balalar әdebieti, 2011. – 480 s.
- 3 Latypova Z.H. Problemy poehticheskogo perevoda / Monografiya. – Almaty, 2008. – 286 s.
- 4 Dyurishin D. Teoriya sravnitel'nogo izucheniy aliteratury. – M.: Progress, 1979. – 318 s.
- 5 Komissarov V.N. Teoriya perevoda (lingvisticheskie aspekty). – M.: Vyssh. shk., 1990. – 253 s.
- 6 Kopanev P.I. Voprosy istorii i teorii hudozhestvennogo perevoda. – Minsk: izd. BGU, 1972. – 295 s.

5-бөлім
МӘДЕНИЕТ

Раздел 5
КУЛЬТУРА

Section 5
CULTURE

Жумасейітова Г.Т.
Шекспириана в аспекте творческих поисков казахской хореографии XXI века

Zhumaseitova G.T.
Shakespeare in the aspect of creative research of Kazakh choreography of the XXI century

Жұмасейітова Г.Т.
XXI ғ. қазақ хореографиясындағы шығармашылық ізденістер аясындағы шекспириана

Статья посвящена балетным спектаклям по драматургии Уильяма Шекспира, поставленным на сцене балетных театров Казахстана. Сделан краткий обзор истории этих спектаклей, основное внимание автор уделяет спектаклям, поставленным совсем недавно в 2010 и 2014 годах. А именно, балетам «Ромео и Джульетта», поставленных в ГАТОБ им. Абая именитым хореографом Ю. Григоровичем и на сцене театра «Астана опера» французским хореографом Ш. Жюдом.

В ходе анализа автор сравнивает новые постановки с наиболее известным в мировом балетном театре спектаклем Лавровского, в котором танцевала легендарная Г. Уланова. Спектакль Григоровича построен в стиле большого, но вместе с тем лаконичного спектакля. Для балетмейстеров главным является любовь двух юных существ, а обстоятельства и антураж этой любовной истории отходят на второй план. Поэтому балет носит вневременной характер и, таким образом, воспринимается как современный спектакль.

Ключевые слова: балет, драматургия, стиль, пластика, танец, пантомима, любовь.

The article is devoted to ballet performances based on William Shakespeare's dramaturgy, produced on the stages of theaters of ballet in Kazakhstan. A brief overview of the history of these performances has been presented, and the author pays main attention to performances staged recently in 2010 and 2014. Namely, the ballets «Romeo and Juliet» produced at Abay SATOB by the eminent choreographer Yuri Grigorovich and at the stage of «Astana Opera» theater by French choreographer S. Jude.

During the analysis, the author compares new productions with the ballet of Lavrovsky which is the most famous in the world's ballet theater, in which the legendary G. Ulanova have danced. Performance is produced in the style of a large, but at the same laconic performance. The love of two young creatures is the most important thing for the choreographer, while the circumstances and entourage of this love story retreat to the second plan. Therefore, the ballet has a timeless character and thus is perceived as a modern performance.

Key words: ballet, dramaturgy, style, calisthenics, dance, pantomime, love.

Мақала Уильям Шекспир драматургиясы бойынша Қазақстан балет театрларының сахнасында қойылған балеттік спектакльдерге арналады. Автор осы спектакльдерге шолу жасай келе, 2010 және 2014 жылдары қойылған спектакльдерге ерекше назар аударады. Атап айтқанда, Абай атындағы МАОБТ сахнасында танымал хореограф Ю. Григорович қойған және «Астана опера» төрінде француз хореографы Ш.Жюд қойған «Ромео мен Джульетта» балеттері нысанға алынған.

Талдау барысында автор жаңа қойылымдарды әлемдік балет театрындағы Лавровскийдің атақты Г.Уланова билейтін әйгілі спектаклімен салыстырады. Қойылған спектаклдер ауқымды, сонымен қоса ықшам спектакль стиліне бағындырылған, бұл жерде балетмейстерлер үшін ең бастысы – екі жастың махаббаты, ал осы ғашықтық хикаясының жағдайлары мен антураж екінші планға ысырылған. Осыған орай балеттер уақытқа бағынбай, заманауи спектакль ретінде қабылданады.

Түйін сөздер: балет, драматургия, стиль, пластика, би, пантомима, махаббат.

**ШЕКСПИРИАНА
В АСПЕКТЕ ТВОРЧЕСКИХ
ПОИСКОВ КАЗАХСКОЙ
ХОРЕОГРАФИИ
XXI ВЕКА**

Уильям Шекспир на балетной сцене впервые появился в 1761 году, это был спектакль «Антоний и Клеопатра» в постановке выдающегося французского хореографа Жана Жоржа Новерра. Самыми популярными произведениями Шекспира на балетной сцене являются «Ромео и Джульетта», «Сон в летнюю ночь», «Укрощение строптивой». Джон Ноймайер – один из именитых хореографов, обращающихся к шекспировским сюжетам многократно, на протяжении всего творчества. Сложившийся таким образом шекспировский цикл его балетов представляет немалый интерес для исследователей, – как с точки зрения самой драматургии, так и с точки зрения ее балетной интерпретации талантливым хореографом. Шесть пьес Шекспира («Ромео и Джульетта», «Гамлет», «Сон в летнюю ночь», «Отелло», «Двенадцатая ночь», «Как вам это понравится») приобрели в лице Ноймайера вдохновенного истолкователя, доказавшего огромные возможности их хореографических прочтений.

В хореографическом искусстве XX века ни один из сюжетов Шекспира не получил такого огромного числа постановочных решений, как «Ромео и Джульетта». На сегодняшний день известно более 80 постановок, как отечественных, так и зарубежных. Среди наиболее известных работ постановка Л. Лавровского, К. Макмиллана (1965), Дж. Ноймайера (1971), Р. Нуреева (1977), Ю. Григоровича (3 редакции), Прельжокажа (1999), Ш. Жюда (2009).

Наиболее активным стал интерес советского балетного театра к Шекспиру во второй половине XX века. На рубеже XX-XXI веков современный танец стал той адекватной художественной формой, которая оказалась способной передать трагическое состояние эпохи, отразить внутреннюю, полную драматизма человеческую жизнь с ее духовным одиночеством, мучительными сомнениями, поисками гармонии и отчаявшимся бессилием. Современные хореографы искали опору в классических сюжетах, где не последнее место принадлежит Шекспиру. К числу наиболее интересных работ следует отнести постановки Е. Панфилова, Р. Поклитару, А. Сигаловой. Главным мотивом их постановок является тема отчуждения, одиночество человека и роковая неизбежность судьбы.

Балет Лавровского «Ромео и Джульетта» 1940 года в Кировском театре вошел в историю не только как первое обращение советских хореографов к Шекспиру, но и как первый серьезный опыт балетной шекспирианы. Дорога к признанию этого балета была не простой. Еще в 1936 г. партитура Прокофьева была не принята артистами Большого театра из-за сложной нетанцевальной музыки. В прокофьевской партитуре не было понятной ритмической структуры, к которой с училища привыкли танцовщики. Даже оркестранты выступали против этой музыки. В артистической среде тогда зародилась эпиграмма: «Нет повести печальнее на свете, чем музыка Прокофьева в балете». Несмотря на все это, созвездие талантов под началом С. Прокофьева, Л. Лавровского, Г. Улановой и К. Сергеева открыли новую страницу балетной шекспирианы, придерживаясь практики хореодрамы, общепринятой в советском балетном театре 1930-40-х годов. В отточенных формах хореодрамы Лавровский передал Шекспира с такой правдой переживаний, какой редко добивались даже режиссеры драматической сцены.

Джульетта в исполнении великой балерины Галины Улановой стала символом советской хореографии, первая балерина, воплотившая образ шекспировской героини в балете, одна из лучших Джульетт мирового театра. Улановская Джульетта – это полная гармония музыкальной мелодии, актерской выразительности и пластического силуэта. В эпизодах обручения и сцене бега в полной мере раскрылось волшебство полутонов Улановой и высочайшее внутреннее напряжение. До сих пор никто из балерин современности не смог так, как Уланова, передать прокофьевское пианиссимо и прокофьевский гром [1; 135].

Позже многие отечественные и зарубежные театры предлагали различные сценические версии партитуры Прокофьева. В большинстве своем они с незначительными изменениями копировали лавровский спектакль. Лишь некоторые настоящие хореографы-художники открывали в музыке балета что-то новое для своего времени и предлагали новую редакцию балета. Именно к таким постановкам относятся спектакли Мак Миллана в Ковент-Гардене, Нача Дуато в Михайловском театре и Р. Нуриева в Гранд Опера.

В Казахстане начало балетной шекспирианы относится к началу 70-х годов прошлого века, когда на сцене ГАТОБа им. Абая балетмейстер

З. Райбаев поставил балет «Ромео и Джульетта». В главных партиях выступили звезды казахстанского балета того периода – Р. Бапов, М. Кадырова, Р. Байсеитова, Э. Мальбеков, Б. Ешмухамбетов и др. В целом, райбаевская версия представляла собой повтор знаменитой постановки Лавровского.

В 1991 году для казахской балетной труппы балетмейстер Г. Алексидзе поставил одноактный балет «Павана мавра» по мотивам трагедии Шекспира «Отелло» на музыку Г. Перселла. Алексидзе познакомил зрителей с хореографией яркого представителя модерн-балета Хосе Лимона. В балете только 4 действующих лица, которые лишь проигрывают основные моменты трагедии, не нарушая при этом канонов парадного придворного танца. В балете как Шекспир превращает слова в поэзию, так и хореограф превращает движения в танец. В непривычно острых позах и вкрадчивых мягких движениях танца стиля «неоклассицизм» раскрыта философская глубина шекспировской трагедии.

В 2010 году на сцене ГАТОБа им. Абая именитый балетмейстер современности Ю. Григорович представил балет «Ромео и Джульетта» в своей редакции. Авторы либретто С. Радлов, А. Пиотровский и С. Прокофьев в редакции Ю. Григоровича. В редакции Григоровича нет каких-либо принципиальных изменений в сюжете, сохранена шекспировская фабула пьесы. Вместе с тем хореограф из развернутого трехактного балета сделал динамичный спектакль яркого театрального стиля. Им отсечено все лишнее, что ранее нагружало спектакль, делало его тягучим и перегруженным второстепенными действующими лицами. Лаконичность содержания придала лаконичность и структуре спектакля. Постановщик отказался от ранее существовавшего пролога и эпилога в спектакле. Само построение хореографического действия посредством классического танца поднимало юных влюбленных над обыденной суетой, превращая их в символ надежды, необходимый людям во все времена.

Постановщиком сохранено то, что делает этот балет по-настоящему прокофьевским: динамическая устремленность вперед и подвижный темп. Еще на заре появления спектакля «Ромео и Джульетта» балетоведы не раз писали о нарушении Прокофьевым неписанного этикета «большого классического балета», а именно отсутствию картины сна и картины бала, что всегда являлось фабульной основой большинс-

тва классических балетов. Балетмейстер идет вслед за музыкой, сон Джульетты – страшный как смерть, а горе Ромео у гроба возлюбленной – это не просто оплакивание, а настоящие проклятия своей судьбе. Выразительно очерчены в спектакле образы Меркуцио и Тибальда, их поединок – одна из кульминационных точек спектакля. В музыкальном отношении дуэль персонажей написана в темпе престиссимо, то есть темпе бега, этот же темп характерен и для бега Джульетты к Лоренцо.

Одна из составляющих успеха спектакля на нашей сцене – зримая общность цели всех его авторов, безусловное понимание художником С. Вирсаладзе творческих задач балетмейстера. Не изменяя своему художественному кредо, С. Вирсаладзе создал в балете легко читающуюся живопись, игру цвета и света архитектурной конструкции. Черно-красные драпировки кулис и задней завесы создают иллюзию большего сценического пространства и предощущение трагедии. По бокам ажурные светильники в стиле эпохи Ренессанса, которые по ходу спектакля оказываются то на балу у Капулетти, то на площади Вероны. Возвышение в глубине сцены и легкий занавес помогают быстро изменять декорации, лишь маленькой деталью обозначая место действия. Работа по восстановлению декораций проведена московским художником М. Сапожниковым, ассистент художника по костюмам Л. Иус. Костюмы веронской знати – в духе времени, пышные и красочные, в то же время истинно балетные. То есть не мешают движению, не утяжеляют танец.

Спектакль Григоровича и Вирсаладзе построен в стиле большого, но вместе с тем лаконичного спектакля. В нем есть и венецианская пышность, и выразительная изобретательность в трактовке значимых сцен и характера некоторых персонажей. Для балетмейстера главным является любовь двух юных существ, а обстоятельства и антураж этой любовной истории отходят на второй план. Поэтому балет носит вневременной характер и, таким образом, воспринимается как современный спектакль. Не раз и не два известные балетные критики пытались сравнивать спектакль Григоровича с легендарным спектаклем Л. Лавровского. И чаще всего не в пользу первого.

«Сравнение со спектаклем Л. Лавровского напрашивается само собой, и очевидно, что нынешний спектакль уступает тому по многим важным пунктам. Не та художественная сила,

не тот общественный резонанс. Балет Лавровского для своего времени был событием чрезвычайным. Гений Улановой сыграл, конечно, немаловажную роль, но этот балет как раз не принадлежал к числу постановок, рассчитанных лишь на одну гениальную балерину. В балете Лавровского талантливы были буквально все: солисты, корифеи, кордебалет, и все они действовали, жили и умирали в мире Шекспира. Шекспировские искания советского театра 30-х годов были обобщены в этом спектакле, премьера которого состоялась в январе 1940 года. И в нем были обобщены искания в области хореографической режиссуры. Спектакль рассматривался не просто как система действующих лиц (что являлось принципом заурядного «драмбалета»), но как столкновение широких образно-метафорических мотивов. Такими мотивами стали ренессансное празднество и чума. Незабываем контраст карнавала на площади и факельного шествия, направлявшегося в огромный склеп, незабываема общая атмосфера надвигающегося мора. В контексте времени, когда в Европе уже разразилась война, все это придавало спектаклю историческую глубину и особую актуальность» [2, 223].

По некоторым из этих аспектов в построении нового спектакля Григоровича можно и согласиться. Очевидным здесь остается одно – танцевальный язык Григоровича. Его выразительность, многомерность и разнообразие невозможно сравнивать с танцевальной лексикой Лавровского. Они в спектакле Григоровича совершенно другие, действенные и выразительные.

Рисуя яркие пластические образы и напряженные взаимоотношения героев, постановщики смело сделали ставку на талантливую поросль казахского балета. Многого добились все артисты балета, но особенно исполнители ведущих партий. В спектакле задействована, в основном, молодежь, для массовых сцен были приглашены учащиеся хореографического училища. Ведь, как известно, влюбленным Ромео и Джульетте и их друзьям было по 14-16 лет. И в действительности, от спектакля веяло юной непосредственностью, чистотой и пылким максимализмом. В главных ролях выступили молодые солисты Г. Курбанова и Ф. Буриев. В новой работе балетной труппы есть прекрасная музыка, стильная хореография, гармоничная сценография и актерские удачи. Что вполне объяснимо. Театр из первых рук получил один из интересных образцов современной балетной шекспирианы.

Накануне нового 2014 года театр «Астана Опера» представил совсем иную версию балета «Ромео и Джульетта» С. Прокофьева в постановке французского хореографа Шарля Жюда. В основе его постановки лежит хореография Р. Нуриева, который в 1984 году поставил этот балет на сцене театра Гранд Опера.

В развитии музыкальной драматургии главенствует любовная тема, лейттема Ромео и Джульетты. Этой же темой пронизана драматургическая ткань и хореографическая стилистика балета. Красивая и трагическая история любви разворачивается на фоне многопланового полотна, где балетмейстеру-постановщику удается ни на миг не ослабляя страстей шекспировского произведения, зримо показать жестокие нравы средневековой эпохи, бытовые и жанровые картинки того времени. Спектакль изобилует старинными церемониальными танцами, типа менуэт, гавот, павана.

Как давно известно, тема любви наиболее близка искусству хореографии. Там, где не хватает слов, в балете всегда находятся наиболее адекватные этому чувству пластика, жесты и движения. Это удалось и балетмейстеру Шарлю Жюду, который в постановке дуэтных танцев продемонстрировал широкую танцевальную фантазию и владение искусством пластических полутонов. С самого первого знакомства между влюбленными возникала удивительная гармоничная связь, которую балетмейстер отразил в весьма нежных и выразительных дуэтах, наполненных любовью и страстью. Высокие поддержки, различные обводки на полу, сложная вязь объятий, перетекающих друг в друга, явственно раскрыли внутреннее состояние юных влюбленных. В молчаливом диалоге и танцах М. Басбаевой и Т. Гатауова любой зритель мог прочувствовать силу их чувств и необычайную нежность по отношению друг к другу. Это выражалось даже во взгляде, которым они обменивались между собой.

Шекспировские страсти разворачивались на фоне изумительных по красоте декораций и роскошных костюмов, не только главных героев, но и каждого исполнителя, находящегося на сцене. Сценографическое оформление было выполнено уже знакомой казахским любителям искусства итальянской командой во главе с Эцио Фриджеро, художником по костюмам Франка Скуарчапино, художником по свету Виничо Кели и художником по проекциям Серджи Металли. В качестве ассистента хорео-

ографа-постановщика выступил Эрик Кильер, а руководил всей постановкой хореограф Гвидо Риччи.

Талантливая команда сценографов оживила на сцене картинку в духе средневековой Италии с ее роскошью в стилистике, мрачностью в цветовых колоритах и множеством узнаваемых деталей в оформлении. Все действие разворачивалось на фоне огромных черных колонн, украшенных золотыми росписями в сицилийском стиле. В зависимости от места действия на заднике в глубине появлялись контуры зданий и соборов, выполненных в чисто итальянском стиле. Тщательно выписанные картины с соблюдением живописных законов перспективы, а также правильно подобранный свет для проекции помогли созданию у зрителей полного ощущения далеко идущей сценической панорамы. Сцена бала во дворце Капулетти выполнена в глубоких кораллово-бордовых тонах. В таком же цветовом колорите были выполнены и костюмы исполнителей. Выбранные в оформлении яркие цветовые пятна изначально создавали у зрителей ощущение беспокойства и надвигающейся кровавой трагедии.

Балет «Ромео и Джульетта» в постановке французского хореографа Ш. Жюда стал еще одним шагом балетной труппы театра «Астана Опера» к постижению новой хореографической лексики на фоне выразительного художественно-изобразительного оформления. Художественная выразительность и правда балета выразились в психологической разработке образов, в глубине и истинности драматических коллизий трагедии, раскрытых совокупными средствами хореографии, пантомимы, действенного и дивертисментного танца.

Танец – это вид искусства, понятный на любом континенте без каких-либо слов и объяснений, не нуждающийся в изменениях, исходя из особенностей национального менталитета. Поэтому на казахской балетной сцене произведения Шекспира будут всегда интересны зрителям разного уровня и разнообразных предпочтений. В XXI веке композиторы и балетмейстеры будут еще много раз заново перечитать шекспировские страницы. И только тогда, когда музыка, а за ней хореографическая композиция, подсказавшая эту музыку и продиктованная ею, проникнут за внешние приметы эпохи и быта к сути творений Шекспира, они постигнут смысл и дух того, что называют настоящей балетной шекспирианой.

Литература

- 1 Гаевский В. Дом Петипа. – М.: Артист. Режиссер. Театр, 2000. – С. 432.
- 2 Львов-Анохин Б. Галина Уланова. – М.: Искусство, 1984. – С. 350.

References

- 1 Gaevskij V. Dom Petipa. – M.: Artist. Rezhisser. Teatr, 2000. – S. 432.
- 2 L'vov-Anohin B. Galina Ulanova. – M.: Iskusstvo, 1984. – S. 350.

6-бөлім
ЖАС ҒАЛЫМДАР

Раздел 6
МОЛОДЫЕ АВТОРЫ

Section 6
YOUNG AUTHORS

Karayev A.A.
Specifics of chess terminology

This article discusses the specifics of chess terminological system. Huge popularity of sport, describing with fascinating development of sport and inclination to the sport progression not only of the participants of competitions but also of a lot of fans shows active use of sport, in particular, chess terms in their directly nominative meanings. Great number of chess terms gives an inexhaustible possibility for their usage in different communicative situations and it is really valuable for the reporters as a rich source of new ways of attracting readers.

The article also gives examples of the identified word classes, origin of chess terms, as well as methods of their formation, which were selected by continuous sampling method. At the beginning there are definitions of such concepts as «terminology» and «terminological system». The value of the article is that the findings and examples shown here could be used in the teaching practice of terminology and linguistics, as well as the basics of journalism.

Key words: chess terminology, terminological system, determinologization, antonymy, polysemy, homonymy, synonymy.

Караев А.А.
Шахмат терминологиясының ерекшеліктері

Бұл мақалада шахмат терминологиясы ерекшеліктерінің мәселесі қарастырылған. Спорт – көптеген жарысқа қатысушылар мен жанкүйерлері өте жылдам дамып келе жатқан сала. Сол себептен спорттың, оның ішінде шахмат саласының терминдері белсенді қолданысқа еніп жатыр. Шахмат терминдері тура номинативті мағынада және ауыспалы метафоралық бірлік ретінде сөздік қордың аясын кеңейтуде. Шахмат терминдерінің көпмағыналығы әр түрлі қарым-қатынас кезінде қолданысқа түсуге зор мүмкіндік береді. Әсіресе журналистер үшін оқырманға ерекше ісер етуде пайдаланылатын жаңа сөз қолданымның бай қайнаркөзі болып табылады.

Сондай-ақ, бұл мақалада үздіксіз таңдау әдісі бойынша таңдалған шахмат терминдерінің мағынасы мен олардың пайда болу әдістеріне нақты мысалдар келтірілген. Осы мақаланың бірінші бөлімінде «терминология» және «терминологиялық жүйе» ұғымдарының анықтамалары ұсынылған. Мақала анықталған нәтижелер мен мысалдар терминология және тіл білімін, сондай-ақ журналистика негіздерін оқыту практикасында қолдануға болатынымен құнды.

Түйін сөздер: шахмат терминологиясы, терминологиялық жүйе, детерминологизация, антонимия, полисемия, омонимия, синонимия.

Караев А.А.
Специфика шахматной терминологии

В данной статье рассматриваются и раскрываются особенности шахматной терминологической системы. Огромная популярность спорта, его бурное развитие и вовлечение в спортивное движение большого числа не только участников соревнований, но и болельщиков проявились в активном использовании спортивных, шахматных, в частности, терминов в прямом номинативном значении и в виде метафорически переосмысленных единиц. Многообразие шахматных терминов дает неисчерпаемые возможности для употребления их в различных ситуациях общения и особенно ценно для журналистов как богатый источник новых средств воздействия на читателей.

Также в статье приводятся примеры по выявленным разрядам слов по происхождению шахматных терминов, значению, а также способам их образования, которые были отобраны методом сплошной выборки. В начале статьи приводятся дефиниции таким понятиям, как «терминология» и «терминологическая система». Ценность статьи заключается в том, что полученные выводы и примеры могут быть использованы в практике преподавания терминоведения и лингвистики, а также основ журналистики.

Ключевые слова: шахматная терминология, терминологическая система, детерминологизация, антонимия, полисемия, омонимия, синонимия.

SPECIFICS OF CHESS TERMINOLOGY

Terminology is a set of terms, designating the notion of a specific area of knowledge or activity, and a set of terms of a natural language. However, terminological practice is so, that a meta-language of the philology is the most problematic language of science. Terminology studies are actual and advanced direction in modern linguistic science. Scientists refer to the study of the essence of the term, its properties; highlight the problems of meta-language of terminology studies, formation of terminological systems, terminologization and determinologization processes, terminography issues. Such researches as A.A. Reformatsky, G.O. Vinokur, V.P. Danilenko, O.S. Akhmanova, T.L. Kandelaki, L.A. Kapanadze, V.A. Tatarinov, S.V. Grinev, B.N. Golovin, R.Yu. Kobrin, A.V. Superanskaya, N.V. Podolskaya, N.V. Vasiliyeva, V.M. Leichik, L.Yu. Buyanova, G.P. Nemeč, T.Kh. Kade, S.D. Shelov and others are among notable scientists of terminology studies [1, 3].

Terminological system (terminological system) is a complicated dynamically stable system, elements of which are selected according to the certain rules of lexical units of a natural language. Its structure is isomorphic to the structure of the logical connections between notions of a specific area of knowledge or activity, and the function is to serve as a sign (language) model of that field of knowledge or activity [1, 11].

Based on these definitions, we can talk about sports terminology, which is now not only an integral part of the culture, but also is the sphere of professional activity, about the existence of sports terminological system, the core of which consists of common to all (or many) sports terms, designating competition, participants, the elements of the organization, constituent to the various terminological systems of the lowest level practically without changes of the notion contents. The basic elements are also the names of sports, organizing their own terminological systems as a source term.

Our research is devoted to the study of chess terminology; in this regard we consider specifics of formation and terminologization of chess culture in this article.

Chess is an ancient intellectual game, which has centuries-long history. Now it is one of the most popular table games [2, 5].

In the second half of XX – beginning of XXI centuries a considerable number of scientific papers devoted to various aspects

of the game phenomenon appeared. A lot of related disciplines (philosophy, logic, culture, linguistics, psychology, literature, etc.) deal with games research.

Linguistics, for example, studies the semantic characteristics of the notion of the game, cultural studies investigates place of the game in the culture context, psychology – semiotics of culture, sign and meaning functions, cognitive processes and etc. And it goes without saying that in this situation, the study of the phenomenon of the game becomes an interdisciplinary issue [3, 2].

From the perspective of language I would like to highlight and reveal the features of the formation of chess terminology. There is the need to find the meaning of meta-language of chess terms that is an object of the current research in order to develop an integrated understanding.

Features of chess game allow us to consider it as a cultural phenomenon, game form, a valuable material for philosophical and cultural studies, the sign material for a semantic analysis and, finally, as an object for the philological study of culture of semiotics, sign categories, value and meaning.

The huge popularity of sport, its rapid development and the involvement of not only participant of competitions but also of a lot of fans shows active use of sport, in particular, chess terms in their directly nominative meaning and as metaphorically reinterpreted units.

It should be noted that any term in addition to the nominative function perform communicative function peculiar to the language in all its occurrences. We can distinguish two main functioning areas of chess terms – specialized texts of a scientific or journalistic nature and journalistic texts, having no direct relation to chess and sport in general, as well as literary texts [3, 1].

Chess vocabulary as part of sports terminology includes both the terms and non-terminological units, which are obsolete terms and colloquial terms, humorous terms, most of the verbal terms, classified as derivatives of nominative terms in functioning areas, professional words and nomenclative units. Non-terminological units are not analyzed in this article [1, 11].

Originally, single-word terms are divided into national Russian and foreign language terms.

Chess terms are formed in the following ways: borrowings from other languages («fianchetto», «blitz»), common words terminologization («luft», time), transterminologization (inversion), phrases lexicalization («material superiority»), as well as by derivation in chess terminological system

via affixation («problematist», «fianchetto») and addition [1, 14].

It should be noted that in publicistic speech chess term is used as in general meaning and in figurative meaning as well. In determinologization process a term loses its exact conceptual importance, systematicity, monosemy. So, there is a simplification of term's concept, the former term is adapted to the understanding in common language. Such words with terminological meaning do not require the definition but interpretation, like other common vocabulary words. This changes the lexical valence of the word.

Determinologization of sports terms and their entry into common-literary language springs both extra-linguistic and linguistic factors.

Due to the fact that chess game, on one hand, has military actions as a prototype, and on the other hand, reflects a «skirmish of wits», clash of political forces and the various socio-political maneuvers there are regular associations with the game of chess. Comparison with chess pieces is a common technique in publicistic texts: «Our government, as a pawn, does not go back» [«Mosk. Komsomolets», 21.01.05]. «Everyone worries about the possibility of intensification of the struggle for the redistribution of power in Azerbaijan and the inevitable onset of a period of turmoil. Therefore, the actual figures of the chess game will make moves only after the disappearance of the present king. A queen has to constantly maneuver, not to fly off the board beforehand» [«Koms. Pravda», 9.08.03]. In this phrase «chess game» refers to the process of the struggle for the power in the country. «Figures» – respectively – its main figures: President Heydar Aliyev («king») and his son, Ilham Aliyev, the front-runner for the post («queen»), as well as candidates from the opposition. They all perform certain actions – «moves». The «queen» has to constantly «maneuver» to «not to fly off the board» that is not to cut out from the fight. There is an obvious metaphorical transfer [4, 182].

The use of staggered terms and combination which are associated with the initial terminological meaning only formally deserves special attention. Thus, the «trump card» (in chess it means such a position in which one of the parties has a chance to win) is a title of the article on the procedure for the payment of monetary and material prizes in lotteries [«Arguments and Facts», 2003, edition 40]. There is a transformation of a combination of «trump-card», which would not cause ambiguous interpretations; however, it also would not have a specific evocative shade, which is very important for publicistic texts [4, 183].

Thus, it can be affirmed that chess terms despecializing are widely used today in media due to its brevity and expressiveness. There are over two hundred of such cases. The use of the majority of chess terms is accompanied by the expansion of the meaning, its transformation, as well as the metaphorical transfer, that is, the traditional ways of determinologization of special vocabulary. Unlike other sport terminological systems chess terminology in publicism is used to refer to more knowledge-based notions. As long as chess is a game that develops not the physical but mental abilities, an appeal to its lexicon suggests quite educated readership, available to understand language game based on these associations.

A variety of chess terms gives endless possibilities for their use in different situations of communication and is especially valuable for journalists as a rich source of new means of influence on readers, vivid images and successful comparisons [4, 183].

Due to linguists researches it was revealed that there are antonymy terms in chess terminology observed that are associated with the object specific of study, where the confrontation is a basic element, as well as polysemy, homonymy and synonymy, which does not contradict the essence of the term, as evidenced by the continuous development of chess thought and reflects the state of the science at the moment [1,7]. After a thorough analysis, we concluded that chess terminology requires particular attention.

In chess, the term «opening» – the beginning of a chess game, that is targeted at mobilization. Term «opening» as an «initial stage of a chess game» is represented in the general language dictionaries as one of the lexical-semantic variants of polysemantic word: 1. The first performance of the actor on stage // The first public performance in any field. 2. Beginning of chess and checks games. In the expressions like «atomic opening» (title of the article on the official representation of Sergey Kiriyenko in the new post of the head of the Federal Atomic Energy Agency) [«Ros. Gazeta», 19.11.05], and «Volga opening» (the arrival of Mikhail Kasyanov to Samara – the first exit before public after his declaration of intent to participate in the fight for the presidency in elections 2008») [«Ros. Gazeta», 3.11.05] two meanings are used. Two variants mean the first public appearance in a new way, but in its form of expression, these expressions will inevitably evoke associations with the names of chess game beginning [3,2].

Polysemy of the term «composition» is determined by such regular relationships between

lexical-semantic variants that occur, for example, in a linguistic term «grammar» denoting science and its object. Term «composition» – special area of chess creativity, process of which is contained in creating of artificial setup with a specific task for one of the parties», «composition»- artificial setup with a certain task for one of the parties. Comparison of given definitions, on one hand, confirms the presence of their common general sense of a special character, «artificial setup with the task for one party», while on the other hand shows the discrepancy between the volume of relevant concepts [1, 92].

We can also refer the term «play¹» to the homonyms (1. General name of the competition in sport games, matches. 2. A variation of the game – blind game) and play² (peculiarity of being up in a sport games), game¹ (the process of struggle against the first move before revealing the final result, the set of all the moves taken on board in their sequence) and game² (the common name of a number of openings). Homonymy in such cases is supported by a mismatch of synonyms or lack thereof of one of homonyms, the difference in the compatibility of which is fixed by the presence of a variety of compound terms. So, game¹ is acting as a main component in the terms elements such as majority game, friendly game, while game² – as a nomen component means Ruy Lopez game, and etc. Multiple terminologization of a common word leads to such homonymy [1, 95].

There are doublet terms and option terms are met in chess terminology. Synonymy is turned up in a coexistence of doublet terms, i.e. those which terminological meaning coincides completely: author, composer, problem compiler and etude originator form synonymic row. All of them are hyperonym at the same time for the terms problemist (composer of chess problems) and etudist (composer of chess etudes).

As for antonyms, it is not peculiar to terminology and is considered to be a drawback as the same as the previously discussed semantic relationships. But sport is a confrontation between the parties, and it is reflected in the system of concepts and their relationship with each other.

Sport terminology in general and chess, in particular, has many such examples. Compare, for example, «win – lose», «form – anti-form», «tempo loss – tempo gain» and etc. Antonymy is created by the means of a certain affixes with the negation meaning or prefixes with the opposite meaning, and semantically, when the opposite meaning is put in a lexical item in a common language system level that is naturally put off to the terminology [1, 102].

As L.A. Avakova has noted in her scientific work, the main method of terms formation is terminologization that is the process of entering of common-literary words to the vocabulary subject area by cutting off of «narrow-minded» meanings from the words, as well as various kinds of connotations, attachments of the clear definition and place in appropriate terminological system to the word. At

the same time the original meaning of the word usually becomes narrower and is concretized, and its semantic core acquires additional, special, content («board», «protection», and «victim»). A particularly important group is made up of military vocabulary words («attack», «maneuver», «flank», «tactics»), which is associated with the history of chess game as a kind of art of war «textbook» [1, 104].

References

- 1 Avakova L.A. Strukturno-semanticheskiy i funktsional'nyy analiz terminosistemy «Shahmaty»: Dis. kand. filol.nauk.– M., 2006. – P.3, 7, 11 14, 92, 95, 102, 104.
- 2 Nikolayev Y.A. Shahmatnaya igra kak filosofsko-kul'turnyj fenomen: Dis. kand. filol.nauk.– M., 2001. – P.5.
- 3 Yurkovskiy I.M. Terminy, obshchie dlya sportivnyh igr, v russkom yazyke: Dis. kand. filol.nauk.– L., 1978. – P.1, 2.
- 4 Avakova L.A. Transformatsiya znacheniy shahmatnyh terminov na gazetnoy polose // Vestnik Adygeyskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2006. – № 2.– P. 182, 183.

Қожанұлы М.
**Қазақтың әскери өнері
туралы**

Мақалада қазақтың әскери өнері алғашқы да ел ішіндегі болып жататын түрлі даулармен (не тайпалармен, халықтармен) тығыз байланысты дамығанын сөз етіп, оны батырлар жырлары, ақын-жазушылар шығармаларындағы нақты мысалдары негізінде қарастырылады. Сондай-ақ, автор қазақтың әскери өнеріне тән кейбір соғыс қару түрлері: жекпе-жек, балта және қамшы, оның түрлері сияқты ұғымдарды әскери ғылыми мәселелері аясында талқылауға және соғыста көшпелілердің басым болу тактикасын, соғыста қолданылған әдіс-тәсілдер мен қару-жарақ түрлерін әскери маман, тарихшы және тілші мамандары т.б. зерттеуші ғалымдар пікірлеріне негіздеп, қазақтың әскери өнерін танымдық тұрғыдан зерттеуді ұсынады.

Түйін сөздер: әскер құру, әскери іс, әскери өнер, жекпе-жек, балта, оның түрлері: айбалта, бес аспап айбалта, тарақ балта; қамшы, оның түрлері: бұзау тіс қамшы, толғамалы қамшы, дойыр қамшы, жыланбауыр қамшы, өндірі қамшы.

Kozhanuly M.
**Or about Kazakh
military art**

The author of this article paid attention to the following: initially the Kazakh military art developed in close interconnection with various disputes happening within the country between the people, tribes, and considers it on concrete examples from heroic eposes, works of poets and writers. At the same time, the author suggests to study some types of military weapons, which are characteristic to the Kazakh military art, namely such concepts as a duel, axes and lashes (kamcha) and their types within the framework of military science problems as well as to study military tactics of the nomads, the methods and touches applied by them in fight and arms from an informative position of the Kazakh military art on the basis of military experts' views, historians and linguists priority.

Key words: formation of troops, warfare, military art, duel, axes, lashes and its types: [arkh. pole-axe; semicircular (crescent) fighting axe (aybalta), universal fighting axe (besaspapbalta), obsolete tool for using against wild animals (tarakbalta); lashes and its types: a lash of a large texture from 8-12-16 belts (strips) (buzau tis kamcha), a whip with hems on the handle (tolgamalykamcha), a thick lash, a lash (doiyrkamcha), the kamcha made of special kind of weaving (it is similar to snake); one of ways of weaving of a kamcha (zhylanbauyrkamcha), the kamcha made of a skin of a young animal (ondirkamcha)].

Қожанұлы М.
**О казахском военном
искусстве**

В данной статье автор обратил внимание на то, что изначально казахское военное искусство развивалось в тесной взаимосвязи с происходившими внутри страны различными спорами между народами, племенами, а также рассматривает его на конкретных примерах из героических эпосов, произведений поэтов и писателей. Вместе с тем автор предлагает исследовать некоторые характерные казахскому военному искусству виды боевого оружия, а именно такие понятия, как поединок, топоры и плети (камчи) и их виды в рамках проблем военной науки, а также исследовать с познавательной позиции казахского военного искусства на основе взглядов военных специалистов, историков и языковедов приоритетную военную тактику номадов, применяемые ими в бою методы и приемы и вооружение.

Ключевые слова: формирование войск, военное дело, военное искусство, поединок, топоры, плети его виды: [арх. секира; полукруглый (серповидный) боевой топор (айбалта), универсальный боевой топор (бес аспапбалта), устар. орудие для использования против хищных зверей (тарак балта); плети, его виды: плеть крупного сплетения из 8-12-16 ремней (полос) (бұзау тіс қамшы), кнут с рубцами на рукоятке (толғамалы қамшы), толстая плеть, нагайка (дойыр қамшы), камчи, сделанные по особенному виду плетения (схоже на змею); один из способов плетения камчи (жыланбауыр қамшы), камчи, сделанные из шкуры молодого зверя (өндірі қамшы)].

КАЗАҚТЫҢ ӘСКЕРИ ӨНЕРІ ТУРАЛЫ

Қазақ армиясындағы қазақтың әскери өнері ондаған жылдардың жемісі десек, артық айтқанымыз емес.

Әскери ғалым-маман М. Серкпаев: «Кейбір проблемалар әскери өнер үшін бүгінгі күні де өзекті болып қалады» [1, 312], – деп жазғандай, ертеде көшпелі тайпалардың әскери өнері негізінен ел ішіндегі болып жататын түрлі даулармен (не тайпалармен, халықтармен) тығыз байланысты дамығаны белгілі.

Қазақта әскер құру, әскери іс, әскери өнер мәселесімен ертеден-ақ айналысқан. Алайда, қазақта толыққанды әскерді құру мәселесінің жолға қойылмауы, қазақ жерінде құрылған қазақ хандығы мен жүздерінің бытыраңқылық сипатта болуынан болса керек.

Ғаламтор бетінде «әскери іс деп, мемлекеттің қарулы күштерінің әрекеттері, дайындығы және құрылымдарымен байланысқан теоретикалық һәм практикалық сұрақтарды қамтитын жалпы жинақы термин», – [2] делінген.

Қазіргі тілімізбен айтсақ, *ертеде әскери іс дегеніміз* – ел ішіндегі ішкі және аулы аралас, қойы қоралас көрші ауылдан не көрші елден (сыртқы)туындаған жағдайда, не түрлі даулардан қорғана отырып олжа алу, табыс табу немесе оларды әскери-барлау міндетімен қатар, шаруашылық қызметін де орындау болса, ал Әскери энциклопедияда: «*Әскери іс* – бейбіт және соғыс уақытында мемлекеттіңәскери ұйымдарының қызметтері және қарулы күштерінің құрылыстарымен байланысты теориялық және практикалық мәселелерді, сондай-ақ соғыс жағдайына тұрғындар азаматтарын дайындау» [3, 149], – деп, анықтама берілген.

Соғыс жағдайында әскери өнер арқылы ерлер отбасын, дүние-мүлкін қорғаса, аләйелдер мен балалар даауылға дұшпан шабуыл жасағанда не істейтініне дейінөз орындарын жақсы білген.(мысалы, оның элементтерін «Жаужүрек мың бала» киносынан көруге болады).

Қазір де *әскери өнер(әскери стратегия мен тактика-курсив біздікі)*ғылым мен техника заманына негізделіп, «әскери өнер – стратегия, оперативтік соғыс өнері және тактикалық әдіс, сонымен қатар соғыс қимылдарының құрлықта, теңізде және әуеде жүргізілуінің теориясы мен тактикасы» [4, 67], – деп анықтама берілген.

Дегенмен, қазақтың әскери өнері туралы жазбаша мәліметтер өте аз. Оның есесіне, батырлар жырларында, ақын-жазушылар шығармаларында соғысу тәсілдері, қорғану жолдары т.б. көрініс тапқаны белгілі.

Қазақ балаларын бес жастан бастап атқа мінгізіп, атқа отыруға үйрететінін ескерсек, онда әрбір қазақтың астында – аты, қолында – қаруы болуын, өзін сарбазбын (жауынгер) деп санайды, – деп түсінуге болады. Сондықтан қазақтар атты әскермен соғысуды бірінші орынға қойды, ал соғыс барысында атсыз жаяу қалу өте сирек болады. Соғыста атақты батырлар болаттан сауыт кесе, ал қатардағы жауынгерлер былғарыдан сауыт не бадана киген.

Осы жолдың авторы сауыт, оның түрлері туралы мақаласында арнайы тоқталғандықтан [5, 86-91], қайталап жатпадық.

Жалпы, қазақ жауынгерлерінің қолында қару-жарақтары ретінде: *балта, қылыш, садақ, найза және шоқпар, сойыл, қамшы* болады. Бұларды ауқатты бай өзінің батыр жауынгерлеріне қарудың толық түрімен қаруландыру болмаса, көбінесе, қатардағы жауынгерлерде бұлардың бір не екі түрі ғана болады.

Қазақта әскери өнерді қалыптастырушы элементтер баршылық, тек біз білетін кейбір жайттарға тоқталуды жөн көрдік:

– мергендікке баулу – асық ату, садақ ату;

– дене бітімін, білек, қол күшін қалыптастыру – күрес, қол күші, көкпар, бәйге, аударыспақ, қамшы, балтаның рөлі т.б.;

– жылдам, шапшаңдыққа баулу – жасырынбақ, жарыс, ақсүйек ойнау, ат үстінде найзаласу, ат бауырынан өту, аттан секіру, атқа қарғып міну;

– түрлі ойындар мен сайыстар т.б.

Осылардың бәрі тұтастай, қазақтың әскери өнерін және жекпе-жектің мәнін айқындап, толықтырады. Сөздікте: «Жекпе-жек. Көне замандағы жеке батырлардың шайқасы, соғыстың беташары. Шеп құрып тұрған екі жақтың аралық майданына бір-бірден батыр шығып, жекпе-жек сайысқа түскен. Шарт бойынша олар аты-жөндерін сұрастырып, қалай соғысу тәсіліне (атыспақ, алыспақ, жұлыспақ, қылыштаспақ, найзаласпақ т.б.) келісіп алған және осы ұрыста кім жеңілсе, соның әскері тізе бүгетін болған» [6, 105], – делінген.

Әдетте, шайқас басталмастан бұрын, ұрыста батыр өзінің қарсыласын жекпе-жекке шақырады. Осы кезде әскер құрамы батырды қолдап, ұрандарын айтып, қарсы жақты жекпе-жекке шақырады. Жекпе-жекте әскердің күші мен рухы да көрсетіледі. Егер батыр аттан құласа, онда

жаяу соғысады. Осы жерде жекпе-жекке шыққан батыр жеңген жағдайда, қарсыласы жеңілгенін мойындап, алаңнан кетеді. Бұл – жекпе-жектің алғы шарты.

Жалпы, жекпе-жекке шығарда қарсыласынан бірінші болып жекпе-жекті бастау туралы кезегін сұрау «Ер Тарғын» жырында, ал кезегін бермей «Алпамыс батыр» жырында көрініс тапқанын көреміз.

Кезегін сұрау:

Мысалы, «Ер Тарғын» жырында:

Сонда Қожақ сөйлейді:

«...Әуелгі кезек менікі,
Сонғы кезек сенікі,
Қалаған жерден ағамын,
Айнымай туған ер болсам
Кезегімді бер енді» –

дейді.

Тарғын бұл Қартқожаққа кезек беріп, атсаң ат деп қарсы қарап тұрып еді...» [7, 164]. Біз жырдан «кішінің үлкенге құрметпен» қарап, жолын берген Тарғын бейнесін көреміз.

Кезегін бермеу:

«Алпамыс батыр» жырында:

Келе қалмақ сөйледі:

«... Сірә, бір кезек бермедің,
Ерлердің жолын білмедің,
Сенің мұның маскара!
Батыр болсаң кезек бер,
Басыңа қалқан ұста да».
Сонда батыр сөйлейді:
«... Жеті жыл жаттым мен деймін,
Жеті мың қалмақ өлтірмей
Сірә де, кезек бермеймін» [7, 49]. –

деп, не себепті кезегін бермегенін жырланса, ал «Қобыланды батыр» жырында Қазан батыр мен Қобыланды батыр арасындағы жекпе-жек былайша суреттеледі:

...Ырғай сапты сүңгіні
Ырғай, ырғай салысты,
Итерісіп тұрысты,
Найза қанға майысты,
Ат тізесін бүгісті
Бүгісе, бүгісе тұрысты... [7, 104].
Қанжарменен қармасты
Семсерменен серместі.
...Қазан аттан құлады,
Көріп елі жылады,
Шаһары байтақ жұртына
Өлігін жиып алады [7, 105].

Батырлардың жекпе-жек шайқасында соғыс қаруы түрінде қамшы, балта да ретіне қарай жетекші рөл атқарғанын байқаймыз. Сырттай қарағанда, жекпе-жекте қамшының онша рөлі жоқ болып көрінуі мүмкін, ал жыр жолдарынан қарасақ, оның түрлері және қандай деңгейде рөл атқарғанын байқауға болады. Сонымен:

Қамшы – көлікті айдап жүргізу үшін қолданылатын, таспадан әр түрлі нұсқада түйіп, өріп, тобылғы немесе басқа затқа саптап жасалған құрал, ер-тұрманның бір құрамы [6, 228], – деп анықтама берген. Мысалы:

«Алпамыс батыр» жырында:

Мұны естіп Қараман,
Салып кетті қамшымен
Қара тұлпар санына... [7, 31].

«Қобыланды батыр» жырында:

Қобыландының қамшысы
Тайбурылға шын батты,
... Санына қамшы батқан соң,.. [7, 97].

Ертеде қамшы таспадан жасалған. Ал таспа дегеніміз не?

ТАСПА – иленген қалың теріден тілінген жіңішке қайыс [6, 232]. Таспадан жасалған қамшы түрлері неден жасалғанына, ерекшелігіне қарай аталған. Соның кейбір түрлерін оқырманға ұсынуды жөн көрдік.

Бұзау тіс қамшы – жалпақтығы 60-70 мм-дей таспадан өрілген, он екі өрімдік дырау қамшы [6, 228-229].

Толғау – орау мағынасында, түрі: толғамалы қамшы

Бұқар жырауда:

Толғамалы қамшы алып,
Толғай да, толғай дәурен сүрмес пе [8, 116].

Дойыр: дойыр қамшы – ұрыс-қағыста ұстайтын, қысқа сапты жуан өрмелі қамшы [6, 104].

Жыланбауыр – қамшы өрімінің бір түрі [9, 327].

Сонда Телағыс күрсініп дем алды. Сонда қатыны домалап кетіпті. Таңертемен күреңшені атқа ер салып, атты ерттеп, қолына жыланбауыр қамшыны алып жол кетуге шықты [10, 185].

Өндір – жаңа өрілген қамшы. Ат терісіне малшынбаған, қатпаған, өрімі жұмсақ икемді қамшы.

«Қобыланды батыр» жырында:

Тобылғы сапты қамшымен,
Тартып-тартып жіберді.
...Қобыландының қамшысы
Тайбурылға шын батты [7, 97], –

деген жолдарда қамшының сабы тобылғы ағашынан жасалғанын білдіреді.

Балта – өткір жүзді, екінші жағы шүйделі, ағаш шабатын сабы бар құрал [6, 88-б].

Сөздікте: «*Айбалта* – ұзын сапты, өткір жүзді, жарты ай бейнесіндегі соғыс қаруы. Ежелгі Египет заманынан бері белгілі. Айбалтаның алғашқы үлгілері батыс пен шығыстың басқа елдерінде де кездеседі. Орта Азия мен Қазақстанға айбалта ең бері дегенде XIV-XV ғасырларда тараған. Сабының ұңғыдан өтер екі жағы темір құрсаумен шегенделген. Жергілікті ұсталар айбалтаны қошқар мүйіз ою-өрнектерімен безендіруді ерекше өнерге айналдырған» [6, 102], – делінген.

Базар жырауда:

Айбалтаны мұқалтқан,
Қайыңда қатты без болар [8, 294].

«Қобыланды батыр» жырында:

Айбалтам тасқа өтпейді,
Жамандар сөзді кектейді,
Жүрмейісің, құрдасым,
Қызылбастың еліне [7, 101].

Зерттеуші ғалым А. Құралұлы айбалта сөзінің қатысуымен жасалған ертеде *алтын жақты айбалта* және *бес аспап айбалта* қару түрлері бар екендігін атап көрсетеді. Сондай-ақ жырда *тарақ балта* түрі де кездеседі.

«Қамбар батыр» жырында:

Тұмсыққа *тарақ балтамен,*
Сондай мықты шеріні,
Жалғыз-ақ ұрып қатырды [7, 194], –

деп жырланады. Ал Сөздікте: «*Тарақ балта* – көне. – жыртқыш хайуандарды ұрып-соғу үшін жасалған құрал» [9, 784], – деп берілген.

Қазақтың әскери өнерінде соғыста көшпелілердің басым болу тактикасында, ең алдымен, тұтқиылдан және тез шабуыл жасау принципін жиі қолданылса, ал соғыстағы айла-тәсілгеназар аударсақ: алдымен, қарсыласын садақпен ату, сосын найзаласу, осылардың ізімен қылыштасу және күрзі, шоқпар, сойыл не колшоқпарды қолдану. Егер бірінші шабуыл нәтижесіз болса, онда жасақтар тез тарап, жаңа шабуылға дай-

ындалады. Қарсыласының бағыттарын адастыру үшін жан жақтан шабуыл жасауы, сондай-ақ алдын ала тосқауыл құруы, жалған қашуы, атты айдап, әскер санының молдығын көрсету үшін қолдан шаң жасауы, алдау жолымен тылда өзіне тартуыт.б. әдістерін қолданылған.

Жалпы, қазақ әскери өнерінде қолданылған әдіс-тәсілдер мен қару-жарақ түрлерін әскери маман, тарихшы және тілші мамандарымен бірлесіп танымдық-тілдік тұрғыдан сөз ету – болашақтың ісі.

Әдебиеттер

- 1 Серкпаев М. Әскери өнер тарихы: дәрістер курсы. – Көкшетау, 2013. – 320 б.
- 2 <https://kk.wikipedia.org/wiki/әскери-іс>.
- 3 Военная энциклопедия. – Т. 2. – М.: Военное изд-во, 1994.
- 4 Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі. Әскери іс. – Алматы, 2001. – 480 б.
- 5 Қожанұлы М. Қазақтың жаугершілік кезіндегі әскери жарақ сауыт атауы мен түрлері //«Университет Хабаршысы» журналы. – 2015. – № 3. – Б. 86-91.
- 6 Құралұлы А. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. – Алматы, 1997. – 368 б.
- 7 Төрт батыр. – Алматы, 1990. – 216 б.
- 8 Бес ғасыр жырлайды. – Т. 1-2. – Алматы, 1984.
- 9 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы ред. басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы, 2008. – 968 б.
- 10 Батырлар жыры. – Т. 6. – Алматы, 1990. – 272 б.

References

- 1 Serkpaev M. Äskerı öner tarıxı: dÄrister kwrsı. – KÖkşetaw, 2013. – 320 b.
- 2 <https://kk.wikipedia.org/wiki/Äskerı-is>.
- 3 Voennaya éncıklopedıya. – T. 2. – M.: Voennoe İzd-vo, 1994.
- 4 Qazaq tili terminderiniñ salalıq ğılımı tÜsindirme sözdigi. Äskerı is. – Almaty, 2001. – 480 b.
- 5 Qojanulı M. Qazaqtıñ jawgerşilik kezindegi Äskerı jaraq sawıt atawı men türleri //«Wnıversitet Xabarşısı» jwrnalı. – 2015. – № 3. – B. 86-91.
- 6 Quralulı A. Qazaq dÄstürli mädenıetiniñ éncıklopedıyalıq sözdigi. – Almaty, 1997. – 368 b.
- 7 Tört batır. – Almatı, 1990. – 216 b.
- 8 Bes ğasır jırlaydı. – T. 1-2. – Almaty, 1984.
- 9 Qazaq tiliniñ tÜsindirme sözdigi / Jalpı red. basqarğan T. Januzaqov. – Almaty, 2008. – 968 b.
- 10 Batırlar jırı. – T. 6. – Almaty, 1990. – 272 b.

СОДЕРЖАНИЕ – МАЗМҰНЫ

1-бөлім   Раздел 1 Әдебиеттану   Литературоведение

<i>Azimova A.Y.</i> M.F. Akhundzadeh and it's woman images system	4
<i>Алдабек Н.Ә.</i> Жамбыл Жабаевтың шығармашылық мұрасы	10
<i>Базылова Б.К.</i> Особенности художественной реконструкции в историческом романе	16
<i>Бұлдыбай А.С.</i> Особенность сказительского искусства казахского народа	22
<i>Гусейнова П.А.</i> Идеи независимости в сатирической художественной прозе Абдулрагим-Бека Ахвердиева	30
<i>Джаламова Ж.Б., Джолдасбекова Б.У.</i> Авторское сознание в поэме Пришвина «Черный араб»	36
<i>Қулиева А.</i> Значение писем в исследовании творчества писателя	42
<i>Сағындықов Н.Б., Есенқұлова А.</i> Қазақ фольклорындағы дастандық эпос жанры	48
<i>Сарбасов Б.С.</i> Түркі ескерткіштеріндегі ғажайып туу мотиві	52
<i>Саткенова Ж.Б., Бисегалиева Н.Қ.</i> Балаларға арналған поэзиялық шығармалар тілі	56
<i>Сейдімханова Т.Б.</i> Қазақ халқының ғашықтық жырлары	60
<i>Seitkazy E.S.</i> Images and symbols in prose of O. Vokeev	66
<i>Солтанаева Е.М., Мұсалы Л.Ж., Айтмұхамбетова А.С.</i> Ежелгі және ортағасырлардағы әдеби мұрадағы ұлттық идея және «Мәңгілік Ел» идеясының көрініс табуы	72
<i>Тарақов Ә., Айтмұханбетова А.С.</i> М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясындағы адамгершілік өнегелері	80
<i>Шаинова Г.Б.</i> Особенности образной структуры прозы Тимура Пулатова	86

2-бөлім   Раздел 2 Тіл білімі   Языкознание

<i>Абаева Ж.С.</i> Проявление гендерных стереотипов в рекламном тексте	92
<i>Ахметбек Г., Нуржаева А.</i> Қытай тілі лексикасындағы белсенді кірме сөздер	98
<i>Bekmasheva B.N., Zhautikbayeva A.A.</i> Lingua Cultural Aspects of Language	102
<i>Досанова А.М., Мадиева Д.Б., Шакенова В.Б.</i> Интеграция ұғымы және тілдік бейімделу	108
<i>Ибраев Г.У., Айтпаева А.С., Рахметова А.Т.</i> Лингвистические особенности арготической лексики в частной переписке в пенитенциарных учреждениях	116
<i>Итжанова Н.Б.</i> Глаголы с семантикой агрессии в СМИ России и Казахстана	122

<i>Karagoishiyeva D.A., Sadykova A.K., Aushakhman A.T.</i> Experimental investigation of intonation in kazakh quasi-spontaneous and spontaneous speech	126
<i>Керімбекова Б.Д.</i> Қазақ поэзиясындағы «Заман» және «Уақыт» концептілерінің бейнеленуі	132
<i>Құркебаев К.К., Темірғалиева Э.М.</i> Дулат Бабатайұлы шығармаларының лексикалық ерекшеліктері.....	140
<i>Мамедов Р.А.</i> Невербальные способы общения и художественный текст	146
<i>Мисбохиддини Н., Узяиар Ю.</i> Толкование суфийских символов в «Валад-наме» Султан Валад	152
<i>Оданова С.А., Абишова Р.А.</i> Жарнама мәтіндеріндегі сын есімдердің бағалауыштық қызметі.....	160
<i>Сейдуллаева Г.А.</i> Языковые средства выражения эмотивности в рекламном дискурсе	164
<i>Сүйерқұл Б.М., Сахова Қ.А.</i> «От» архетипінің қазақ және ағылшын фразеологизмдері арқылы вербалдану ерекшеліктері.....	170

3-бөлім   Раздел 3
Тіл мен әдебиетті   Методика преподавания
оқытудың әдістемесі   языка и литературы

<i>Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю., Бектурганова Г.З.</i> Описание функционально-смыслового типа речи	178
<i>Атабаева Ф.К., Атабаева Г.Қ.</i> Формирования ИКТ компетенции педагогов	184
<i>Аязбаева Б.К.</i> Самоконтроль на уроках русского языка в 6 классе	190
<i>Егізбаева Н.Ж., Хайрушева Е.Е.</i> Мәтіндегі қатысым қызметінің тілді оқып үйренудегі тиімділігі	196
<i>Ержанова Ф.М., Егизбаева З.С., Игенбай Т.Е.</i> Методика обучения практическому курсу русского языка, направленная на формирование навыков публицистического стиля	202
<i>Жанкалова З.М., Бактыбаева А.Т.</i> Состояние и перспективы развития трехязычного образования в высшей школе Казахстана (на примере КазНМУ имени С. Асфендиярова).....	208
<i>Жаппар К.З., Хайрушева Е.Е.</i> Методология творческого преобразования мира в рамках профессионально-ориентированного обучения русскому языку.....	214
<i>Жаутиқбаева А.А., Абдуллаева Г.А.</i> Анализ результатов зимней сессии по иностранному языку на физико-техническом факультете КазНУ им. аль-Фараби 2015-2016 учебного года	220
<i>Жұсанбаева С.Б.</i> Дидактикалық көпөлшемді құралдарды құрудың теориялық-әдістемелік негіздері	226
<i>Меурамғалиева Р.М.</i> Scientific and methodical bases of literary program implementations discipline in the context of the works of Chingiz Aitmatov.....	230
<i>Оразаева Г.А., Артықова Е.У.</i> Личностно-ориентированный подход в обучении английскому языку	236
<i>Раимбекова А.А., Койшыбаева Г.С.</i> Метод наглядного моделирования как система поэтапного усвоения языка	242
<i>Рахова К.М.</i> Психологические особенности изучения иностранного языка	248

<i>Савчиц Н.Е., Кудиярбекова М.К., Исмаилова Ш.А.</i> Формирование устойчивой мотивации в процессе обучения русскому языку в вузе	252
<i>Strautman L.E., Gumarova Sh.B.</i> An interdisciplinary approach to teaching professionally-oriented english	258
<i>Turebekova R.S., Kalieva A.J.</i> Communicative aspect of studying of features of the scientific speech	264
<i>Утырбекова Р.К., Даниярова Г.Д., Жумагулова А.А.</i> The methods and principles of teaching foreign language	268
<i>Утебалиева Г.Е., Есбулатова Р.М.</i> Интегративный метод как условие усвоения целевого языка	272
<i>Турдиева Д.А., Бесирова Н.С., Абдрахманова Ж.А.</i> Ролевые игры в обучении иностранному языку	278
<i>Қамзаева Г.С.</i> «Қазақ тілін оқыту әдістемесі» пәнінде оқу-танымдық іс-әрекетті ұйымдастыру әдістерін пайдалану ерекшеліктері ...	284

4-бөлім   Раздел 4
Аударманың теориясы   Теория и методология
мен әдіснамасы   перевода

<i>Қазыбек Г.Қ., Бектурова Э.К.</i> Татьяна Васильченконың аудармашылық еңбегін оқыту жолдары.....	291
<i>Тиливалди-Хамраев А.</i> Эстетическая интерференция оригинала и перевода (на примере произведений Абая на английском языке).....	296

5-бөлім   Раздел 5
Мәдениет   Культура

<i>Жумасеитова Г.Т.</i> Шекспириана в аспекте творческих поисков казахской хореографии XXI века	301
--	-----

6-бөлім   Раздел 6
Жас ғалымдар   Молодые авторы

<i>Karayev A.A.</i> Specifics of chess terminology.....	310
<i>Қожаңұлы М.</i> Қазақтың әскери өнері туралы.....	316

CONTENTS

Section 2 Literary Criticism

<i>Azimova A.Y.</i> M.F. Akhundzadeh and it's woman images system	4
<i>Aldabek N.A.</i> The artistic heritage of Zhambyl Dzhabaev	10
<i>Bazylova B.K.</i> Features of art reconstruction in the historical novel	16
<i>Buldybay A.S.</i> Feature skazitelskogo art of the Kazakh people	22
<i>Huseynova P.A.</i> The Ideas Of Independence In The Satirical Prose of Abdurrahim Bey Ahverdiev	30
<i>Dzhalamova Zh., Joldasbekova B.</i> Author's consciousness in the poem «The black Arab» («Cherniyarab») of M.M. Prishvin	36
<i>Kuliyeva A.</i> The importance of the letters in the research creativity of writer	42
<i>Sagyndykov N.B., Esenkulova A.</i> Dastan epic genre in the kazakh folklore	48
<i>Sarbasov B.S.</i> The motive of miracee birth in ture monuments	52
<i>Satkenova Zh.B., Bissegaliyeva N.K.</i> Language of poetic composition for children	56
<i>Seydymhanova T.B.</i> Lyric-epic poems of the Kazakh people	60
<i>Seitkazy E.S.</i> Images and symbolsin prose of O. Bokeev	66
<i>Soltanaeva E.M., Musaly L.Zh., Ajtmuhambetova A.S.</i> The embodiment of the national idea and the idea of «Mangilik El» in the ancient and medieval literature	72
<i>Tarakov A.S., Aytmukhanbetova A.S.</i> The examples of morality in the epos «The path of Abai» by M. Auezov	80
<i>Shainova G.B.</i> Features shaped structure prose T. Pulatova	86

Section 1 Linguistics

<i>Abayeva Zh.S.</i> Representation of the gender stereotypes in advertising texts	92
<i>Akhmetbek G., Nurzhayeva A.</i> Loanwords in chinese vocabulary	98
<i>Bekmasheva B.N., Zhautikbayeva A.A.</i> Lingua Cultural Aspects of Language	102
<i>Dosanova A.M., Madyeva D.B., Shakenova V.B.</i> The concept integration and language adaptation	108
<i>Ibrayev G.U., Aitpayeva A.S., Rakhmetova A.T.</i> Linguistic features of argotic lexicon in private correspondence in penal institutions	116
<i>Itzhanova N.B.</i> The verbs with the semantics of aggression in the media in Russia and Kazakhstan	122

<i>Karagoishiyeva D.A., Sadykova A.K., Aushakhman A.T.</i> Experimental investigation of intonation in kazakh quasi-spontaneous and spontaneous speech	126
<i>Kerimbekova B.</i> The image of concepts «Period» and «Time» in traditional kazakhpoetry	132
<i>Kurkebayev K.K., Temirgalieva E.M.</i> Lexical features of Dulat Babatayuly works.....	140
<i>Mamedov R.A.</i> Nonverbal ways of communication and fiction	146
<i>Misbohidini N., Ozyashar Yu.</i> Sufi interpretations of characters in «Walad-name» by Sultan Walad	152
<i>Odanova S.A., Abishova R.A.</i> Evaluation functions of adjectives in advertising texts.....	160
<i>Seydullayeva G.A.</i> Language means of expressing emotiveness in advertising discourse	164
<i>Suiyerkul B.M., Sakhova K.A.</i> Features of verbalization of an archetype «Fire» by means of idioms in Kazakh and English languages.....	170

Section 3 Methods of teaching language and literature

<i>Altynbekova O.B., Zueva N.Ju., Bekturganova G.Z.</i> Description as a functional-semantic type of speech	178
<i>Atabayeva F.K., Atabayeva G.K.</i> Formation of ict competence of the teacher.....	184
<i>Ayazbayeva B.K.</i> Self-control of 6 classes at lessons of the Russian language	190
<i>Yegizbaeva N.Zh., Khairusheva Y.E.</i> The effectiveness of communicative function of the text in learning a language	196
<i>Yerzhanova F.M., Egizbaeva Z.S., Igenby T.E.</i> The technique of training in the practical course of Russian directed to formation of skills of publicistic style.....	202
<i>Zhankalova Z.M., Baktybayeva A.T.</i> The state and prospects of the development of trilingual education in higher schools of Kazakhstan (on the example of KazNMU after S. Asfendiyarov).....	208
<i>Zhappar K.Z., Khairusheva E.E.</i> The methodology of the world's creative transformation in the frame of professionally oriented Russian language teaching ..	214
<i>Zhautikbayeva A.A., Abdullaeva G.A.</i> Analysis of the results of the winter session of the 2015-2016 academic year of the foreign language on the Physico-Technical Faculty of Al-Farabi Kazakh National University	220
<i>Zhusanbaeva S.B.</i> Theoretical and methodical basis for the development of didactic multidimensional tools.....	226
<i>Meyramgaliyeva R.M.</i> Scientific and methodical bases of literary program implementations discipline in the context of the works of Chingiz Aitmatov	230
<i>Orazaeva G.A., Artykova E.U.</i> Learner-centered approach in the teaching english language	236
<i>Raymbekova A.A., Koyshybaeva G.S.</i> Method of visual modelling as a system of stage-by-stage assimilation of language	242
<i>Rakhova K.M.</i> The psychological features in learning a foreign language	248
<i>Savchits N.E., Kudiyarbekova M.K., Ismailova Sh.A.</i> The formation of sustainable motivation during the russian language teaching process in the high education institute.....	252

<i>Strautman L.E., Gumarova Sh.B.</i> An interdisciplinary approach to teaching professionally-oriented english	258
<i>Turebekova R.S., Kalieva A.J.</i> Communicative aspect of studying of features of the scientific speech	264
<i>Umyrbekova R.K., Daniyarova G.D., Zhumagulova A.J.</i> The methods and principles of teaching foreign language	268
<i>Utebaliyeva G.E., Yesbulatova R.M.</i> Integrative method as a condition of the digestion of a target language	272
<i>Turdiyeva D.A., Bessirova N.S., Abdrakhmanova J.A.</i> Role playing in learning a foreign language	278
<i>Kamzaeva G.S.</i> Features of the use of educational and informative methods of the subject «Methods of teaching of the Kazakh language	284

**Section 4
Theory and methodology of translation**

<i>Kazybek F.K., Bekturova E.K.</i> Translation work of Tatyana Vasilchenko	291
<i>Tilivaldi-Khamraev A.</i> Aesthetic interference of the original and translation (based on the example of Abai in English)	296

**Section 4
Culture**

<i>Zhumaseitova G.T.</i> Shakespeare in the aspect of creative research of Kazakh choreography of the XXI century	302
--	-----

**Section 5
Young Authors**

<i>Karayev A.A.</i> Specifics of chess terminology	310
<i>Kozhanuly M.</i> Or about Kazakh military art	316